

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА**

Філософський факультет

ПОЛІЛОГ

Збірник статей молодих науковців з історії,
філософії та культурології

Випуск 2

Одеса
Букаєв Вадим Вікторович
2015

УДК 122/129

ББК 87.774

П50

Рекомендовано до друку Вченою радою філософського факультету
(протокол № 8 від 7.05.2015)

Редакційна колегія:

Чайковский О. В., к.ф.н., доцент (голова редколегії)

Присяжнюк О. Я., к.ф.н., доцент (заступник голови редколегії)

Неклесова В. Ю., к.ф.н., доцент (заступник голови редколегії)

Барвінська П. І., д.і.н., професор

Бачинська О. А., д.і.н., професор

Богата Л. М., д.ф.н., професор

Голубовіч І. В., д.ф.н., професор

Довгополова О. А., д.ф.н., професор

Кушнір В. Г., д.і.н., професор

Хмарський В. М., д.і.н., професор

Ковальський С. В., к.і.н., доцент

Петриківська О. С., к.ф.н., доцент

Петрова Н. О., к.і.н., доцент

Поспелов А. С., к.і.н., доцент

Секретар редколегії – Долгочуб В. А., магістрант історичного факультету ОНУ імені
І. І. Мечникова

Матеріали збірника будуть опубліковані на сайті

<http://www.philosoph.onu.edu.ua/>

Полілог. Збірник статей молодих науковців з історії,

П50 філософії, культурології / редкол.: О. В. Чайковський та ін. —

Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2015. — 190 с.

ISBN 978-617-7215-27-0

Збірник містить дослідження, що охоплюють широкий спектр проблем з історії, філософії та культурології. Опубліковані дослідження подаються в авторській редакції. Опубліковані дослідження відображають авторське бачення проблем філософії, культурології, історії, етнології та археології. Матеріали збірника призначені науковцям, викладачам вищої школи, студентам, аспірантам та всім, хто цікавиться історією, філософією, соціальними та гуманітарними науками в цілому.

Редколегія виражає щире подяку магістранту історичного факультету В. А. Долгочубу за плідотворну співпрацю.

УДК 122/129

ББК 87.774

ISBN 978-617-7215-27-0

© Автори статей, 2015

Присвячується 150-тій річниці з дня заснування
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Амеліна О. С.	
Виникнення здобичництва в межах Великого Степового кордону.....	6
Бут О. І.	
Категорія смерті в культурі майя класического пери ода.....	8
Величко Т. А. Развитие и действие Дважды Краснознаменного Балтийского флота в период 1970 – 1980 гг. и в завершающем этапе развития советского флота.....	11
Водько В. И.	
Образ Иоанна Антиохийского в переписке Прокла Константинопольского.....	15
Гломозда Т. В.	
Політична активність Фіделя Кастро у студентські роки.....	18
Дамаскин В. В.	
Режим Виши: коллаборационизм или сотрудничество? Политический и бытовой Аспекты.....	22
Диденкулова А. В.	
Хотел ли Николай II войны?.....	26
Долгочуб В. А.	
Етнокультурна ситуація в Україні на початку ХХІ ст.: реконструкція традиційності.....	29
Жиленкова І. М.	
Дискусії щодо запровадження прогресивного оподаткування в Російській імперії: позиція влади та промислових кіл (початок ХХ ст.).....	33
Задорожна В. В.	
Політика Центральної Ради в галузі початкової освіти.....	37
Зарубинская И. Ю.	
Письменные источники ведического периода.....	40
Затовский Б. О.	
Радянсько-німецьке науково-технічне співробітництво у 1921-1933 рр.....	43
Ісак В. М.	
Діяльність Галицького Пласту між двома світовими війнами.....	49
Іщенко Г. Є.	
Зародження втраченої надії: перші праці на півдні США з історії Громадянської війни 1861 – 1865.....	53
Кинка С. М.	
Повстання на панцирнику «Князь Потьомкін Таврійський»: джерело натхнення чи матеріал ідеології?.....	57
Ковальов Д. В.	
Російсько-шведська війна і «Фінська авантюра» Катерини II.....	59
Коробчук А. С.	
Василий Витальевич Шульгин о социально-экономических проблемах в Российской империи (выступления в III-ей Государственной Думе).....	71
Корчевская А. В. Творчество Бертрана де Борна: социально-политические особенности его сирвент.....	74
Котиченко А. А.	
Станіслав Понятовський: дитинство та входження у дорослий світ останнього короля Речі Посполитої.....	78
Лаврі О. Ю.	
Умови перебування дітей «ворогів народу» у таборах ГУЛАГу та дитячих будинках, засуджених у 1937-1938-х роках.....	82
Паламарчук В. В.	
Аграрне питання в роки Національно-визвольної війни XVII століття.....	85
Поспелов А. С.	
Спеціальні анти партизанські формування Португалії у колоніальних війнах в Анголі та Мозамбіку 1970-1974 роках.....	89
Прокопенко А. А.	
Роль Софії та Олександра Русових у виданні «Кобзаря» Т.Г. Шевченка 1876 р.....	92

Скіра Ю. Р. Ставлення Митрополита Андрея Шептицького до політики “остаточного вирішення єврейського питання”.....	95
Сорокіна К. І. Договори 907 (911) рр. між князем Олегом та Візантійською імперією в контексті зовнішньополітичного курсу Київської Русі.....	100
Топчий В. И. Диктатура Цезаря.....	104
Шевцов А. С. Социальная политика Англии перед первой мировой войной.....	109
Шевчук А. Я. Управление пропаганды Советской военной администрации в Германии (СВАГ).....	113
Ніувунська К. S. Alexander Hamilton and the first ant-crisis program for the United States.....	116
Kalinina S. I. Youth subcultures.....	121

ФІЛОСОФІЯ, КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Бойко В. Понятие «государство-жертва»: социально-философский анализ.....	124
Бородіна Н. В., Пейчева Л.В. Вдосконалення вищої освіти як екзистенційна проблема.....	130
Дзюба К. В. Перспективы совершенствования человека в концепции трансгуманизма.....	133
Лысяный А. А. Конец истории Френсиса Фукуямы. Сущность и конечная цель общей истории Человечества.....	136
Норенков А. О. Супрематизм Малевича как последняя стадия искусства.....	140
Нофал Ф. О. Теория познания ал-Ка‘би: попытка реконструкции.....	143
Павлюченко А. Н. Идеи анархизма и современный мир.....	147
Солодских В. В. Философское измерение менеджмента.....	150
Шаульский В. С. Будущее аналитической философии: поиск старых решений к новым проблемам.....	153
Belous A. V. The place of modern toys and dolls in the cultural system.....	158
Maliarenko V. V. The myths surrounding.....	160
Marchevskaya A. Love and its philosophical interpretation.....	163
Moskovaya K. O. Catherine de’Medici: the philosophy of power.....	165
Pelin E. O. Symbolic interpretation of the world in the medieval philosophy on Robert Grosseteste’s works.....	167
Prysyazhnyuk O. Y. Bilingualism as a socio-cultural phenomenon of the society.....	171
Rubsky V. M. Biological reductionism of consciousness in contemporary materialism.....	174
Smirnova D. P. Modern society’s system of axes: position of intellectuals.....	179
Shevchuk K. V. C. G. Yung’s theory of archetypes.....	183

ІСТОРІЯ

УДК 94(477)''14/15''

ВИНИКНЕННЯ ЗДОБИЧНИЦТВА В МЕЖАХ ВЕЛИКОГО СТЕПОВОГО КОРДОНУ

О.С. Амеліна

студентка IV курсу історичного факультету,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел. +38093-164-75-65; email: sunkiss2012@rambler.ru

В статті розповідається про зародження та формування в межах Великого Степового кордону одного з козацьких феноменів – здобичництва. Основною зоною концентрації Великого Степового кордону були Причорноморські степи в межах яких відбувалася активна козацько-татарська взаємодія.

Ключові слова: здобичництво, Великий Степовий кордон, козацько-татарська взаємодія, Причорноморські степи, соціокультурні особливості.

В статье рассказывается о зарождении и формирования в пределах Большой Степной границы одного из казацких феноменов – добычества. Основной зоной концентрации Большой Степной границы были Причерноморские степи в пределах которых происходила активная казацко-татарское взаимодействие.

Ключевые слова: добычество, Большая Степная граница, казацко-татарское взаимодействие, Причерноморские степи, социокультурные особенности.

The article describes the origin and formation within the Great Steppe border one of the Cossack phenomena, i.e. spoils. The Great Steppe border was formed mainly by Black Sea steppes within which there was an active interaction between the Cossacks and the Tartars.

Keywords: spoils, Great Steppe border, Cossack and Tartar interaction, Black Sea steppes, socio-cultural features.

Козацтво як феномен середньовічної Європи відоме нам з другої половини XV ст. Процес формування українського козацтва був доволі складним і пов'язаним із багатьма політичними, культурними, соціальними, економічними, географічними та іншими факторами. Сьогодні ряд дослідників відзначають значний вплив Великого Степового кордону, в межах якого перебувало козацтво, на процес його формування та становлення.

Історіографія з даної проблематики наприкінці XIX ст. представлена дослідженнями М. Грушевського, Д. Явориницького, які одними з перших звернули увагу на пограничне становище українського козацтва між Заходом і Сходом та його вплив на військову культуру козаків. У XX ст. діаспорний вчений І. Лисяк-Рудницький вперше переніс концепцію Великого кордону на українські землі. На сучасному етапі питання козацького здобичництва стало достатньо актуальним у працях наших сучасників: В. Щербаня, С. Леп'якова, Я. Дашкевича, С. Брехуненка, П. Саса та інших. Зазначені дослідники розглядають здобичництво не лише як традиційний козацький промысел, але і вплив Великого степового кордону на формування здобичництва.

Сама концепція «Великих кордонів», які проходять через усю земну кулю і створюють специфічні умови існування та розвитку народностей на їх території, не є новою. Проте, здебільшого її розробкою та дослідженням займалися американські науковці. Про Український Великий Степовий кордон почали говорити в останні десятиліття, бо за радянських часів ця тематика була небезпечною. Основна ідея Українського Степового кордону полягає в тому, що через терени нашої держави проходить зона пограниччя між двома дуже різними етнічно-культурними світами Сходу і Заходу. В цій зоні взаємодії двох світів утворюється абсолютно новий третій культурний тип, особливості якого не притаманні жодному з двох взаємодіючих.

На думку одного з дослідників степового кордону Я. Дашкевича, через територію України проходили (а декотрі і зараз проходять) кілька природних і антропогенних кордонів. Одним із найбільш впливових був кордон між Заходом і Сходом, який проходив, рухаючись по території залежно від політичних обставин [4: 29 – 30]. У кінці XV – XVI ст. політичні обставини залежали від Великого князівства Литовського та Османської імперії, васалом якої було Кримське ханство. С. Леп'якко зазначає, що є всі підстави окремо говорити про міжнародне становище українських земель у складі таких великих і неоднорідних держав як Велике князівство Литовське, Річ Посполита, маючи на увазі сукупність зовнішньополітичних чинників, які впливали на них [5].

І. Лисяк-Рудницький був одним із перших, хто переніс теорію Великого кордону на терени української історії, і зазначив, що в методологічному плані використання даної теорії, особливо у вивченні козацтва, є цілком доцільним. Переносючи теорії американських вчених на українські терени, Лисяк-Рудницький зазначав, що «... українською людиною пограниччя був козак ... У своїй суті козацтво було організацією військової самооборони населення загрозених пограничних земель ... воно теж запозичило багато тактичних засобів і звичаїв від своїх ворогів-татар» [6: 13 – 14]. На Великому Степовому кордоні пройшли основні етапи генези українського козацтва. Як зазначив В.Брехуненко, XVI ст. варто називати «класичною» або «героїчною» добою українського козацтва, бо саме в цей період був ключовим в інституалізації, формуванні власних козацьких ідентичностей та позиціонувань у навколишньому світі, ті передумови, що докорінно змінили обличчя козацтва в наступному XVII ст. [2: 11]. Усі вище

зазначені аспекти козацтва, як явища, формувалися саме в межах Великого Степового кордону, що безпосередньо вплинуло на особливості козацької культури, і разом з тим, на формування та становлення здобичництва як одного з елементів військово-побутової культури козаків.

Використавши методологічні засади, наші сучасники виділяють границі Степового кордону України. Упродовж XVI–XVIII ст., Північне Причорномор'я виступало місцем зосередження Великого Кордону – наочно невиразної межі між землеробським і кочівницьким світами, що періодично зміщувалася зі смуги лісостепу в межі степу і тяжіла в напрямку до самого чорноморського узбережжя. Ця його наочна невиразність, протяжність на сотні кілометрів завширшки, і в політичному розумінні – аморфність, відсутність чіткого документального визначення є тими характеристиками, що не дозволяють співставити означуваний кордон із будь-якими іншими кордонами доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу [3]. Варто відзначити, що попри концентрації Степового кордону в Причорноморських степах, кордон розтягується на «величезний обшир степового та лісового простору, сфокусований через прикриті лісами систему на Чорне, Азовське та Каспійське моря й відкритий для вторгнень як зі Сходу, так і з лісової Півночі» [2: 24]. Тому, Український Степовий кордон є частиною Великого кордону, що простягається «... від Дністра до Волги та Яїка» [2: 26].

У кожному окремому регіоні Великого Степового кордону, діяв свій власний цивілізаційний фактор, який впливав на етнокультурні особливості місцевого населення. В Українському великому кордоні, як уже зазначалося вище, що мав концентрацію в Причорноморських степах, особливим фактором стала взаємодія козаків із татарськими ордами, що кочували на зазначеній території. Ще з другої половини XV ст., українське населення, яке активно освоювало південні регіони сучасної України, наштовхнулося на майже аналогічне явище з боку Кримського ханства, яке на той час вже було васалом Оттоманської Порти [1: 7]. Мешканці степового прикордоння, як з однієї, так і з іншої сторони, стали першими суб'єктами взаємодії. Тому в культурних, а згодом й ідеологічних аспектах козацького життя, можна простежити такий собі симбіоз двох цивілізацій: кочового та осілого світів, результатом якого фактично став феномен козацького здобичництва. Козацтво кінця XV–XVI ст. не вписувалося у стереотипне уявлення стабільного неприкордонного європейського світу, але з часом козаки довели свою необхідність, ставши невід'ємною складовою «контактної зони між християнською та мусульманською ойкуменами, дуже важливою сполучною ланкою між цими цивілізаційними опозиціями» [1: 44]. Саме існування українського козацтва в зазначений період обґрунтовувалося необхідністю захисту кордонів від турецько-татарської агресії, тому що нечисленні гарнізони службових, які перебували при замках, не могли зупинити ординців, а уряд Великого князівства Литовського не мав коштів для утримання на прикордонні найманого війська. Місцеве населення змушене було самостійно давати опір.

Отже, українське козацтво в кінці XV–XVI ст. сформувалося в межах Великого степового кордону, на теренах якого їм довелося взаємодіяти з татарами. Через взаємодію козаків з татарами, був створений абсолютно новий, не притаманний місцевому населенню спосіб життя, який поєднав в собі риси кочовика та осілого землероба. Такий симбіоз двох абсолютно різних цивілізацій Сходу та Заходу став можливим саме під впливом Великого Степового кордону, межі якого простіралися від Дністра до Волги та Яїка. Зоною концентрації цього кордону стали Причорноморські степи, як територія, на якій проходила найактивніша взаємодія козаків з татарами. Таким чином, козацтво стало новим незрозумілим феноменом в Європі, особливості якого відображалися в побутовій, а згодом й у військовій культурі та світогляді. Можна говорити про культурне взаємопроникнення на теренах козацько-татарського кордону, яке найбільше проявилось саме у побутовій культурі козацтва кінця XV – XVI ст.

Одним з малодосліджених елементів саме побутової культури цього періоду є козацьке здобичництво. В кінці XV – XVI ст. військова здобич для козаків, була, перш за все, ресурсом для виживання та своєрідним промислом. Фактично, традицію захоплення здобичі козацькі ватаги запозичили у татар, але під впливом християнського світогляду, козаки, на відміну від татар, по-іншому сприймали здобич, що дало підстави для подальшої трансформації здобичництва в козацькому середовищі. На процес зміни ставлення козаків до здобичі впливала рухливість українського степового кордону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинська О., Чухліб Т., Щербак В. Українське козацтво / О.Бачинська, Т.Чухліб, В.Щербак. – Київ, 2015. – 400 с.
2. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. – К., 2011. – 504 с.
3. Грибовський В.В. Запорозько-ногайське порубіжжя у XVI – XVIII століттях. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/g/gribovskiy_zaporozhpobuzh_02081.htm
4. Дашкевич Я. Україна на межі між сходом і заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки наукового товариства ім.Т. Шевченка. – Т. ССXXII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 28 – 44.
5. Леп'як С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп'як. – Режим доступу: <http://www.cossackdom.com/book/bookkordon.html>
6. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк-Рудницький – К.: ПрАТ «Українська прес-група», 2012. – 64 с.

*Рекомендовано до друку науковим керівником д.і.н., проф. О.А. Бачинською
Стаття надійшла до редакції 17.05.2015*

Е.И. Бут

студентка III курса исторического факультета,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +380930378800; email: boutelena@gmail.com

В данной статье исследуется мировидение майя классического периода, а именно, категория смерти в их представлениях, а также ее влияние на жизнь индейцев. Автор даёт интерпретацию некоторым ритуалам древних майя в связи с их символизмом.

Ключевые слова: майя, индейцы, мировоззрение, категория смерти, верования, классический период, керамика.

У даній статті досліджується світогляд майя класичного періоду, а саме категорія смерті в їхніх уявленнях та її вплив на життя індіанців. Авторка інтерпретує деякі ритуали древніх майя у зв'язку з їх символизмом.

Ключові слова: майя, індіанці, світогляд, категорія смерті, вірування, класичний період, кераміка.

The article explores the Maya world outlook of Classic period, namely the category of death in their representations and the impact of it on the life of the Indians. The author also gives an interpretation of some ancient Mayan rituals because of their symbolism.

Keywords: Mayan, Indians, outlook, death category, beliefs, classical period ceramics.

Somos de la misma materia que los sueños,
y nuestra corta vida acaba en un dormir...
Мы из того же материала, что и сновидения,
и наша короткая жизнь заканчивается во сне...

Народ майя верил, что душа человека путешествует через время и пространство. Понятие смерти у них очень интересный предмет для исследований, оно сформировалось под влиянием концепции времени и бытия. Необходимо определить одну немаловажную деталь – времена до прихода испанцев характеризуются словом «дуализм». Это означает, что любое понятие у майя состояло из двух, часто противостоящих друг другу, элементов; однако один элемент не мог существовать без другого. Если говорить о понятии «бытие», то жизнь и смерть являются факторами неразделимыми. Для сравнения можно привести работу в поле, где засуха и дожди попеременно сменяют друг друга. На протяжении всего сельскохозяйственного года осадки формируют агрикультурный цикл. Так и смерть является неотъемлемой частью жизни; со смертью заканчивается физическая сторона жизни. Исходя из этой концепции, мы попробуем определить, как майя понимали мир. Они считали, что мир состоит из трёх секторов: небесный, где живут божества; земной мир с людьми и животными; и подземный мир, где живут умершие. Это предположение основывается на изображениях, найденных А.Русом в Храме Надписей в Паленке [8: табл.76, 81].

На крышке саркофага умершего правителя, согласно последним исследованиям учёных, изображены его предки и мировое древо [4:152–154]. Оно связывало подземный (антимир) и верхний (реальный) миры. На его верхушке расположилась большая птица-связник между мирами. Лестница в склеп была перекрыта навсегда [2: 60 – 65].

Подземный мир – место, где царствовали божества; тёмное, сырое место, напоминающее пещеру, которое, по мнению майя, населяли крокодилы и ягуары [9: 6 – 8]. Это видение устройства мира майя воплощали в зданиях и пирамидах: в них имелось 3 сектора, через которые проходила душа человека. Пирамиды служили гробницами, где хоронили мудрейших представителей народа майя – членов знати и жрецов. Они также построены соразмерно движению планет [1: 215]. Находки в Паленке дали возможность предположить, что основание пирамиды, где хранили представителей знати, считалось подземным миром, потому что там покоились останки правителей – детей богов. На вершине пирамиды устраивалось огромное украшение. На нём можно увидеть изображение предков умершего, так как всё в этом мире у майя зависит от предшествующего. Об этом также свидетельствует изображение и на саркофаге, где под деревом «мира» изображён лежащий человек в характерной для древнемайяских рисунков позе отдыхающего. Одежда на нем намеренно архаизирована. Изображения, вероятно, были сделаны для упокоения души умершего, и, соответственно, могильные плиты покрывались надписями. Возможно, там описано общее генеалогическое древо народа, информацию о нынешнем правителе и его сыновьях [2: 64].

Кажется вполне логичным относиться к вселенной, месту нашего рождения и смерти, со священным трепетом. Умершие тоже были людьми, но людьми святыми, как считали майя. А пирамиды были святилищем для упокоения душ святых людей. Было важно установить сообщение между секторами, которое могло быть организовано через умерших предков. Именно умершие помогали находить связь живущим между секторами. Проходы в захоронении правителей связывали их с миром живых, покойный мог общаться как со своими предками, так и с богами. Умершие

предки семьи становились проводниками, и майя общались с богами с помощью своих умерших родственников [3: 124 – 127]. Подтверждение о представлениях майя о душе и загробной жизни мы можем найти в тексте «Сообщение о делах в Юкатан» Диего де Ланда: «Этот народ всегда верил в бессмертие души более, чем многие другие народы, хотя не имел такой культуры (polició). Ибо они верили, что была после смерти другая жизнь, более хорошая, которой наслаждались души, отделившись от тела. Эта будущая жизнь, они говорили, разделялась на хорошую и плохую, тягостную и полную отдыха ... Они говорят, что эти жизни, хорошая и плохая, не имеют конца, ибо не имеет его душа ...» [7: 164]. Их верования отражались в представлениях о космосе. Млечный путь, как Творец всего сущего в культуре майя, являлся дуальным воплощением пространства и времени. С одной стороны, он был замкнутой в бесконечном пространстве дорогой, по которой проходят души умерших для последующей реинкарнации, а с другой – земным мерилем временных, циклически организованных периодов.

Млечный путь также служил пуповиной, связью между мирами и был привязанным к рождению ребёнка; он представлялся им как небесная верёвка: продевая ее, соединяешься с космосом предками. С этим даже были связаны, можно сказать, самоубийства майянцев, когда они вешались, что символизировало, в отличие от нашего понимания, успокоение души, возвращения её в космос, к предкам. Очевидно, что для майя важна внутренняя связь с предками, которая для них отражалась и в космосе [12]. Лунные фазы имели непосредственное отношение к смерти, переходам в иные пространства и возрождению, обеспечивая цикличность реинкарнации и связь этих циклов с временной бесконечностью [10: 116]. Почему майя были такими хорошими астрономами, зачем исследовали и предсказывали эти явления? Ответ прост – из-за своих верований в природу человека и большой культ предка. Именно кольцевые надписи на керамических сосудах впервые навели на мысль о реинкарнационных идеях древних майя. Отдельные элементы этого мировоззрения были замечены испанским миссионером Диего де Ландой в работе «Сообщение о делах в Юкатане» [7], хоть и относящейся к жизни майя эпохи испанского завоевания и Альбертом Русом в его работе «Погребальные обычаи майя» с публикацией археологических находок [13].

Формула возрождения как таковая составляла важную часть поминального ритуала. И в виде надписей на керамике она сохранялась на протяжении нескольких веков классического периода, так как отражала крайне важные представления о загробном мире, о чередующейся цикличности жизни и смерти. Исследование же этих текстов стало возможным благодаря уникальным публикациям американского археолога Майкла Ко. Проанализировав изображения на керамических сосудах майя, М. Ко отметил несомненное сходство между вариантами кольцевых надписей по верхнему венчику сосудов. Многие знаки повторялись в этих надписях в определенной последовательности. Отметив эту последовательность, исследователь назвал кольцевую надпись «первым стандартом», не имея представления о содержании текстов [11]. Благодаря публикации этих надписей Ю.В. Кнорозову и Г. Ершову удалось раскрыть тему загробной жизни майя [6]. В надписи повествуется о том, что происходит с душой человека в преисподней: душа спускается по холодной лестнице; мистический отец появляется в виде падающих звёзд; душа двигается по вселенной, зодиакам и млечному пути; дальше душа возрождается в созвездии черепахи – близнецы, а метеорные потоки и падающие звёзды несут души на землю [5: 87].

В жертвоприношениях большую роль играло понимание человеческого тела. Это можно проследить в символизме их игры в мяч. Связью между живыми и мёртвыми служил стадион для игры, мяч, как голова, – символ реинкарнированной души. Стадион – это разница между мирами. Входом служила холодная лестница. А так как пещера мыслилась как нечто потустороннее, связанное с другим миром, и путь в неё лежал через тёмные холодные тоннели, отсюда и появился символ холодной лестницы [9: 15]. Также как пример: образования в земле с водой, будь то колодцы или священные сеноты, были наполнены девственной водой. Мировое древо питалось этими водами, а крона уходила далеко в небо. Плоды этого древа – какао, напоминающие головы, являлись возвращением душ умерших. Луна заведовала душами умерших. Элементом, с помощью которого живые соединялись с мёртвыми, служила кровь до того как она свернулась. Это символизировало освобождение души, так как кровь считалась еёместилищем. Жизнь покидает раненого вместе с вытекающей кровью, пока рана дымится, т.е. пока кровь ещё не свернулась. Бьющееся сердце также считалосьместилищем души. При жертвоприношении нужно было вырвать сердце как можно быстрее и поднести богу, олицетворенному в статуе, ещё трепещущим, пока душа не улетела [7: 153]. Для нас это – неистовое варварство, но древние индейцы удивились бы, к примеру, дракам на футболе.

Реинкарнация, согласно майя – обращение душ в мире. Более того, народности, проживающие на территории современной центральной Америки, до сих пор верят в подобную концепцию реинкарнации. Представления о реинкарнации предков не уходят; для них до сих пор существует внутренняя связь с предками. Христианство они переделали на свой лад: Христос у них – прапредок, которого принесли в жертву для отправления к богам [3: 156].

Как видно, понятие смерти в культуре майя было неразрывно связано с понятием жизни, которые мыслились циклично, где одна фаза попеременно сменяет другую. Так, концепция смерти состоит из множества элементов, перечисленных здесь, все из которых определяли каждый по-своему их жизнь и поведение. В этом понимании жизни и смерти отображаются природные циклы, что очевидно, повлияло на их загробные представления. Своё мировидение они воплотили в важном аспекте их материальной жизни – архитектуре, и в загробных надписях на её стенах. Любые природные явления, так или иначе, в культуре майя имели отношение к жизни, смерти и перерождению. Им была присуща внутренняя связь с природой, космосом, что ярко отобразилось в их источниках. Не стоит также забывать, что за частью этих представлений скрывались политические интересы тех, кто отвечал за этот аспект жизни, а именно жречеством. Это, таким образом, обеспечивало порядок среди населения. Ход светил по небесному своду, жизненное развитие растений, существование человека и исторические события, всё подчинялось извечным ритмам времени и существования в комплексе мировоззрения майя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гуляев В.И. Боги древних майя / В.И. Гуляев // Атеистические чтения: Сборник. – М.: Политиздат, 1988. – 430 с.
2. Гуляев В.И. Древние майя: загадки погибшей цивилизации. – Москва: Знание, 1983. – 176 с.
3. Ершова Г.Г. Авторский сборник «Фрай Диего де Ланда. Древние майя: Уйти, чтобы вернуться / Г.Г.Ершова. – «Ладомир», 2000. – 568 с.
4. Ершова Г.Г. Древняя Америка. Полет во времени и пространстве. Мезоамерика / Г.Г.Ершова. – Издательство: Алетейя, 2002. – 358 с.
5. Ершова Г.Г. Кометы и метеоры в представлениях майя / Г.Г.Ершова // Древняя астрономия: Небо и человек. – М, 1998. – Режим доступа: <http://nauka.awardspace.info/kometmeteor.htm>
6. Кнорозов Ю.В., Ершова Г.Г. Надписи майя на керамических сосудах / Ю.В. Кнорозов, Г.Г. Ершова // Древние системы письма. Этническая семиотика. – М.: Наука, 1986. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.indiansworld.org/maya_ceramic_inscr.html#.VP7ibnysV5c
7. Ланда Диего де. Сообщение о делах в Юкатане / Диего де Ланда. – Рипол Классик, 2013. – Режим доступа: http://bookz.ru/authors/diego-de-landa/soobbeni_358/1-soobbeni_358.html
8. Паленке. Храм креста с листьями. – Моудсли, 1889-1903, IV. – Табл.76, 81.
9. Пополь-Вух. [Пер. с языка киче Р.В. Кинжалов] / Пополь-Вух. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ua.bookfi.org/book/1335500>
10. Bunson M.R., Bunson S.M. Death rituals, Maya. / Margaret and Stephen Bunson // Encyclopedia of Ancient Mesoamerica, Facts on File. – 1st Edition, 1996. – P.116.
11. Coe M.D. The Maya Scribe and his World / M.D.Coe. – N.Y.: The Grolier Club, 1973. – № 49.
12. Late Classic Maya. Vicinity of Naranjo, Petén region, Guatemala, Vessel of the Dancing Lords, A.D. 750/800 Ceramic and pigment 24 x 15.8 cm (9 1/2 x 6 1/4 in.) // Ethel T. Scarborough Fund, 1986. – Art Institute Chicago.
13. Ruz Alberto Lhuillier. Costumbres funerarias de los antiguos mayas / Alberto Lhuillier Ruz. – México, UNAM, 1968.

*Рекомендовано до друку к.і.н., доц.О.М. Луговим
Стаття надійшла до редакції 27.05.2015*

Т.А. Величко

студентка III курса исторического факультета,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +38063-144-94-77; email:tanya_velichko_94@mail.ru

Протягом даного періоду часу ДЧБФ щодня виконував поставлені завдання по бороні країни. Не раз показував свою підготовленість у маневрах між країнами Варшавського договору. ДЧБФ представляв собою одну з найпотужніших бойових одиниць. Усі поставлені завдання виконувалися з відзнакою. Також в даний період підвищився тактичний рівень і якість вирішення навчальних бойових завдань, пильність.

Ключові слова: Двічі Червонопрапорний Балтійський флот, маневри, «Океан-70», сторожевий корабель.

На протяженні даного періоду часу ДКБФ ежедневно выполнял поставленные задачи по обороне страны. Не раз показывал свою подготовленность в маневрах между странами Варшавского договора. ДКБФ представлял собой одну из мощнейших боевых единиц. Все поставленные задачи выполнялись с отличием. Также в данный период повысился тактический уровень и качество решения учебных боевых задач, бдительность.

Ключевые слова: Дважды Краснознаменный Балтийский флот, маневры, «Океан-70», сторожевой корабль.

In the course of mentioned period of time, Twice Red-Banner Baltic Fleet daily executed assigned tasks on the state defence. Not once it showed the preparedness in maneuvers among the Warsaw Pact countries. Twice Red-Banner Baltic Fleet is one of the most powerful combat units. All of the assigned tasks were accomplished with distinction. Also during this period the tactical level, the quality of training solutions of combat missions, and vigilance raised.

Keywords: the Twice Red-Banner Baltic Fleet, maneuvers, «Ocean – 70», patrol ship.

Начало данного периода ознаменовалось началом широкомасштабных учений «Океан – 70». Маневры проводились в соответствии с планом боевой и оперативной подготовки в Атлантическом и Тихом океанах. Учения длились с 14 апреля по 6 мая. В них принимали участие подводные и надводные корабли различных классов, морская авиация и части морской пехоты всех четырех флотов страны.

На маневрах, представлявших высшую форму оперативной подготовки флота, приобретен опыт планирования и организации крупных морских операций, боевого взаимодействия между разнородными силами и между флотами. «Океан» показал, что Военно–Морской Флот СССР обладает большим оперативно – стратегическими возможностями. Так же продемонстрировали высокие тактико-технические данные и боевые возможности кораблей, самолетов, техники и оружия. Многие дали они и для военно – морского искусства, для проверки взглядов на средства и формы борьбы на море [2]. Командование и штабы приобрели опыт управления силами в условиях активного радиоэлектронного противодействия противника. Так большой противолодочный корабль «Образцовый» осуществил ракетную стрельбу по воздушной цели. Экипаж выполнил задачу на «отлично». Это была первая самостоятельная стрельба командира ракетно – артиллерийской боевой части старшего лейтенанта М. Белоусова [3].

В ходе манёвров было проведено 31 тактическое и командно-штабное учение, в том числе: на Северном флоте – 11, Тихоокеанском – 8 учений, на Балтийском и Черноморском флотах – по 6 учений. Подводные лодки и корабли выполнили около 1000 боевых упражнений, в том числе: 64 – ракетных, 430 – артиллерийских и 352 – торпедных стрельб, 84 глубинных бомбометания. В общей сложности было использовано 416 торпед, 68 ракет и 298 морских мин. Морскими десантами, проведёнными в ходе учений, на берег было высажено более 2500 морских пехотинцев и более 420 единиц боевой техники, в том числе около 90 танков и более 200 бронетранспортёров и САУ. В противодесантной обороне на берегу были задействованы формирования численностью около 3400 человек, 470 единиц боевой техники, включая 80 танков и 90 артиллерийских орудий.

Все участники манёвров были награждены памятным жетоном «За дальний поход» с подвеской «Океан» и юбилейной медалью «В ознаменование 100-летия со дня рождения В.И. Ленина», многие передовые корабли и части за отличные достижения в боевой и политической подготовке получили Ленинские почётные юбилейные грамоты ЦК КПСС и Совета Министров СССР. С 3 по 21 апреля 1975 г. проводились другое оперативно-стратегическое учение «Океан-75». К учению привлекались Северный и Тихоокеанский флоты, взаимодействующие соединения и части Дальней Авиации, войск ПВО (противовоздушная оборона) страны, РВСН (ракетные войска стратегического назначения) и ЛенВо (Ленинградский военный округ). Всего развернуто и действовало в море 35 ПЛ (из них 13 атомных), 76 НК (надводных кораблей) (из них 9 – с БФ и ЧФ) и 11 авиаполков (168 самолетов и 44вертолета). Обозначения штабов: «северные» и «южные».

На учениях проверялись основные положения оперативного искусства и тактики родов сил, перевод флота с мирного на военное положение, скрытное развертывание сил и их обеспечение, ведение боевых действий обычным и

ядерным оружием, удары по береговым объектам, нарушение морских коммуникаций. Анализ выполнения боевых упражнений показал, что участвующие в учении силы подготовлены к применению всех видов противолодочного оружия [10: 27-28]. В этот год произошло восстание на Большом Противолодочном Корабле (БПК) «Сторожевом» Балтийского флота СССР 8-9 ноября 1975 под руководством замполита капитана 3-го ранга Валерия Саблина. Валерий Саблин родился в семье потомственных морских офицеров в 1939. Окончил Высшее Военно-морское училище им. Фрунзе в 1960. Член КПСС с 1959. Служил на Северном Флоте. С 1969 по 1973 гг. Саблин учился в Высшей Партийной Академии им. Ленина. После окончания ВПА Саблин был направлен на прохождение службы замполитом экипажа БПК «Сторожевого». Аттестации о прохождении службы в ВМФ имел исключительно положительные. Большой противолодочный корабль «Сторожевой» был построен в 1973. Корабль входил в состав ВМФ СССР и базировался в Латвийской ССР, городе Риге. С 7-8 ноября 1975 БПК «Сторожевой» принимал участие в военно-морском параде, посвященному 58-ой годовщине Великой Октябрьской Революции. Вечером 8 ноября корабль снялся со стоянки в устье реки Даугавы и взял курс в направлении Ирбенского пролива (между Латвией и Эстонским островом Сааремаа). Старшему лейтенанту БПК В.Фирсову удалось по канату покинуть корабль и перебраться на подводную лодку Балтийского Флота, которая находилась на рейде недалеко от базирования «Сторожевого». Фирсов сообщил сенсационное известие – замполит корабля капитан третьего ранга Валерий Саблин вместе с группой единомышленников арестовал командира корабля капитана второго ранга А.Потульного, а также ряд других офицеров «Сторожевого»; объявил о решении направиться в Кронштадт, а затем в Ленинград, для того, чтобы выступить по телевидению с обращением к советскому народу о сложившейся политической ситуации в стране и необходимости смены политического руководства СССР.

Это сообщение было передано командующему Балтийского Флота и главнокомандующему ВМФ СССР. После изоляции командира корабля, Саблин собрал экипаж «Сторожевого» и объявил ему о своих намерениях – направиться в Ленинград с целью выступить по центральному телевидению к народу и рассказать об имеющихся недостатках в стране, таких как: нехватка продуктов питания и товаров народного потребления, злоупотребление бюрократизмом, «приписки», а также использование служебного положения (блата) в личных целях. Саблин заявил, что вышел из рядов КПСС, потому что руководство партии отошло от ленинских правил строительства социалистического государства. Несогласных офицеров «Сторожевого» экипаж корабля изолировал в двух каютах. Около 3 часов ночи 9 ноября «Сторожевой» взял курс на Рижский залив. После этого, Саблин передал радиogramму главному ВМС о своих требованиях и объявил БПК «Сторожевой» «свободной и независимой территорией». Часть экипажа, осознавшая весь ужас сложившейся ситуации, выпустила арестованного командира корабля и других, несогласных с действиями Саблина офицеров. Командир «Сторожевого» капитан второго ранга Потульный прострелил ногу Саблину, приказал арестовать его и, открыв арсенал, распорядился вооружить часть офицеров и матросов корабля. Командир стартовой батареи минно-торпедной части лейтенант В.Дудник и помощник командира корабля по снабжению лейтенант В. Вавилкин, также были арестованы. После этих событий многие офицеры Балтийского Флота были сняты с занимаемых должностей и исключены из партии. Экипаж «Сторожевого» был полностью расформирован.

В период с 14 по 19 апреля ДКБФ совместно СФ (Северный флот) участвовал в командно-штабном учении с обозначенными силами «Север-77», которые проходили под руководством ГК ВМФ. На учениях отрабатывались вопросы перевода флота с мирного на военное положение, развертывания сил, создания ударных группировок, ведения боевых действий в первых операциях с использованием только обычного оружия с последующим переходом к применению всех видов ядерного оружия, завоевания господства в Баренцевом и Норвежском морях, блокады Норвегии и срыва перевозок в Норвежском море, нарушение коммуникаций в Атлантике, взаимодействие ДКБФ и СФ [10]. Также проводились обычные операции, например, десантная. Совершив длительный переход морем, десантники высадились на побережье, занятое «противником», и нанесли ему сокрушительный удар. Особая задача в этом учебном бою стояла перед начальником штаба батальона гвардии капитаном М.Волком. От его действий, оперативности во многом решался успех боя. Офицер успешно справился со своими обязанностями [4].

Корабли вели поиск подводного «противника». Так, например, в июне 1978 г. сторожевой корабль «Дружный», которым командует капитан 3 ранга Ю. Албузов, установил контакт с целью. А вскоре старший лейтенант К. Бабич и его подчиненные торпедой и реактивными бомбами нанесли точный удар по подводной лодке «противника». Поскольку ранее отличились воины кормовой батареи этого корабля, которым командует лейтенант В.Маслихин. Они успешно выполнили стрельбу по скоростной низколетящей цели. Экипаж «Дружного» подтвердивший по итогам зимнего периода звание лучшего корабля в соединении и награжденный переходящим знаменем военного совета флота, продолжает уверенно лидировать в учебе [5]. Подводной лодке также пришлось действовать против «противника». Активное судоходство в районе боевой учебы, сложная гидрология моря требовали от экипажа бдительности, точности плавания, высокого мастерства. Преодолев все сложности, экипаж успешно выполнил поставленную задачу, метко поразил цель. Действия подводников высоко оценил главнокомандующий Военно-Морского Флота адмирал Советского Союза С. Горшков.

Сторожевой корабль «Сильный», который длительное время находился в океанском плавании, также отличился. Им командовал капитан 3 ранга В. Еловский. Когда в открытом море «противник» предпринял попытку провести конвой, большому противолодочному кораблю «Славный» была поставлена задача нанести по нему артиллерийский удар. Предстояло развить максимальный ход. Корабль своевременно занял боевую позицию. Батареи под командованием лейтенантов В. Соломко и А. Гордеева успешно справились с задачей. В полночь спасательное судно вышло в квадрат, где «потерпела аварию» подводная лодка. Резкий порывистый ветер, ограниченная видимость осложнили задачу спасателей, но они вовремя прибыли к месту «аварии». Быстро оценив обстановку, командир

спасателя отдал необходимые распоряжения. Первым ушел на задание водолаз – глубоководник, мастер военного дела Л. Журиленко. За годы службы мичману приходилось поднимать затонувшие во время войны суда, разминировать порты, проводить взрывные и сварочные работы. Задача была выполнена успешно [6].

Еще одной проверкой боевого мастерства экипажа отличного тральщика «Связист» стало выполнение очередной учебно-боевой задачи траления фарватера. При переходе морем малый ракетный корабль «Шквал» был внезапно атакован с воздуха. Но операторы не дали себя захватить врасплох. Они обнаружили цель на предельной дистанции, командир корабля капитан – лейтенант В. Мадяно принял решение отрезать налет ракетным огнем. Был приведен в боевую готовность зенитно-ракетный комплекс и, когда скоростная воздушная цель вошла в зону поражения, на перехват ей со снайперской точностью стартовала направленная ракета. Здесь отлично действовали командир батареи лейтенант В. Колесник, мичман Ю. Волков и старший матрос А. Голубятников.

С 4 по 12 сентября 1981 года проходили оперативно-стратегические учения армии и флота СССР и стран Варшавского договора, проходивших на территории Белорусского, Киевского и Прибалтийского военных округов, а также в акватории Балтийского моря – «Запад-81». Помимо Советского Союза, учения проводились также на территории нескольких дружественных государств. С каждым днем учений все активнее разворачивались действия между «Северными» и «Южными» в Балтийском море. Велась разведка, отряды кораблей производили перегруппировки, выполняли тактические маневрирования. В ходе решения задач военные моряки показывали слаженность и мастерство. Так, подчиненные старшего лейтенанта В. Максимова, под покровом ночи, в сжатые сроки сумели «заминировать» фарватер вблизи от «противника». При отработке высадки тактического воздушного десанта отличился экипаж вертолета, которым командовал военный летчик 1-го класса старший лейтенант Анистратенко [7].

Отличился экипаж сторожевого корабля «Неукротимый», в пятый раз подряд подтвердивший звание отличного и признанный лучшим кораблем Балтики и Военно – Морского Флота в своем классе, показал хорошую морскую выучку на учениях «Запад-81». Многие моряки были за это поощрены командованием, а старшина 2-й статьи А. Столяров и главный старшина В. Нечипоренко награждены медалью «За отличие в воинской службе» второй степени. Их поздравил командующий флотом вице-адмирал И. Капитанец. В свою очередь, были награждены морских пехотинцев гвардейская часть, которой командует гвардии полковник В. Говоров: за отличие в учениях «Запад-81». Часть была награждена вторым Вымпелом Министра обороны СССР за мужество и воинскую доблесть. В тот же день заместитель главнокомандующего ВМФ по боевой подготовке адмирал С. Бондаренко вручил части переходящее красное знамя военного совета ВМФ, которым она награждена за успехи в социалистическом соревновании, а так же за мужество, высокое мастерство в ходе учений.

В ходе учений «Запад-81» впервые были опробованы автоматизированная система управления и некоторые виды высокоточного оружия. Следующие корабли ДКБФ наносили дружеские визиты:

- Сторожевой корабль «Барсук» с 26.06. – 1.07.1972 нанес визит в Стокгольм;
- «Кобчик» с 26.06. – 1.07.1972 г. – в Стокгольм и 24 – 28.08.1973 г. – в Копенгаген [2: 8].

В заключении можно сказать, что в данный период времени ДКБФ ежедневно выполнял поставленные задачи по обороне страны. Не раз показывал свою подготовленность в маневрах между странами Варшавского договора, таких как «Океан – 70», в которых продемонстрировал высокие тактико – технические данные и боевые возможности кораблей. В ходе маневров «Океан – 75», ДКБФ показал, что подготовлен к применению всех видов противолодочного оружия. И, конечно же, учения «Запад – 81», крупнейшие оперативно-стратегические учения за историю Советских Вооруженных сил. За успехи в учениях были награждена часть морских пехотинцев.

В период с 1982 г. ДКБФ снова стоял на страже государства. Так, экипаж большого ракетного корабля «Прозорливый» получил приказ срочно выйти в море, обнаружить транспорт «противника» и уничтожить его. Шторм, плохая видимость усложняли выполнение задачи. Но моряки лучшего корабля по ракетной подготовке в Военно-Морском Флоте успешно преодолели все трудности. Надводная цель была обнаружена на предельной дистанции. С высокой точностью вывел корабль в точку залпа штурман старший лейтенант С. Дмитренко. Лишь несколько минут прошло с момента обнаружения цели, а в работу уже включились ракетчики [8].

Экипажу десантного корабля на воздушной подушке, которым командует старший лейтенант И. Антипов, было приказано срочно выйти в заданный район Балтийского моря и высадить на прибрежную полосу десант. На переходе морем корабль внезапно атаковал воздушный «противник», но скоростная низколетящая цель была уничтожена первыми артиллерийскими залпами. В назначенный срок десант высадился в данном районе.

Но жизнь флота заключалась не только в учениях и боевых заданиях. Так, 11 ноября 1982 г. состоялся чемпионат флота по офицерскому многоборью. Мастерство продемонстрировал неоднократный победитель флотских состязаний, мастер спорта, подполковник Л. Степин. Он занял первое место в своей возрастной группе. В командном зачете сильнейшими были многоборцы, возглавляемые майором В. Литвененко [9].

Неоднократно отличался в боевой и политической подготовке крейсер «Октябрьская революция». Экипаж крейсера держал серьезный экзамен на боевое мастерство. В ходе учебного боя «противник» воспользовался преимуществом первого залпа. Но командир крейсера сумел выйти из-под удара и оценив тактическую обстановку, принял решение стрелять по морской цели оптическим способом. Задача усложнилась тем, что бой происходил ночью, с использованием осветительных снарядов. Но личный состав БЧ – 2, под командованием капитан-лейтенанта С. Дейменко, действовал уверенно и показал возросшее мастерство. Отлично справился с задачей управляющий огнем главного калибра капитан-лейтенант А. Натров. Артиллерийский залп был поражающим. ДКБФ выполнял и другие задачи. Так, например, все огневые задачи воины стартовой батареи, которой командовал В. Басов, в летнем периоде

обучения выполняют только с отличной оценкой. Успешно поразили цели ракетчики. Воины совершили марш по сильнопересеченной местности. В заданном районе специалисты раньше положенного по нормативу срока привели пусковые установки в боевую готовность. Удар по кораблям «противника» был снайперским. Приказом командующего ДКБФ за образцовое выполнение учебно-боевой задачи и высокую профессиональную подготовку офицеры В. Абрамов, В. Басов, В. Сидоров были награждены ценными подарками. Отличился малый противолодочный корабль «Комсомолец Башкирии», которым командовал капитан-лейтенант А. Ковтун. Все задачи похода экипажа были выполнены на «отлично». На корабле возросло число специалистов.

В 1986 г. в ходе длительного морского похода большая нагрузка, как обычно выпала на долю корабельных связистов. Но даже в сложные периоды плавания, работа была безупречной. Главная заслуга в этом принадлежит выпускнику Калининградского высшего военно-морского училища, командиру дивизиона связи, старшему лейтенанту А. Егорову. Моряки ДКБФ оказывали помощь в море. Так, малый противолодочный корабль «Комсомолец Башкирии», находился в длительном плавании. В один из дней на борт поступило обещание с польского военного десантного корабля: один из членов экипажа получил травму, срочно требуется медицинская помощь. Корабельный фельдшер мичман А. Литвин перешел на десантный корабль и оказал пострадавшему помощь.

В августе 1986 г. командир подводной лодки вместе со штурманом тщательно анализировали данные разведки. Вышестоящий штаб ждал от подводников решения на поставленную учебно-боевую задачу: заминировать фарватер, активно используемый кораблями «противника». В ходе командирской подготовки такая задача подводниками не раз обрабатывалась на картах, но в практической постановке мин некоторым специалистам предстояло участвовать впервые. Задача была выполнена. После распада СССР, ДКБФ представляет собой оперативно-стратегическое объединение Военно-Морского Флота России на Балтийском море. Основные пункты базирования – Балтийск (Калининградская область) и Кронштадт (Ленинградская область). В своем составе имеет дивизию надводных кораблей, бригаду дизельных подводных лодок, соединения вспомогательных, учебных и поисково-спасательных судов, ВВС флота, береговые войска, части тылового и технического обеспечения.

В заключение можно сказать, что с 1970-1981 гг. ДКБФ ежедневно выполнял поставленные задачи по обороне страны. Не раз показывал свою подготовленность в маневрах между странами Варшавского договора, таких как «Океан – 70», в которых же продемонстрировали высокие тактико-технические данные и боевые возможности кораблей. В маневрах «Океан – 75» ДКБФ показал, что подготовлен к применению всех видов противолодочного оружия. И, конечно же, учения «Запад – 81», крупнейшие оперативно-стратегические учения за историю Советских Вооруженных сил. За успехи в учениях были награждена часть морских пехотинцев, а также было вручено переходящее красное знамя военного ВМФ за успехи в соревновании и высокое мастерство на протяжении учений.

Относительно периода с 1982-1991 гг., ДКБФ представлял собой одну из мощнейших боевых единиц. Все поставленные задачи выполнялись с отличием. В этот период повысился тактический уровень и качество решения учебных боевых задач, политическая бдительность матросов, старшин, мичманов, прапорщиков и офицеров, организованность и дисциплина. Итак, наряду с одиночной подготовкой кораблей, были достигнуты успехи в решении задач подразделениями, частями и соединениями, отработка которых осуществлялась в рамках перестройки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балакин С.А. СК пр. 50 // Морская коллекция.– СПб, 2000. – № 6. – С. 8.
2. Красная звезда. – 1970. – 26 июня.
3. Красная звезда. – 1970. – 23 апреля.
4. Красная звезда. – 1977. – 25 марта.
5. Красная звезда. – 1978. – 5 июня.
6. Красная звезда. – 1981. – 29 марта.
7. Красная звезда. – 1981. – 9 сентября.
8. Красная звезда. – 1982. – 30 апреля.
9. Красная звезда. – 1983. – 6 июля.
10. Турко С.В. Характеристика военно-морских маневров и крупных учений СФ / С.В.Турко // Тайфун.– СПб, 2000. – № 26. – С. 28

*Рекомендовано до друку к.і.н., доц. А.С. Поспеловим
Стаття надійшла до редакції 31.05.2015*

В.И. Водько

*магистрант первого года обучения исторического факультета,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +38093-771-32-81; email: vladislavvodko@mail.ru*

В даній роботі здійснено спробу дослідження комплексу епістолярних текстів ранньовізантійської епохи. Автори досліджуваних текстів були представниками різних напрямів всередині ортодоксальної лінії християнської церкви. Прокл Константинопольський ототожнюється з офіційною столичною церквою, тоді як Іоанн Антиохійський – представник напрямку, відомого як антиохійська школа богослов'я. Дослідження їхнього діалогу дозволяє, з нашої точки зору, визначити основні риси церковної полеміки у контексті складних суспільно – політичних явищ першої половини V століття.

Ключові слова: Прокл Константинопольський, Іоанн Антиохійський, несторианство, Ефеський собор, богословські дискусії.

В данной работе предпринимается попытка исследования комплекса эпистолярных текстов ранневизантийской эпохи. Авторы рассматриваемых документов являются представителями разных направлений внутри ортодоксальной церкви. Прокл Константинопольский отождествлялся с официальной столичной церковью, тогда как Иоанн Антиохийский – представитель другого богословского направления, известного как антиохийская школа богословия. Исследование их диалога позволяет, на наш взгляд, выявить важные черты церковной полеміки в контексте сложных общественно – политических явлений первой половины V века.

Ключевые слова: Прокл Константинопольский, Иоанн Антиохийский, несторианство, Эфесский собор, богословские споры.

This article attempts to study a complex of epistolary texts which refer to the early Byzantine period. The authors of these documents are the representatives of different trends within the Orthodox Church. Proclus of Constantinople was identified with the official church of the capital, while John of Antioch was the representative of the other theological trend, known as Antioch School of Theology. A study of their dialogue, in our opinion, permits to discover some important features of the church controversy in the context of complex social and political events of the early Vth century.

Key words: Proclus of Constantinople, John of Antioch, nestorianism, Council of Ephesus, theological controversies.

Епістолярні тексти, являючися об'єктом нашого вивчення, включають листи Прокла к Іоанну [4: 873-876; 5: 876-877; 7: 877-878] Листи Іоанна к Проклу [6: 877; 7: 877-878] і переписку цих же осіб з іншими учасниками ортодоксально – несторианської полеміки того періоду [9: 879-890; 10: 880-882]. Все зазначені листи знаходяться в руслі епістолярної традиції першої половини V століття. В них багато цитат із Священного Писання, аллюзій на біблійські сюжети, аргументів по аналогії і взаємних проявлень учтивості, без чого не могла бути переписка між двома церковними ієрархами, ідентифікуючими себе з однією, в даному випадку ортодоксальною, лінією. За стандартними словесними оборотами, прийнятими в даній середі і богословськими формулюваннями, ми намагаємося розглянути особливості відносин учасників переписки к сучасним їм проблемам.

Ця переписка була, на наш погляд, інспірована як богословською полемікою навколо прийнятого на Ефескому соборі осудження Нестора, так економічним і політичним протистоянням між Александрією і Антиохією. В цих містах сформувалися власні богословські системи, які во багато визначали характер аргументації і позиції сторін. Якщо Александрія робила акцент на єдиності природи Христа, то в Антиохії – на двоїстості. В Александрії Писання слід за Филоном Александрійським і Оригеном трактували переважно алігорично, тоді як в Антиохії – буквально. В цих центрах склалися досить цілісні богословські системи, так що більшість кліриків, беручи участь в спорах, невольно виявлялися на стороні своїх шкіл. Означений фактор мав безпосереднє вплив на особливості розглядаваної нами переписки.

Головною темою, цікавою для кореспондентів, був питання ліквідації церковного розколу, виниклого в результаті відокремлення несториан від ортодоксальної лінії. Другою обговорюваною проблемою було вчення Феодора Мопсуестійського, (около 350-428) авторитетного богослова антиохійської школи. При житті цей богослов вважався представником ортодоксальної лінії (слід зауважити, що Феодор після майже 100 років був осуджений на п'ятому вселенському соборі [12: 234]). На його тексти, освящені його авторитетом, ссылались несториани в 40 г. V в.

Адресат Прокла, Іоанн Антиохійський, внаслідок свого високого положення в церковній ієрархії, був головним зв'язуючим ланкою між столичною і східною церквами. У Іоанна яскраво проявляється місний патріотизм. Він гарячо захищає Феодора Мопсуестійського, відомого також як вчителя Нестора, називаючи його «блаженим Феодором, який зміцнював доктрину і переміг всі єреси» [7: 877]. Іоанн відчував себе представником духовенства і народу Сходу, тому вважав своїм обов'язком захищати їх інтереси перед

Константинопольской церковной и светской властью. Для Константинополя Антиохийская кафедра имела важное значение, ведь она была главнейшей из восточных. Поэтому хорошие отношения с уважаемыми в этом регионе церковными иерархами – одна из необходимых составляющих стабильности в регионе. Это обстоятельство вынуждало Константинополь идти на уступки в самых принципиальных для Восточных епископов вопросах.

Религиозный конфликт богословских школ Александрии Антиохии ярко проявился в событиях Эфесского собора, которые описал современник событий Сократ Схоластик. По его словам, император созвал собор в Эфесе, на котором приехавший раньше других Кирилл Александрийский, сделал всё для осуждения Нестория. «Узнав о происшедшем, Иоанн досадовал на Кирилла, что он был виновником таких смятений и поторопился с низложением Нестория. В отместку Иоанну, Кирилл вместе с Ювеналием низложил и его» [3]. Этот факт подчеркивает противостояние школ и городов, поскольку Иоанна Антиохийского отлучают от церкви как потенциального союзника Нестория. Обратим внимание, что Иоанн устроил ответное отлучение Кириллу только после своего возвращения в Антиохию. По нашему мнению причиной тому послужила поддержка местного высшего духовенства. В Антиохии Иоанн собирает собор из местных епископов, которые сочли действия Кирилла неприемлемыми.

Увидев масштабы спровоцированного раскола, Нестория решил отказаться от поддержанных им определений, второй ипостаси Троицы, что послужило причиной раскола. Сократ пишет, что «Несторий, видя, что спор доходит до разрыва общения, раскаялся и стал называть Марию Богородицей: «Пусть Мария называется и Богородицей, – говорил он, – только бы прекратились эти неприятности» (ссылка Сократ). Однако раскаянию Нестория никто не поверил, а потому, низложенный он всё-таки отправился в ссылку. Однако, спустя некоторое время, император утвердил осуждение Нестория, после чего, Иоанн начал искать примирения с Кириллом, а также с Константинополем. Переписка с Проклом – интересный фрагмент процесса поиска компромисса между сторонниками Антиохийского богословия и центральной церковной и светской властью.

Первое письмо к Иоанну Прокл пишет около 337 года, через 6 лет после Эфесского собора. До этого, Иоанн ознакомился с «Томосом к армянам», который Прокл посвятил вопросам нераздельности двух природ Христа и доказательству того, что Марию следует называть «Богородицей», в противовес определению Нестория «Христородица». Упомянутое письмо к Иоанну посвящено в первую очередь вопросу об Эдесском епископе Иве, который продолжал поддерживать идеи Нестория. Прокл убеждает Иоанна в необходимости вмешаться в ситуацию, аргументирует это пастырской обязанностью Антиохийского епископа. Константинопольский патриарх приводит пример с ветхозаветным первосвященником Илием и его павшими детьми. Илий не следил за благочестием своих детей, за что получил от Бога наказание: смерть от ужасного известия о том, что Ковчег завета отобран врагами Израиля. В этой отсылке можно проследить позицию Прокла по поводу авторитета писаний Ветхого завета. В тексте не чувствуется, чтобы ссылка на Ветхий Завет была неоспоримой догмой. Для Прокла это скорее яркий пример из прошлого, который употребляется наряду с примерами из истории христианской церкви. Среди аргументов Прокла есть апелляция, к примеру, архимандрита Далмация – антинесторианского земляка Иоанна Антиохийского, который, будучи в то время в Константинополе, обладал довольно большим влиянием и авторитетом [11:114].

Далмаций – образ верного Константинополю клирика, который, вероятно, происходил из Антиохии. Таким образом, Прокл пытается сгладить ожидаемый протест Иоанна, связанный с принадлежностью к Антиохийской школе. В дальнейшей переписке наших корреспондентов ключевым стал вопрос о Феодоре Мопсуэстиском, которого на Западе империи считали идейным предшественником несторианства. Вопрос об Иве Эдесском, который был поставлен ранее в переписке, начиная с 4-го письма, не обсуждался вовсе. Вероятно, это было связано с тем, что первые три письма корпуса: письмо армян к Проклу, Томос и Письмо Прокла к Иоанну, были спровоцированы вопросами армян, среди которых были вопросы об Иве и Феодоре. Поскольку Феодор был более известен и авторитетен, а вопрос с Ивой попытались решить в рамках восточной церкви, то в дальнейшем дискутировали преимущественно по вопросам связанных с Феодором. Ива не был краеугольным камнем противоречия, а Феодор при жизни был ярким выразителем идей Антиохийской школы богословия. На труды Феодора ссылались несториане, находя в них идеи, близкие к своему учению, чем, в свою очередь, подогревали интерес к нему со стороны ортодоксальной линии. Иоанн и его земляки настаивали на том, что нельзя осуждать умерших в мире с церковью. В конце концов, Прокл принял эту идею, которая была поддержана императором Феодосием II. Антиохийцы смогли отстоять горячо любимого ими учителя Феодора и ещё более 100 лет, до времени пятого Вселенского собора память Феодора оставалась неприкосновенной. Однако во времена Юстиниана уже не было такой живой народной памяти, которая активно сопротивлялась осуждению учения, к которому апеллировало несторианство.

В итоге, государственная необходимость победила личные характеристики уважаемого человека. Почти во всех письмах разных сторон проявляется главный мотив переписки – желание церковного мира. Компромисс ради мира рассматривался не как отступление от своего исповедания, но как выполнение своего христианского долга в примирении враждующих сторон. Указанные особенности церковной политики Прокла проявлялись в его отношении к Иоанну Антиохийскому. Оно несколько сдержанное, но доброжелательное. Прокл готов пойти на уступки, но при условии, что эти уступки будут взаимными. Кроме того, в 438-440 гг., Прокл старался своей политикой повлиять на Иоанна. 28 января 438 г. в Константинополь были перевезены останки выдающегося антиохийца, впоследствии Константинопольского патриарха – Иоанна Златоуста.

С этим событием перекликается ряд сюжетов переписки. Во-первых, Несторий считал себя последователем и подражателем Иоанна Златоуста, он на самом деле формально повторил такой же карьерный рост, но в дальнейшем, этих двух патриархов чаще противопоставляли из-за того, что Златоуст при жизни пользовался в Константинополе

большой популярностью, Несторий же, как повествует Сократ Схоластик, «испытывал всеобщую ненависть из-за своего резкого характера», который с точки зрения народа, не подкреплялся реальным благочестием [3].

Таким образом, этим действием Прокл пытается доказать, что есть среди антиохийцев те, кого почитают в столице, поэтому Иоанну должно было стать легче осудить некоторых из земляков. Во-вторых, Иоанн Златоуст известен как автор произведения «О Феодоре павшем», посвященного Феодору Мопсуэстийскому. В юности Иоанн Златоуст и Феодор Мопсуэстийский вместе подвизались на поприще священнической жизни. Однако случилось так, что Феодор не выдержал и под влиянием обстоятельств решил отойти от выбранного ранее пути. Тогда весьма огорченный этим Иоанн написал своему другу указанное послание, в котором призвал его вернуться на священнический путь. Феодор покаялся и вернулся, но, тем не менее, указанное обстоятельство должно было стать весомым аргументом против Феодора. Для достижения церковного мира Прокл действовал разными способами. Он старался сгладить острые углы церковной полемики. Он мог пойти на ступку там, где это могло иметь положительный результат. Политика Прокла резко контрастировала с деятельностью Кирилла и Нестория, которые, едва ли руководствовались принципом «добиться мира максимально допустимыми уступками».

В ранних письмах Прокла не чувствуется особого пиетета в отношении к Иоанну. Однако позже, в письме Прокла к Максиму Дякону, патриарх по отношению к Иоанну использует оборот «*eidem reverentissimi auctoritati*», этим подчеркивая своё почтительное отношение к антиохийскому епископу (этот латинский оборот можно перевести как обращенный к «тому [кто занимает] почтеннейшее положение»). В других текстах Прокла, адресованных к третьим лицам, можно также заметить попытку проявить своё очень почтительное отношение к Иоанну. Иоанн был нужен Проклу как единомышленник и главный союзник на Востоке. Они оба ценили мир в церкви больше, чем чистоту богословских формул. Что касается противоречий переписки, то можно заметить сюжет из письма X. В нем чувствуются нотки сомнения Иоанна в благочестивых намерениях Прокла. Константинопольский архиепископ, обширно подчеркивая свои благочестивые намерения, указывает, что нужно «все подозрения оставить». Здесь отображен ещё один фактор влияния на Иоанна – антиохийский народ: «Христианский люд; те, которые, зная это, (имеется в виду благочестивая жизнь Феодора Мопсуэстийского и его несправедливое, с точки зрения антиохийцев, осуждение – В.В.) никоим образом без смятения не разрешают исполниться церковным славословиями» [7: 878]. В данном случае церковный народ был не той силой, которая легко готова была идти на компромисс. Константинопольский патриарх был прямым ставленником императора, (ссылка на Сократа Схоластика), вследствие чего мог рассчитывать на его поддержку. Иоанн понимал, что Прокл выполняет «политический заказ» императора, этот Константинопольский патриарх был уроженцем Константинопольского клира, и, в отличие от Иоанна Златоуста и Нестория, этого патриарха на Востоке знали плохо, что осложняло диалог.

В письмах Иоанна проявляется его обширная эрудиция в области ранней церковной истории: так, защищая Феодора, он перечисляет более десяти отцов церкви, начиная со II в. н.э. (Игнатий Антиохийский, или Богоносец) и заканчивая учителем Прокла – патриархом Аттіком. Упоминание наставника Прокла, в ряду таких знаковых для церкви учителей как Игнатий Антиохийский, Василий Великий и Амвросий Медиоланский: можно расценивать как особый жест в сторону Прокла. Вряд ли при других условиях кто-то поставил бы Аттіка в один ряд с перечисленными отцами Церкви. Кроме того, Иоанн любит приводить примеры из числа тех, которые должны были быть известны адресату из церковной практики того периода. Иоанн обычно придает им нужную интерпретацию. Логическим завершением дискуссии было письмо императоров Феодосия и Валентиниана к Иоанну Антиохийскому и синоду. Воля императоров подтверждала невозможность осуждения умерших, что было той уступкой из центра, которая удовлетворила антиохийских клириков и сделала возможным снижение градуса конфликта.

По характеру переписки можно заключить, что Прокл и Иоанн были ситуативными союзниками, у которых было схожее видение решения проблем послеэфесского периода. В письмах чувствуется некоторая динамика отношений в сторону улучшения, что было одним из факторов решения вопроса. В переписке чувствуется желание конструктивного диалога, адресаты явно отделяют принципиальные вопросы, от тех в которых они могут пойти на уступки. С другой стороны, переписка отображает трудности двухлетнего поиска компромисса, поэтому в ней присутствует порой возникающее недоверие, причиной которого могло быть не только действия адресата, но и обостренность внутренней обстановки в церкви.

ЛИТЕРАТУРА

1. Св. Прокл, архиепископ Константинопольский Томос к армянам // Антология восточно-христианской богословской мысли, ортодоксия и гетеродоксия. – СПб. Σμαραγδος Φιλοκαλις 2009. – Т.1. – С. 596 – 603.
2. Поснов М.Э. История христианской Церкви (до разделения церквей 1054 г.) / М.Э. Поснов. – Киев: Общество любителей православной литературы. Издательство имени святителя Льва, папы Римского. 2007 – С. 234.
3. Сократ Схоластик. Церковная История. – Книга 7. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholastik/tserkovnaja-istorija-socrata/7_32
4. Epistola III. Proclus episcopus Constantinopolitanus ad Joannem episcopum Antiochiae // Magna Patrologiae cursus completus, seriae Graeca. – Excudebatur et venit apud J.-P. Migne, editorem, in via dicta seu Petit – montrouge, nunc vero intra moenia Parisina, 1864. – Т. 65 – Р. 873 – 876.

5. Epistola IV. Proclus episcopus Constantinopolitanus Joanni Antiocheno // Magna Patrologiae cursus completus, seriae Graeca. – Excudebatur et venit apud J.-P. Migne, editorem, in via dicta seu Petit – montrouge, nunc vero intra moenia Parisina, 1864. – T. 65. – P. 876 – 877.
6. Epistola V. Joannes Antiochenus episcopus Proclo // Magna Patrologiae cursus completus, seriae Graeca. – Excudebatur et venit apud J. Migne, editorem, in via dicta seu Petit – montrouge, nunc vero intra moenia Parisina, 1864. – T. 65. – P. 877.
7. Epistola VI. Joannes Antiochenus episcopus et Orientis synodus, Proclo Constantinopolitano // Magna Patrologiae cursus completus, seriae Graeca. – Excudebatur et venit apud J.-P. Migne, editorem, in via dicta seu Petit – montrouge, nunc vero intra moenia Parisina, 1864. – T. 65. – P. 877 – 878.
8. Epistola X. Proclus episcopus Constantinopolitanus Joanni Antiocheno episcopo // Magna Patrologiae cursus completus, seriae Graeca. – Excudebatur et venit apud J.-P. Migne, editorem, in via dicta seu Petit – montrouge, nunc vero intra moenia Parisina, 1864. – T. 65. – P. 879.
9. Epistola XI. Proclus episcopus Constantinopolitanus Maximo diacono // Magna Patrologiae cursus completus, seriae Graeca. – Excudebatur et venit apud J.-P. Migne, editorem, in via dicta seu Petit – montrouge, nunc vero intra moenia Parisina, 1864. – T. 65. – P. 879 – 880.
10. Epistola XII. Theodosius et Valentinianus imperatores, Joanni Antiocheno et synodo / Magna Patrologiae cursus completus, seriae Graeca. – Excudebatur et venit apud J.-P. Migne, editorem, in via dicta seu Petit – montrouge, nunc vero intra moenia Parisina, 1864. – T. 65. – P. 880 – 882.
11. Nicholas Constas. Proclus of Constantinople and the Cult of the Virgin in Late Antiquity Homilies 1-5, Texts and Translation. – BRILL, 2003.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. О.О. Радзиховською
Стаття надійшла до редакції 27.05.2015*

УДК 94(729.1):329

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ФІДЕЛЯ КАСТРО У СТУДЕНТСЬКІ РОКИ

Т.В Гломозда

*студентка II курсу історичного факультету,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел. +38099-388-57-18; email: hlomozda23@i.ua*

Метою даної статті є прослідкувати становлення Фіделя Кастро як політичного діяча та революціонера. З'ясовано, що політична свідомість Кастро сформувалась у студентські роки, на що вплинула політичне та соціально-економічне положення Куби того часу.

Ключові слова: Фідель Кастро, Куба, революція, імперіалізм, університет, Богота.

Целью данной статьи является проследить становление Фиделя Кастро как политического деятеля и революционера. Выяснено, что политическое сознание Кастро сформировалась в студенческие годы под влиянием политического и социально-экономического положения Кубы того времени.

Ключевые слова: Фидель Кастро, Куба, революция, империализм, университет, Богота.

The purpose of this article is to follow Fidel Castro as a political activist and revolutionary. It was found out that Castro's political consciousness was formed during his student years under the influence of Cuba's political and socio-economic situation at that time.

Key words: Fidel Castro, Cuba, revolution, imperialism, University, Bogota.

Фідель Алехандро Кастро Рус – кубинський державний, політичний, партійний діяч і революціонер. Народився 13 серпня 1926 року в Бірані (на південному сході Куби) у родині заможного землевласника. Активну участь у політичному житті країни розпочав у 1945 році, після вступу на юридичний факультет Гаванського університету.

Вступ Фіделя Кастро до університету та його перші кроки у політичному житті випали на один із найбільш тяжких періодів у житті кубинського народу. Тільки закінчилась друга світова війна. Уїнстон Черчіль об'явив, за підтримки президента США Г. Трумена, про початок «холодної війни». Складовою частиною цієї стратегічної компанії було збільшення репресій проти всіх демократичних сил, нагнітання антикомуністичної істерії. Тільки у рідких випадках політичний акт міг відбутися без участі Фіделя Кастро, який привертав увагу своєю атлетичною статуєю, неперевершеною аргументацією та неабияким красномовством [6: 48].

Можна сказати, що коли Фідель вперше переступив поріг університету, то він не мав якогось визначеного політичного світогляду. Постійні заняття, активна громадська діяльність та природня спостережливість сформували його політичні світогляди та загартували його переконання. З часом він сам говорив, що політичну свідомість, яка допомогла зрозуміти йому життя, зрозуміти світ, розібратись у суспільстві та історії, він здобув будучи студентом університету [4: 25]. В основному після того, як він познайомився із марксистською літературою, яка дуже вплинула на нього і допомогла зрозуміти речі, у яких він ніколи не зміг би розібратись [4: 26].

У 1947 р., влітку, ця невгамовна потреба негайної дії в ім'я справедливості та щастя народів привела Фіделя Кастро в ряди учасників експедиції, яка готувалась плисти до берегів Домініканської Республіки, з ціллю повалення режиму кровавого тирана Л. Трухільйо [2: 133]. Фідель Кастро приєднався у якості «лейтенанта» до загону, який складався із домініканських політичних емігрантів. Після короткого терміну військової підготовки, всіх учасників експедиції, кількістю більше ніж 1000 осіб, переправили на пустинний, піщаний острів Кайо Конфітес [2:134]. Звідти планувалось відправитись у похід. Положення експедиціонерів скоро стало відчайдушним. Йшов тиждень за тижнем, а керівники операції тільки розводили руками, коли їх запитували, коли вони нарешті прийдуть сюди. Не вистачало продовольства. Люди знемагали від немилосердно палючого сонця [1: 33].

Тим часом, чутка про підготовку експедиції та її планах широко рознеслась по Кубі та сусідніх країнах. Головну роль захисника Трухільйо взяла на себе американська газета «Маямі геральд», яка почала систематично опубліковувати всі повідомлення американських розвідувальних служб про хід підготовки операції, чим викликала міжнародний скандал. Воєнний міністр Куби полковник Дамера був терміново викликаний до Вашингтона, де йому прямо заявили про недопустимість таких дій. Після повернення із США міністр наказав кубинській армії і військово-морському флоту заарештувати усіх учасників експедиції та доставити їх у Гавану [1: 34]. Біля 2 тис. чоловік було завантажено на три кораблі, які під посиленням конвоєм відправились до сусіднього порту. Коли до берега було недалеко Фіделю вдалось непомітно пригнути уводу і добратися до землі. Він був єдиним учасником, який unikнув ганебного арешту.

1947 року відбувся розкол правлячої партії. Партію покинула велика група радикально налаштованих кадрів, здебільшого – молодь. На чолі радикалів стояв сенатор Едуардо Чібас. Він назвав створену партію «ортодоксальною», даючи цим зрозуміти, що буде послідовним борцем за чистоту лінії Хосе Марті, яку проводила партія [4: 28]. У якості головного фронту боротьби з правлінням він відібрав факти, які свідчать про корупцію та моральному розпаді адміністрації президента Грау Сан-Мартіна. Партія швидко кількісно зростала. Фідель зблизився із керівництвом нової партії, хоча і розумів, що партія «ортодоксів» за своєю програмою – не більше ніж прогресивно-ліберальною революційна партія. У той же час у її ряди активно вступали селяни, робітники, дрібна буржуазія, студентство. Вступ Фіделя у боротьбу уже у складі загальнонаціональної партії був новим кроком у формуванні його як політичного лідера. У жовтні 1947 року Фідель готував антиурядовий політичний акт. Він був певен, що досягне успіху там, де досвідні політики не змогли. Для цього політичного виступу він хотів використати дзвін «Демахагау», який ще у 1868 року використали для початку національно-визвольної війни. 15 листопада 1947 року дзвін було перевезено до Гавани із Мансанільо. Чутки про його прибуття розбурхали гаванців, зібрались тисячі студентів, працівників та службовців. Дзвін доставили на територію університету. Уряд намагався не допустити щоб дзвін супроводжував політичні мітинги проти влади. Коли вранці 6 листопада в день запланованого мітингу студенти прийшли за дзвоном, то виявилось, що дорогоцінна історична реліквія зникла [6: 53]. Мітинг відбувався, але без дзвона Демахагау. Фідель Кастро виступив на ньому і з промовою проти Грау Сан-Мартіна, говорячи, що той став чужий народу Куби, так, як обманув усіх тих, хто повірив його передвиборчим реформам. Епізод із дзвоном Демахагау закінчився невдало для Фіделя та його друзів. Та це був ще один урок у політичній боротьбі. Судячи з усього, Фідель Кастро вперше прийшов до ідеї звернення до широких народних мас у якості найбільш ефективного засобу для політичної боротьби. Хвиля політичного тероризму на Кубі піднімалась все вище й вище. Більше 120 політичних супротивників уряду були вбиті тільки за останні роки правління адміністрації Грау Сан-Мартіна. Фідель дивом лишився живим, багато разів його намагались убити й багато разів йому доводилося ховатися від переслідувань на вулицях [4: 30].

Намагаючись покласти край політичній діяльності Фіделя, противники звинуватили його в убивстві колишнього керівника студентської Федерації університету Маноло Кастро. Фідель разом із двома товаришами добровільно з'явився у поліції для з'ясування ситуації. Фіделю були зроблені парафінові проби, щоб дізнатися чи використовував він вогнепальну зброю. Всі проби дали негативний результат. Фіделю потрібно було покинути на деякий час країну аби пристрасті, які розгорілись навколо його персони, дещо стихли. До того часу вже йшла підготовка великого заходу на міжнародній арені, до якого мали пряме відношення Фідель Кастро та Альфредо Гевара.

Саме у цей час, у Боготі відбувалося скликання Антиімперіалістичного конгресу латиноамериканського студентства одночасно з проведенням у квітні 1948 року у столиці Колумбії чергової, дев'ятої за рахунком Панамериканської конференції. На цьому конгресі Фідель мав представити Федерацію студентів Гаванського університету. Кошти для оплати квитків були отримані від аргентинців, так як тодішній уряд Аргентини, під керівництвом генерала Перона, виношував ідею організувати гучну політичну компанію проти колонізації у Латинській Америці. Через кілька днів Фідель вилетів до столиці Венесуели Каракасу. Перед від'їздом він написав своєму другу Маріо Інчаустегі лист, у якому говорив про необхідність такого революційного повстання в Латинській Америці, яким був національно-визвольний рух у першій чверті XIX ст. під керівництвом Симона Болівара [3: 211].

У Каракасі він провів зустрічі з керівниками університетського студентства та отримав від них повну підтримку ідеї щодо проведення студентського конгресу в Боготі. 1 квітня 1948 Фідель прибув в колумбійську столицю, де йому належало пережити один з найбільш хвилюючих днів життя. Робота студентського конгресу проходила з чималими труднощами. Уряд Колумбії фактично саботував його, організаторам було відмовлено в оренді приміщень, придатних

для цих цілей. Тоді студенти звернулися до колумбійських профспілок, які надали в їхнє розпорядження свої скромні приміщення. Учасникам запам'яталося засідання конгресу, скликане 5 квітня в невеликому конференц-залі Конфедерації колумбійських трудящих. На ньому були присутні кілька сенаторів і членів палати представників. Серед почесних гостей перебував відомий адвокат Карлос Рей в якості особистого представника самого популярного в той час в Колумбії політичного лідера Хорхе Еліесер Гайтана.

Гайтан був видатною постаттю в громадсько-політичному житті Колумбії, та й усієї Латинської Америки. Саме про діячів такого типу Фідель говорив пізніше як про «невідбувливих демократичних керівників» [2: 152]. Гайтан, що вийшов з народу і тісно пов'язаний з ним, який встиг завоювати своїми сміливими виступами на захист демократії величезний авторитет, представляв серйозну альтернативу сформованому політичному істеблішменту. Він був відомим адвокатом і одним з провідних лідерів ліберальної партії Колумбії. Коли в світі почалася «холодна війна», Гайтан виступив за мир. Він балотувався як незалежний кандидат на виборах президента країни в 1946 р, і хоча не зміг перемогти, але набрав таку велику кількість голосів і зумів пробудити своїми полум'яними виступами такі глибокі симпатії широких народних мас, що всім було очевидно, що на чергових виборах реально на посаду голови держави може претендувати тільки він – Хорхе Еліесер Гайтан. 7 квітня відбулася зустріч Ф. Кастро та Гайтана. Фідель пояснив цілі конгресу і Гайтан подякував йому за зусилля, які докладають студенти для досягнення такої благородної мети. Гайтан запропонував Фіделю зустрітися знову, через два дні в 2:00 дня [3: 215]. Однак цій зустрічі не судилося збутися. 9 квітня 1948 року Гайтана було вбито. Майору Арсе Віра доповіли, що нікому не відома людина на ім'я Хуан Роа Сьєрра трьома пострілами з револьвера вбив Гайтана, коли той виходив зі своєї контори, прямуючи на обід. Десятки рук схопили вбивцю, і він був засуджений натовпом [2: 148].

Смертельно поранений Гайтан був поміщений в центральну клініку, перед якою зібрався величезний натовп. Вона і стала детонатором наступних подій, коли з балкона клініки лікарі повідомили про кончину Гайтана. Оскільки населення знало про те, що поліцейський корпус в основному підтримував покійного лідера, то першим поривом натовпу було йти в поліцейські ділянки і озброюватися. Майор Віра виявився розсудливим офіцером. Був відданий наказ не чинити опору народу і відкрити ворота. О 3 годині дня натовп увірвався в будівлю 3-го поліцейського управління. Разом з усіма туди увійшов і Фідель. Хоча він виявився одним з перших, хто дістався до збройових пірамід, все-таки Фіделю дісталася тільки рушницю для метання гранат зі сльозогінним газом і підсумок з гранатами [2: 149]. В обстановці загального безладу Фідель Кастро піднявся на верхній поверх поліцейського управління в надії знайти більш відповідне зброю, заглянув в одну з кімнат і побачив там групу розгублених офіцерів поліції. У великому вбудованому шафі замість зброї виявилися запасні комплекти обмундирування. Фідель присів на диванчик, взув військові черевики, взяв шинель і військовий кашкет і, не розлучаючись зі своїм гранатометом, рушницю, спустився у двір, де йшла безладна стрілянина в повітря, мабуть, з метою випробування зброї. В одному з віддалених кутів незворушній поліцейський офіцер намагався навести якусь подобу порядку і, зібравши навколо себе групу підлеглих, будував їх у шеренги. Фідель негайно примкнув до цього мало-мальськи організованому ядру.

Столиця тим часом вже перетворилася на величезне поле битви. Всюди палахкотіли пожежі. Там і сям чулася стрілянина. Дахи були усіяні озброєними людьми. Підкоряючись загальним людському потоку, Фідель йшов до палацу. З даху масивної будівлі католицької школи вела вогонь група вірних уряду військових. Натовп почав обстріл і облогу будівлі. У цей час недалеко від Фіделя зупинився автомобіль, обладнаний радіоустановкою. Студенти, що знаходилися в автомобілі, через гучномовець закликали прихильників Гайтана негайно йти на допомогу радіостанції «Насіональ», яка була взята лівими студентами. По радіо передавалися адреси тих військових казарм і складів, які треба було негайно захопити для озброєння народу. За словами студентів, великі збройні сили, що залишилися вірними консервативному уряду, атакували радіостанцію. На даху автомобіля лежало кілька трупів молодих людей, загиблих при обороні радіостанції. Нічого іншого не залишалось, як повернутися до поліцейської дільниці і перечекати там ніч в очікуванні відомостей про обстановку і вказівок про дії. У приміщенні 11-го відділення поліції до цього часу зібралося близько 500 озброєних бійців, які розподілялися по ротах. Фідель став рядовим солдатом однієї з них [2: 150]. Настала ніч з 9 на 10 квітня 1948 року. Фідель приліг відпочити у відведеному йому місці і всю ніч роздумував над подіями 9 квітня. Одна думка з надзвичайною ясністю забарвлювала всі враження дня: незламна міць всенародного повстання. Виявилось, що удаваний непорушним режим може розсипатися як картковий будиночок, буквально в лічені хвилини під натиском революційного виступу мас. Без всякого призову, без керівництва, стихійно вихлюпнулося на вулиці народне обурення призвело в повне замішання правлячі класи, які втратили на час контроль за обстановкою. Влада висіла на волосині. З найбільшою працею уряду вдалося забезпечити лише відносну безпеку іноземних делегацій, які прибули на Панамериканську конференцію. Місто палало.

Фідель сам бачив, що в такі моменти надзвичайного революційного збудження маси в змозі швидко і рішуче брати штурмом військові і поліцейські казарми, склади зброї і сміливо вступати в бій навіть з регулярними частинами армії. Що найбільше запам'яталося Фіделю – це проявлена стратегічна безпорадність і безперспективність могутнього стихійного виступу народу, якщо у нього немає ні лідера, ні політичної організації. Цей висновок з уроків боготинських подій завжди залишався у Фіделя на першому плані в ході його подальшої боротьби на Кубі [4: 47].

Фідель повертався додому твердо переконаним, що його життєвий шлях – це шлях професійного революціонера. У 1948 році закінчувався мандат президента Грау Сан-Мартіна. На 1 червня були призначені нові вибори. На цей раз претендентами на пост глави держави виступали з боку правлячої партії Пріо Сокаррас, міністр праці в уряді Грау, а з боку опозиції найбільш серйозні шанси мав керівник нової «ортодоксальної» партії Е. Чібас, який у своїй діяльності багато в чому нагадував Гайтана [4: 48]. Фідель активно включився у виборчу боротьбу на боці Е. Чібаса. На всіх мітингах він виступав одним з перших. Очевидці згадують, що на мітингу 23 травня у столиці провінції Сантьяго

Фідель у своїй промові попередив Чібаса про те, що студенти підтримують його, але якщо він зрадить народ, то студенти стануть боротися проти нього [4: 48]. 1 червня відбулися вибори. За повної підтримки колишнього уряду, зі схвалення американців, переміг Пріо Сокаррас. Ортодоксальна партія не змогла чинити вирішальний опір. Новий навчальний рік почався для Фіделя із вирішення проблем, які потребували його втручання. Треба було підняти товаришів на боротьбу проти безперервного обмеження прав студентства і трудового народу. На цей раз постало питання про боротьбу за зниження розцінок на проїзд у міському транспорті. Адміністрація Грау Сан-Мартіна всього за місяць до закінчення свого мандата ухвалила рішення про підвищення цін на проїзд в автобусах на 20 % [4: 50].

Велика група радикально налаштованих студентів під керівництвом Фіделя та його друзів вирішили вдатися до прямих дій, щоб зірвати намічене підвищення цін. За їх призову студенти почали захоплювати на вулицях автобуси та переганяти їх на територію університету, куди вхід урядової поліції за традицією заборонений відповідно до статусу автономії, яким користується університет. На вимогу господарів гаванська поліція оточила університет, агенти поліції безперервно провокували студентів, розраховуючи отримати привід для вторгнення на територію студентського містечка. Вони не раз відкривали вогонь по будівлях університету. У відповідь сипався град каміння, порожніх пляшок, гнилих помідорів. На 72 години були перервані всі заняття. Зрештою господарям автобусних ліній вдалося знайти штрейкбрехерів в середовищі студентів і на третю ніч автобуси були таємно вивезені та повернуті господарям.

Довго ще не здавалися Фідель і його товариші, які віддрукували 50 тис. листівок із закликом до мешканців столиці бойкотувати ті лінії автобусів, які підвищують ціни. Крім того, вони кинули клич про вилучення з обігу монет по одному сентаво, щоб зробити фізично неможливою сплату підвищеного тарифу. Все це дало часткові результати, хоча повної перемоги здобути не вдалося. Але в кожній такій сутичці накопичувався цінний політичний досвід, шліфувалися тактика, відпрацьовувалася методика дії. За час перебування в університеті, Фіделю довелося взяти найактивнішу участь в гострій антиамериканській акції. 12 березня 1949 три американських військових моряків з корабля, що стояв у Гаванській бухти, зайшли в Центральний парк, де знаходиться найбільш шанований пам'ятник столиці – монумент Хосе Марті, біля якого за традицією проводилися протокольні церемонії покладання вінків. Знаходилися неабияк під хмелем моряки вирішили поглумитися над кубинської свяติною. Один з них забрався нагору, сів на мармурову голову Марті, інший в цей час нахабно мочився на п'єдестал пам'ятника [4: 52]. Зухвала поведінка янкі викликало бурхливу реакцію з боку кубинців. Близько розперезалися хуліганів швидко утворився натовп, яка загрожувала їм розправою. В сидів нагорі полетіли пивні пляшки. У цей момент з'явилася кубинська поліція, яка замість того, щоб заарештувати американців, почала розганяти своїх же співвітчизників, застосовуючи при цьому вогнепальну зброю [5: 211]. Але обурений натовп росла, і поліцейським довелося викликати солідне підкріплення, щоб врятувати моряків від неминучої розплати за своє хуліганство. Інцидент з моряками завершився принесенням вибачень з боку американського посла та покладанням вінка до занечищеному пам'ятника.

13 жовтня 1950 Фіделю Алехандро Кастро Рус було присвоєно звання доктора юридичних наук. П'ятирічне перебування в університеті було важливим етапом виховання Фіделя як революціонера. У ці роки він придбав найцінніший досвід роботи з масами; він був одним з найвидатніших керівників університетських студентів, грав видну роль у вирішенні численних проблем Федерації студентів університету. Він зав'язав узи дружби зі студентами-комуністами, встановив широкі контакти з політичними діячами Куби та інших американських країн. Вступив до лав Партії кубинського народу і активно брав участь в політичному житті країни. Він безпосередньо відчув обстановку в країнах Латинської Америки в ході своїх поїздок в Панаму, Венесуелу, Колумбію. Виключно велику роль у формуванні політичних поглядів Фіделя зіграло його участь у грізних подіях 9-10 квітня 1948 року в Боготі.

Бунтаря, у якійсь мірі, формують життя і його власний досвід. Фідель, будучи студентом Гаванського університету, поступово надбав уявлення про справедливість і гідність, про певні духовні цінності. Так сформувався ще й характер Фіделя, у результаті серйозних випробувань, яким він піддався, труднощів, які мав подолати, конфліктів, через які він пройшов, рішень, які він приймав, бунтів. Він почав самостійно досліджувати, що являло собою те суспільство, цілком природно з'явилася звичка мислити логічно, аналізувати події без чиєїсь допомоги. Дуже рано пройдені випробування змусили його сприймати будь-яке зловживання, будь-яку несправедливість або просто приниження людини як щось неприйнятне. До нього поступово прийшла свідомість. Він ніколи не корився беззаконності, у нього глибоко вкоренилося почуття справедливості, моралі, рівноправності. Все це вкупі з бунтарським характером повинно було сильно вплинути на політичне і революційне покликання Фіделя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Весенський В.П., Огородник А.Д. Латиноамериканська молодь бореться. – М.: Наука, 1970. – 48 с.
2. Кастро Фідель. Моя жизнь. Биография на два голоса / Ф.Кастро. – М.: РИПОЛ, 2009. – 797 с.
3. Коваль Б.І. та ін. Революційні процеси в Латинській Америці / Б.І. Коваль. – М., 1981. – 202 с.
4. Леонов Н.С., Бородаев В.А. Фідель Кастро. Политическая биография / Н.С. Леонов, В.А. Бородаев. – М.: Терра-Книжный клуб, 1998. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://jsulib.ru/Lib/Articles/977/491/>
5. Листов В. Рабочее сердце Гаваны: очерки истории рабочего и профсоюзного движения на Кубе (1917 – 1985гг.) / Вадим Листов. – М., 1987. – 327 с.
6. Ошеверов Г.М. Фідель Кастро / Г.М. Ошеверов. – М., 1961. – 30 с.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. А.С. Поспеловим
Стаття надійшла до редакції 11.05.2015*

**РЕЖИМ ВИШИ: КОЛЛАБОРАЦИОНИЗМ ИЛИ СОТРУДНИЧЕСТВО?
ПОЛИТИЧЕСКИЙ И БЫТОВОЙ АСПЕКТЫ**

В.В. Дамаскин

*студент III курса исторического факультета,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +38063-563-46-18, email: vdamaskin93@gmail.com*

Статья раскрывает взаимоотношения между Режимом Виши и Германией в годы Второй мировой войны. Автор говорит об установлении «сотрудничества» как в политическом, так и в бытовом аспектах; об отношении государственной машины и простых граждан к немецкому влиянию на территории оккупированной и «свободной» Франции. Автор устанавливает, для чего было необходимо принять решение о «сотрудничестве» между Францией и Германией, а также каковы были последствия этого решения.

Ключевые слова: Режим Виши, «сотрудничество», оккупация, население, «дух сопротивления».

The article reveals the relationship between Vichy France and Germany during the Second World War. The author dwells on: the establishment of "cooperation" in both political and everyday aspects; the relationship of the state machine and ordinary citizens to the German influence in the occupied and "free" France. The author determines for what purpose it was necessary to take up a decision of "cooperation" between Germany and France, and the consequences of such a decision.

Key words: Vichy France, "cooperation", occupation, population, "the spirit of resistance".

Стаття розкриває взаємовідносини між Режимом Віші і Німеччиною в роки Другої світової війни. Автор говорить о встановленні «співпраці» як у політичному, так і в побутовому аспектах; про ставлення державної машини і простих громадян до німецького впливу на території окупованої та «вільної» Франції. Автор встановлює, для чого необхідно було прийняти рішення про «співробітництво» між Францією та Німеччиною, а також які були наслідки цього рішення.

Ключові слова: Режим Віші, «співробітництво», окупація, населення, «дух спротиву».

Сотрудничество. Последние десятилетия этот термин во Франции носит понятие позора. Априори у Франции в 1940 году не было никаких оснований для сотрудничества. В 1871 году Германия оккупировала Эльзас и Лотарингию. В конце 1914 она развязала конфликт, который ей стоил 1 млн.400 тыс. погибших. И в 1940 году, после того как французской армии было нанесено одно из самых тяжелых поражений в истории страны, III Рейх занимает большую часть государства и удерживает более 2 млн. человек в заключении. Франция, будучи республиканским государством, отклоняет диктатуру. Тем не менее, некоторые последователи нацизма существуют, это активисты фашистской партии – Бюкар, Дорио, Деа и Делонкль. 24 октября 1940 года в Монтуаре состоялась встреча между маршалом Франции Анри-Филиппом Петеном и рейхсканцлером Адольфом Гитлером. Это встреча дала новый виток в франко-германских отношениях. 30 октября маршал выступил перед французским народом со следующими словами: «Французы, в минувший четверг я встретился с рейхсканцлером. Наша встреча пробудила надежды и породила беспокойство; я должен дать на этот счет некоторые пояснения. [...] Я принял приглашение фюрера по свободной воле. Я не подвергался какому-либо «диктату», какому-либо давлению с его стороны. Мы договорились о сотрудничестве между нашими двумя странами. [...] Надо мной одним свершит свой суд история. До сих пор я говорил с вами как отец, сегодня я говорю с вами как глава нации. Следуйте за мной! Храните вашу веру в вечную Францию!» [7].

Впервые было озвучено слово «collaboration» (фр. collaboration «сотрудничество»). Под сотрудничеством понималось равное положение между Францией и Германией, как это бывает у обычных торговых компаний. Главы Французского государства Пьер Лаваль и Филипп Петен часто говорили о введении такого же общественного строя, который существовал в Германии. Он был необходим для того, чтобы Франция могла полноценно участвовать в становлении «новой Европы». Но помимо высоких идей о становлении Европы, лидеры Франции в коллаборационизме видели единственный выход из той ситуации, в котором прибывало государство после поражения в войне. Их позицию разделяли и руководители местных властей, которые активно сотрудничали с оккупантами в политической, культурной и экономической жизни страны. Немаловажную роль в сотрудничестве отыгрывали промышленники, которым было выгодно объединение с крупным немецким капиталом [8]. Для Германии «сотрудничество» с Францией и рядом других стран необходимо было для продолжения войны с Англией и СССР. Сам же Гитлер после окончательной победы в войне намеривался забрать и германизировать большую часть Франции, а другую часть превратить в сырьевой придаток для Германии и местом отдыха немецкой элиты [3: 208]. В своих речах маршал Петен часто говорил о возвращении к земле. «Только земля не обманет. Она останется нашим прибежищем». А Лаваль готовил к будущему месту французского народа: «Слившись с континентальной системой производства и торговли, Франция будет, прежде всего, сельскохозяйственной и крестьянской» [10].

Нельзя с уверенностью сказать, что оба лидера были так искренны в своих словах, ведь эти выступления вторят высказываниям видных деятелей и руководителей Германии. К.-А.Оберг писал следующие к Гиммлеру: «В соответствии с указаниями фюрера мы хотя и должны для общности делать вид, что проводим политику

сотрудничества, но нам никогда не следует забывать о цели — окончательно сокрушить Францию» [6]. Подобную идею высказывал Геббельс в своих дневниках: «Если бы французы знали, что потребует от них фюрер, вероятно, у них глаза полезли бы на лоб!» [10]. Также писал министр иностранных дел Германии Билль: «Мощность промышленности неоккупированной Франции должна быть полностью использована для военных заводов Германии ...». Билль отводил немаловажную роль для Франции; ведь им было также высказано мнение, что Германии будет на порядок сложнее без ее соседа [3: 60]. Главную роль в «партнёрских» отношениях между Францией и Германией отыгрывал Отто Абец, ведь именно он перед войной закладывал основы сотрудничества и заблаговременно подготовил предательские действия высших должностных лиц Франции в различных сферах [10].

Началом политики открытого коллаборационизма стало передача Германии французских военнопленных солдат для работ на немецкие предприятия. Данное решение было выгодно обеими сторонам. Для Германии — это получение рабочей силы в 1,5 млн. человек. Для Виши это отличная возможность избавиться от потенциальных противников против диктатуры правительства. Власти Виши выставляли себя единственными защитниками военнопленных, что значительно могло повысить популярность среди населения [3: 61]. Отто Абец на допросе 1950 года вспоминал: «Германия не смогла бы даже силой, даже частично добиться тех поставок, которые были выполнены французским вишистским правительством; в то же время согласие на использование французских военнопленных на немецких военных заводах, данное этим правительством, означало помощь, которую трудно переоценить» [10].

Через месяц после капитуляции французские предприниматели заключили выгодные договоры о поставке бокситов, что позволило Германии выйти на первое место по производству алюминия [4]. Те отрасли производства, которые, по мнению оккупантов, могли составить конкуренцию германской промышленности, были свернуты. На Германию начало работать около 14 тысяч французских фабрик и заводов [9: 110]. Между немецкими и французскими промышленниками устанавливались непосредственные связи, особенно по линии военного производства. Союз горнорудных предприятий Севера и Юга вступил в контакт с угольными трестами Рейна и Вестфалии. В марте 1941 трест Кюльмана вместе с «И.Фарбениндустри» создали смешанное общество «Франколор». Президентом предприятия был назначен француз, но реально всем процессом руководили немецкие акционеры, владеющие 51% акций. Начиная с января 1941 года все заводы, находящейся на оккупированной территории, полностью использовались на нужды Германии. А с марта 1941 года 70% металлургической промышленности уже обеих зон страны использовались немцами. Изготовление бокситов и алюминия направлялась за Рейн, а в июне 1941 года было подписано соглашение, предусматривающее передачу Германии пяти из каждых шести выпускаемых Францией самолетов [5: 237].

Известный и до сегодняшнего дня, завод Луи Рено активно сотрудничал с оккупантами. На его предприятиях, для нужд немецких войск, изготавливали легковые и грузовые автомобили, танки и другую технику. И, таких как Рено, среди французских предпринимателей было немало. В газете «Юманите» за 8 мая 1941 года сообщалось о том, что Легиде от имени объединения французских предпринимателей подписал с германскими и итальянскими объединениями соглашение, которое касалось всей автомобильной промышленности Франции. В результате такого сотрудничества, Германия смогла сформировать 18 танковых и 40 пехотных дивизий; в период зимней кампании 1941/42 гг. вермахт на восточном фронте получил из Франции 2500 самолетов, 300 подводных лодок и 2/3 всего количества зимней экипировки для личного состава. В подлинности этих слов нельзя сомневаться; к примеру, советский генерал-майор авиации М.Громов в конце января 1942 г. писал: «Следует отметить ... (около 30%) истребителей, разведчиков и бомбардировщиков была построена на французских заводах ... На немецкие самолеты ставят французские моторы различных типов; технически их очень легко распознать... Мы также обнаружили множество французского самолетного оборудования. Похожую информацию встречается и у писателя Жан-Ришар Блока: «Техника, предназначенная для уничтожения русских, имеет французское клеймо: «Ситроен», «Данлоп», «Гудрих», «Мишлен». Вот танковый парк. На броне одного из танков знак фирмы «Сен-Шамон». Другие изготовил завод «Крезо» в Фиве ... Немецкие солдаты обычно доставляются на поле боя грузовиками фирм «Пежо», «Рено», «Лафли», собранными на «Мишлен конфор». Уже два года фирма «Гудрих» из Коломба бесперебойно поставляет шипы для немецких тяжеловозов. В Клермон-Феррапе непрерывно дымят трубы предприятий фирм «Мишлен». «Ситроен», «Гочкис», «Сомуа», «Испано-Сюиза», «Гном э Рон» постоянно в строю» [10]. Правительство Петена активно грабило и сельскохоз. регионы Франции, забирая у населения продовольствие и скот [9: 48].

Возникает вопрос: что же двигало владельцев крупных предприятий на активное сотрудничество с оккупантом с теми, кто грабили их страну, их соотечественников? Ответ можно найти в газете «Кри дю пёпл» от 16 февраля 1941 года, в котором было помещено интервью с директором фирмы «Эриксон» в Коломбе: «Мы можем только радоваться сотрудничеству с германскими промышленниками, скоро у нас будет 2 тысячи рабочих, в то время как до войны их насчитывалось 1300, а в 1939/40 гг. — 1900. Германской промышленности предоставлено большое преимущество свободы действий, она имеет возможность обеспечить стабильную работу своих заводов и обновить основные производственные фонды». Часть предпринимателей оказывали сопротивление оккупантам. Однако этого нельзя сказать о подавляющем большинстве крупных французских промышленников [10]. Но не только мелкие промышленники пытались саботировать приказы немецкого руководства. К примеру, маршал Петен в 1941 году отдал приказ о чеканке около 200 миллионов медно-никелевых монет, в то время никель был необходим для нужд военной промышленности. Это был существенный подрыв производства [4]. Но в то же время режим Виши инициировала введение в свободной зоне антисемитских законов, которые лишали прав и свобод граждан. Руками французской администрации выполнялась вся грязная работа. Было принят закон об обязательном ношении звезды Давида [2: 25]. После начала депортации евреев из Франции, простые французы начали активно помогать еврейскому населению. Недовольство французов впервые за долгое время, проявилось так ярко [4].

Более пристально необходимо рассмотреть, как жило и взаимодействовало население оккупированных и «свободных» территорий с немцами. Начиная с августа 1940 года, в Париже появились не только солдаты, но и специалисты по экономике. В скором времени в городе наблюдались промышленники, банкиры, коммерсанты всех мастей. Благодаря им, обменный курс марки был установлен произвольно, одну марку приравнивали к двадцати франкам. Это значило, что Франция должна была выплачивать оккупантам 400 миллионов франков в день. Из-за неоправданно завышенного курса марки по отношению к франку, это способствовало тому, что немецкие солдаты и офицеры буквально сметали с полок магазина всю продукцию. Жан-Ришар Блок окрестил их «людьми с чемоданами». Из-за дефицита товаров образовался черный рынок, который был организован самими оккупантами, в первую очередь, для выкачивания товаров, которые непосредственно им не поставлялись. Все продукты питания выдавались продуктовым карточкам, но выделяемая норма была недостаточна, населению ничего не приходилось как, идти работать на военные заводы или оправится на заработки в Германию [10]. На всех улицах городов были расклеены плакаты сулящие золотые горы на немецких заводах [2: 14]. О полном обнищании населения свидетельствовал тот факт, что население носило фибровые костюмы, которые при малейшем дожде «садились, как при стирке». Брюки и рукава становились короче на несколько сантиметров. Туфли делались из синтетической резины [10]. Женщины и девушки щеголяли по городам в обуви на деревянной подошве [2: 35].

В таких условиях, любое действие, нарушавшее закон, было проявлением хотя бы минимального сопротивления. Если крестьянин из деревни привозил продукты или кто-то проводил коммерческие операции на черном рынке, то это считалось для немецкой и вишисткой администрации актом неповиновения и проявление патриотизма [6]. Движение в городах было остановлено, весь бензин был забран для нужд немецких солдат. Поэтому на парижских улицах появились автобусы и автомобили, которые заправляли газом. Несколько старых газогенераторов на древесном угле использовались коммерсантами и агентами по перевозкам. Вместо такси появились велотакси – велосипед с прицепом, в котором помещался пассажир. Эта конструкция походила на сайгонскую рикшу. В качестве транспорта использовали не только велосипеды, также на улицах Парижа можно было встретить экипажи, старые судна, работающие на угле и древесине. Страна стала походить на азиатские колонии [2: 10, 11, 36, 47-48].

Распространённое мнение о том, что французы были весьма дружелюбны к немецкой администрации, является весьма преувеличенным. В сложившейся ситуации простой французский гражданин был весьма недоволен. Поэтому кто мог – уходил из оккупированных городов, аргументируя тем, что они не хотят быть под властью немцев. К примеру, немецких солдат, встретил пустой Париж. На параде, который они устроили, присутствовало 40-50 проституток. Их снимали кинооператоры и потом показывали, как «население Парижа». Те, кто оставался в городах, неохотно шли на контакт. По воспоминаниям И.Эренбург, женщины прятали детей от солдат; а если солдаты хотели сфотографировать детей, то они открыто высказывали недовольство и желали себе смерти вместо такого позора. Население всячески показывало свою неприязнь и сопротивление. Кто-то не хотел обслуживать офицеров и солдат, кто-то, работая на заводах, всячески способствовал тому, чтобы техника, сделанная на заводах, не работала. Кто-то был более радикален. Так, например, из кафе «Даркур» выкинули с третьего этажа германского офицера, который оскорбил француженку. В ноябре на Елисейских полях студенты устроили антифашистскую демонстрацию. Многие были убиты. 18 студентов фашисты расстреляли [10]. Все же, несмотря на такие акты героизма и патриотизма, мы видим на фотографиях Андре Зукка совершенно других французов. Они веселы, беззаботны, спокойно отдыхают в парках и зоопарках. В Париже все течет своим чередом, как будто и не было войны [2: 16, 19, 41-42].

Но знать точно о том, что было в сердцах и душах людей, мы не можем. Возможно, позируя перед фотографом, они веселы и приветливы, а в тайне поддерживают тех, кто открыто призывает к сопротивлению, или, придя домой вечером, слушают подпольные радиостанции [10].

Начиная с 1942 года, сотрудничество с немецкими властями приобрело иной характер. С письма Гитлера маршалу Петену мы узнаем следующие: «В надежде перенести войну в Европу, Англия и Америка начали занимать французские территории на западе и севере Африки. Франция не сопротивлялась этой агрессии. Посему Германия и Италия ни в коем случае не допустят окончания перемирия, что повлекло бы за собой нанесение ущерба Италии и Германии. Таким образом, получив необходимую информацию, Германия и Италия не имеют сомнений в том, что следующим шагом со стороны Британии и Америки будет продвижение на Корсику и в Южную Францию. Вследствие этого основа перемирия уничтожена, поскольку Франция более не состоятельна в отношениях с Германией и Италией. Сложившиеся обстоятельства вынудили меня сообщить Вам – с честью и сожалением одновременно, – что для избежания грозящей нам опасности, я был обязан обсудить ситуацию с итальянским правительством и отдать приказ моим войскам пересечь Францию по самому прямому маршруту и занять средиземноморское побережье, чтобы защитить его от неизбежной агрессии англо-американских вооруженных сил. Исходя из того, что вследствие вышеизложенных обстоятельств Империя и Италия ради безопасности своих интересов, оговоренных в условиях перемирия, вынуждены противостоять угрозе, исходящей от англосаксонских наций, и вследствие отмены границы между Империей и Францией, причины для дальнейшего местонахождения правительства в Виши больше не существует ... Этот шаг приведет к восстановлению взаимоотношений между европейскими народами и противостоянию не континентальным противникам мира» [1].

Франция находится с 1 ноября 1942 года под полным контролем Берлина и само правительство Виши отыгрывает маловажную роль в руководстве страны. Была прекращена дискуссия о «равноправном сотрудничестве» Маршал Петен мог бы воспользоваться ситуацией и перейти на сторону антигитлеровской коалиции. Как писал Морис Дрюон: «События предлагали Петену великолепную возможность оправдать любую свою позицию с июня 40-го и восстановить былую славу. Соглашения о перемирии были разорваны. Если бы маршал уехал в Африку и там учредил

свое правительство, это стало бы свидетельством того, что он снова взял инициативу в свои руки и вернул себе легитимность. Де Голлю оставалось бы только присоединиться к нему. Но как ожидать от военного, который никогда не отличался решительностью, что он обретет ее в 86 лет? Это был старый санитар при стране с ампутированной свободой и он лечил больную устными припарками типа «Национальная революция», «Груд, Семья и Отчизна» [6].

За время оккупации Франция утратила 635 тысяч человек. Ущерб от немецких оккупантов составил 1065,8 млрд. франков. Всего Франция выплатила 570 млрд. франков оккупационных платежей, что превышало реальную сумму по содержанию немецкой армии. Помимо эксплуатации ресурсов страны, правительство Виши использовало сырьевую базу своих колоний [9: 60]. Франция, с ее мощным экономическим потенциалом, работала на Германию.

Правительство Виши, как и его глава Петен, оказалось недееспособным и не смогло защитить интересы своего государства. Во время II Мировой войны, Франция стала родиной коллаборационизма как понятия, обозначающего сотрудничество с врагом. После поражения в войне французскому правительству была предоставлена возможность создать свое самостоятельное государство. 10 июля 1940 года в городе Виши было образовано Французское государство. Рассмотрев дальнейшие действия правительства Петена, можно констатировать, что Французское государство являлось долгосрочным проектом, которое займет свое должное место в послевоенном мире. Ведь к 1940 году никто не предполагал, того что Германия может проиграть в войне. А после войны образовался бы свой мир, в котором действовали бы определённые правила. Поэтому, создание государства маршалом Петеном – это попытка сохранения государственности, национальных интересов и, в конечном итоге, сохранение французов как нации. В начале, на правительство Петена возлагали надежды и те, кто не поддерживал капитуляцию Германии. Благодаря Петену мир узнал о том, что в основу своих взаимоотношений Франция и Германия положили принцип межгосударственного сотрудничества. На территории Франции данное явление проявило себя наиболее многогранно – от сотрудничества на бытовом уровне до государственного.

Основной идеей возникновения коллаборационизма во Франции явилась идея объединенной Европы, ведущую роль в которой стала бы играть Франция. Но с поражением в войне, амбиции пришлось убавить, Французскому государству пришлось согласиться с тем, что Германия занимала ведущую роль в «новом европейском порядке». Французское государство, пытаясь сотрудничать с Германией, приходит к политике откровенного коллаборационизма. Попытка Петена лавировать оказалась неудачной. Надежда о равноправном сотрудничестве оказалась иллюзорной. Германия смогла полностью использовать в своих целях экономический потенциал и оккупированной зоны, и территории, которая находилась под руководством правительства Петена. Интересы французов не были защищены главой государства, даже когда речь шла о полной оккупации, французское правительство молчало и не принимало ответных действий. Со стороны простых жителей мы наблюдаем то, что в последствие назовут «дух сопротивления»: они были не до конца согласны с политикой, проводимой Петеном и действиями, проводимыми вишисткой и немецкой администрациями. Но, в тоже время, каждый француз верил, что «герой Верден» сможет стабилизировать ситуацию и вернуть независимость стране. До сегодняшнего дня споры о том, кем были вишисты – патриотами или предателями, не утихают. Возможно, нужно говорить о некоей золотой середине, ведь до определенного момента правительство Виши отстаивало интересы своих граждан во внутренней политике. Оккупация ноября 1942 года поставила крест на том, чтобы правительство Петена могло реабилитироваться в глазах потомков.

Таким образом, проанализировав все вышесказанное, мы приходим к выводу, что в правительстве Виши мы наблюдаем попытки отстаивания интересов своего государства, но сторонников такого пути в государственном аппарате было мало. Попытки повлиять на ситуацию в стране не сыграли существенной роли в подрыве оккупационного режима на территории Франции. В тоже время необходимо отметить, что население, поддерживая режим Виши, боролось против немцев и до полной оккупации видело в правительстве Петена защиту от германской администрации. Но история не любит сослагательных наклонений – политика сотрудничества и поддержки Германии оказалось роковой ошибкой для режима Виши.

ЛИТЕРАТУРА

1. Голль Ш. де. Военные мемуары: Единство 1942–1944 / Ш. де. Голль. – М.: Астрель, 2003. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/french/gaulle2/09.html>
2. Зукка А. Париж и парижане в годы оккупации (1940–1944) / А. Зукка. – Екатеринбург, 2014. – 54 с.
3. Киссельгоф И.С. История Франции в годы Второй Мировой войны / И.С. Киссельгоф. – М.: ВШ, 1975. – 361 с.
4. Кузовенков М. Коллаборационисты Второй мировой войны. – М.: Телеканал 365, 2014.
5. Манфред А. История Франции / А.Манфред. – М.: «Наука», 1973. – Т.3. – 435 с.
6. Морис Д. Это моя война, моя Франция, моя боль на перекрестке истории / Д. Морис. – Эксмо, 2012. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/french/druon_m01/druon_m01.html#n_1
7. Руссо А. Франция Виши и Франция Сопротивления. – <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/7166/>
8. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй Мировой войны. Правительство Виши [Текст] / М.И. Семиряга. – М.: РОССПЭН, 2000. – 863 с.
9. Смирнов В.П. Франция во время Второй Мировой войны / В.П. Смирнов. – М., 1961. – 327 с.
10. Узультас А. Сыновья ночи. – М., 1978. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/french/ouzoulias_a/03.html

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. А.С. Поспеловим
Стаття надійшла до редакції 31.05.2015*

ХОТЕЛ ЛИ НИКОЛАЙ II ВОЙНЫ?

А.В. Диденкулова

магистрант I года обучения исторического факультета,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +38095-472-41-16; email: nastasyadidi.n@gmail.com

Автор рассматривает политическую ситуацию в мире накануне I Мировой войны, предпосылки, которые привели к ней, а также роль России в этих событиях. В ходе исследования, автор приходит к выводу, что император Николай II не стал бы провоцировать конфликт, так как понимал, что страна была совсем не готова к войне.

Ключевые слова: Вильгельм II, Николай II, союзники, I Мировая война, Германия.

Автор розглядає політичну ситуацію у світі напередодні I Світової війни; передумови, які призвели до неї, а також роль Росії у цих подіях. В ході дослідження, автор приходять до висновку, що імператор Микола II не став би провокувати конфлікт, оскільки розумів, що країна була зовсім не готова до війни.

Ключові слова: Вільгельм II, Микола II, союзники, I Світова війна, Німеччина.

The author examines the political situation in the world on the eve of the I World War, preconditions that led to it, as well as Russia's role in those events. In the course of the study, the author concludes that Emperor Nicholas II would not provoke a conflict because he understood that the country was not ready for the war.

Keywords: Wilhelm II, Nicholas II, who allies, the Ist World War, Germany.

Начало XX века застало страны империалистического мира напряженными, в ожидании новых завоеваний, расширения своих земель, занятых поисками новых сфер влияния, расширения своего могущества, и в принципе желающих передела всего мира. Основными причинами таких амбиций стало неравномерное распределение захваченных территорий в колониальном мире [3: 7]. Дело в том, что сам раздел колониального мира к этому времени был завершен, но страны нового капитализма, набирающие экономическое, военное и политическое могущество, такие как США, Германия и Япония, жаждали передела этих колоний [3: 9]. Основную роль в европейских противоречиях играла быстро развивающаяся в военно-экономическом плане Германия. Как следствие, усиление её экономической и военной мощи объективно привело к возникновению англо-германских, франко-германских и германо-русских противоречий. Англию не устраивал экономический скачок Германии, постройка Багдадской железной дороги, так как это угрожало основным колониям Великобритании, прежде всего, на Ближнем и Среднем Востоке. Германия вытесняла Англию с западно-европейского рынка, тем временем, уверенно надвигаясь на восток. Основными противоречиями Франции и Германии стала аннексия в 1871 последней Эльзаса и Лотарингии, где находился центр металлургической промышленности Франции. В колониальном вопросе, обе державы устремляли свои взгляды на африканский материк, и даже небольшая компенсация за решение мароккского вопроса в пользу Франции, не давали Германии покоя. После поражения в русско-японской войне Россия также устремляет свои взгляды на Ближний Восток. Русский империализм мог более или менее успешно конкурировать с другими империалистическими странами – Германией и Англией – только на Ближнем Востоке. Но на монопольное положение на этих рынках мог рассчитывать лишь тот, кто владел проливами, открывавшими выход из Черного моря. Более того, возрастали и противоречия, касающиеся внешней торговли Германии и России, так как буржуазия Германии была своими товарами русскую буржуазию на ее же собственном отечественном рынке [3: 11]. Кроме того, Россия традиционно боролась за свое влияние на Балканах, но параллельно и за право стать покровителем Балкан вела борьбу Австро-Венгрия. Совершенно понятно, что это была лишь верхушка айсберга причин, которые в 1914 г. привели ведущие к тому времени мировые державы в горнило неожиданно страшной и весьма продолжительной Первой мировой войны в составе Антанты и Блока Центральных держав.

Впрочем, Австро-германский блок был намного сплоченней, чем Антанта. Даже если взять в пример решение о Черноморских проливах, Англия только обещала поддержать Россию, но до дела это никогда не доходило. И когда уже начались военные действия, Россию тщательно щемили в финансовом вопросе, в вопросе о поставке боеприпасов и оружия и оставляли за ней роль не полноценного члена Антанты. Россия вынуждена была выпрашивать свои же деньги с французских банков [7: 69]. С военной же точки зрения, союзники России считали главным западный фронт, и России надо было лишь отводить от них удары, когда их фронту угрожала опасность. Но, как мы знаем, Россия потеряла в этой войне гораздо больше, чем любая другая страна, и, давая характеристику действиям восточного фронта, нельзя сказать, что Россия только помогала западному фронту – ожесточенные бои шли по всем территориям, но российская армия билась намного храбрее, несмотря на отсутствие боеприпасов, и, в отличие от союзников, всегда приходила к ним на помощь [9: 341]. Однако хотел ли последний российский император этой войны? Мы можем сразу дать ответ: Нет! Сам Николай II был человеком миролюбивым, но при этом обладал твердой волей. К большому

сожалению, накануне и во время I мировой войны, его окружала масса предателей, которые желали его отставки, подписания конституции, отречения от престола.

Нежелание Николаем II каких-либо военных действий можно увидеть в его обращении к мировому сообществу о разоружении. В 1912 г., во время I Балканской войны, сложилась благоприятная обстановка для занятия Россией Босфора и проливов [1: 56]. Но на императора оказывали сильное влияние министры и даже председатель Государственной Думы Родзянко. Давила и русская общественность, так как пресса в это время была полна антигерманских настроений и желала сближения и вмешательства России в Балканский вопрос. Они искушали императора лозунгом: «Крест на св. Софии». Но государь понимал, что такое вмешательство вызвало бы войну с Турцией и явилось бы началом европейской войны [1: 107]. Руководство России не желало связывать себя войной, так как понимало, что страна была к ней совсем не готова. На Особых совещаниях было решено ни в коем случае не провоцировать первыми конфликт, так как Россия отставала от военных приготовлений.

В. Сухомлинов – военный министр, И. Григорович – морской министр, Я. Жилинский – начальник генерального штаба, обещали победу над Австро-Германским блоком, только если в войну вступят Англия и Франция. Через правые фракции Государственного совета и Думы, в феврале 1914 г. лидер правых в Государственном Совете П. Дурново подал царю записку, в которой утверждал, что англо-русские противоречия сильнее русско-германских, что «борьба между Россией и Германией глубоко нежелательна для обеих сторон», которым угрожает революция в случае войны. Особенно мрачные предсказания делал Дурново относительно России. На нее выпадут основные тяготы войны, которые обернутся резким ростом недовольства в обществе и мощным наступлением на правительство всех оппозиционных сил. «Расходившиеся народные волны» выйдут из-под контроля, и «Россия будет ввергнута в беспросветную анархию, исход из которой не поддается даже предвидению».

Но англо-французский капитал, который хозяйничал на российских просторах, не давал России другого выхода, как стать союзницей англо-французского блока. Также известную роль сыграли министры, влияющие на решения Николая II, а также притязания и политика Австро-Венгрии на Балканах, чьей союзницей была Германия. Также государь был связан тесными узами с регентом-королевичем Сербии Александром, которому в своей телеграмме от 14/27 июля 1914 г. Государь заверял, что «Россия не останется равнодушной к судьбе Сербии» [8]. Когда война уже началась, регент-королевич прислал благодарственную телеграмму Николаю II от 29 июля/10 августа 1914 г., в которой благодарил Россию за помощь и защиту [4].

Основной причиной со стороны Германии объявления ею войны стала мобилизация русской армии. Хотя мобилизация была частичной, Вильгельм II в своих телеграммах Николаю II настаивал на прекращении мобилизации. Обсуждая этот вопрос с генералами Сухомлиновым и Янушкевичем, Николай ответил в телеграмме от 18/31 июля 1914 г., что по техническим причинам не может остановить мобилизацию [5].

Интересно, но министр Двора граф Фредерикс, был сторонником остановки мобилизации, как и Николай II. Но сильное влияние слов Сазонова и Сухомлинова повлияли именно на такой, указанный нами выше ответ Николая II. Дело в том, что Россия решила перестраховаться на случай внезапной атаки Германии. Впрочем, в своей телеграмме Николай II заверил Вильгельма II, что никаких военных действий русская армия во время переговоров, и вообще, предпринимать первая не будет. 19-го июля Германия объявила России войну. Из воспоминаний личного адъютанта Николая II известно, что с извещением о войне германский посол граф Пурталес приехал к министру иностранных дел Сазонову; последний передал его по телефону Министру Двора Фредериксу, который незамедлительно отправился во Дворец доложить полученные сведения Его Величеству. Выслушав графа, государь перекрестился и сказал, что его совесть спокойна – он сделал все от него зависящее, чтобы предотвратить войну [2: 53].

Дело в том, что исходя из фактажа событий накануне войны, можно сделать ложный вывод и перенести всю вину начала I мировой войны на Россию. Но ведь известно о военных приготовлениях Германии накануне войны, о ее захватнических планах, а также переделе сфер влияния и колоний. Также из воспоминаний Воейкова известно, что раньше, чем до Берлина дошли известия об общей мобилизации в России, в Германии было объявлено состояние военной опасности «Kriegsgefahrzustand», т.е. приведение армии в такое состояние боеспособности и сосредоточенности, которое давало ей возможность в любой день начать военные действия против соседа, не произнося слова «мобилизация» [2: 54]. Доказать вышесказанное не составляет труда, если учесть факты: после объявления в Германии мобилизации Люксембург был занят уже через 24 часа. Как известно, произвести пополнение кадров войск мирного времени до полного боевого разворачивания вряд ли представляется возможным для какой бы то ни было армии [2: 55]. Также в департаменте русской полиции, хранится циркуляр германского генерального штаба за № 412 от 9 июня 1914 г. о немедленной мобилизации всех промышленных предприятий в Германии.

Анализируя телеграммы Николая II и Вильгельма II, начиная с 15 июля 1914, то есть за 4 дня до объявления Германией войны, можно заметить, как Вильгельм II без особого энтузиазма относился к перспективам войны с Россией. В свою очередь, весь текст посланий российского императора пронизан духом миролюбия и веры в невоенное решение возникших с Германией противоречий. Впрочем, Николай II постоянно извещал своего германского визави, что Россия, как бы ни сложилась ситуация в Европе, выполнит свой союзнический долг. Впрочем, на секретном заседании совета министров 19 августа 1915 государственный контролер П.А. Харитонов в следующих словах охарактеризовал позицию союзников: «Значит, с ножом к горлу прижимают нас добрые союзники – или золото давай, или ни гроша не получишь. Дай Бог им здоровья, но так приличные люди не поступают». Союзники, говорил другой русский министр (Кривошеин), «восхищаются нашими подвигами для спасения союзных фронтов ценою наших собственных поражений, а в деньгах прижимают не хуже любого ростовщика» [9: 341].

К сожалению, основной проблемой, которая была в России, являлась антигерманская пропаганда, предательство министров Государственной Думы, ведь большинством из них были масонами. Как написала императрица Александра Федоровна в письме к Николаю II от 4 марта 1917 г.: «Во всем видно масонское движение» [6].

Подведя итоги вышесказанного, мы можем убедиться в том, что Николай II всячески избегал этой войны. Он старался, чтобы его услышали, но подрывные элементы российских масонов, заговорщиков, шпионов и предателей, смогли сделать свое черное дело. Ведь не будь войны, не развалилось бы четыре империи, набирающие экономическое могущество в Европе, не будь войны – не было бы революции, которая привела к свержению монархий. Николай II славился своим консерватизмом, он пытался сохранить всё исконно русское, тогда как общество требовало все иностранное. Например, в книге Достоевского «Идиот» описывается эта проблема, где герои произведения утверждают, что либерализм – исконно западное понятие. Многие российские генералы в эпоху Российской Империи выезжали во Францию, пропитывались идеями революций, установления республики, вступали в масонство и продвигали всё это у себя на родине. Отсюда вытекает тот факт, что 3 марта 1917, все генералы без исключения, на вопрос государя отречься ли ему, ответили утвердительно «да».

Мы видим пример, как доверчивость приводит к тому, что государство попадает в руки самых серьезных врагов, которые выдают себя за союзников. Но русско-германским противоречиям мешали нерешенные проблемы внешней торговли, в которых Россия отступала на второй план. Германия требовала скорого возвращения кредитов и не вкладывала такие большие суммы как Франция и Англия. Если бы Россия сотрудничала с Германией и Австро-Венгрией, то, возможно, они бы смогли создать серьезный блок, который не смогли бы разрушить англо-американско-французские планы. Но Россия не могла себе это позволить, потому что подкуп прессы, в которой усиленно шла антигерманская пропаганда, предатели среди министров, нужда в англо-французском капитале, привели ее к войне.

К сожалению, Россия в начале XX века развивалась больше всего в сельскохозяйственном направлении и не задумывалась об усиленном развитии военно-промышленного комплекса, ведь, имея свое вооружение и боеприпасы, России не пришлось бы просить финансирования у союзников. И, конечно же, России надо было быть менее зависимой от кредиторов. Мы еще не знаем об основных и правдивых причинах стремительного желания Германии войны, но мы уверены, что невозможно, чтобы император Вильгельм II, предполагающий, что война приведет к революции и свержению монархии, сам стал готовиться к войне, вовлек в нее своих соседей и союзников, в результате чего он и его союзники, а также Россия большего всего и пострадали.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алферьев Е. Император Николай II как человек сильной воли / Е. Алферьев. – М., 1983. – 82 с.
2. Воейков В. С Царем и без Царя / В. Воейков. – М.: Воениздат, 1994. – 432 с.
3. Зайончковский А. Мировая война 1914-1918 / А. Зайончковский. – М.: Государственное военное изд-во наркомата обороны Союза ССР, 1938. – 334 с.
4. Ольденбург С. Царствование Николая II / С. Ольденбург. – Т.1: Белград, 1939. – 385 с.
5. Переписка ВВ и НВ 1894-1914гг. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа://spisok-literaturi.ru /books/perepiska-vilgelma-ii-s-nikolaem-ii-1894-1914_4036456.html
6. Платонов О. Николай II в секретной переписке. – Электронный ресурс. – Режим доступа: //royallib.com/book/platonov_oleg/nikolay_II_v_sekretnoy_perepiske.html
7. Сидоров А. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914-1917) / А.Сидоров. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 579 с.
8. Телеграмма Николая II регенту-королевичу Александру от 14 июля 1914. – Электронный ресурс. – Режим доступа: //www.forum.mista.ru/topic.php?id= 324833
9. Хвостов В. Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце 19 – начале 20 в. / В. Хвостов. – М., Наука 1977. – 341с.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. А.С. Поспеловим
Стаття надійшла до редакції 27.04.2015*

ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ на початку ХХІ ст.: РЕКОНСТРУКЦІЯ ТРАДИЦІЙНОСТІ

В.А. Долгочуб

*магістрант 1 року навчання історичного факультету
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел. +38093-575-89-10; email: mecheslav@yandex.ua*

Стаття присвячена аналізу етнокультурної ситуації в Україні на початку ХХІ ст. в аспекті збереження форм і каналів трансляції традиційних культур. Констатуючи значні трансформації, які сталися внаслідок модернізаційних процесів ХХ ст., автор звертає увагу на спроби реконструювати специфіку даних культурних форм і саму традиційність. Висловлене припущення, що такі спроби коливаються між різновидом соціальної гри і щирим прагненням подолати «розрив» поколінь.

Ключові слова: традиційна культура, традиційність, етнічність, реконструкція, соціальна гра.

Статья посвящена анализу этнокультурной ситуации в Украине в начале ХХІ века в аспекте сохранения форм и каналов трансляции традиционных культур. Констатируя значительные трансформации, которые произошли вследствие модернизационных процессов ХХ в., автор обращает внимание на попытки реконструировать специфику данных культурных форм и саму традиционность. Высказано предположение, что такие попытки колеблются между разновидностью социальной игры и искренним стремлением преодолеть «разрыв» поколений.

Ключевые слова: традиционная культура, традиционность, этничность, реконструкция, социальная игра.

This article is devoted to the analysis of ethnocultural situation in Ukraine in the early ХХІst century especially due to keeping forms and links of transmission of traditional cultures. The author not only notices some considerable transformations, caused by the modernization processes in the ХХ с., but also pays attention to the attempts to reconstruct the specificity of these cultural forms and the traditionality itself. The author makes a supposition that such attempts fluctuate between a kind of a social game and sincere aspiration to overcome the generation gap.

Key words: traditional culture, traditionality, ethnicity, reconstruction, social game.

Геополітичне розташування та історичні обставини зумовили те, що впродовж ХХ ст. Україна майже по всій своїй території зазнала величезних культурних трансформацій, які вписуються до загального контексту модернізації та індустріалізації. Якщо б якийсь наївний етнограф сьогодні, на початку ХХІ ст., спробував би повторити експедиції П.П. Чубинського чи Ф.Вовка, в більшості випадків він просто не знайшов би більшості форм української традиційної культури в її «материнському», первинному середовищі, у тих самих селах, що описувалися науковцями ХІХ – початку ХХ ст. Суто у джерелознавчому ключі можна стверджувати, що належна джерельна база (функціональні елементи матеріальної культури, символічні форми поведінки – обряди та звичаї) для вивчення явища етнічної традиційності звузилась до окремих фрагментів, часто вилучених із цілісності сучасного культурного життя. Згадані фрагменти можуть функціонувати у «живому» повсякденні, але при цьому входять у нього у зовсім інший спосіб, ніж то було у традиційному, первинному для них середовищі (вони можуть бути інтегровані до обрядового комплексу цілком сучасного весілля чи похорон); можуть зберігатися у відносно статичних формах культури (житло з його внутрішнім та зовнішнім інтер'єром, поховальні споруди); а можуть бути спровоковані до репрезентації етнографом, поза увагою якого, залишаючись у скрині, коморі, на горищі, позбавлені «живого» функціонального застосування.

Н.І.Толстой, який тривалий час займався ґрунтовним дослідженням Полісся – одного із «заповідників традиційної культури», невтішно констатує: «... в багатьох сенсах час вже безнадійно упущено – індустріалізація, колективізація, війна та експансія міської «напівкультури» неблаганно стирали багатий і барвистий ландшафт слов'янського традиційного побуту, моралі, звичаїв та місцевої мови. Деякі зони, незважаючи ні на що, зберігали свою живу старовину у достатній повноті та різноманітті. До таких зон належало Полісся. Але й воно, після катастрофи у Чорнобилі, виявилось розбитою посудиною із зяючою дірою в районі нижньої Прип'яті» [11: 20].

Принагідно до цього можна відзначити прикметну зміну «традиційних» (тепер застосуємо це слово до самої науки) етнографічних досліджень. «Мейнстрім» народнознавчих студій з кінця ХVІІІ і до середини ХХ ст. великою мірою полягав у *описі навколишньої дійсності*, того, що оточувало самих етнографів, і вимагав від них руху лише в просторовій (і, можливо, соціальній) площині. Вкрай небагато пунктів вказівника Б.Д. Грінченка припускають вивчення форм простонародної культури минулих століть – найчастіше таке вивчення стосувалося пісень козацької доби, для чого, зрештою, була необхідна джерельна база й методологічний апарат. Романтичні спроби віднайти «первісний варіант» пісні, казки, іншого фольклорного тексту важко зарахувати до подібних студій, адже вони зазвичай припускали просто дедуктивне застосування поширених у тогочасній науці кліше до українського матеріалу (чого не можна сказати про потуги морфологічної та структурної фольклористики, які знову підняли ці питання у ХХ ст., але на якісно іншому рівні). Сучасні етнографічні студії в Україні на «традиційні» теми (тут у значенні і

специфіки об'єкту дослідження, і його типовості для науки), як правило, є *описами-реконструкціями* того, що існувало у дійсно «живій» культурній цілісності мінімум 40-50 років тому. Звідси і орієнтація на найстарших за віком респондентів, і необхідність залучення архівних матеріалів, і навіть вживання минулого часу у самому тексті дослідження. Безперечно, з'являється все більше досліджень, які знову звертаються до опису навколишньої дійсності – такої, яка вона є. Однак і тут необхідно згадати про зміну самого простору проживання: навколишня дійсність для теперішньої *більшості* населення є дійсністю міського, індустріального й постіндустріального простору. Відтак, подібні дослідження неминуче набувають характеру «етнографії міста». Найчастіше вони покликані відповісти на питання: чи можемо ми відшукати рештки традиційної культури та етнічних маркерів у повсякденному житті українських містян? Якщо так, то яку роль для них самих вони відіграють, чи передаються у той самий спосіб, як це було в їхньому первинному середовищі, і/або які нові канали передачі вони знаходять?

Д.В. Громов, який досліджував традиції сучасного весілля у великих російських містах, констатує, що формальна подібність окремих елементів сучасного обряду до традиційного може мати не генетичний, а функціональний зв'язок: так, скинута у воду пляшка від шампанського із записками-прощаннями з дошлюбним життям подібна до проводів персоніфікованого дівочтва («дівоча краса») лише через однакову потребу у ритуальному оформленні шлюбного переходу [5]. Українські науковці, втім, ретельно шукають і знаходять рештки дійсно традиційних практик у сучасному міському просторі: від застосування оберегів до сучасних міфологічних уявлень [3; 13].

Російський соціолог О.Захаров наголошує на тому, що елементи етнічної культури сьогодні досить часто стають об'єктом уваги і передачі новітніх ЗМІ, але «використання технічних каналів для трансляції витворів народного мистецтва призводить до *збідніння їхнього змісту* (курсив мій. – В.Д.), що є неминучою платою за популярність та швидкість розповсюдження». Висновок його ще більш невтішний: «традиційна культура “зрослася” із засобами масової комунікації до такої міри, що вона вже не може без них обходитись» [6: 112]. На його думку, сучасна масова культура «відбирає» для себе з традиційних етнічних культур окремі елементи або структури, як колись, у ХІХ – на початку ХХ ст., робила інтелігенція для розбудови національної культури. Гідними критеріями відбору для масової культури є «зовнішня привабливість, доступність, легкість відтворення, серійність і шаблонність, символічність, високі сугестивні можливості, придатність до тиражування й передачі комунікативними каналами» [6: 110].

Зростання кількості музеїв та «місць пам'яті» в умовах прискороженого оновлення й застарівання, постійної зміни життєвого світу свідчить про необхідність упорядкувати всю ту пам'ять (до якої належать і рештки матеріальної культури минулого), яка вивільнилась внаслідок «розриву з минулим» і усвідомлення цього «розриву» [1: 357].

Науковці згадують про невід'ємну потребу людських спільнот підкріплювати соціальне життя, особливо моменти переходу (народження, весілля, смерть), обрядовими практиками: якщо в цій сфері з'явилася лакуна внаслідок руйнації попередніх обрядових звичаїв та інституцій, люди починають винаходити нові традиції, і якщо ті будуть схожі в чомусь на попередні – тим легітимніше вони будуть виглядати в очах спільноти. Здається, саме це має на увазі М. Гальбвакс, коли пише про намагання «кризових» і «посткризових» поколінь підтримати спадкоємність з тим моментом, коли стався «розрив» (почалася «криза»), тим самим уникнути його хоча б у власній колективній пам'яті [12]. У цій справі їм у нагоді стають ті форми традиційної етнічної культури, передовсім текстової і знакової природи, які можуть ставати *резервуарами значень*, як називає це П. Коннертон, себто містять низку потенційних значень, «що значно перевищує їхні можливості та функціонування в якомусь одному [наперед визначеному] варіанті» [7: 92].

Черпаючи з такого «резервуару», соціальні актори сучасності здатні створювати *«концентрати» етнічного*, на які ми і хотіли б звернути особливу увагу. Такі «концентрати» спробами «живої», позаакадемічної реконструкції елементів традиційної культури. В контексті нашої теми передовсім постає питання про те, чи є підтримують вони хоча б в якійсь мірі *традиційність* і як цю міру визначити. З огляду на це, доречним буде для початку зауважити, від чого слід відрізнити ці практики, означені нами як «концентрати» етнічного:

- 1) по-перше, їх слід відрізнити від «третьої культури» у розумінні Н.І. Толстого та інших теоретиків фольклористики – здебільшого вони орієнтовані на самих виконавців, «для себе»;
- 2) по-друге, ці практики часто мають під собою іншу мотивацію, ніж та, яку переслідували східноєвропейські інтелігенти у ХІХ ст., намагаючись «онароднити» себе (формально, символічно подолати соціальний розрив). З іншого боку, сучасні «живі» реконструкції не менш часто виявляють ознаки «соціальної гри», що у даному конкретному аспекті зближує їх із практиками окремих представників освіченої верстви позаминулого століття;
- 3) по-третє, слід провести лінію розмежування між даними практиками й тими, що використовуються для будівництва національного проекту та його підтримання, хоч це і не завжди буде можливо. У випадку з українцями України надто очевидною є різниця між такими реконструкціями й маніпуляціями з державною символікою, використання вирваних із контексту візерунків у декорі тощо. Для національних меншин, які мають свої етнокультурні товариства, котрі й займаються «живими» реконструкціями, це цілком може бути практикою підтримання національної ідентичності, однак в такому разі вона не є тотожною підтриманням лояльності до національної держави (української чи власної, якщо вона існує).

Отже, до «концентратів» етнічного в межах України, які надають досліднику сучасної етнокультурної ситуації значний обсяг джерел, ми віднесемо такі форми: а) індивідуальні систематичні реконструкції, які часто набувають вигляду майстер-класів та ремісничих практик; б) фольклорно-етнографічні колективи (не будемо розрізняти серед них професійні й аматорські з огляду на умовність самої межі між ними); в) ідеологічні проекти з виразною етнокультурною домінантою – те, що сьогодні зазвичай об'єднується під терміном *«неоязичництво»*. Перші дві форми нерідко становлять основний зміст широко розповсюджених *етнофестивалів*, спрямованих на популяризацію елементів етнічних традиційних культур та їхнього символічного коду; нерідко етнофестивали запозичують концепти, вироблені

у середовищі третьої з названих форм (сама назва фестивалю «Світовид», підвищена увага до свастичних орнаментів, уявлення про гармонію етнокультурних традицій із ритмами природи). Причини реконструкції в усіх трьох випадках можуть різнитися, для їхнього дослідження необхідна ґрунтовна польова робота, яка виявила б основні фактори мотивації у кожній з форм.

Спробуємо окреслити спільну для всіх трьох специфіку реконструкцію етнічних культур у світлі питання про їхню традиційність. З огляду на те, що більшість представників названих форм знаходяться «по цей бік розриву», себто є людьми, зазвичай досить успішно соціалізованими в (пост)індустріальному та писемному суспільстві, їм доводиться черпати відомості про традиційну культуру з екстеріоризованих, вторинних джерел: видань фольклорних пам'яток, етнографічних праць і менш спеціалізованих у даній царині ЗМІ. Маючи певну ціль і концепцію, реконструктори у певний спосіб інтерпретують минуле і обирають з нього традиції, актуальні, на їхній погляд, у сьогоденні. Однак, як зауважує Е.Сміт, «чим багатше й краще описане минуле і культури та чим більшим є наше знання і розуміння їх, тим важчим і складнішим виявляється завдання зміни цих культур і наших інтерпретацій минулого» [9: 91]. На його думку, відбір традицій спільноти та інтерпретацій її минулого не можна звести до самих лише інтересів і потреб конкретних еліт і сучасних поколінь (що становить контраст із поширеними твердженнями інструменталістів і конструктивістів про довільні маніпуляції з етнокультурною спадщиною). Стратегію реконструкторів можна зрозуміти у світлі того, що об'єкт їхньої реконструкції вже достатньо віддалений у часі, щоб можна було легко знайти живих носіїв спогадів про нього, а чи носіїв самої етнокультурної традиції в її повноті. Така ситуація спонукає звертатися до *записаної* «живої старовини», сама потреба у якій з'явилася тільки з початком модерну, коли освічені верстви почали рефлексувати з приводу «розривів» у соціальній структурі, що обумовлювали і культурні відмінності між різними стратами. Ті, хто сьогодні претендують на відродження елементів традиційної культури, змушені не тільки відтворювати самі форми, технічну частину практик, але й надавати їм певної інтерпретації, щоб пов'язати їх між собою і зробити актуальними у модернізованому соціальному просторі. Як стверджує С.Соколовський, це зумовлено тим, що «за безперерйного функціонування соціальних естафет, відтворюються і контекстно спеціалізовані практики інтерпретації, прив'язані до соціально-культурного контексту періоду написання тексту, в разі появи у цих естафетах розривів від інтерпретатора для правильного прочитання тексту вимагаються вже цілком особливі зусилля з відновлення історичного контексту» [10: 208].

Спосіб, у який представники I та III з виділених нами типів здійснюють (ре)конструювання інтерпретації й актуалізацію традиційних форм, можна виразити у термінологічному апараті А. Ассман. Німецька дослідниця пише розрив між функціональною (тією, що активно використовується для життєвих потреб) і накопичувальною (тією, що представляє з себе резервуар досвіду і знань певного суспільства) пам'яттю, який посилюється у наш час. Етнокультурна традиція перейшла до площини саме накопичувальної пам'яті, відтак може розцінюватись сучасниками і як «цивтар інформації», і як резервуар «матеріалів на користь іншої дійсності, що становить конкуренцію статус-кво усталених відносин» [1: 427]. За допомогою писемних джерел реконструктори намагаються долучити себе й оточуючих до екстеріоризованих спогадів суспільства. В такому разі не повинно викликати подив поширене використання ними у текстуальному оформленні їхніх практик квазінаукових понять на кшталт «родової пам'яті», формульних фраз штибу «згадаймо», «спом'янемо» тощо. Використовуючи досвід дослідження А. Ассман, звернемо увагу також на значення «місць пам'яті» для тих, хто претендує на відродження етнокультурної традиції. Етнофестивалі часто проводяться у місцях, реально або міфологічно пов'язаних із символами етнічної культури та історії: скансенах на кшталт Музеїв народної архітектури та побуту у с. Пирогове, м. Переяслав-Хмельницький, поблизу археологічних пам'яток Трипільської та інших «популярних» культур («Трипільське коло» у м. Ржищів) тощо. Значення «сакральної географії» в межах України для неоязичників ми висвітлювали окремо [8]. Складається враження, що, образно висловлюючись, «концентрувати етнічне» найефективніше можна у певних точках простору, де «збереглося те, що більше не існує, але може бути реактивоване в спогадах», де «наявне щось таке, що вказує насамперед на відсутність; є щось сучасне, але воно сигналізує насамперед про минуле» [1: 328]. Втім, представники I типу, майстри й ремісники, нерідко осідають або є безпосередніми спадкоємцями ремісничих традицій місць із «корінною традицією», як називає їх А. Ассман (гончарі в Опішні, маляри у Петриківці). Їхні практики ґрунтуються на досвіді неперервності, тоді як досвід досліджуваних нами реконструкторів найчастіше – на досвіді перервності.

Описуючи конструювання соціальної реальності, П. Бергер та Т. Лукман згадують про те, що «для ефективного підтримання суб'єктивної реальності потрібен послідовний та узгоджений апарат спілкування ... В цілому, частота спілкування посилює породжуючий реальність потенціал, але рідкість іноді компенсується інтенсивністю спілкування» [2: 250]. Соціальна реальність, яка оточує реконструкторів традиційної культури, водночас є для них «рідною» в тому сенсі, що саме в ній вони були соціалізовані, й одночасно «чужою» з ідеологічних мотивів. Тому вони змушені формувати власне коло спілкування, в якому постає специфічна мова і зародки нової соціальної реальності. Ті практики та ідентичності, які народжуються в рамках цієї реальності, є цікавим джерелом для вивчення сучасної етнокультурної ситуації в Україні, однак особливістю досліджень у даній царині повинна бути також увага до джерельної бази *самих реконструкторів*, себто того, що безпосередньо може впливати на їхній відбір «актуальних» традицій, окрім супутніх ідеологічних мотивів. Завершуючи розгляд теми, нам видається доречним повторити один з найважливіших, на наш погляд, висновків Бергера і Лукмана: «тільки з передачею соціального світу новому поколінню (тобто з інтерналізацією його в процесі соціалізації) фундаментальна соціальна діалектика набуває завершеності ... Тільки з появою нового покоління можна говорити про власне соціальний світ» [2: 102–103]. До того часу реконструкція традиційності буде розцінюватися дослідниками (часто цілком справедливо) як один із різновидів соціальної гри. Якщо ж «реконструйований» соціальний світ вдасться передати наступним поколінням, дослідники

матимуть змогу поставити питання також і про часткове подолання «розриву» поколінь, що його спричинили бурхливі історичні події першої половини – середини ХХ ст.

Будь-який сучасний дослідник етнокультурних традицій мимохіть дивиться на свій об'єкт з самого центру відверто перехідної епохи, де минуле «розглядається як великий набір образів, усі стилі минулого є потенційно відкритими до гри випадкових, часто гумористичних алюзій», зі світу, «який, за визначенням Анрі Лефевра характеризується всезростаючим приматом префіксу «нео-», минуле як об'єкт для посилення невпинно знищується» [7: 101]. Виграшність такої позиції – виключно в усвідомленні того, що «кожне покоління, сприймаючи з минулого деяку сукупність культурних зразків, не просто засвоює їх у незмінному та готовому вигляді: воно неминуче, так чи інакше, здійснює серед них відбір, по-своєму їх інтерпретує, приписує їм нові значення та сенси, котрих до нього не було» [4: 19]. Інакше кажучи, це усвідомлення того, що окремі люди і суспільства обирають не тільки своє теперішнє і майбутнє, але *завжди* вільно чи невільно обирають також власне минуле.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / А. Ассман. – К.: Ніка, 2012. – 440 с.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М., 1995. – 323 с.
3. Буйських Ю. Міфологічні уявлення в повсякденному житті сучасних українців: теоретико-методологічні аспекти вивчення // Народна творчість та етнологія. – 2012. – № 6. – С. 64 – 72.
4. Гофман А.Б. От какого наследства мы не отказываемся? Социокультурные традиции и инновации в России на рубеже ХХ-ХХІ веков / А.Б. Гофман // Традиции и инновации в современной России. Социологический анализ взаимодействия и динамики / под ред. А.Б. Гофмана. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – С. 9 – 63.
5. Громов Д. Новые обряды современного бракосочетания / Д. Громов // Постнаука [сайт]. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://postnauka.ru/longreads/2649> (17.02.2015).
6. Захаров А.В. Традиционная культура в современном обществе / А.В. Захаров // Социологические исследования. – 2004. – № 7. – С. 105 – 115.
7. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
8. Кузнецов В.А. Сакральна географія українського неоязичництва / В.А. Кузнецов // Етнічна культура в глобалізованому світі. Збірка наукових праць І Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 20-річчю каф-ри археології та етнології України ОНУ. – Одеса, 2013. – С. 99 – 107.
9. Смит Э. Национализм и модернизм / Э. Смит. – М.: Праксис, 2004. – 464 с.
10. Соколовский С. Бремя традиции: прошлое в настоящем российской антропологии / С. Соколовский // Антропологический форум. – 2011. – № 15. – С. 205 – 220.
11. Толстой Н.И. Язык и культура // Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995. – С. 15 – 26.
12. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // НЛО [сайт]. – 2010. – № 101. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
13. Чебан О. Обереги в практиці обживання сучасного міського житла (на матеріалах одеських квартир) / О.Чебан // Народна творчість та етнологія. – 2012. – № 3. – С. 113 – 117.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. Н.О. Петровою
Стаття надійшла до редакції 30.04.2015*

ДИСКУСІЇ ЩОДО ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРЕСИВНОГО ОПОДАТКУВАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ПОЗИЦІЯ ВЛАДИ ТА ПРОМИСЛОВИХ КІЛ (початок XX ст.)

І.М. Жиленкова

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики
НПУ ім. М.П. Драгоманова, Ін-т української філології та
літературної творчості ім. А. Малишка
Тел.: +38067-441-51-53; e-mail: i.zhilenkova@ukr.net*

Висвітлено дискусії щодо запровадження прогресивного податку в Російській імперії. Порівняно позицію щодо цього питання органів державної влади та промислових кіл. Встановлено, що важливу роль в цьому процесі відіграли революційні події 1905–1907 рр., ставлення поміщиків та реальні можливості економіки. Розглянуто сутність державної податкової політики Російської імперії щодо акціонерних підприємств на початку XX ст.

Ключові слова: акцизи, фіскальна система, оподаткування, Російська імперія, економіка.

Освещены дискуссии о введении прогрессивного налога в Российской империи. Сравнены позиции по этому вопросу органов государственной власти и промышленных кругов. Установлено, что важную роль в этом процессе сыграли революционные события 1905–1907 гг., отношение помещиков и реальные возможности экономики. Рассмотрена сущность государственной налоговой политики Российской империи в отношении акционерных предприятий в начале XX в.

Ключевые слова: акцизы, фискальная система, налогообложение, Российская империя, экономика.

The author reveals the discussions on the introduction of a progressive tax in the Russian Empire. The author compares attitudes of the state and industrialists as to this issue. It was found out that a great role in this process was played by revolutionary events of 1905–1907, position of landlords, and real possibilities of economy. The author also examines the core of national tax policy in the Russian Empire with regard to joint stock companies in the early XXth century.

Key words: excise, fiscal system, taxation, Russian Empire, economics.

Численні дискусії щодо об'єктивної необхідності реформування фіскальної системи в сучасній Україні обумовлюють не лише врахування досягнень провідних країн світу, а й вивчення історичного досвіду, зокрема, періоду Російської імперії. При цьому особливий акцент слід робити саме на ретроспективному дослідженні прогресивного оподаткування як дієвого способу зниження податкового навантаження на різні категорії населення та загалом економіки, розвитку інноваційно-інвестиційної моделі господарства, розширення платоспроможного попиту як необхідної умови промислового зростання тощо. Зважаючи на це, обрана проблематика має не лише суто наукову важливість, а й безпосереднє суспільно-політичне прикладне значення. При цьому попри посилення інтересу істориків до вивчення специфіки функціонування фіскальної системи Російської імперії (про що свідчать праці таких сучасних дослідників як В. Бовикін [1], О. Гуржій [8], В. Жвалюк [9], В. Орлик [10] та ін.), питання безпосередньо прогресивного оподаткування, зокрема, дискусії серед владних і промислових кіл щодо його запровадження (що формує мету нашої розвідки) залишається недостатньо висвітленим.

На початку XX ст. суттєвий вплив на зростання податкового навантаження на промисловість і торгівлю мала війна Російської імперії з Японією та революційні події 1905–1907 рр. Як результат, фінанси країни опинилися на межі катастрофи: бюджетних доходів не вистачало для покриття нагальних державних витрат. За цих обставин Міністерство фінансів розробило податкову програму для внесення її в Державну думу [3]. З її змісту видно, що фінансове відомство відновилося від корінної реформи фіскальної системи й висловилося лише за посилення джерел наповнення бюджету. Так, згідно з законом від 2 січня 1906 р., збільшилася чисельність неакціонерних підприємств, що були зобов'язані сплачувати відсотковий збір із прибутку. Розмір цього збору становив тепер 5% з тієї частини прибутку, яка в 20 разів перевищувала оклад основного промислового податку. Було підвищено податок із капіталу акціонерних підприємств на 0,2%, а також відсотковий збір з їх прибутку. Останній встановлювався від 3% до 13% за прибутку від 3% до 20%. За прибутку 20% і більше збір становив 14% з усієї суми чистого прибутку плюс 10% із надлишку прибутку понад 20%. Слід також відзначити, що законом від 2 січня 1906 р. підвищувалися ставки обкладання ряду службовців торгових і промислових підприємств. Зокрема, службовці акціонерних підприємств сплачували 40 руб. податку щорічно, а неакціонерних – тільки 6 руб. Зазначена нерівномірність в оподаткуванні стала причиною незадоволення. За нормами оподаткування, згідно із законом від 2 січня 1906 р., надходження до державної скарбниці збільшилися з 62 до 99 млн руб., або на 59,67%. У роки промислового піднесення, що передували Першій світовій війні, надходження до державного бюджету зростали і становили в 1913 р. 140 млн руб., або збільшилися на 125,8%. Загалом ставки податку за законом від 2 січня 1906 р. діяли до початку Першої світової війни [14: 556]. Попри певне зростання податкового обкладання промисловості й торгівлі, її частка у загальному обсязі надходжень до державного бюджету була, як і раніше, незначною. Державна скарбниця наповнювалася в основному за рахунок

акцизних зборів із товарів масового вжитку, митних і залізничних тарифів, продажу алкогольних напоїв тощо. Іншими словами, державний бюджет утримувався за рахунок широких народних мас, що дуже звужувало ємність внутрішнього ринку і гальмувало розвиток продуктивних сил на шкоду самій промисловості.

Втім, великий промисловий і торговий капітал безперервно нарікав на непомірні для нього податкові утиски, використовуючи для цього різні форуми і пресу. У цьому сенсі доречно говорити, на наш погляд, про своєрідний тиск великої буржуазії на урядові кола для запобігання новим урядовим податковим акціям. У травні 1907 р. на II з'їзді представників промисловості й торгівлі було наголошено, що галузь зазнає збитків і розорення через важкий податковий тягар. На початку 1908 р. представники великого капіталу висловили своє незадоволення податковим законом від 2 січня 1906 р. Так, Г. Крестовніков, представник Московського біржового комітету, заявив, що цей закон перевищив усі песимістичні очікування і «вразив своїм розміром, своїм тягарем» [11: 271]. Зі свого боку Рада з'їздів промисловості й торгівлі заявила, що оподаткування за законом 2 січня 1906 р. «непосильне для вітчизняної промисловості». Усупереч аналізу, що був проведений Міністерством фінансів, підприємці стверджували, що промислове зростання відстає від динаміки оподаткування. Добре відомо, що імперський уряд вів подвійну політику щодо буржуазії. З одного боку, остання не допускалася до виходу на політичну сцену, а з іншого – з нею велося загравання. Зокрема, міністри промисловості й торгівлі та фінансів час від часу навідувалися до московського купецтва. Зокрема, 30 вересня 1909 р. міністр фінансів В.М. Коковцов відвідав Московське біржове товариство. Під час своєї промови на честь високого гостя згаданий вище Г. Крестовніков заявив про надмірність податкового обкладання промисловості й торгівлі, унаслідок чого населення неспроможне накопичити фінансові засоби для комерційної діяльності. Зрештою, доволі цікавою стала оцінка податкового обкладання в Російській імперії одного з лідерів та ідеологів російської буржуазії – поляка В.В. Жуковського. У своїй доповіді «Промисловість і торгівля у законодавчих установах», виголошеній на VII з'їзді представників промисловості й торгівлі, він вказав, що у Російській імперії немає правильного обкладання промисловості й торгівлі, а є тільки тимчасове правило. Крім того, усі збори, що проектувалися, було відрегульовано так, що за основу приймалося саме промислове обкладання.

Надзвичайно послідовними у своїх наріканнях щодо податкових утисків були гірничопромисловці Донбасу й Придніпров'я. «Промисловість зазнає істинної єгипетської кари з боку фіску, залізниць і земства. Останнім часом, урядом і законодавчими установами не було зроблено нічого, що заохочувало б промислове підприємництво. Навпаки, багато чого відбулося такого, що може від неї відлякувати» [15: 805].

Ставлення гірничопромисловців до реформування урядом податкової системи були наскрізь скептичним. «Що стосується фіскальних законопроектів, спрямованих на збільшення державних доходів шляхом установлення податкового тягара заможних класів населення в більшій мірі, ніж це було раніше, то у цьому відношенні можна сподіватися, що ці реформи скоро з'являться», – із тривогою констатував часопис гірничопромисловців вже наприкінці 1912 р. [5: 6462]. Проте побоювання великої буржуазії так і не справдилися аж до Першої світової війни.

Роки війни з колосальними потребами у фінансових засобах не внесли конкретних змін в оподаткування. Голова бюджетної комісії Державної думи М. Алексеєнко відзначав, що нові статті доходу збільшують надходження до державної скарбниці, але не змінюють сутності «податкової системи, навіть посилюють її відмітні риси, якими вона вирізняється. Більшість наших податків покладено на гаманці незаможних людей». Навіть у несприятливих для російської буржуазії умовах революційного 1917 р. всякі пропозиції щодо обмеження прибутків шляхом зростання податкового навантаження були розцінені аналітичним органом Всеросійського об'єднання промисловості й торгівлі як «ризикований експеримент над нашою промисловістю». Збагачення в роки війни деяких промислових галузей забезпечує можливість для розширення й успішної боротьби з іноземною конкуренцією [16: 268].

Заради справедливості слід визнати, що об'єктивний аналіз цього аспекту проблеми свідчить, що у наріканнях промисловців на несправедливість податкової політики уряду Російської імперії була доля правди. Чи не найбільші суперечки точилися навколо питання про нерівномірність обкладання, з одного боку, промисловості й торгівлі, а з іншого – земельної власності. За висловлюваннями представників великого капіталу, податок на землю був замалий. Для підтвердження цього наводилися різні аргументи і факти. Так, за даними часопису гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, обкладання приватновласницької земельної власності становило 5,7%, а торгових і промислових підприємств – 10,2% прибутковості [19: 10975–10976]. Зазначені цифри навів у своєму поданні в Державну думу міністр фінансів Російської імперії П.Барк. «Скрізь, де тільки можливо, земля уникає почасті обкладання», – нарікав часопис гірничопромисловців. За свідченням М.Дітмара, представники великого землеволодіння у законодавчих органах влади боялися, що посилення оподаткування земель після реформування фіскальної системи «ляже саме на дворянські й поміщицькі землі». У зв'язку з цим, О. Нейдгардт стверджував, що дворянські землі і без того більш обкладені, ніж селянські. Але це не відповідало дійсності. Дворяни мали більш родючі ґрунти і вищу врожайність на них, а отже, і прибутковість їхніх земель була більшою, ніж у селян. Тим часом податок із десятини земельної площі був однаковим. Крім того, земельні податки стягувалися у грошовій формі, що ставило селянина у ще більш складне становище через різні перешкоди під час реалізації сільськогосподарських продуктів [6: 9008].

На початку XX ст. надходження до державної скарбниці від земельного податку 52 губерній європейської частини Російської імперії становили 13 370 тис. руб. Тим часом, згідно з даними про ціни на землю, їх загальна сумарна вартість по цих губерніях визначалася як 16 650 млн руб. і податок за дуже помірною нормою в 0,18% з вартості мав становити 29 970 тис. руб., тобто більше на 16 600 тис. Проте уряд не йшов на встановлення земельного податку в повному обсязі, мотивуючи це заниженою врожайністю і непростим економічним становищем поміщицьких господарств. Унаслідок цього непродумано підвищувалися акцизи на товари широкого вжитку й митні тарифи, що тільки погіршувало матеріальне становище пересічних споживачів [18: 9940].

Справжню картину податкових зборів із різних суб'єктів господарювання засвідчують дані за 1912–1913 рр., оприлюднені в Державній думі четвертого скликання. Так, за 1913 р. основний промисловий податок, що викликав гостре нарікання підприємців на його несправедливість, виражався в таких цифрах. З усієї промисловості й торгівлі було зібрано 52 млн руб. і, окрім того, мирських повинностей – на 50,8 млн руб., а разом – 102,8 млн руб. Найбільший податковий тягар було покладено на селянство. За даними 1912 р. по 50 губерніях європейської частини Російської імперії, селянські громади мали сплачувати 8,3 млн поземельного податку, 62,5 млн земських і 50,8 млн мирських повинностей, а разом – 121,6 млн руб. Приватні землевласники сплачували 5,7 млн руб. державного земельного податку, земського збору – 48 млн руб., а від мирських повинностей ця категорія платників була звільнена. І це при тому, що приватне землеволодіння в українських губерніях переважало надільне селянське [17: 45]. Тягар селянських податкових платежів був незрівняним порівняно з іншими категоріями оподаткування. У зв'язку з цим, опозиційні депутати Державної думи неодноразово заявляли, що «стогін селян не доходить до вух тих, хто мав би його почути».

Невпорядкованість і нерівномірність фіскальної системи визнавали навіть вищі урядовці. Зокрема, М. Кутлер зауважував, що структура прямих податків надзвичайно недосконала. Проекти реформи прямого обкладання, що розроблялися Державною думою, не були доведені до кінця. До того ж вони розроблялися із «суто фіскальною метою». Без змін у системі оподаткування «неможливе серйозне підвищення державних доходів» [4: 4944]. Але урядова концепція наповнення скарбниці базувалася на необхідності утримання бюджетної рівноваги. Російський уряд на чолі з В.М. Коковцовим, як і раніше, вважав, що для збереження бюджетної рівноваги за основу слід брати фінансову стійкість держави та її кредиту, від яких залежать успіхи зовнішньої політики і внутрішній добробут. На збереження цієї рівноваги, мали спрямовуватися всі зусилля. «Уряд, – наголошував В. Коковцов із трибуни Державної думи, – надає особливого значення своєчасному пошуку нарощування державних ресурсів. За рахунок нових джерел. Він зобов'язаний підтримувати внесені в Державну думу законопроекти, що спрямовані не тільки на зростання державних доходів, але й для зрівняльності податкового тягара заможних класів населення більшою мірою, ніж це було до цього часу» [7: 278]. Нерівномірність у податковому обкладанні торкнулася не тільки різних класів і прошарків населення, але й регіонів імперії. Член Державної думи від Харківської губернії Б. Каразін навів у своїй доповіді 27 травня 1913 р. надзвичайно цікаві факти. Вони були отримані шляхом зіставлення діяльності С.-Петербурзької контори Державного банку з діяльністю 25 філіалів цього банку, розташованих у найбільших промислових і торгових центрах українських губерній – Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Чернігові, Полтаві, Маріуполі, Миколаєві та інших містах. Обороти по обліково-позичкових операціях С.-Петербурзької контори за 1911 р. перевищували 820 млн руб., а за теми ж операціями у 25 філіалах банку на теренах України – майже 800 млн руб. Водночас парламентар порівняв розміри виплаченого основного податку по торгово-промислових підприємствах С.-Петербурзької губернії й тих, що були розташовані в теренах українських губерніях. Різниця вражала. С.-Петербурзька губернія сплачувала основного промислового податку 2450 тис. руб., а торгово-промислові центри України – 6900 тис. руб., або на 181,6% більше [7: 6–7].

Усунути несправедливість в оподаткуванні різних класів і прошарків суспільства міг тільки перехід до податку з прибутку. Проте відношення до ставлення цієї проблеми різних суспільних прошарків і груп виявилось надзвичайно суперечливим, оскільки над усім превалювало користолобство. Унаслідок цього продовжувала функціонувати податкова система, яка базувалася переважно на непрямому обкладанні. «Завдяки цьому, – говорив із трибуни Державної думи селянський депутат І. Євсєєв, – держава стягує з багатих людей дуже мало, а в бідних вивертає, можна сказати, усі кишені. Встановлюючи прибутковий податок, ми зійдемо з нашої старої, так би мовити, польової стежки і станемо на новий шлях, єдино правильний і справедливий, що має привести до скасування непрямого обкладання». Інший парламентар А. Шингарьов під час дебатів у бюджетній комісії також переконував своїх опонентів, що запровадження прогресивного прибуткового податку принесло б найбільші надходження для державного бюджету. Але всі спроби його впровадження блокувалися в Державній думі проурядовими фракціями, які виражали інтереси великого землеволодіння (фракції російських націоналістів, помірковано-правих, правих, земців-октябристів та ін.). Член Думи М. Крупенський наступними словами оцінював перспективи ухвалення прибуткового податку: «Проект прогресивного прибуткового податку пролежав у Думі сім років і не був проведений, і ніколи він через Думу не пройде, оскільки це соціалістичний податок. Він цілковито не стосується доходів від ліберальних професій та всім своїм тягарем лягає на продуктивність землі, тоді як остання дає всього лише від 2% до 4% доходу». І тільки окремі групи землевласників, господарства яких були доволі прибутковими, схилилися до необхідності впровадження податку на прибуток. Це засвідчили, зокрема, скликані за ініціативою Міністерства фінансів місцеві комітети про потреби сільськогосподарської промисловості, що виражали інтереси приватного землеволодіння. Із цього середовища й вийшла вимога про впровадження прогресивно-прибуткового податку за умови ширшого обкладання великої промисловості та врахування заборгованості поміщицького землеволодіння банкам [2: 303]. Але вона не була підтримана більшістю учасників цих зібрань.

Важливе значення для вирішення проблеми впровадження податку з прибутку мало ставлення до неї уряду. Проте останній був завжди уважним саме до інтересів великого землеволодіння, представники якого домінували на політичній сцені Російської імперії. Тому пропозиції щодо прибуткового податку відхилялися на нараді під головуванням Державного контролера П. Харитова. Для суспільства це стало незаперечним свідченням підтримки урядовими колами «нерівномірності податкового тягара». Слід зазначити й те, що ставлення до впровадження прогресивного прибуткового податку було неоднозначним і суперечливим навіть у середовищі промисловців. У травні 1907 р. П з'їзд представників промисловості й торгівлі визнав, що запровадження податку з прибутку «як найбільш справедливого і зрівняльного обкладання є вкрай бажаним, але за умов одночасного перегляду всієї системи

наших прямих податків й особливо нинішнього промислового». Отже, промисловці поставилися до цієї податкової акції доволі стримано. Причини корінилися в економічних реаліях. Так, за підрахунками Московського біржового комітету, проект прибуткового податку за сукупністю всіх стягнень збільшував обкладання промисловості у середньому з 22,2% чистого прибутку до 30%. Тому біржовики дійшли висновку, що це стане непосильним тягарем для промисловості й уповільнить її розвиток. Як наслідок, Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі висловила за те, щоб «залишити існуючу систему оподаткування підприємств» [12: 470; 13: 281].

Пізніше, у липні 1914 р., вказаний орган наголосив на необхідності впровадження нового податку через Державну думу. Проте з початком Першої світової війни урядові кола змушені були вносити корективи в оподаткування для фінансування воєнного сектору економіки й широкомасштабних операцій на фронтах. Їх основна суть звелася лише до запровадження нових податкових зборів. Таким чином, зростання прямого фіскального навантаження у Російській імперії на початку ХХ ст. зумовило поширення дискусій щодо доцільності запровадження прогресивного оподаткування. Втім, незважаючи на об'єктивні економічні чинники та позицію опозиційних депутатів Державної думи, спротив організаційних підприємницьких структур та незацікавленість центральних органів державної влади загальмував процес реалізації відповідних ініціатив на законодавчому рівні. Подібно до цього, консервативність поміщицьких кіл не дозволяла зрівняти розмір їх податкових платежів із селянськими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовыкин В.И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны / В.И. Бовыкин. – М., 2001. – 320 с.
2. Веселовский Б. Движение землевладельцев / Б. Веселовский // Общественное движение в России в начале ХХ в. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1909. – Т. 1. Предвестники и основные причины движения / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. – С. 291–31.
3. Вестник финансов. – 1906. – № 12.
4. Горно-заводское дело. – 1912. – № 17. – С. 4940–4944.
5. Горно-заводское дело. – 1912. – № 51–52. – С. 6462.
6. Горно-заводское дело. – 1914. – № 21–22. – С. 9005–9011.
7. Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 гг., сессия первая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1–30 (с 15 ноября 1912 г. по 20 марта 1913 г.). – Санкт-Петербург: Государственная типография, 1913. – XXI с., 2438 стб.
8. Гуржій О.І., Орлик В.М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.): [монографія] / Олександр Гуржій, Василь Орлик. – Черкаси: Ант, 2011. – 195 с.: табл.
9. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку ХХ ст.: Організаційно-правові засади діяльності / В.Р. Жвалюк. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
10. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В.М. Орлик. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. – 631 с.
11. Промышленность и торговля. – 1908. – № 5. – С. 271–295.
12. Промышленность и торговля. – 1908. – № 8. – С. 467–473.
13. Промышленность и торговля. – 1909. – № 5. – С. 273–285.
14. Промышленность и торговля. – 1911. – № 24. – С. 554–556.
15. Промышленность и торговля. – 1911. – № 26–27. – С. 805–807.
16. Промышленность и торговля. – 1917. – № 14–15. – С. 265–269.
17. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк / НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
18. Увеличение налогов в связи с войной // Горно-заводское дело. – 1914. – № 45. – С. 9940.
19. Удовиченко П. К реформе нашей налоговой системы / П. Удовиченко // Горно-заводское дело. – 1915. – № 19. – С. 10975–10976.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2015

В.В. Задорожна

*студентка IV курсу історичного факультету,
Одеський національний університет імені. І.І. Мечникова
Тел. +38063-576-41-75; email: zadorozhnaya@yandex.ua*

В статті мова піде про реформування початкової освіти за часів Центральної ради (1917 – 1918 рр.). В основному увагу приділено «комплексності» початкового навчання та його окремим аспектам. Особливо важливими є моменти пов'язані з предметами які викладалися в той час.

Ключові слова: початкова освіта, Центральна рада, українізація, навчальні плани, предмети.

В статье речь пойдет о реформировании начального образования в период Центральной Рады (1917–1919 гг.). В основном, внимание уделяется «комплексности» начального образования и его отдельным аспектам. Особенно важным является момент, связанный с предметами, которые преподавались в это время.

Ключевые слова: начальное образование, Центральная Рада, украинизация, учебные планы, предметы.

In this article the author reveals the reform of primary education during Central Council period (1917-1919). The attention is paid to the "complexity" of primary education and its specific aspects. A key focus is laid on those subjects which were taught at that time.

Keywords: primary education, Central Rada, Ukrainization, curricula, subjects.

Як і сотні років тому, початкова освіта залишається визначальною для закладення ґрунтовних основ індивідуального, соціального, національного розвитку людини, знаходження нею свого місця в суспільстві, набуваючи сьогодні особливого значення для становлення державної єдності, збереження та вдосконалення української національної культури. Сьогодні як ніколи актуальними є питання реформування сучасної системи освіти, тому в даній статті ми звертаємо свою увагу на початкову освіту 1917 – 1918 рр., щоб продемонструвати історичний досвід в зазначеній галузі. Історіографія з даної проблематики є доволі значною. Варто зазначити таких істориків та науковців, як Г. Черненко, І. Передерій, К. Малій, А. Боровик та інші. Кожен із зазначених авторів розглядають загалом стан освіти в Україні в період Центральної ради. Тому питання реформування та стану початкової освіти залишається маловивченим. Звертаємо свою увагу на період 1917-1918 рр., який позначений пошуками нового змісту освіти, новітніх методів, форм і засобів початкового навчання. Саме в цей час перебудовувався весь устрій соціально-економічної життєдіяльності, неминуче руйнувалися та відмирили старі соціально-педагогічні відносини, система впливу на дитину, виникали нові, більш відповідні тогочасним умовам.

У становленні нової системи початкової освіти важливе місце займало реформування її змісту. Саме в цей період відбувалися прогресивні підходи до створення навчальних планів та програм початкової школи в Україні. Українізація початкових шкіл дуже успішно пройшла на Поділлі, Київщині та Полтавщині. Українізація початкової освіти найбільш успішно проходила в сільській місцевості, а у містах де проживала значна кількість населення, українізація йшла більш повільно. Початкова школа повинна була чітко усвідомити на цьому етапі, якими знаннями, навичками та уміннями повинен володіти учень на першому році навчання з кожного предмета. Такі уявлення могли дати лише ґрунтовно розроблені навчальні плани та програми. Тому особлива увага приділялася на зміст освіти та надзвичайно актуальним було питання розробки навчальних планів і програм для початкових закладів.

Вже на II-му Усеукраїнському учительському з'їзді був розглянутий план «Про єдину українську школу». На з'їзді було вирішено, що школа на Україні мусить бути національно-демократичною, викладовою мовою навчання й виховання, мовою науки в цілому на Україні, мусить бути українська мова. Для завершення розвитку української науки на українській мові була створена Українська Академія Наук. Організація національно-демократичної школи на українській мові мала бути переведена учительством спільно з представниками народу [5].

У розробці змісту освіти для нової української школи педагоги та науковці виходили з принципів положень про те, що зміст освіти – це система наукових знань про природу, людину і суспільство, спрямованих на підготовку інтелектуально і духовно розвиненої особистості; зміст освіти зумовлений метою і завданнями виховання, повинен забезпечувати нерозривний зв'язок навчання з життям і теорії з практикою.

Зміст навчання в початковій школі, починаючи з 1917 р. був таким: діти навчалися грамоті рідною мовою, вивчали арифметичні дії з усіма числами [4: 287]. Крім вивчення цих предметів, з учнями проводилися бесіди на теми з навколишнього життя та природи. За період навчання діти накопичували чимало знань на основі природознавчих наук, історії та географії. З 4-го року діти вивчали й російську мову. В початковій школі вивчалися також музика та співи, малювання, проводилися заняття з фізичних вправ. Перші навчальні плани були складені тимчасово на 1917/1918 навчальний рік. За навчальним планом у початкових класах вивчали такі предмети: Закон Божий (по 2 год. на тиждень у кожному класі), рідна мова і письмо (1–2 класи – 12 год. на тиждень, 3–4 класи – 10 год.), російська мова

(3–4 класи – 3 год. на тиждень), арифметика (1–2 класи – 6 год., 3–4 класи – 4 год.), співи (по 2 год. у кожному класі). Такі предмети, як географія, природознавство, історія України мали характер “пропедевтичного” курсу і їх починали вивчати з 3 року (географія – по 3 год., історія України та природознавство – по 2 год. на тиждень) [8].

Програма перших 4 років складалася з предметів, які охоплювали ямога більше матеріалу, з “яким діти приходили до школи”. Цей матеріал використовувався на уроках з рідної мови, арифметики, історії, географії, природознавства. Щодо вивчення рідної мови, то на 1-й і 2-й роки навчання було відведено по 10 год. на тиждень, бо, крім завдань з рідної мови, проводилися також бесіди з природознавства, географії, історії, малювання. У 3-му та 4-му класах, де на ці предмети (крім малювання) виділялися окремі години, на рідну мову було відведено по 8 год. на тиждень. У 1 класі програма з предмета рідної мови і письма передбачала підготовчі бесіди, навчання читання за букварем, бесіди на теми з життя, що оточувало дитину, перекази прочитаного за допомогою запитань учителя, списування з книги, відповіді на запитання. При читанні, письмі та бесідах діти малювали, ліпили, моделювали [8].

На 2 році навчання програмою пропонувалося вивчення дитячих пісень, приказок, прислів'їв. Наголошувалося на необхідності збагачення запасу слів та вміння будувати фрази; спроби складання листів, елементарних усних і письмових творів, списування з дошки та книги. У 3 класі програма передбачала бесіди з більш складнішим змістом, ніж у попередніх двох; читання та переказ художніх творів (переважно оповідань), складання творів (усних і письмових) на теми з навколишнього середовища, вивчення простих речень, понять про частини мови, детальніше вивчення іменника, прикметника, дієслова, засвоєння правил правопису. Особливу роль автори «Проекту єдиної школи» радили звертати на розвиток самодіяльності і творчості учнів. З цією метою рекомендувалось для усних бесід підбирати теми, які б викликали цікавість і любов до рідної природи, національного побуту, звичаїв, викликали б пошану до національних діячів та героїв. Пропонувалося давати змогу дитині діяти творчо.

У 4 класі в контексті вивчення простого речення, рекомендувалось ознайомлювати учнів з іншими частинами мови, продовжувати читання художніх творів з їх переказом, вивченням напам'ять; проводити виховні бесіди, проводити усні й письмові твори на вільні теми, зокрема за картинками, малюнками та ін. Наголошувалося на необхідності добору для переказів, бесід тем, які б збуджували цікавість і любов дітей до рідної природи, історії, культури, національного побуту, звичаїв, викликали б у них повагу до національних героїв і діячів. Також застерігалось про недопущення перевантаження учнів механічним читанням і письмом, та рекомендувалось вчителям пояснювати учням значення кожного слова, широко використовувати наочність [2].

Програма з математики була складена так, щоб упродовж усього навчання у початковій школі здійснювався послідовний розвиток поняття про число та операції з ним. У перших двох класах на математику відводилося по 6 год. на тиждень, а в 3-му і 4-му класах – 4 год. Предмет математики повинен був забезпечувати учнів умінням добре і свідомо рахувати, оперувати цілими числами, розв'язувати різноманітні задачі, пов'язані з життям, ознайомлювати з основними геометричними формами, мірами довжини, ваги, квадратними й кубічними одиницями, грішми та ін.

У початкову школу було введено “предмет про природу” з метою ознайомлення учнів з явищами природи, навколишнім середовищем. У перших двох класах предмети з природознавства та географії не виділялися в окремі уроки, а відповідний матеріал вивчався на уроках рідної мови. Надалі ці предмети відокремлюються, і в 3–4-му класах на кожен з них було відведено по 2 год. на тиждень. Для полегшення роботи вчителя програми складалися з урахуванням пів року. У перші 2 роки на уроках рідної мови (крім навчання грамоти) дітей ознайомлювали з природою рідного краю, яке відбувалося безпосередньо на екскурсіях (до річки, в ліс, сад, на поле та ін.). У програмі зазначалося, що такі екскурсії повинні проходити впродовж усього навчання у різні пори року, щоб діти могли спостерігати за змінами в природі, робити висновки, висловлювати свої враження і т.д. Саме екскурсія вважалася кращим засобом для ознайомлення дітей з природою, для розвитку в них уваги, вміння “дивитися й бачити” [11: 2].

Історію в початкових класах вивчали як розуміння зв'язку між сучасним та минулим життям. Учні повинні були відчувати культурний зв'язок із життям тих людей, які жили раніше. Бесіди історичного змісту проводилися вже з першого року навчання на уроках рідної мови (історичні події, пісні, звичаї та ін.). З 3-го класу історія України була відокремлена як предмет і на його вивчення відведено по 2 год. на тиждень. У програмі з курсу історії України відмічалося, що знання з історії повинні подаватися шляхом бесід, колективного читання історичних оповідань, ознайомлення з народними поетичними творами. Великого значення при вивченні історії України надавалося екскурсіям. Увесь матеріал для вивчення був поділений так: 3-й рік навчання – історія України до гетьманських часів; 4-й рік навчання – історія України від гетьманства до нових часів [1]. У 3-му класі на перших уроках дітей ознайомлювали з явищами доісторичної доби: тогочасне життя порівнювалося з минулим, накопичувалися знання з історії України. Учні також повинні були усвідомити, хто такі українці, звідки походять, як жили до прийняття християнства, що таке татарська доба, як українці боролися своєю землею та ін. У 4-му класі курс історії розпочинався з доби перебування України під владою Польщі і закінчувався початком ХХ ст. – періодом нового національного відродження і боротьби українського народу за свою державність. Бажано було також звертати увагу учнів «на художні багатства рідного краю» – зацікавлювати вишивками, мережками, старовинним одягом, посудом, різьбою [1].

Щодо навчання малювання, то слід зазначити, що, згідно з програмою, цей предмет в усіх чотирьох класах не виділявся в окремі години. Малювання проводилося на всіх уроках. Загальноосвітнє значення малювання полягало в тому, щоб виховати в учнів волю та творчі здібності, дати їм можливість відтворювати свої почуття на малюнках. На першому ступені вчителі не впроваджували техніку малювання, воно було «вільним» [8].

У початкових класах обов'язковим було вивчення й співів. У програмі зазначалося, що співи мають велике значення для розвитку духовної природи дитини, впливають на розвиток її музичних здібностей, прищеплюють їм естетичний смак і почуття, розвивають силу волі в напрямі до добра, злагоди. Співи вивчалися, починаючи з 1-го

класу по 2 год. на тиждень. У 1-му та 2-му класах навчання співів проводилося з голосу вчителя, «по слуху»; пісні були простими за своєю музичною структурою. Репертуар пісень передбачав: пісні з елементами рухів – маршові («Чижик, чижик», «Січ іде» та ін.); пісні з іграми й танцями («Мак», «Я коза-дерева», «А ми просо сіяли», «Вийшли в поле косарі»); драматизація зі співами («Колобок», «Журавель»); пісні «настрою» (колискові, родинні, історичні); пісні, пов'язані з етнографією (колядки, шедрівки, веснянки); церковні пісні («Отче наш», «Царю небесний»). У програмі подавався перелік збірників пісень та підручників, якими могли користуватися вчителі.

На фізичне виховання програмою відводилося по 2 год. щотижня в кожному класі. Передбачалося, що фізичне виховання розвивало тілесними вправами здоров'я, силу і красу тіла, виховувала вольові якості, рухливість, витривалість, рішучість». Тому дитячі народні ігри, танці, вправи, мандрівки, праця на верстатах, рукоділля повинні були ввійти в школу, однак детально розробленої програми з фізичного виховання в той час ще не було. У «Наказі про основні початки шкільної роботи» відмічалося, що у навчальний план кожна школа, враховуючи думки їх працівників, може вносити ті чи інші дисципліни, але, цим самим, не повинні були порушуватись обов'язкові програми для всіх шкіл [8]. Тривалість навчального року була умовною: навчання розпочиналося з жовтня, листопада або грудня. Встановлено, що середня тривалість навчального року в початкових школах міста становила 180 днів, у селах – 154 дні, причинами чого були складні соціально-економічні умови. За постановами Наркомосу, тривалість навчального року в початкових школах повинна була становити 224 навчальні дні [3: 29]. Навчальні заклади надавали так звану «закінчену початкову освіту» і готували дітей середніх та нижчих станів до професійної діяльності.

У початковій школі за часів панування Центральної Ради було здійснено дуже важливі кроки в напрямку українізації. Основна частина перших класів початкових шкіл сільських повітів перейшла на викладання українською мовою. Українізація початкових шкіл дуже успішно пройшла на Поділлі, Київщині та Полтавщині. Українізація початкової освіти найбільш успішно проходила в сільській місцевості; а у містах, де проживала значна кількість населення, українізація йшла більш повільно [6: 13]. Нижчі початкові школи мали найбільш поширену мережу по усій території України, так налічувалось 47208 народних шкіл [7].

Отож, враховуючи, що складовою частиною навчального процесу в початкових школах була виховна робота, яка мала на меті формування свідомого й активного будівника нового суспільства, почав здійснюватися перехід від предметної системи навчання до так званої «комплексної». Українізація початкових шкіл мала певні успіхи. Проте в окремих школах і навіть в повітах до українізації початкових шкіл навіть не приступали. Здебільшого противниками українізації виступали керівники земств. А від них залежало, чи могла школа закупити українські підручники або проводити учительські курси. Можемо зазначити, що, незважаючи на майже сторічну історію шкільного реформування, деякі його аспекти є актуальними і до сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боровик А. Розробка теоретичних основ реформування загальноосвітньої школи в Україні за часів Української революції (1917-1920 рр.) / А. Боровик. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.siverlitopis.cn.ua/arh/2007/2007N1/2007n01r01.pdf>
2. Бунчук О.В. Розробка плану Єдиної національної школи як головний напрям діяльності товариства шкільної освіти / О. Бунчук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2010_10/files/p1010_42.pdf
3. Малій К. Українізація освіти / К. Малій // Рідна школа. – К., 1996. – № 11. – 34 с.
4. Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посібник / Л.А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.
5. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки / О.О. Любар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istfak-dnu.at.ua/forum/34-315-1>
6. Передерій І.Г. Становлення основ національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.Г. Передерій // Київський держ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 19 с.
7. Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. Народна освіта на українських землях і в колоніях. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/cultur/cult.htm>
8. Черненко Г.В. Реформування національного змісту початкової освіти в Україні (1917 – 1920 рр.) / Г.В. Черненко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gvpkhdp/2012_24/396_401.pdf
9. Чепіга Я.Ф. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918–1919 н.р. / Я.Ф. Чепіга. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pedp/2012_2/74/postati/kachur.pdf
10. Шрамченко О.В. Формування краєзнавчої складової курсу вітчизняної історії в системі шкільної історичної освіти в Україні / О.В. Шрамченко // Теоретичні питання освіти та виховання. – Суми, 2009. – Вип. 39. – 130 с.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. В.М. Полтораком
Стаття надійшла до редакції 11.05.2015*

ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ ВЕДИЧЕСКОГО ПЕРИОДА

И.Ю. Зарубинская

студентка IV курса исторического факультета,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +38093-161-35-24; email: chakora@yandex.ru

Дана стаття присвячена джерелам при вивченні ведійського періоду; детально як головне джерело авторка розглядає чотири Веди та ведичну літературу.

Ключові слова: джерела, Веди, ведична література, шруті, смриті.

Данная статья посвящена источникам при изучении ведийского периода; подробно как главный источник автор рассматривает четыре Веды и ведическую литературу.

Ключевые слова: источники, Веды, ведическая литература, шрути, смрити.

This article is devoted to the problem of sources in the study of the Vedic period; as the main source the author will consider the four Vedas and Vedic literature in details.

Keywords: sources, Vedas, Vedic literature, the śhruti, smṛiti.

Индия – это страна, история которой насчитывает не одну тысячу лет. Чтобы лучше понимать её культуру, религию, философию и социальные отношения стоит обратиться к периоду зарождения Ведийской цивилизации, ареал распространения которой Северная Индия. При изучении истории ведийского периода сталкиваются с рядом проблем. В первую очередь, это ограниченная источниковая база. Данные археологии этого периода достаточны по количеству, но реально они не дают необходимой информации. Письменных источников тоже не много. В основном – это четыре Веды, ведийская литература и древнеиндийский эпос. Учитывая то обстоятельство, что и письменных источников не так уж и много, то Веды и ведийская литература остаются главным источником [2: 48].

Хронологические рамки данного периода XII –VII в. до н.э. Этот период можно разделить на: ранневедийский XII—IX в до н. э., время оформления Вед и поздневедийский XI—VI в до н.э., период брахман и упанишад [2: 151]. Такая датировка носит относительный характер потому что, во-первых, точную дату появления произведений ведийской литературы определить невозможно, а во-вторых, окончательное оформление Вед и ведийской литературы произошло значительно позже – в брахманско-буддийский период. В литературе этот период называют «эпический».

Интерес к Ведам и ведической литературе возник довольно давно. Индия интересовала ученых античного мира. В эпоху средних веков интерес к Индии возрос еще больше. Уже в XI в. ученый из Хорезма Абу Рейхан Мухаммед Бируни в своем сочинении «Индия» предпринял попытку проанализировать Веды и другие произведения индийских философов и мудрецов [1:12]. В новое и новейшее время интерес к индийской истории возрос еще больше. Стали появляться переводы сочинений индийских мудрецов на европейские языки. Появились также переводы на русский язык. Наиболее известные переводчики Вед – это Т.Елизаринова и С.Матвеев. В последнее время интерес к Ведам значительно возрос и стали появляться новые переводы.

Долгое время произведения ведийской литературы передавались устно из поколения в поколение. Когда появилась письменность, то появилась возможность лучше сохранять письменные памятники, хотя многие произведения ведийской литературы были записаны в более поздние исторические периоды. Материалом для письма служили пальмовые листья. Естественно, этот материал недолговечен и поэтому, вероятно, много письменных памятников было утрачено. Письменные памятники ведийского периода – это Веды. Их насчитывается четыре – это «Ригведа», «Самаведа», «Яджурведа» и «Атхарваведа». Традиция рассматривает эти сочинения как шрути (услышанное придание). Считалось, что Веды – это божественное откровение. Остальные памятники ведической литературы – это смрити (запомненное). Эти памятники были сразу записаны. К письменным памятникам категории смрити относятся брахманы, араньяки, упанишады, шастры, пураны и произведения древнеиндийского эпоса – это «Махабхарата» и «Рамаяна». Кроме этого, существуют Ману-смрити и литература сутр, но эти письменные памятники были составлены в более поздние исторические периоды.

Веды – это самые древние письменные памятники Древней Индии, которые дошли до наших дней. Веды представляют собой сборники самхит – это гимны, молитвы, заклинания и жертвенные формулы. «Ригведа» — это сборник гимнов. Из всех самхит – она самая большая по объему, содержащая 1028 гимнов и обращений к богам. Эта Веда делится на десять мандал (книг), а мандалы, в свою очередь, делятся на главы, а главы состоят из стихов.

В «ригведийских» гимнах и молитвах нашли свое отражение представления древних индоариев об окружающей их действительности. В молитвах содержатся те или иные просьбы к богам, из которых можно узнать о том, что в первую очередь волновало людей. Например, о благополучии скота и др. Вообще скотоводству посвящено много гимнов «Ригведы» так, как скотоводство было основным занятием древних арийских племен [7: 49-51]. Из подобных текстов можно узнать об экономической деятельности, и другие сведения о жизни арийских племен. Также в гимнах содержатся сведения по мифологии. Но ценность этого письменного памятника состоит еще и в том, что в «Ригведе»

много географических названий и названий местных племен. Эти названия можно совместить с данными археологии и, тем самым, можно проследить направление движения и расселение арийских племен в Древней Индии.

Анализ «Ригведы» позволяет проследить политическую историю, социальные отношения, обычаи и нравы, образование государств [5: 43]. Многие исследователи называют ее «базовой» или «главной Ведой». Это связано с тем, что остальные Веды часто заимствовали «ригведийские» тексты. Например, Ж.Дюмезиль обращает внимание на то, что практически совпадают многие гимны «Ригведы» и «Атхарваеды» [3: 81-88]. Другие исследователи обращают внимание на сходство или простое заимствование гимнов «Ригведы» с гимнами «Яджурведы» и «Самаведы». «Самаведа» – вторая Веда, сборник песнопений. «Яджурведа» – третья Веда. Она содержит жертвенные формулы. В этих Ведах исторических сведений практически нет. Но эти письменные памятники представляют интерес для лингвистов и исследователей истории религии.

«Атхарваведа» – это четвертая Веда. Это письменный памятник поздневедийского периода. Эта Веда, в какой-то степени продолжает традиции «Ригведы». В ней содержатся сведения об индоариях поздневедийского периода. Как исторический источник эта Веда интересна тем, что в ней размещены тексты, которые, по мнению исследователей, древнее «ригведийских», хотя это самая «молодая» Веда. По результатам лингвистического анализа текстов «Атхарваеды», специалисты обнаружили, что некоторые тексты содержат много слов из языков неарийских племен. Более того, «Атхарваведа» не сразу была признана священным текстом.

Следующий раздел ведийской литературы составляют брахманы – это прозаические произведения, главная задача которых – толкование Вед. В них даны подробные толкования ритуалов и подробные объяснения, как проводить жертвоприношения. Ценность этих письменных источников заключается в том, что «эти тексты ознаменовали наступление новой эпохи в истории древнеиндийского общества, того этапа в развитии ведийской культуры, когда интенсивно складывалась сословно-кастовая система, повысилась роль брахманства и на первый план выдвинулась «пышная» обрядность» [6: 439-441]. Время оформления литературы брахман можно условно отнести к VIII-VI вв. до н.э., но иногда предлагают и более ранние даты.

В литературе брахман содержится довольно много материала о социальной, экономической и политической жизни древнеиндийского общества. Огромную ценность представляют эти письменные источники для исследователей религии и культуры ведийского периода. Также в литературе брахман содержится много материала об обычаях древних индийцев. Например, в «Айтарея-брахмане» и «Шатапатха-брахмане» описываются различные церемонии, причем не только чисто религиозные, но и светские. Описание подобных церемоний позволяет историкам лучше изучить политическую организацию ведийского общества. В «Шатапатха-брахмане» содержится много географических сведений. Они относятся к периоду освоения древними индоариями долины реки Ганг [4: 49].

Следующая группа письменных источников – это упанишады, религиозно-философские трактаты. Их насчитывается 108 и они складывались в течение длительного периода времени. Их датируют примерно VII-II вв. до н.э. [6: 49]. Все они построены в форме бесед, рассуждений и поучений мудрецов. Упанишады представляют интерес как источник по религиозно-философской мысли Древней Индии. К ведийской литературе примыкает богатая литература сутр (буквально «нить», лаконичное предписание, сжатое правило). Это сочинения, которые посвящены вопросам религии, этики, философии и проблемам повседневной жизни. Литература сутр относится к священному преданию (смрити), но в ведийский «канон» она не входит, а интерпретирует ряд вопросов, существенных для уяснения ведийских текстов. Сутры иногда называют «ведангой», то есть часть Вед или ветвь, ответвления Вед. В ведангу входит ритуал, этимология, грамматика, фонетика, метрика и астрономия. Веданга датируется примерно V-II вв. до н.э. Многие древние тексты по этим дисциплинам уже утрачены и иногда приходится довольствоваться лишь краткими сведениями, почерпнутыми из более поздних сочинений. Веданги не входят в «священный канон индуизма», но они были составлены на основе информации, заложенной в ведийских текстах. Поэтому они являются ценным письменным источником, хотя их оформление произошло в более поздний исторический период.

На основе сутр постепенно возникла обширная литература шастр – научные и политические сочинения, а также сборники наставлений этического и этико-правового характера – дхармашастры. Литература шастр всегда привлекала внимание исследователей богатством и разнообразием материала. Материалы этих письменных памятников помогают историкам воссоздать некоторые стороны жизни древнеиндийского общества и государства. Эти тексты неоднократно переиздавались, переводились и анализировались. Но, тем не менее, до сих пор продолжает оставаться весьма приблизительной их датировка. Исследователи часто не могут соотнести свидетельства того или иного сочинения с определенной эпохой. Известные трудности возникают и в связи со специфичностью литературы шастр. Они несут следы влияния брахманской идеологии, брахманских норм и установлений. И все же, несмотря на явную тенденциозность, шастры отразили особенности своей эпохи, опирались, как правило, на реальные явления и факты, зафиксировали также нормы обычного права и наиболее прочные традиции.

Особое место в литературе шастр занимают дхармашастры. Значение термина «дхарма» очень широкое, но, как правило, под этим термином подразумевается совокупность этических норм, которыми должен руководствоваться человек в повседневной жизни. Дхармашастры были брахманскими кодексами и поучениями для членов различных социальных групп – варн. Точное количество сборников дхармашастр колеблется: называются разные цифры – от восемнадцати и больше. Самые известные из них – это «Манавадхармашастра», или «Ману-смрити» («Законы Ману»), «Яджанавалкья-смрити» и «Нарада-смрити». Среди дхармашастр особое место занимает «Артхашастра». Хотя этот письменный памятник составлен позже остальных, он содержит немало сведений о государственном устройстве и управлении. «Артхашастра» как письменный памятник интересна еще и тем, что в ней собраны материалы из более ранних сочинений по вопросам устройства государства.

Важным историческим источником по истории ведийского периода является древнеиндийская мифология. До наших дней дошли два крупных произведения индийского эпоса – это «Махабхарата» и «Рамаяна». Эти произведения пользуются широкой популярностью не только в самой Индии, но и за ее пределами. «Махабхарата» и «Рамаяна» переведены на все европейские языки и много раз переиздавались. Содержание «Махабхараты» столь многообразно, что ее иногда называют «энциклопедией древнеиндийской жизни». Это произведение оказало огромное влияние на развитие индийской литературы. Исследователь обнаруживает здесь сведения о государственном управлении, формах политической организации, социальных отношениях, экономическом развитии целых районов страны. «Махабхарата» содержит много интересных сведений о религии и культуре древнеиндийского общества. В этом произведении содержится богатый этнографический и историко-географический материал. Здесь сложились основные религиозные и философские идеи, принципиальные черты индуизма, культ богов Вишну и Шивы.

Основные религиозно-философские идеи «Махабхараты» изложены в «Бхагавад-Гите». Некоторые исследователи считают, что «Бхагавад-Гита» была включена в «Махабхарату» значительно позже, после того как оформилось основное ядро этого произведения. Конечно, нельзя говорить о том, что все события, изложенные в «Махабхарате» являются достоверными. Но все-таки некоторые стороны жизни древнеиндийского общества и общий дух эпохи удастся восстановить с достаточной степенью достоверности. В целом, «Махабхарата» отразила тот этап в развитии древнеиндийского общества и государства, когда заметно усилилась роль военного сословия – кшатриев. Соперничеству их с брахманами за ведущее положение посвящено немало страниц поэмы. Период ее оформления совпал с образованием государств и империй в долине реки Ганг и образованием варн. Создание «Махабхараты» индийская традиция связывает с легендарным мудрецом Вьясой, который и сочинил эту поэму. Но исследователи пришли к выводу, что эту поэму не смог бы создать один человек, она создавалась в течение долгого времени [2: 146]. И многие «книги» были вставлены в поэму значительно позже.

Другое, не менее знаменитое произведение древнеиндийского эпоса – это «Рамаяна». Индийская традиция связывает создание этой поэмы с легендарным поэтом и певцом Вальмики. Нет единой точки зрения среди специалистов по поводу датировки «Рамаяны»: одни считают, что это произведение было написано позже «Махабхараты»; другие – наоборот, что «Рамаяна» была создана значительно раньше, так как в ряде случаев в поэме отражены более ранние события, идеи и представления. «Рамаяна» значительно меньше по объему, чем «Махабхарата», но в ней тоже содержатся ценные сведения о древнеиндийской жизни. Оба эти произведения подвергались редактированию в более позднее время. Так, например, в ведийскую эпоху еще не было многолюдных городов и роскошных дворцов, как об этом рассказывается в эпосе. Об этом свидетельствуют данные археологических раскопок. Так же большие сомнения вызывают и династические списки. Так же, как и ведийские тексты, сюжеты эпической мифологии долгое время передавались устно, а потом были записаны. Более того, многие эпические сюжеты возникли у древних ариев еще до их прихода в Индию [3].

Следующая группа письменных источников – пураны, довольно большие по объему сборники преданий о богах, героях, царях и мудрецах. Их насчитывается восемнадцать. В пуранической литературе содержатся разнообразные легенды о далеком прошлом, о генеалогии богов, о древних династиях, рассказы о сотворении вселенной, о народах и племенах, о государствах древности. Кроме больших пуран, существуют еще и малые – упанураны, их насчитывается более семидесяти. Очень часто малые пураны повторяют тексты больших. Самая большая и наиболее известная – это «Вишну-пурана». Пураническая литература содержит довольно много легендарных сообщений, существенных при изучении мифологии и религии. Вместе с тем, в пуранах содержится информация об общественных отношениях, политической организации древних индийцев, их духовной жизни. Пуранические тексты складывались на протяжении веков. Вероятно, древние поэты и певцы исполняли баллады о богах, героях и знаменитых царях. Эти баллады затем составляли единые сборники. Иначе говоря, ядро сказаний восходит к очень раннему периоду, далее тексты пуран редактировались. Тексты наиболее древних дошедших до нас пуран датируются примерно IV-VI веками.

Подводя итог, можно сказать, что и Веды и ведийская литература – это письменные памятники Древней Индии, которые являются важным историческим источником по истории ведийского периода. Они помогают исследователям проникнуть в тайны давнопрошедших веков, понять и осмыслить исторические события и процессы, которые происходили в ведийский период на территории Древней Индии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бируни Абу Рейхан. Индия / Абу Рейхан Бируни. – М., 1995. – https://kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_581.htm
2. Бонгард-Левин Г., Ильин Г. Индия в древности / Г. Бонгард-Левин, Г. Ильин. – М., 1985. – 780 с.
3. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / Ж. Дюмезиль [Пер. с франц. Т. В. Цивьян]. – М., 1986. – 234 с.
4. Индуизм. Народы и религии мира: Энциклопедия / Гл. ред. В. Тишков. – М.: ДиректМедиа, 2007. – 1 CD-ROM.
5. История Индии / Под ред. К.А. Антоновой. – М., 1973. – 558 с.
6. Куценков А.А. «Социальный индуизм» / А.А. Куценков // Древо индуизма / Сост. И.П. Глушкова. – М.: Восточная литература, 1999. – С. 439 – 441.
7. Шарма Р.Ш. Древнеиндийское общество / Р.Ш. Шарма. – М.: Прогресс, 1987. – 632 с.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. О.М. Луговим
Стаття надійшла до редакції 03.03.2015*

Б.О.Затовський

*магістрант II року навчання історичного факультету
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
Тел. +38096-538-39-19; email: bodya@newmail.ru*

Стаття висвітлює радянсько-німецьке науково-технічне співробітництво у 1921-1933 рр. Саме в цей період для СРСР було важливим налагодити відносини з німецькою науково-технічною елітою та з виробництвом, саме це сприяло становленню молодого радянської науки і виробництва. Німеччина також змогла використати ці зв'язки для відновлення власної промисловості та науки. Стаття написана на основі документів та досліджень, проведених у цієї галузі як російськими, так і радянськими авторами.

Ключові слова: Веймарська республіка, СРСР, авіація, наука, промисловість, озброєння, Академія наук СРСР.

Статья освещает советско-германское научно-техническое сотрудничество в 1921-1933 гг. Именно в этот период для СССР было важным наладить связь с немецкой научно-технической элитой и с производством, именно это способствовало становлению молодой советской науки и промышленности. Германия также смогла использовать эти связи для восстановления собственной промышленности и науки. Статья написана на основе документов и исследований, сделанных в этой отрасли как российскими, так и советскими авторами.

Ключевые слова: Веймарская республика, СССР, авиация, наука, промышленность, вооружение, Академия наук СССР.

The article deals with Soviet-German scientific and technical cooperation in 1921-1933. During this period it was important to the USSR to establish good relationships with German scientific and technical elite in production, which helped the formation of young Soviet science and undeveloped Soviet manufacturing. Germany also managed to use these relationships to restore its own manufacturing and science. The article is based on the documents and researches in the given field written by both Russian and Soviet authors.

Key words: the Weimar Republic, the USSR, aviation, science, manufacturing, armament, Academy of Sciences of the USSR.

Для розвитку міжнародних відносин в ХХ в. характерна одна важлива історична особливість: у світовій політиці незмірно зросла роль науки, роль міжнародного співробітництва вчених в загальному контексті співробітництва народів усіх країн світу. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1921 по 1933 р. Тобто від укладення радянсько-німецького договору в Рапалло и до приходу нацистів до влади в Німеччині, що означало певний відхід німецької зовнішньої політики від встановлених на початку 1920-х рр. принципів.

Історіографія СРСР по даній темі мала тут чіткі рамки, визначені ідеологізованим підходом до історії. Радянські дослідники зазвичай не висвітлювали радянсько-німецьке військове співробітництво. У радянський період більша частина інформації, пов'язаної з питаннями військового будівництва в СРСР, належала до категорії державних секретів особливої важливості, і будь-який дослідник в даній області стикався з тим, що необхідна йому джерельна база найчастіше засекреченою. В силу закритості архівів тематика радянсько-німецького військового співробітництва не була предметом наукових досліджень. Але досить докладно вивчалися наукові, культурні та частково технічні відносини між обома країнами. Так, у роботах А.Іоффе «Международные связи советской науки, техники и культуры. 1917-1932» [5] та «Интернациональные, научные и культурные связи Советского Союза. 1928-1932» [4], розглянуті контакти і співробітництво між науковцями та практиками промислового і сільськогосподарського виробництва, письменниками та музикантами, художниками та архітекторами, діячами театру та кіно.

Монографія Єлизавети Дмитрівни Лебедкіної «Наука и международное сотрудничество: Деятельность учёных в междунар. орг. формы, тенденции, перспективы» [6] видання 1983 р., присвячена історії розвитку співпраці вчених в рамках міжнародних наукових неурядових організацій, таких, як Міжнародна рада наукових спілок, Міжнародна рада соціальних наук і ряд інших неурядових організацій, які об'єднували академії наук, науково-дослідні поради та центри понад 100 країн і десятки міжнародних наукових союзів в області точних, природничих та суспільних наук. У монографії відображено зв'язок цих організацій з найбільшими міжурядовими організаціями. Починаючи приблизно з 1989 р., раніше секретні матеріали різних відомчих архівів СРСР стали більш доступні дослідникам. З'явилася можливість вивчення реальної історії СРСР на базі величезного пласту раніше практично невідомих документів. Тоді й тема радянсько-німецького військового співробітництва перестала бути забороненою. Починаючи з цього часу, в Росії з'явився цілий ряд досліджень і документальних публікацій на дану тему.

У монографії Д.О. Соболева «История самолетов 1919-1945» [8], висвітлені шляхи розвитку літаків різних країн за час з моменту закінчення Першої світової війни до 1945 р. У дослідженні використані матеріали бібліотек і архівів Росії, США та Німеччини. Автор описує військове співробітництво СРСР та Німеччини в галузі авіації.

У роботі «Совершенно секретно: Альянс Москва — Берлин, 1920-1933 гг.» [2], С.Горлов дав комплексну картину становлення і розвитку військово-політичного та військового співробітництва між Радянським Союзом і Ваймарською Німеччиною у міжвоєнний період. На основі численних, раніше секретних документів вищих держорганів і компартії Радянського Союзу, дипломатичних документів обох сторін, відображені основні віхи їх взаємин, а також замовчувані раніше питання. Дипломатичні документи дають уявлення про те, як зав'язувалися контакти і йшла підготовка військового співробітництва. З матеріалів компартії (протоколи Політбюро ЦК) видно, як приймалися політичні рішення. Військові архівні документи показують, як ці рішення реалізовувалися і на яких умовах. Монографія вносить істотний внесок у висвітлення двосторонніх радянсько-німецьких відносин у міжвоєнний період та відновлення історичної правди, допомагає зняти завісу секретності і недомовок щодо таємних зв'язків Червоної Армії і Райхсвера. Горлов є кадровим російським дипломатом і вченим, кандидатом історичних наук.

У статті російського історика Сергія Валентиновича Федулова «Советско-германское военно-техническое сотрудничество в 20-30-е годы XX века в области военно-морской техники и вооружения» [10: 182-185] розкриті основні напрямки військово-технічного співробітництва Радянського Союзу і Німеччини в 1920-1930 рр. в області військово-морської техніки і озброєння, де особлива роль належала підводному суднобудуванню. Автор написав статтю на основі джерел Російського державного архіву Військово-морського флоту.

Велике значення для вивчення відносин радянського і німецького урядів у 1921-1933 рр. має 24 томне видання: «Документы внешней политики СССР». У ньому в основному представлена радянська точка зору на відносини СРСР та Німеччини. У цьому збірнику представлені акти вищих органів влади, і документи міжнародних відносин. Це такі важливі документи як: «Временное соглашение между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Германией, заключенное в Берлине 6 мая 1921» [1: 318] та «Договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Германией» [3: 223].

Також для написання даної статті був використан збірник «Русско-германские научные связи между Академией наук СССР и Академией наук ГДР. 1700-1974. Сб. документов» [7]. Це видання присвячено науковим зв'язкам між Академіями наук СРСР і НДР. У ньому висвітлюється радянська точка зору на радянсько-німецьке науково-технічне співробітництво згідно якої саме радянські вчені були головними ініціаторами у налагодженні відносин з науковими колами Ваймарської Німеччини. Були використані документи з II тому збірника «Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора» [9]. Це документи з німецьких та радянських архівів, які висвітлюють процес становлення радянсько-німецьких відносин після завершення Першої світової війни.

У Веймарській республіці правлячі сили намагалися використовувати науку для повернення колишніх, втрачених через військові поразки позиції Німеччини. Тимчасова угода між РРФСР і Німеччиною – яка була підписана 6 травня 1921 р. в Берліні [1: 318] та Рапальський договір [3: 223] який був укладений 16 квітня 1922 р. призвели до нормалізації відносин радянського уряду з німецьким. Берлінська академія була складовою частиною структури науково-дослідних установ Ваймарської Німеччини, проте вона не була провідною, центральною установою. Суттєвою для організації науки була діяльність Товариства сприяння розвитку науки ім. кайзера Вільгельма. У 1920 було створено Товариство допомоги німецькій науці, в якому брала участь і Академія. Це товариство було установою для фінансування наукових досліджень і керівництва ними [7: 117].

Обмін літературою та науковою інформацією, як одна з головних передумов науково-дослідної діяльності, мав тоді особливе значення [7: 118]. На рівні академій обмін книгами залишався головною формою співпраці. В обміні літературою з радянської, сторони крім Академії брали участь Російська центральна книжкова палата в Москві створена у квітні 1925 р. у Всесоюзному товаристві культурних зв'язків із закордоном (ВОКС). З німецького боку Суспільство допомоги німецькій науці через свій бібліотечний комітет зайняло провідну роль у розширенні обміну книгами. Велике значення для зміцнення наукових зв'язків між обома академіями мав 200-річний ювілей Академії наук СРСР, який святкувався у вересні 1925 р. Разом з представниками інших наукових установ Німеччини в урочистостях брали участь секретарі Берлінської академії М. Планк, Г. Людерс і академік Е. Мейер [7: 123]. На святкуванні в Ленінграді німецькі вчені представляли найбільшу делегацію – 35 з 131 гостя з-за кордону.

На 200-річному ювілей Академії почалися переговори про розширення наукових зв'язків між Радянським Союзом і Німеччиною, які з радянської сторони велися Головою ЦВК СРСР Михайлом Івановичем Калініним, народним комісаром Анатолієм Васильовичем Луначарським, керуючим справами секретарем Ради Народних Комісарів Миколою Петровичем Горбуновим та секретарем Академії наук З.Ф.- Ольденбург. З німецької сторони велику участь у переговорах взяв президент Товариства допомоги німецькій науці Ф. Шмідт-Отт.

Хоча Академія наук СРСР мала широкі можливості для різних форм наукової співпраці з Берлінською академією, їх неможливо було повністю реалізувати через структури та організації останньої, що зберегла характер товариства вчених. Тому головними формами контактів і після 1925 р., в більш сприятливих умовах для наукового співробітництва між Радянським Союзом і Німеччиною, залишалися обмін літературою, взаємні вибори вчених членами академій та особисті контакти вчених двох країн. У 1924 р. з ініціативи групи німецьких вчених на чолі з А. Ейнштейном, підтриманої радянськими науковими колами, було створено товариство «Культура і техніка». Його цілі полягали у поширенні в Радянському Союзі новітніх наукових досягнень і технічних удосконалень німців, а в Німеччині – правильної інформації про стан та успіхи народного господарства, техніки, промисловості СРСР. Головою товариства був Б. Стомоняков, членами ради – Л.Красін, М.Горбунов, Л.Мартенс, Г. Кржижановський, А.

Юффе, М. Семашко. У Німеччині навколо суспільства створився актив з декількох десятків вчених, через яких встановлювалися контакти з багатьма німецькими інституціями та університетами [5: 119].

На початку 1929 р. між керівниками суспільства та Спілки німецьких інженерів було підписано угоду про постійну «наукову взаємодопомогу», що передбачала взаємний обмін науковцями та фахівцями для роботи на тривалі терміни, стажування молодих науковців та інженерів, організацію доповідей і лекцій в Радянському Союзі і в Німеччині, обмін різною науково-технічною інформацією та літературою. Найбільш активно товариство «Культура і техніка» працювало в 1929–1932 рр. 8-16 січня 1929 р. воно організувало в Москві Тиждень німецької техніки, що мав великий науковий і громадський резонанс. Президент АН СРСР Олександр Петрович Карпінський назвав її «найбільшим фактором у справі подальшого розвитку і зміцнення радянсько-німецьких науково-технічних зв'язків». На урочистому відкритті Тижня в актовому залі МГУ її учасників привітав від імені Радянського уряду В. В. Куйбишев. 13 видних німецьких фахівців виступили з доповідями по таким серйозним проблемам, як «Економічний і технічний розвиток німецької металургії в післявоєнний період», «Залізобетон в промисловому будівництві», «Механізація великих сільськогосподарських підприємств» та ін. Вже через два дні Дирксен повідомляв у Берлін, що, незважаючи на великі розміри залів, вони не можуть вмістити всіх бажаючих прослухати доповіді німецьких учених, а робочі клуби Москви, а також провінційні міста «енергійно вимагають, принаймні, окремих доповідей».

На цих доповідях в столиці були присутні більше 10 тис. чол. Група учасників Тижня виїжджала також в Ленінград. Всього відбулося 14 доповідей і понад 30 наукових співбесід. У зустрічах та прийомах брали участь А. Мікоян, М. Литвинов, А. Луначарський. Дуже багато чого отримали німецькі вчені в результаті ознайомлення з роботою ЦАГІ, Хімічного, Біохімічного, Електротехнічного, Теплотехнічного та інших наукових інститутів, з Тимирязевською сільськогосподарською академією в Москві. «Попри те, що нам в Німеччині теж відомі роботи ваших наукових інститутів, інтенсивність і розмах їх діяльності були для нас несподіванкою», – заявив професор К.Матчос, голова всегерманського союзу інженерів. «Деякі ваші науково-технічні інститути можуть слугувати зразком і для Німеччини» [7: 130]. Німецькі фахівці побували також на ряді заводів. Надалі практикувалися Дні німецької техніки. Для виступів вибиралися теми, особливо важливі для народного господарства; частіше за інших читалися доповіді з проблем будівельної промисловості, металургії, машинобудування, споруди гідроелектростанцій; ряд вчених виступав з циклом лекцій, наприклад, по холодильній справі, з питань теплотехніки. За 1929-1930 рр. Товариством було організовано 59 доповідей і лекцій, в 1931 – 55, а 28 листопада 1932 мав місце 158-й день німецької техніки.

Іншою німецькою організацією, що брала участь у науковому співробітництві з СРСР, було Німецьке товариство вивчення Східної Європи, що користувалося підтримкою міністерства закордонних справ і об'єднувало учених, а також деяких політичних діячів, переважно тих, які розуміли важливість для Німеччини співробітництва з СРСР. Його президент, професор Фрідріх Шмітт-Отт неодноразово відвідував Москву і Ленінград, бував на Україні і в Грузії, підтримував контакти з радянськими суспільними діячами, а також з науковими установами. Це суспільство в червні 1927 провело в Берліні Тиждень радянських природничих наук, а з 7 по 14 липня 1928 організувало там же Тиждень радянської історичної науки [5: 121]. Для керівництва останньої був створений комітет з 30 діячів науки і освіти, головою якого був професор Шмітт-Отт, а віце-головою – професор, член рейхстагу, прихильник розширення радянсько-німецьких контактів Отто Гетч. У Тижні брали участь представники уряду. У Берліні була влаштована виставка «Радянська історична наука за 10 років», на якій експонувалося понад 2000 книг. Приїхавши до Німеччини, М. Покровський, В. Адоратський, С.Дубровський виступили з науковими доповідями з історії Росії [5: 123].

Наступний Тиждень радянської науки, проведений в Німеччині, був присвячений медицині. З 28 листопада по 7 грудня 1932 в Берліні відбулася велика зустріч провідних представників медичного світу двох країн. До Берліна прибуло 15 радянських професорів, у тому числі О. Богомолец, А.Абрикосов, М.Бурденко, М.Кончаловський, Б.Збарський. Очолював делегацію нарком охорони здоров'я Михайло Федорович Володимирський.

Велике значення в цей період у відносинах СРСР і Німеччини мало і військово-технічне співробітництво. У 1926 р. був створений військово-технічний центр для танкових військ під назвою «Кама» під Казанню. Навчальна програма Казанської школи включала теоретичний курс, прикладну частину і технічні заняття. В рамках теоретичного курсу слухачі вивчали типи танків і їх загальна будова, конструкцію моторів, види зброї і боеприпасів, тактику бойових дій танкових військ і питання взаємодії, особливості матеріально-технічного забезпечення на полі бою. Прикладна частина включала навчання водіння машин по різній місцевості (рівній і пересіченій) і в різних умовах. Слухачі навчалися стрільбі, набували навичок проведення бойових стрільб, відпрацьовували дії у складі підрозділів (до роти включно), способи взаємодії з іншими родами військ, питання управління в бою і на марші. На технічних заняттях учні отримували практику технічного обслуговування і ремонту танків. Танки виготовлялися німецькими фірмами «Крупп», «Рейнметалл» і «Ерхарт». У Казані машини були всіх трьох типів – Daimler-Benz, спроектований доктором Порше, Rheinmetall-Borsig і машини Круппа. При конструюванні шасі, інженери застосували технічні рішення, використані в конструкції англійського легкого танка Carden Loyd Mk VI (два шасі цього танка в 1929 році Радянський Союз закупив у Англії і безкоштовно продемонстрував їх німцям). Влітку 1933 р. перші п'ять шасі LaS, які були трохи модифіковані в порівнянні з LKA, випробували на полігоні в Куммерсдорфе. Відмінності нового шасі полягали у використанні поздовжньої балки, що з'єднувала три опорних ковзанки з спрямовуючим колесом і встановлення трьох підтримуючих катків. Корпус і вежу розробила фірма Daimler-Benz. П'ять фірм: «Krupp-Grusson», «MAN», «Daimler-Beritz», «Henschel» і «Rheinmetall-Borsig» – виготовили за три прототипи. Перші шасі, позначені як I LaS Ktupp, виготовили до кінця 1933 р. на фірмі «Krupp-Grusson». Були також легкі танки британського виробництва «Карл Ллойд», надані радянській стороні в обмін на допоміжне обладнання. З метою конспірації вони фігурували в документах як «легкий» і «важкий» трактор. Танкова школа в Казані була ліквідована влітку 1933.

21 серпня 1926 р. між СРСР і Німеччиною був укладений договір про створення на радянській території полігону для спільної розробки та випробуванні отруйних речовин і засобів їх доставки. У містечку Подосинки був створений хімічний центр навчання і полігон. Згодом цей центр перемістився в околиці м. Вольська Саратовської обл., де виникла база «Томка». У вересні 1926 р. дослідна станція приступила до роботи. Було здійснено близько 40 польотів, під час яких з різних висот розбризкувалася нейтральна рідина, яка мала аналогічними іприту фізико-хімічними властивостями. Навесні 1927 р. була проведена 2 фаза досліджень – розбризкування з різних висот справжнього іприту, випробування протигазів і захисного одягу на придатність, випробування впливу отруйних речовин на організм тварин. Згідно секретної довідки начальника Разведупра РККА Берзіна, у 1929 р. на новому полігоні була проведена перша серія дослідів – випробували цистерну для зараження місцевості, переносні прилади для зараження, вилівні прилади для авіації, зразки дистанційних хімічних бомб, хімічні фугаси повітряного підриву, прилади для дегазації, захисні костюми і протигазу. Це мало значення для розвитку хімічних військ обох країн. Всі німецькі офіцери тимчасово звільнялися з Рейхсверу і ставали «службовцями приватних підприємств» [12: 185].

У квітні 1929 р. було досягнуто згоди СРСР з фірмою «Крупп» «в області спеціального військового виробництва». Фірма зобов'язалася надати «у розпорядження російської сторони накопичений досвід в лабораторіях і на полігонах, у зовнішній балістиці, в області виробництва матеріалів для військового спорядження, обробки та режиму обігу, а також в області вибухових речовин і порохів». Пропонувалася і консультативна допомога російським заводам і інститутам фахівцями фірми. За все це Крупп просив 1 млн. 850 тис. дол.; щоб «досвід, накопичений в російських умовах по системам, сконструйованим в КБ фірми або по системам, в розробці яких брали участь німецькі конструктори в СРСР, взаємно передавалися б фірмі «Крупп» [12: 185].

У 1929 р. був укладений ще більш вигідний для СРСР договір з фірмою «Рейнметалл», яка зобов'язалася налагодити на радянських заводах випуск деяких своїх розробок – 3-дюймового зенітного зброя, 150-мм міномета, 37-мм протитанкової гармати, 20-мм кулемета, 6-дюймової гаубиці і 37-мм автоматичною зенітною гарматою. Фірма гарантувала початок серійного випуску даних систем в 1931 р, забезпечуючи всю необхідну технічну допомогу і консультації, запросивши за це 1 млн. 125 тис. дол. Крім того, пропонувалося в конструкторських бюро «Рейнметалл» виробляти розробки за радянськими замовленнями на суму 200 тис. дол. щорічно.

У липні 1921 р. торгпред РРФСР в Німеччині Б.С. Стомоняков, за дорученням Ради народних комісарів вів переговори з різними фірмами, в тому числі і з фірмою «Юнкерс», про організацію змішаного товариства повітряних сполучень між Німеччиною і Росією. Приблизно в цей же час з ініціативи канцлера Вирта зав'язалися переговори «Юнкерса» про будівництво авіазаводу в Росії. У листопаді 1921 представник фірми «Юнкерс» зумовив укладення цього договору наданням їй концесії на повітряне сполучення Берлін – Москва. Леніну і Троцькому Крестинский 28.11.1921 р. повідомляв, що «Юнкерс» або інші фірми будуть «ставити в Росії Аероплан виробництва» [2: 37].

У 1922 р. Хуго Юнкерс підписав з радянським урядом контракт на спільне будівництво авіаційного заводу у Філях. Спеціально для цих цілей розроблений поплавковий літак-розвідник, який отримав заводське позначення J20 або Туре 20. Літак був двомісний розвідник, суцільнометалевий низкоплан з гофрованою обшивкою з дюралюмінію. Алюмінієві поплавці плоскодонні, однорядні, з гладкою обшивкою. Він став першим поплавцевим розвідником спеціально спроектованим для ВМФ СРСР. Перший політ літака відбувся 22 березня 1922. Для авіації ВМФ замовили 20 літаків. Випуск серії літаків було почато в листопаді. Серійні літаки отримали позначення Ju.20 (радянське позначення Ю-20). Першими їх отримав гідролінійний відділ в Оранієнбаумі (командир – Б.Г. Чухновській).

Літаки використовувалися на Балтиці і на Чорному морі, кілька машин експлуатувалися безпосередньо з кораблів: їх за допомогою стріли і лебідки опускали і піднімали з води на корабель. Ю-20 активно брали участь у військових маневрах 1925-1930 рр. Після зняття з озброєння кілька машин передали в ГВФ і Главсевморпуть. Б.Г.Чухновській літав на одному з Юнкерсів на Новій Землі у вересні 1924 р., всього було виконано 11 польотів. У 1925 р за пропозицією конструктора К.А.Віганда на одній з машин, як і в Німеччині, встановили більш потужний мотор Юнкері J-5 в 310 л.с. «Юнкерсу» в досить короткий термін вдалося перенести в СРСР по суті сучасний за тими мірками авіазавод з персоналом більш ніж в 1300 осіб [2: 56]. 26 листопада 1922 в Москві між урядом РСФСР і фірмою «Юнкерс» (Дессау) були укладені три концесійних договору: про виробництво металевих літаків і моторів; про організацію транзитного повітряного сполучення Швеція – Персія; про аерозйомки в РРФСР. Всі три договори були підписані від радянської сторони Головою ВРНГ П. А. Богдановим та заступником наркома закордонних справ М. М. Литвиновим, а від «Юнкерса» – директором фірми «Юнкерс» в Дессау Г. Заксенберг. Згідно з договорами фірма «Юнкерс» заснувала відповідно три акціонерних товариства. У відповідності з концесійним договором № 1, укладеним строком на 30 років, «Юнкерс» отримав право заснувати Товариство для виробництва літаків і моторів.

Першою була авіакомпанія Авіакультура. Взявши в оренду у Юнкерса три літаки, вона два літні місяці 1922 р. здійснювала рейси з Москви до Нижнього Новгорода – в період дії Всеросійської ярмарки. З 1923 р. їх використовувала авіатранспортна організація Добролет (Російське суспільство добровільного повітряного флоту) на лінії Москва – Казань, пізніше і в Середній Азії. До початку 1930х, «Junkers F-13» був основним авіалайнером цієї авіакомпанії. Крім того, в Європу літали літаки радянсько-німецької компанії «Deruluf».

G.24 став першим у світі тримоторний пасажирським літаком, проклавши шлях легендарному Ju 52 / 3m. Літак проектувався як збільшений варіант літака F 13 з одним мотором, але потім проект змінили. Було вирішено встановити три порівняно слабосильних двигуна, так як потужні мотори німецька промисловість в достатній кількості тоді не випускала. Проект G 24 не отримав схвалення з боку Контрольної комісії союзників, і Хуго Юнкерс переробив його в варіант G 23. Для нового літака вдалося отримати дозвіл на випуск, проте на більшості креслень збереглося первісне позначення G 24. Прототип виконав перший політ 19 вересня 1924 з одним мотором BMW IIa потужністю

180 л.е. в носовій частині фюзеляжу і двома моторами Mercedes DI потужністю по 100 л.е., розташованими в крилі. У Німеччині зібрали 72 машини G 24, які надійшли компанії "Deutsche Lufthansa"; та ще 20 літаків побудували в Швеції.

В рамках радянсько-німецької кооперації 1920-х років в компанії «Юнкерс» розробили бомбардувальну модифікацію для ВПС РСЧА з оборонним кулеметним озброєнням. Бомбардувальник, відомий в компанії «Юнкерс» як K 30, був побудований для радянських ВПС серією в кількості 23 машини заводом «A / B Flygindustri» у Швеції (шведське позначення R 42). У СРСР літак позначався ЮГ-1. Перші 8 бомбардувальників ЮГ-1 пішли на озброєння нової 57-ї ескадрильї в м. Троцьк (нині – Гатчина). З осені 1927 машинами цього типу стали поповнювати і 55-у ескадрилью (теж у Троцьку). Восени 1928 обидві ескадрильї перебазувалися на аеродром Кречевіци під Псковом. ЮГ-1 брали участь у ряді великих маневрів Червоної армії, але ніколи не застосовувалися в реальних бойових діях. На навчаннях літаки вели розвідку і імітували нальоти на умовного противника. При цьому вони літали і вночі. З травня 1930 р. німецькі машини почали передавати з бомбардувальних ескадрильї в морську авіацію і цивільний повітряний флот. Як навчальні та військово-транспортні літаки ЮГ-1 експлуатувалися в ВВС РККА до середини 1933.

Співпраця з фірмою "Юнкерс", не виправдала покладених на неї надій. Темпи розвитку виробництва на виділеному Юнкерс заводі в Москві сильно відставали від намічених, а створені там літаки мали досить невисокими льотні характеристики. Тому в березні 1926 р. Політбюро ЦК ВКП (б) ухвалило розірвати договір з Юнкерсом і спрямувати зусилля на розвиток літакобудування власними силами. Після розірвання договору з Юнкерсом на Філевському авіаційному заводі «нині це завод ім. М. В. Хрунічева») випускалися перші радянські серійні суцільнометалеві літаки І-4, Р-3, ТБ-1, ТБ-3. АНТ-9. У 1930 р. на випробування вийшов чотиримоторний ТБ-3 (АНТ-6), що є розвитком ТБ-1. Детальніше про конструкції цих літаків буде розказано нижче, зазначу лише, що в 30-і роки вони складали основу важкої бомбардувальної авіації СРСР; їх було побудовано більше тисячі примірників.

Особливе місце у відносинах СРСР та Вайморської Німеччини було військово-технічне співробітництво в області військово-морської техніки. Важлива роль у цьому співробітництві відводилася військової промисловості Петрограда. На початку 1922 р. в місті побував особистий представник військового міністра Німеччини О. Нідермайер разом з високопоставленим представником фірми «Крупп». У його завдання входило вивчення можливостей та перспектив військових підприємств Петрограду у військово-технічному співробітництві з Німеччиною. Гості з Німеччини оцінювали не тільки виробничі можливості цих підприємств, але й детально опрацьовували питання про можливість прийому на закритих площах верфей німецького спеціального обладнання, військової техніки та озброєння [11: 182].

У середині 1920-х рр. починає здійснюватися практика відправки радянських фахівців за кордон для дослідження та аналізу передового досвіду в організації сучасних військових виробництв. Так, у 1925 р. в тривале відрядження до Німеччини, Італії, Данії був направлений провідний радянський конструктор підводних човнів Б.М. Малінін з метою вивчення досвіду підводного кораблебудування. Після повернення, він очолив Технічне бюро (ТБ-4) з проектування та будівництва радянських підводних човнів, яке було утворено на Балтійському суднобудівному заводі. Згодом він керував розробкою проектів і будівництвом перших радянських підводних човнів типу «Декабрист» [11:182].

На початку 1930-х років військово-морське технічне співробітництво СРСР та Німеччини все більше розширювалося. З 24 лютого по 9 березня 1930 р. радянська морська комісія під керівництвом В.М. Орлова у складі П.Ю. Ораса, П.А. Смирнова, А.І. Берга, А.В. Леонова працювала в Німеччині з метою ознайомлення з її Морськими силами [11: 183]. Комісії вдалося отримати ряд важливих відомостей. Основний метод роботи членів комісії зводився до особистими спостереженнями, взаємно перевіряється і координованих. Висновки вийшли дуже великі, конкретні, по всіх представлених матеріалами. Так, наприклад, «лінкор – Ерзац Прейс, крейсера – Кенігсберг, – Лейпціг, есмінець – Ягуар – отримано повний опис (зі схемами озброєння і засобами зв'язку). Артилерійська школа, школа берегової і зенітної артилерії, морське училище – Кіль-Вік (підготовка особового складу механічної та електричної служб) – опис системи навчання, практики, навчально-матеріальної бази. Морська верф, завод – Дойче Верке – опис обладнання, завантаженості, пожежної безпеки. Завод – Рейн-метал – члени комісії зазначили, що на підприємстві ведеться споруда артилерії від дрібних калібрів до 170-мм включно. Особливо підкреслювалася комісією довга розробка 3-х гарматної артилерійської башти (близько 2-х років) і швидка її споруда – 1 рік» [11: 183]. Комісія ознайомила з конструкторським бюро і його роботою, технологією виготовлення гарматних стволів, якістю металу. За результатами роботи на цьому підприємстві члени комісії звернули увагу на особливості виробництва.

Треба відзначити, що участь Німеччини в будівництві радянського флоту було вкрай незначною. По-перше, в 1920-х і початку 1930-х рр. радянське керівництво віддавало пріоритет не будівництву нових, а добудови і модернізації старих кораблів – лінкорів типу «Севастополь», крейсерів типу «Светлана» і есмінець типу «Новик». До кінця 1920-х рр. вони вже застаріли. Єдиним їх перевагою був високий ступінь готовності. Головним же зарубіжним постачальником корабельного зброї та механізмів для Червоного флоту з середини 1920-х рр. до 1939 р була Італія, не пов'язана принизливими статтями Версальського миру. У класі «лінкорів» німцям дозволялося мати в строю не більше 6 суден, причому нові одиниці не повинні були перевищувати за водотоннажністю 10 000 «довгих» тонн.

Підсумовуючи основні результати радянсько-німецького співробітництва, слід підкреслити, що Німеччина в усіх відношеннях була об'єктом найпильнішої уваги радянського уряду як найбільш пріоритетний партнер в економічному співробітництві. Після Першої світової війни обидві країни опинилися у зовнішньополітичній ізоляції і якийсь час були як би поза «клубу» великих держав. Вихід з ізоляції Москва і Берлін врешті-решт знайшли в союзі один з одним. У кінцевому рахунку саме орієнтація Радянського Союзу і Ваймарської Німеччини один на одного зумовила їх включення в світову політику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Временное соглашение между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Германией, заключенное в Берлине 6 мая 1921 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сб. документов. Т. II. (1919-1922). – М., 1971. – С. 318.
2. Горлов С.А. Совершенно секретно: Альянс Москва – Берлин, 1920-1933 гг./ С.А. Горлов. – (Военно-политические отношения СССР – Германия). – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 352 с.
3. Договор между РСФСР и Германией // Документы внешней политики СССР. – Т.5. 1 января 1922 г. – 19 декабря 1922 г. – М., 1960. – С. 223.
4. Иоффе А.Е. Интернациональные, научные и культурные связи Советского Союза, 1928-1932 / А.Е. Иоффе. – М.: Наука, 1969. – 200 с.
5. Иоффе А.Е. Международные связи советской науки, техники и культуры, 1917-1932. – М.: Наука, 1975. – 439 с.
6. Лебедкина Е.Д. Наука и международное сотрудничество: Деятельность учёных в междунар. орг. формы, тенденции, перспективы / Е.Д. Лебедкина. – М.: Наука, 1983.
7. Русско-германские научные связи между Академиями наук СССР и ГДР. 1700 – 1974 / Сб. документов под ред. акад. П. Поспелова (СССР), акад. Г. Шееля (ГДР) – М.: Наука, 1975.
8. Соболев Д.А. История самолетов 1919-1945 / Д.А. Соболев. – М.: РОССПЭН, 1997. – 356 с.
9. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора / Сб. докум. [ред. коллегия: С. Дёрнберг, Х. Зайдевиц и др. – Т.2 (1919-1922 гг.)]. – М.: Политиздат, 1971. – 596 с.
10. Федулов С.В. Советско-германское военно-техническое сотрудничество в 20-30-е годы XX века в области военно-морской техники и вооружения // Исторические, философские, политические и юридические науки. Вопросы теории и практики / С.В.Федулов. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 4. Ч. 1. – С. 182 – 185.
11. Шамбаров В.Г. Государство и революции / В.Г. Шамбаров. – М., 2001. – 592с.
12. Широкопад А.Б. Великий антракт / А.Б. Широкопад. – М., 2009. – 472 с.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. А.С.Поспеловим
Стаття надійшла до редакції 31.05.2015*

В.М. Ісак

*студент III курсу історичного факультету
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел. +38097-780-15-37; email: vasyaisak@ukr.net*

За роки I Світової війни відбулись великі зміни в Західній Україні. Українські землі знову були розпорошені між багатьма країнами. Під владою Польщі опинились Галичина і Волинь. На території Галичини «Пласт» вже існував до війни і став одним із осередків боротьби за вільну Україну. Беручи участь в різноманітних подіях пов'язаних з боротьбою за незалежність, вони підтвердили свою відданість поставленим завданням.

Ключові слова: «Пласт», Галичина, О. Тисовський, курінь, Улад.

За годы I мировой войны состоялись большие изменения в Западной Украине. Украинские земли были снова поделены между многими странами. Под властью Польши оказались Галичина и Волынь. На территории Галичины «Пласт» уже существовал до войны и стал одним из центров борьбы за свободную Украину. Принимая участие в различных событиях, связанных с борьбой за независимость, они подтвердили свою приверженность поставленным задачам.

Ключевые слова: «Пласт», Галичина, А. Тисовский, курень, Улад.

During the 1st World War great changes took place in the Western Ukraine. Ukrainian lands were once more divided between many countries. Poland governed Galicia and Volhynia. "Plast" had already existed before the war on the territory of Galicia and thus, it became one of the centers of fighting for independent Ukraine. Having participated in various events connected with the fighting for independence, they confirmed their adherence to the tasks.

Keywords: "Plast", Galicia, A. Tysovskiy, hut, Ulad.

Організація «Пласт» виникла в переддень Великої війни 1914-1918 рр., а до цього вона встигла закріпитись в Галичині і частково в Буковині, а саме в Чернівцях та ще в декількох великих містах краю. Саме Галичина на цей час стала плацдармом для поширення товариства по всій Західній Україні. Повноцінно «Пласт» відновився в Галичині 1920 р., деякі осередки були відновлені ще в 1915 р. [3: 27], і з цього часу почалося його поширення на Буковину, Закарпаття й Волинь. Після відновлення, товариство потрапило в залежність від Українського Краєвого Товариства Охорони Дітей і Опіки над Молоддю. Саме так воно могло проводити свою діяльність і не притіснятись владою. У складі Українського Краєвого Товариства Охорони Дітей і Опіки над Молоддю було створено комісію в пластових справах. Вона отримала назву Верховна Пластова Рада, під проводом О. Тисовського, що був не офіційним її лідером. До цього дана Верховна Пластова Рада була створена ще в 1916 р. і була незалежною до підпорядкування Українському Краєвому Товариству Охорони Дітей і Опіки над Молоддю [3: 27].

Головним центром діяльності «Пласту» був Львів. Саме тут у 1921 р. почалося друкування першого спеціального пластового журналу «Молоде Життя». Видавництво працювало на кошти самих пластунів, тому видань в 1921-1923 рр. було небагато. Планувалось друкувати кожного місяця, але за браком коштів виходили тільки поквартально. Тут друкували вірші, інструкції до різних видів спорту, склад полків [5: 27]. До 1923 р. було випущено три інструкції, які були написані О. Тисовським «Про працю в пластовому гуртку» та «Про пластовий закон (інтерпритація)», а також Я. Весоловським «Про пластовий однострій». Крім, цього в 1921 р. вийшов підручник О. Тисовського «Життя у Пласті», який прийшов на заміну підручника «Пласт», що став джерелом організаційних і методичних рекомендацій. У ньому предствалено основні думки обрuntuвання нового світогляду, який був започаткований після Великої війни 1914-1918 рр., розкрито сутність національного виховання, яке доповнювалось фізичним [2: 4].

Існування товариства і його активна діяльність не давала спокою владі. Вже в 1922 р. на нього почались перші гоніння. Хоча воно й перебувало під прикриттям Українського Краєвого Товариства Охорони Дітей і Опіки над Молоддю. Найпершими гонінню були піддані 19-й полк у Коломиї та 25-й і 26-й полки в Косові. З 1922 р. біля гори Маківки було організовано табір пластунів. Щороку вони прибирали могили на цвинтарі, де були поховані воїни Легіону Українських Січових Стрільців. В цьому таборі неодноразово бував сам О. Тисовський, який працював разом із пластунами. По закінченню відправлялась панахида за полеглими воїнами. Подібні заходи відбувались у всіх пластових осередках і таборах, які тільки почали поширюватись. Пластове таборування, яке тільки поширювалось було річним, а не літнім. Окрім річних таборів великого розмаху набув мандрівний літній табір, який проводив свої подорожі Карпатами. Часто під час таких літніх мандрів таборами організовувалися різні зустрічі, змагання між полками. Яскравим прикладом літнього мандрівного табору був перемишльський полк імені І. Богуна, який провів мандрівку Бойківщиною, що тривала все літо 1923 р. [5: 29-36; 10: 94; 13: 4a].

На 1924 р. товариство розрослося і вже вийшло за межі Українського Краєвого Товариства Охорони Дітей і Опіки над Молоддю. Така ситуація вимагала в найкоротший час вирішення даного питання. Вирішення, якого було призначено на 12 квітня, коли мав відбутись Верховний Пластовий З'їзд у Львові. На ньому були присутні представники від усіх полків, кількість яких на той час складала 29. На з'їзді лунали, в першу чергу, виступи, які були присвячені подальшій долі організації, але засідання на певний час було призупинене поліцейськими. Робота була продовжена. Було вирішено, що «Пласт» продовжує своє існування, як окреме товариство, але в рамках Українського Краєвого Товариства Охорони Дітей і Опіки над Молоддю. Найвищою установою став Верховний Пластовий З'їзд, який скликався раз на два роки. У період між З'їздами товариством керувала вибрана ним Верховна Пластова Команда, яка могла зробити зміни в Команді, про що повинна була повідомити перед наступним з'їздом. Назва «полк» була замінена на курень, а також обговорювалось питання про централізоване видавництво.

Після нововведень відбулось голосування до Верховної Пластової Ради, де головою було перебрано Тисовського, а членами Ради залишилися ті ж самі люди. Відбулось голосування до Верховної Пластової Команди, де головою був обраний Левицький. З'їзд закінчився успішно, новообрані члени приступили до своїх обов'язків [5: 27].

По закінченні Першого Верховного Пластового З'їзду починається нове життя товариства, яке закінчилось в 1930 р. заборонаю товариства і його переходом на нелегальне становище [12: 318]. Після з'їзду почалась чорна смуга для «Пласту». Москвофіли відібрали будівлю Українського Краєвого Товариства Охорони Дітей і Опіки над Молоддю, померли одні з основних проповідників і розповсюджувачів товариства. Крім цього влада не припинила боротись з товариством, забороняючи «Пласт» в школах, які знаходились під егідою Українського Краєвого Товариства Охорони Дітей і Опіки над Молоддю. Верховна Пластова Рада, яка була переобрана, так і не приступила до виконання своїх обов'язків. Її роботу почала виконувала Верховна Пластова Команда. Саме вона в 1924 р. приймає рішення поділити Галичину на 11 пластових округів, але дійшли згоди на 6, з центрами у Львів, Перемишлі, Станіславі, Бережанах (згодом Тернополі), Стрию (згодом Дрогобичі), Коломиї. Такий поділ був зроблений для кращого координування нагляду за пластовими відділами і кращого координування їх дій, надання настанов і т.п. На чолі кожного округу стояла Округна Пластова Команда. Також були замінені назви полків на курені. Це рішення було ще прийнято але було втілене в життя не відразу. Деякі полки були розділені на два курені, якщо вони за складом були великими.

У 1924 р. у Перемишлі у гімназіях забороняють товариства, навіть були проведені арешти опікунів. Цього ж року почали виходити «Вісті з ВПК», на сторінках яких висвітлювались накази й розпорядження, а вже з 1925 р. вони почали виходити в частині журналу «Молоде Життя». Восени 1925 р. було засновано Улад Український Старших Пластунів. Головою було обрано В. Кархуга, а в подальші роки цей пост займали В. Маркус з 1926-1927 рр., в грудні 1927 р. його зайняв Б. Кравцев, останній на посаді був В. Янов, який займав його до офіційного існування товариства. Рік у рік відбувались з'їзди Уладу Українських Старших Пластунів, на яких вирішувались нагальні питання для товариства: про заснування нових куренів та їхню діяльність. За час існування товариства було засновано 24 курені УУСП на 1925 р. і ще один в 1930 р. Найбільш відомим серед них був 3-й курінь, який мав назву «Лісові Чорти» [7].

В 1927 р. було організовано ще один Улад, який отримав назву Улад Українських Пластунів Новаків. Саме організація цього Уладу дала змогу готувати юних пластунів до подальших випробувань. Для них готувались нові табори, які існували при вже існуючих таборах. Чисельність їх була не великою, але рік за роком вона зростала. Слід також зауважити, що їх кількість залежала від місцевості, де вони утворювались. Крім, Уладу Українських Пластунів Новаків був організований ще й Улад Українських Пластунів Юнаків. За своєю чисельністю він був найбільшим Уладом. Під його керівництвом існувало з 1920 по 1930 рр. 93 курені [5: 39-56].

Пізніше коли «Пласт» розростався з великою силою, залучаючи в свої лави нові й нові сили, він став досить впливовим на землях Галичини. Цим неодноразово хотіли скористатись різні сили, серед яких була влада, церква, різного типу організації та партії. Найбільшого впливу на організацію робила польська влада вбачаючи в осередках силу, яка може керувати населенням. Але стосунки між владою і організацією були не простими. Влада робила різні перепони і цим самим відштовхувала організацію, яка й до того не тяжіла до неї. Другою стороною, яка бажала використати товариство, була лівого напрямку. Так ліві змогли прижитись при 5-му курені Уладу Українських Старших Пластунів, звідки почали вести свою пропаганду по всьому «Пластові». Через певний час їх було «винищено» у всьому товаристві. На цьому їх плив закінчився.

Крім ворожих для «Пласту» сторін впливу були ще три, які були суміжними в їх діяльності. Серед них ми можемо згадати про Українську Військову Організацію, Організацію Українських Націоналістів та греко-католицьку церкву. Дослідити вплив Української Військової Організації на «Пласт» нам не вдалось, але її послідовниця Організація Українських Націоналістів є однією з тих організацій, яка поряд з товариством мала одну й тут ж саму мету – незалежну Україну. Ця мета давала змогу об'єднувати їх, але в певний період вона їх і розвела по різні боки. Організація Українських Націоналістів проводить всяляку роботу для того, щоб «Пласт» почав підпорядковуватися їй, так як за допомогою нього можна було б мати більший вплив на населення, і цим самим збільшити число своїх послідовників. Все це призводить до поділу поглядів серед самих пластунів. Крайньою точкою їхнього мирного співіснування на перших порах стало 20 вересня 1930 р., коли Організація Українських Націоналістів проводить терористичний акт проти влади. Таку думку подає нам С. Левицький, який тоді був у керма товариства. З ним можна було б і погодитись, але вже пізніше ми побачимо, що пластуни й надалі були членами Організації Українських Націоналістів, і саме ця організація допомагала перекидати пластунів в 1939 р. до Підкарпатської України, де вони на практиці закріплювали свої знання. Крім цих організацій вплив на товариство мало духовенство. Особливо слід відзначити А. Шептицького. Він виступав меценатом і дуже часто дарував гроші або ж землю для товариства. Це напевно була одна з тих сторін з якою не відбувалось непорозуміння, а тільки взаємодопомога.

Наприкінці 1929 р. створюється Улад Українського Пластового Сеньйорату, до якого включались пластуни яким було більше 24-х років. Саме представники цього Уладу повинні були в подальшому стати на чолі куренів й допомагати розвивати майбутні покоління пластунів. Навесні 1930 р. було створено 1-й курінь ім. О. Тисовського, який постав у Львові на чолі якого став І. Чмола. Протягом 20-х рр. XX ст. Пласт видавав різного роду книги, збірки, мали навіть свої видавництва. Так, крім вже вище згаданих книг і журналів, було видано й виходили періодично: книга О. Тисовського «Пластові приписи і розпорядки» (1927), брошура В. Кархута «Пластовий однострій» (1927), у 1928 р. у Львові з'являється «Пластовий впоряд» як доповнення до впоряду «Сокола Батька» та багато інших. В травні 1929 р. у Львові було засновано видавництво «Вогні», яке згодом упродовж багатьох років підтримувало пластову видавничу діяльність. Воно було створено для видавання пластової літератури, як фахової так і не фахової, творів письменників та митців [2: 4-7]. Вже з 1930 р. почалось видавництво журналу «Пластовий шлях», в якому детально друкувались накази й розпорядження ВПК, а також статті на педагогічні й світоглядні теми [5: 50-66; 10: 94-115].

Після теракту 1930 р., та послідуєчих чотирьох років, влада заборонила діяльність «Пласту». Це було викликано тим, що серед тих хто брав участь в терактах були пластуни. З 1930 р. влада робить один із крайніх кроків, відбувається повна заборона товариства. На таку заяву від влади Верховний Пластовий Комітет видає наказ за яким всі осередки не являються розпущеними, а переходять на нелегальне становище [6]. Цей процес тривав декілька років і не був доведений до кінця. При Верховному Пластовій Команді було створено «Виконавчий» відділ, чім завданням було налагоджувати зв'язки з усіма осередками. Крім Виконавчого відділу було створено Ліквідаційну Комісію, яка займалась захистом арештованих пластунів, офіційним захистом організації, збереженням її майна, захистом і упорядкуванням таборів. Після цієї заяви влади з «Пласту» починається відтік пластунів до лав Організації Українських Націоналістів, і відносини між організаціями різко погіршуються [10: 209-224].

Офіційно до нелегального товариства входили тільки сеньйори й старші пластуни, молодь знаходилась під їх егідою, але не була включена до товариства. Табірне життя в товаристві теж змінюється, як не дивно збільшується кількість членів табору у порівнянні з 1930 р., коли «Пласт» був легальним. В 1933 р. було створено Комісію Виховних Осель і Мандрівок Молоді, під егідою яких знаходились всі табори товариства. В 1934 р. відбувається Верховний Пластовий З'їзд, на якому було узгоджено організаційну реформу. За цією реформою верхівку товариства – Верховну Пластову Команду було замінено на Пластовий Центр, якому підпорядкувались всі осередки. Крім того, підпорядкуванню підлягала й міжнародна організація Союзу Українських Пластунів Емігрантів, яка в основному базувалась в Чехословаччині [8; 10: 232]. Цього ж року було прийнято рішення про створення подібного до «Пласту» товариства, яке отримало назву «Орли». Саме через нього «Пласт» хотів офіційно продовжити своє існування. Через певний час воно перетворилось більше на товариство релігійного спрямування, і, скоріше всього, це й вплинуло на те, що між товариствами почались конфлікти, які привели до повного розриву між ними.

Визначним роком для товариства стає 1936 р. – 25-річчя товариства. За свою історію товариство не святкувало круглих дат свого заснування, або ж святкування були не настільки масштабні. Крім цього рік став визначним тому, що це була остання кругла дата в історії «Пласту» в Західній Україні, яку дозволили святкувати. Пластовий Центр створює Спеціальний комітет який повинен був організувати святкування. У Львові було організовано виставку, на якій було показано життя «Пласту», а в осередках були проведені різного виду свята. Саме це свято показало, що товариство, яке знаходиться навіть поза законом, може існувати. Після свята відбувся притік молоді до його лав [1]. Під кінець 30-х рр. стосунки між Організацією Українських Націоналістів і «Пластом» відновилися. Про це свідчить взаємодія між обома організаціями в перекиданні навчених людей до Підкарпатської України, які повинні були там підготувати місцеве населення до ведення бойових дій. Це відбувалось з кінця 1938 р. по березень 1939 р. Разом з місцевими пластунами, карпато-українська еліта допомагала в боротьбі за розширення прав краю, захищала суверенітет Карпатської України. У ці березневі дні 1939 р. більшість із захисників були вбиті на перевалах польсько-угорською армією. Саме там спільна польсько-угорська армія взяла в полон, а потім розстріляла воїнів Карпатської Січі, а в цьому військовому формуванні знаходились, як оунівці так і пластуни Галичини [9: 6-10, 139-143].

1939 р. став ключовим роком в існуванні «Пласту». У цей рік відбулось хрещення молодих пластунів у боях за незалежність, хоча більшість і загинула, але досвіду вони принесли дуже багато. Вже через декілька місяців було проведено арешти керівників товариства, серед яких були І. Чмола [3], А. Річинський, В. Кархун та багато інших. Всі вони були розміщені в різних таборах по всій Галичині. З приходом радянських військ і встановленням радянської влади їх було випущено, але ненадовго. На середину вересня 1939 р. Польщі, як держави не стає, її захоплюють з боями Німеччина й Радянський Союз. Після «возз'єднання» Галичини більша частина осередків опинилась в руках Радянського Союзу, менша в Німеччині. У Східній Галичині товариство перестає існувати, а майже весь його командний склад було арештований НКВД і відправлений на допити, а вже потім – по різним закуткам Сибіру. У Західній Галичині товариство продовжило своє існування до 1941 р., але його діяльність була обмеженою [5: 73-91].

Отже, розглянувши діяльність організації «Пласт» на території Галичини в міжвоєнний період, можна дійти висновку, що тут організація пройшла деяку трансформацію, яка полягала в зміні навчання в порівнянні з минулим її періодом (1911-1914 рр.), але мета її існування залишилась такою ж, як була й до цього: підготовка військових кадрів, які в майбутньому повинні були боротись за вільну Україну. Відбувалось формування й членів товариства. Через фізичну й національно-культурну роботу виховували представників української нації, які зі зброєю в руках мають захищати рідну Батьківщину. В порівнянні з минулим періодом, нахил на військову підготовку був зниженим, почали більше приділяти увагу культурно-просвітницькій та фізичній підготовці.

Влада, яка весь час робила все для того, щоб товариство не поширювалось по краєві, забороняла різних осередків. А через певний час відбулась заборона й самого товариства. Ці перепони тільки загартували товариство, зробили його представників більш стійкими до випробувань долі.

Отже, можемо зробити висновки, що за 20-30-х рр. ХХ ст. було виховане нове покоління пластунів, яке візьме в послідуєчому участь у визвольних змаганнях наступних років, які будуть спрямовані на створення й захист суверенітету Української Держави, на боротьбу з її окупантами, серед яких були угорські, радянські, німецькі та польські війська.

ЛІТЕРАТУРА

1. Важніші дати з історії Пласту. – Режим: <http://www.plast.org.ua/about/history/zahalni/daty1961/>
2. Вовк І. Відновлення видавничої діяльності Пласту після війни (1922-1930) [Текст] / І. Вовк // Поліграфія і видавнича справа. – 2012, № 4. – С. 3–12.
3. Данилів Т. Основоположник Пласту (До 80-річчя з дня народження професора д-ра Олександра Тисовського) [Текст] / Теодор Данилів. – Мюнхен: Молоде Життя, 1966. – 46 с.
4. До дня загибелі одного із засновників Пласту, Івана Чмоли. – Режим доступу: <http://www.100kroktiv.info/2012/06/do-dnya-zahybeli-odnoho-iz-zasnovnykiv-plastu-ivanachmoly/>
5. Левицький С. Український Пластовий Уклад в роках 1911–1945 в спогадах автора (Причинки до історії Пласту) [Текст] / Северин Левицький. – Мюнхен: Молодече життя, 1967. – 131 с.
6. Ліквідація Пласту в Галичині на сторінках газети «Діло». – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://100kroktiv.info/2012/11/likvidatsiya-plastu-v-halychyni-na-storinkah-hazety-dilo>
7. Лісові Чорти. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Лісові_Чорти
8. Нарис з історії Пласту в середовищі українських емігрантів (1920-30-ті рр.). – Режим доступу: [//100kroktiv.info/2012/10/narys-z-istoriji-plastu-v-seredovyschi-krajinskyh-emihrantiv-1920-30ti-rr/](http://100kroktiv.info/2012/10/narys-z-istoriji-plastu-v-seredovyschi-krajinskyh-emihrantiv-1920-30ti-rr/)
9. Підгіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України / О. Підгіря. – К.: Темпора, 2010. – 152 с.
10. Савчук Б. Український Пласт 1911-1939 рр. / Б.Савчук. – Івано-Франківськ, 1996. – 267 с.
11. Сич О. Нарис з історії Пласту [Текст] / Олександр Сич. – Івано-Франківськ, 1999. – 80 с.
12. Трофим'як Б.Є. Гімнастично – спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини [Текст] / Б. Трофим'як. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 691 с.
13. Ювілейні святкування 70-річчя О. Тисовського // Вогонь Орлиної Ради. – Нью-Йорк-Торонто. – Ч. 14. – С. 3 – 8.

*Рекомендовано до друку науковим керівником ст.в. Г.С. Левченко
Стаття надійшла до редакції 25.05.2015*

Г.Є. Іщенко

магістрант 1 року навчання історичного факультету
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
Тел. +38067-116-39-77; email: elsid1993@gmail.com

Стаття присвячена формуванню у 60-х рр. XIX ст. ідеологічних засад культурної традиції південних штатів США, що отримала назву «Втрачена надія». У контексті цього розглядаються передумови створення цього руху та історичні твори Едварда Полларда, Джубала Ерлі та Джефферсона Девіса.

Ключові слова: історіографія США, Громадянська війна у США, Втрачена надія, історіографія Громадянської війни у США, образ громадянської війни.

Статья посвящена формированию в 60-х гг. XIX в. идеологических основ культурной традиции южных штатов США, которая получила название «Потерянная надежда». В контексте этого рассматриваются предпосылки создания этого движения и исторические работы Эдварда Полларда, Джубала Эрли и Джефферсона Дэвиса.

Ключевые слова: историография США, Гражданская война в США, Потерянная надежда, историография Гражданской войны в США, образ гражданской войны.

The article is dedicated to the formation of the ideological basis of the Southern United States' cultural tradition titled as The Lost Cause. In this context the prerequisites of the creation of this movement and historical works of Edward Pollard, Jubal Early and Jefferson Davis are observed.

Key words: the United States' historiography, the American Civil War, the Lost Cause, American Civil War's historiography, a civil war image.

Вивчення американської історіографії Громадянської війни 1861 – 1865 рр. важливо не тільки для розуміння процесу розвитку американської історичної науки загалом, але й розвитку самого суспільства США, адже історіографія будь якої країни є завжди породженням суспільних обставин цієї країни та тим чи іншим шляхом виражає ставлення суспільства на проблему, що розглядається. В радянській та українській історичній науці не приділялося багато уваги вивченню питань поглядам на цей конфлікт сторони, що програла у цьому конфлікті, маючи на увазі південні штати США, що пішли на розрив із Союзом та утворили власну конфедерацію. Таке ігнорування викликає цілком логічне здивування. Ці погляди у вигляді культурної традиції «Втрачена надія» (англ. *Lost Cause*), відіграють велику роль у розвитку американського суспільства і до сьогодні, створюючи образ старого плантаторського Півдня. Романтичне ставлення до нього у США можна порівняти із подібним сприйняттям образу аристократичного суспільства Російської імперії у східноєвропейському культурному просторі.

Втім, окрім великого впливу на культуру, Втрачена надія також являлась й джерелом живлення для таких непростих сторін американського буття, як расизм та расова сегрегація. Ці проблеми, незважаючи на масовану боротьбу за рівні права та однакове ставлення до усіх громадян, продовжують являтися болючим питанням, що засвідчують нещодавні заворушення у багатьох містах США через саме расове питання. Втрачена надія та її вплив на американське суспільство стали предметом дослідження численних праць в американській гуманітарній науці, починаючи від праць з вивчення ментальності та сприйняття Громадянської війни, як от праця Д. Блайта «Раса та возз'єднання. Громадянська війна в американській пам'яті», до спеціалізованих праць, наприклад «Хрещені у крові: релігія Втраченої надії, 1865 – 1920» Ч.Р. Вілсона.

Метою статті є виклад основних обставин, що призвели до формування руху Втраченої надії у післявоєнний період, та огляд того, як у історичних працях, що заклали основи цього руху, було відображено образ Громадянської війни, її причини та ролі Конфедерації в цьому конфлікті.

Кожна війна рано чи пізно добігає свого кінця. Тому й Громадянська війна у США, що розпочалася з бомбардування форту Самтер військами Конфедерації 12 квітня 1861 р., офіційно завершилася 9 травня 1865 р. декларацією президента США Ендрю Джонсона про подолання повстання та арештом президента Конфедерації Джефферсона Девіса 10 травня того ж року [7].

Згідно з останніми підрахунками спеціаліста з історії демографії Бінгемтонського університету Нью-Йорку Девіда Хекера, близько 750 тисяч солдат з обох боків загинуло під час бойових дій та від хвороб за період війни [6]. Втім, незважаючи на те, що обидві сторони понесли великі як людські та матеріальні втрати в ході конфлікту, зрозуміло, що та частина знов возз'єданого «дому розділеного», яка програла у цій війни, відчувала себе скривдженою. Південні штати, які були набагато менш населеними ніж північні, втратили вбитими, пораненими чи зниклими близько 500 тисяч чоловік з тих, хто служив в армії Конфедерації [1]. Втрати ж серед цивільного населення вираховувати майже неможливо за браком інформації.

На Південь майже повністю покладалась провина за розв'язування війни. Політика доби «Реконструкції», що проводилася федеральним урядом з тою чи іншою інтенсивністю вкупі з розвалом традиційного господарства через скасування рабства погрожували зламати традиційний спосіб життя населення переможених штатів. Цілком зрозуміло, що, опинившись у такому становищі, прибічники ідеї сецесії, конфедеративного устрою та ідеалів рабовласницького господарства, які навіть після війни не відмовилися від своїх поглядів, намагалися захистити свої погляди, своє бачення боротьби південних штатів, тим самим отримавши хоча б моральну перемогу над своїми супротивниками. Цей рух, який найбільш яскраво проявив себе у літературі, отримав назву «Втрачена надія».

Ще у довоєнний період серед багатьох культурних діячів Півдня було поширене бажання виокремлювати південні штати від північних, вихваляючи їх природу, гостинний характер південних «діксі», яким вони відрізняються від північних «янкі», та ідилію плантаторського світу [11]. Під час боротьби між рабовласницькими та аболіціоністськими штатами та під час війни подібна риторика грала велику роль у пропагандистському сенсі. Тому після війни, не маючи цензурних перепон, ця традиція продовжилася та навіть посилилася.

Закріплення самого терміну «Втрачена надія» як назви цієї літературної традиції пов'язують з працями журналіста зі штату Вірджинія Едварда Альфреда Полларда, який був одним з основоположників цього руху у післявоєнні роки. Поллард, що народився у окрузі Нельсон штату Вірджинія вивчав право, працював газетним журналістом у Каліфорнії, у 1857 – 1861 рр. був Юридичного комітету Палати Представників Сполучених Штатів. На початку Громадянської війни він став одним з провідних редакторів вірджинської газети «Richmond Examiner», що була однією з найпопулярніших у південних штатах на той час. Під час війни Едвард Поллард створив багато трудів, присвячених конфлікту між штатами: «Перший рік війни» (1862 р.), «Перша битва у Манассасу» (1862 р.), «Другий рік війни» (1863 р.), «Ворогуючі адміністрації: Річмонд та Вашингтон у грудні 1863 р.» (1864 р.), «Дві нації: ключ до Американської війни» (1864 р.), «Війна в Америці, 1863-1864 рр.» (1865 р.). Поллард відстоював ідею незалежності південних штатів, їх право на самовизначення, нещадно критикував президента Девіса та конфедеративний уряд.

Після війни Поллард організував видання газет «Southern Opinion» та «The Political Pamphlet», які, втім, не протрималися у виданні більш ніж два роки. Помер Едвард Альфред Поллард у 1872 р. у місті Лінчбург, штат Вірджинія [9]. Найвідоміша праця Едварда Полларда, «Втрачена надія: нова південна історія Війни Конфедерації», що була видана у 1866 р, стала однією з перших робіт з історії Громадянської війни у США та заклала основні ідеї, які лягли у фундамент ідеологія прибічників «Втраченої надії». Про популярність цієї роботи каже хоча б той факт, що її назва перетворилася на назву всієї традиції південних поглядів на події конфлікту.

На самому початку першого розділу Едвард Поллард починав критикувати так званий «федеральний принцип», кажучи про його «обмеження значення». Використовуючи приклади Мексики, Аргентини, Сполучених провінцій Голландії, Центральної Америки, Поллард казав, що «члени конфедерації», якою він вважає й зокрема Сполучені штати, з плином часу «повинні» вимагати для себе свободи дії та незалежності, незважаючи на корисність «федерального принципу» на початку існування об'єднання [8: 34].

Доводячи, що об'єднання штатів завжди було конфедеративним у своїй сутності, Поллард звертався до історії Американської революції та стверджував, що у Декларації незалежності колонії були позначені як «вільні та незалежні штати» і що основною метою їх об'єднання була саме боротьба з зовнішньою загрозою. Також у Декларації позначалося, що «кожний штат зберігає свій суверенітет, свободу та незалежність» [8: 35].

У подальшому, Конгрес 1787 р., учасники якого, за словами Полларда, були люди «простої плоті та крові, неосвічені», створив у вигляді компромісу між правами штатів та унітарністю «два політичних ідоли Америки», до яких автор відноситься з істотною долею зневаги – «Конституцію 1789 р. та Союз». Поправки до Конституції, які Поллард називав «плодом законодавчої мудрості штатів», закріпили права за окремими штатами. Штати не підкорялися центральному уряду, а лише делегували йому певні повноваження. Також, автор вважає, що під час прийняття Конституції, фактично, пройшло від'єднання штатів від старого союзу до нового. Тому Едвард Поллард фактично робив висновок, що й новий союз не був «об'єднаною нацією», але об'єднання штатів, які зберігали право на самовизначення й більше того, право на відділення від цього союзу.

Під час всієї історії Союзу до початку Громадянської війни всередині нього, на думку автора, постійно існувала ворожнеча між двома сторонами – «політичним Півднем» та «політичною Північчю». Поллард казав, що розділ на ці дві секції існував з самого початку існування держави. Наприклад, він наводить слова генерала Пінкнея, одного з тих, хто брав участь у ратифікації Конституції 1789 р. у Південній Кароліні: «Коли я кажу «мешканець Півдня», я маю на увазі Меріленд та те, що південніше» [8: 37 – 40]. Основним проявом цієї боротьби був конфлікт навколо рабства. Автор був впевнений, що північні штати зайняли анти-рабську позицію через «заздрість» до Півдня, адже вони «природно винайшли або вигадали, що саме рабство є причиною самобутньої цивілізації Півдня», що воно «сформувало систему, де труд та капітал мали спільний інтерес, і тому капітал захищав труд». Ця система «презентувала картину землі, коронованої достатком, де голод був невідомий ... де плодючі регіони, які були доступні лише труду африканців, стали корисними та благословили світ своєю продукцією» [8: 48 – 49]. На думку автора, сама система господарства, що існувала на Півдні не заслуговує на назву «рабство». Поллард писав, що вона «облагороджувала африканця... захищала його персональні права та життя... робила його світовим взірцем життєрадісності та задоволеності» [8: 49]. Південні штати, за Поллардом, постійно зазнавали утисків. Через введення тарифів їх економіка занепадала, їх представництво у органах влади зменшувалося, існували конфлікти навколо того, чи повинні новоприєднані до Союзу штати бути рабовласницькими. Тому, вважає автор, втративши можливості впливати на ситуацію всередині об'єднання, південні штати, захищаючи свої права, вимушені були піти на відділення. У розв'язуванні ж війни винне населення Півночі з анти-рабською істерією, федеральний уряд та особисто президент

Лінкольн, який у своїй інавгураційній промові обіцяв, що «влада...буде використана тримати, окупувати та захоплювати власність та територію що належить уряду» [7: 104] та не робив нічого, що б зупинило би початок війни.

Тезу про моральну перевагу Півдня над Північчю Поллард проводив навіть у кінці своєї роботи, кажучи про поразку Конфедерації у війні, яка, як визнавав автор, спричинила у південних штатах «руїну, найбільшу у сучасний час» [7: 743]. Втім, говорячи про економічну руїну, невирішеність питання прав штатів, рабства та інші проблеми, що породила війна, Едвард Поллард зазначав, що найгіршим наслідком війни була б втрата «інтелектуальної та моральної виразності... добре відомої переваги у цивілізації, політичній науці та стандартах індивіда над населенням Півночі» [8: 751]. Говорячи, що після військового конфлікту Півдню важливо розпочати «війну ідей», автор сподівався, що населення не проміняє своє минуле, свої інтелектуальні традиції на «бажання переможених хліба та видовищ». Інакше, Поллард передрікав, цитуючи Тацита, «не життя, а животіння у тиші, молодим до дряхлості віків, старим до безчесних могил» [8: 752]. Едвард Поллард використовував художній та емоційний стиль, щоб донести до читача свої ідеї. Втім висновки його часто критикуються сучасними істориками, а заслугою його праці «Втрачена надія: нова південна історія Війни Конфедерації» часто називають тільки те, що вона дала назву ідейному напрямку Півдня США.

Якщо Полларда у контексті «Втраченої надії» часто згадують, як популяризатора цієї ідеї, то виведення основних ідей та засад цього напрямку стосовно Громадянської війни у США приписують Джубалу Андерсону Ерлі, адвокату, генералу армії Конфедерації та військовому історику. Джубал Ерлі народився 3 листопада 1816 р. у містечку Рокі-Маут, округу Франклін штату Вірджинія, у родині заможного місцевого рабовласника та політика. У 1837 р. закінчив академію Вест-Поїнт, брав участь у Другій семінольській війні (1835 – 1842 рр.) У 1840-х рр. був обраний від свого округу у Палату представників та вів адвокатську практику. Був офіцером-добровольцем під час Америко-мексиканської війни. У 1861 р. голосував проти відділення Вірджинії від Союзу. Під час Громадянської війни служив у армії Конфедерації під командуванням генералів Томаса «Кам'яної стіни» Джексона та Роберта Лі та дослужився до звання генерал-лейтенанта. Після війни біжить до Мексики, повертається лише у 1869 р. З 1873 р. стає президентом Південного історичного товариства та пише статті, нариси для збірки записок цієї організації. У 1894 р. після падіння зі сходів помирає у місті Лінчбург, штат Вірджинія [10].

У 1866 р. було видано працю Джубала Ерлі «Спогади про останній рік Війни за незалежність Конфедеративних штатів Америки». Це перший подібний труд, виданий генералом з обох ворогуючих сторін після війни. У цій книзі Джубал Ерлі вперше виклав свої погляди на Громадянську війну, яких притримувався протягом свого життя та проявляв у своїх подальших працях. Джубал Ерлі вказував на те, що «як член Конвенту Вірджинії, я голосував проти ордонансу про відділення», сподіваючись не допустити початку військового протистояння. Деякі з біографів Ерлі вказують на те, що його про-союзні симпатії могли бути продиктовані економічними інтересами, адже він отримував великі прибутки від торгівлі тютюном з Північчю. Втім, як Ерлі далі писав, «всі сумніви...були розвіяні божевільними, порочними та конституційними діями влади у Вашингтоні та лютими закликами населення Півночі до війни з їх колишніми братами з Півдня». «Я... вважаю», писав автор. – «Авраама Лінкольна, його радників та прибічників справжніми зрадниками, що повалили Конституцію та уряд Сполучених штатів, та замінили їх огидним деспотизмом» [3: 4]. Теза про безсуперечну винність Півночі у початку війни перекикається з ідеями Полларда.

Спільну думку має генерал Ерлі з журналістом Поллардом і у питанні справжніх мотивів війни для південних штатів. «Боротьба населення Півдня була не за інституцію рабства, а за безцінне право самоврядування, проти домінування фанатичної фракції Півночі» [3: 10]. Ставлення до рабства у Ерлі, як великого рабовласника, відповідне: «Умови рабства, що існували на Півдні, не тільки призвели до великого покращення у моральних та фізичних якостях негроїдної раси, але й створили клас робітників щасливих та задоволених» [3: 9].

Втім, стосовно причин поразки Конфедерації у Ерлі значні розбіжності з Поллардом. Якщо Едвард Поллард вказував на те, що ресурсна перевага Півночі не була рішучим аргументом та з «більш здібним урядом» Конфедерація могла би перемогти [8: 729], то для Ерлі основною причиною поразки є все ж кількісний фактор. На людській перевазі федеральної армії над конфедеративною Ерлі робить великий акцент. У вступі до опису військової кампанії у Вірджинії 1864 р. він пише про перевагу армії Потомаку генерала Гранта більш ніж вдвічі над армією генерала Лі [3: 13]. У додатку до праці він писав, базуючись на матеріалах перепису населення та офіціальні рапорти, про більш ніж потрібну перевагу Союзу над Конфедерацією з самого початку війни [3: 109 – 111]. В подальших своїх публікаціях у «Записках Південного історичного товариства» Ерлі також звертався до цього сюжету [4].

Стосовно ролі окремих особистостей у конфлікті, Джубал Ерлі добре відзивався про керівництво Конфедерації: «Президент Девіс та генерал Лі... зробили все для нашої перемоги, що було можливо для смертної людини» [3: 8]. Культ особистості Роберта Лі займають у працях Джубала Ерлі особливе місце, що можна пояснити повагою до бойового командира. У своїй промові у університеті Вашингтона та Лі у місті Лексінгтон, штат Вірджинія у 1872 р. Ерлі казав, що Роберт Лі по своїм військовим якостям вищий за Олександра Македонського, Цезаря, Густава Адольфа, Мальборо, Наполеона та навіть Джорджа Вашингтона. Про порівняння Лі з генералом Грантом він каже, що це все одно що порівнювати «великі піраміди... з пігмеєм на горі Атлас» [5: 50]. З часом, саме погляди Ерлі на особистість генерала Лі, президента Девіса та причини поразки Конфедерації стали базовими для прихильників «Втраченої надії».

На поприщі писання історії, спробував себе колишній президент Конфедерації Джефферсон Девіс. У 1881 р. вийшла праця «Підйом та падіння конфедеративного уряду», де він викладає ті ж самі погляди, як і Поллард та Ерлі. Спираючись на свій авторитет як безпосереднього учасника подій, він казав, що може претендувати на високу ступінь знання подій та мотивів людей, що його оточували та намагається подолати два «збочення» – те, що південні штати, що організували Конфедерацію, не мали права на сепаратизм та виступали в ролі «бунтівних провінцій»; те, що ті люди,

які «брали участь у заснуванні Конфедерацій та вдалися за зброю на її захист» мали нести провину за ворожнечу між Північчю та Півднем і початок Громадянської війни [2: 4 – 6].

Стосовно питання рабства Девіс заперечує те, що воно відіграло значну роль у конфлікті між двома частинами країни та розв'язуванні війни. «Південні штати та південний народ вперто зображувалися як «пропагандисти» рабства, а мешканці Півночі – як захисники загальної свободи... Уважний читач вже має доказів достатньо, щоб розгледіти брехливість цих уявлень та розуміти, що... хоча рабство могло служити як привід, вона навряд чи було причиною конфлікту». [2: 77 – 78]. Він стверджує, що питання існування чи скасування рабства у тому чи іншому штаті було питанням більш практичного характеру ніж морального, і що на Півночі воно було скасовано раніше саме через природні умови, що робили його неефективним з економічної точки зору. Тому Девіс твердо стоїть на позиціях того, що саме порушення прав штатів та поступове встановлення диктатури північних політичних та економічних еліт сприяли загостренню конфлікту між секціями, що й призвело до сецесії та війни.

У післявоєнну добу прихильники Конфедерації, які бажали взяти ідеологічний реванш над своїми північними опонентами, спираючись на вже існуючі ідеї південної винятковості, заклали основи того, що пізніше отримало назву «Втраченої надії» та стало вираженням поглядів, альтернативних від офіційно-державного сприйняття Громадянської війни 1861 – 1865 рр. Вони поклали всю провину за розв'язування конфлікту на федеральний уряд, називали війну, що вела Конфедерація, «боротьбою за права штатів» та виправдовували рабство, як таке, що лише приносило користь та цивілізувало негритянську частину населення. Ці ідеї набули велике поширення в країні, адже офіційна влада не заважала їхньому розвитку. Був створений ряд організацій та видань, що сприяли поширенню «Втраченої надії» та збереженню пам'яті Конфедерації. Едвард Поллард, Джубал Ерлі та Джеферсон Девіс були одними з зачинателів цього руху, в меншій або більшій ступені вносячи свій вклад у його ідеологічні засади та розвиток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Civil War Casualties // Civil War Trust. – Mode of access: <http://www.civilwar.org/education/civil-war-casualties.html>
2. Davis J. Rise and Fall of the Confederate Government [Text] / J. Davis. – New York, 1868. – Vol. 1. – 712 p.
3. Early J. A Memoir of the Last Year of the War of Independence of the Confederate States of America [Text] / J. Early. – New Orleans, 1867. – 111 p.
4. Early J. Relative Strength of the Armies of Lee and Grant // Southern Historical Society Papers. – 1876. – Vol. 2. – Mode of access: http://en.wikisource.org/wiki/Southern_Historical_Society_Papers/Volume_02/July/Relative_Strength_of_the_Armies_of_Lee_and_Grant
5. Early J. The Campaigns of Gen. Robert E. Lee. An Address be Lt. Gen. Jubal A. Early before Washington and Lee University, January 19th, 1872. – Baltimore: John Murphy & Co., 1872. – 55 p.
6. Gugliotta G. New Estimate Raises Civil War Death Toll // The New York Times. – Mode of access: http://www.nytimes.com/2012/04/03/science/civil-war-toll-up-by-20-percent-in-new-estimate.html?Pagewanted=all&_r=3&
7. Important Proclamations. The Belligerent Rights of the Rebels at an End. All Nations Warned Against Harboring Their Privateers. If They Do Their Ships Will be Excluded from Our Ports // The New York Times. – Mode of access: <http://www.nytimes.com/1865/05/10/news/important-proclamations-belligerent-rights-rebels-end-all-nations-warned-against>
8. Pollard E.A. Lost Cause; A New Southern History of the War of the Confederates [Text] / E.A. Pollard. – New York: E.B. Treat & Co., 1866. – 756 p.
9. Pollard E. // House Divided / E. Pollard. – Mode of access: <http://hd.housedivided.dickinson.edu/node/20163>
10. Power J.T. Jubal A. Early (1816–1894) / J.T. Power // Encyclopedia Virginia. – Digital source. – Mode of access: http://www.encyclopediavirginia.org/Early_Jubal_A_1816-1894
11. Speiser M. Origins of the Lost Cause: The Continuity of Regional Celebration in the White South, 1850-1872 / M. Speiser // Essays in History. – Digital source. – Mode of access: <http://www.essaysinhistory.com/articles/2011/6>

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. С.В. Ковальським
Стаття надійшла до редакції 17.05.2015*

С.М. Кінка

старший науковий співробітник відділу фондів
Одеського історико-краєзнавчого музею
Тел. + 38067-489-40-72; e-mail: crosspurposes@yandex.ua

Події на військовому кораблі стали матеріалом для великої кількості художніх інтерпретацій. З часом художні засоби відтворення образу настільки з'єдналися з ідеологічними, що їх стало дуже важко розрізнити. Таке завдання ставить за мету автор статті – з'ясувати чим було повстання на панцирнику: джерелом для творчого натхнення чи матеріалом для ідеології.

Ключові слова: панцирник Потьомкін, образ, ідеологія, культура, мистецтво.

События на военном корабле стали материалом для большого количества художественных интерпретаций. Со временем художественные средства воссоздания образа настолько переплелись с идеологическими, что их стало очень трудно различить. Автор статьи ставит целью выяснить чем было восстание на броненосце: источником для творческого вдохновения или материалом для идеологии.

Ключевые слова: броненосец Потемкин, образ, идеология, культура, искусство.

The events on a war-ship became a material for plenty of artistic interpretations. In the course of time some artistic facilities of character's recreation so interlaced with the ideological ones that it became very difficult to distinguish them. The author of the article puts an aim to find out what exactly a revolt on an ironclad was: a source for creative inspiration or a material for ideology

Keywords: ironclad Potemkin, character, ideology, culture, art.

Повстання на панцирнику «князь Потьомкін-Таврійський», як безпрецедентний сплеск людської активності, або навіть більше – *пасіонарності* (тут ми розуміємо цей термін в значенні *непереборного внутрішнього нахилу на зміну себе і суспільства, нахилу до безперервної діяльності*), привертало увагу митців різних сфер культури, творчих шкіл тощо. Це є факт. Навіть поверхневе перерахування тих творів, які були написані, намальовані, так чи інакше з'явилися під впливом тих подій займе великий об'єм і обов'язково буде не повним.

Завдання нашого дослідження – інше. Ми спробуємо на доступних нам матеріалах (неповних, а подекуди і фрагментарних) створити певну класифікацію перетворення події на художній твір, або на джерело для ідеології, що, з нашого погляду, не заперечує творчого акту.

З давніх-давен потужні сплески активності оспівувалися, про них склалися поеми і вірші, великі битви замальовувалися і згодом, через сотні, або навіть тисячі років, до нас доходили лише ті «відбитки» подій, які дозволяли нам, до певної міри, відтворювати дійсність, використовувати ці художні «відбитки» в якості історичних джерел. Наша теза така: події на панцирнику князь «Потьомкін-Таврійський» були добрим полігоном для обґрунтування *будь-якого* культурницького або ідеологічного концепту. Як показує історія, концептів, які свідомо виключали один одного. Звичайно, домінація радянського підходу, який формувався здебільшого на ідеологічному ґрунті накладає свій відбиток на дослідження теми, яка нас цікавить. Але спробуємо досліджуючи еволюцію художнього образу бачити не тільки радянське в образі бунтівного панцирника.

Отже повертаємось до початку ХХ ст. Митці, які творили в часи відразу після революційного підйому 1905-1907 рр. звичайно мали своє відношення і враження до тих подій і «князь Потьомкін-Таврійський» виступає в їх творчому доробку, як яскраве уособлення тих подій. Звернемося до ґрунтовної праці українського-радянського дослідника В. Кізченко, і його роботи «Перша російська революція і культурний процес на Україні». Торкаючись художньої рецепції на повстання-подію він пише, що маляр І.М. Грабовський створив картину присвячену повстанню. Але що він зобразив на полотні? Реальність чи вимисел, тобто міф. Читаємо далі – «Грабовський створив складений образ революційного матроса з легендарного броненосця «Потьомкін» – промальований темними лініями по густому червоному тлу портрет моряка з направленим вперед, як би у майбутнє, поглядом, з вольовим, мужнім обличчям»[5: 120]. Отже – це образ, міф, чи то правда? Напевно парадоксальна відповідь і так і ні. Отож спробуємо, принаймні поверхнево, класифікувати етапи художнього зображення події на панцирнику «князь Потьомкін-Таврійський». Географічно обмежимо наш регіон колишньою Російською імперією – СРСР. Це потрібно зробити, адже художні рецепції на «повстання» і, згодом на «фільм», були поширені далеко за межами Російської імперії – СРСР – України.

Етап перший – це твори, які були написані, намальовані тощо, сучасниками подій; вони, незважаючи на ідеологічні уподобання авторів, здебільшого *соціалістичні* (в них викладена філософія рівності і братерства моряків, які повстали всі як один проти кривавого царського режиму) та *революційні* (в них зображена рішучість дій, яка перемагає незважаючи на поразку в дійсності), є документом доби. Саме за ними можна простежити, яким чином

сприймалася Перша російська революція діячами культури. На цьому етапі превалює романтизація образу потьомкінців, підкреслюється їх закид на боротьбу з відживши ладом (читай царизмом), але це все ж таки люди (порівняємо згодом, що буде через 50 років). Офіційна точка зору, яка здебільшого находила свій вияв у текстах, аніж витворах мистецтва, сприймала повстання на панцирнику однозначно, як заколот (бунт), який неможна виправдати [8]. Позиція менш детальних, але більш масових і оперативних ЗМІ, якими були публікації у газетах, часописах була ідеологічно такою ж – вони засуджували повстання і його керівників, проте, зважаючи на жанр публікацій, оперували дивовижними подробицями перебігу події, що породжувало містифікації краще «Потьомкіна» С. Ейзенштейна.

Другий етап, який ми датуємо з другої половини 1920-х років. Тоді починається міфологізування існуючої події. Велику роль в цьому зіграв фільм «Броненосець Потьомкін» Сергія Ейзенштейна (1925 р.). В ньому автор виклав своє бачення революції 1905-1907 рр., через призму окремої події – повстання. Тут вперше з'являються не просто елементи, які не відповідають істині, а прямі авторські втручання у «подію» з метою надати їй певного – надмірно важливого значення. Виникає асоціація «революція – панцирник», або навпаки, яка домінує на протязі десятиліть в культурі та мистецтві, впливаючи і на «історію», в широкому смислі цього слова. Саме «історію» в єдиному числі, тобто більшість «історій» підводиться під єдиний знаменник – а саме ідеологічний. На цьому етапі починає працювати державна пропагандистка машина культивування міфу-події. Потьомкін з'являється не тільки у вигляді кінофільму (а між тим виникають чисельні алюзії на тему «потьомкіани» в кіномистецтві, наприклад, стрічка 1930 року «Мірабо», де з «Потьомкіна» беруться не тільки режисерські прийоми, але навіть певні сюжетні моменти), але і в літературі, живопису, сюжет з'являється навіть у поштових марках (1930 р.), проте у дуже спотвореному вигляді.

Третій етап художнього зображення події пов'язаний із утвердженням його на рівні *пам'ятнику*. Хронологічно цей етап співпадає з серединою 1960-х років, коли на честь святкування 60-ї річниці революції 1905-1907 рр., повстання на панцирнику було увіковічено у камені – йому було споруджено пам'ятник на тому самому місті, де у 1900-1917 рр. стояв пам'ятник Катерині Другій, а згодом Карлу Марксу. Боротьба і заміщення символів декількох епох, не як інакше. Отже «Потьомкін» з'являється в Одесі у вигляді пам'ятника у червні 1965 р. Цей пам'ятник було включено до списку найбільш значимих революційних пам'яток всього СРСР [3: 78-80]. Потьомкін з'являється і на гербі м. Одеси, це відбувається у 1967 р. Тобто йде затвердження значення події на державному рівні.

Але страждає не тільки змістовна сторона – сам образ набуває рис гротеску, моряки вже не схожі на людей, вони становляться «універсальними солдатами» революції. В їх рухах немає сумніву, вони повні пориву, чого в дійсності не було. Команда була дуже різною за поглядами. Не більше 70 осіб можна назвати «революціонерами», решта ж або ситуативне виступила з заколотниками, або взагалі не підтримували їх цілей і методів [2]. Це підтверджує кількість моряків, які повернулися з Румунії до Російської імперії разом із військовим кораблем – їх було більш ніж 50 осіб із загальної кількості екіпажу у приблизно 800 осіб, при тому, що більшість залишилась в Румунії не продовжувати революційну діяльність, а побоюючись репресій з боку каральної машини Російської імперії [4: 114-116].

Згодом панцирник починає жити своїм «ідеологічно вірним» життям – з'являються чисельні приклади його ужитку у вигляді різноманітних панно (Миколаїв, санаторій «Інгул»), малюнків у стилі соціалістичного реалізму (Одеса, Миколаїв), він продовжує тиражуватися на поштових марках (1965, 1972, 1975, 1979, 1985), поштівках (1972, 1975, 1978, 1981, 1983, 1985, 1987) тощо. Зрештою, подія-символ досягає такого етапу в своєму розвитку, коли залучається до повсякденного ужитку, без конкретної прив'язки до ширшої події (революції), атрофується ідейний зміст події, вона випадає з пантеону державницьких міфів і маргіналізується [1: 263].

І, нарешті, зараз панцирник «Потьомкін», майже вийшовши з ужитку як конструктивний міф про щось конкретне, залишається архетипом сприйняття Одеси, революції, але він настільки віддалився від історичної істини, що й годі її шукати, та і чи потрібно шукати істину в художніх витворах? Як свідчить соціологічне дослідження, проведене ГУРТом 2010 року, менше третини опитаних одеситів знають, коли відбулося повстання, це знання факту (події), ще менше – близько 30% правильно впізнали фільм С. Ейзенштейна, і лише чверть опитаних дала вірну відповідь на питання, чому присвячено монумент, який зараз стоїть на Польському узвозі [6]. Між тим, самі події навколо переносу пам'ятнику привернули до себе велику увагу. В цій ситуації «потьомкінський міф» було переінтерпретовано, як міф український і, навіть, державницький [7].

Таким чином, подія, матеріалізувавшись в витворах мистецтва, почала змінюватися завдяки різнобарв'ю інтерпретацій художнього твору. Враховуючи це, можна з впевненістю сказати, що залучивши «образ Потьомкіна» до сучасного культурного контексту, ми не зможемо виправити ситуацію на користь «історичної істини». Сама істина відносна, а цінність художнього твору не полягає у фотографічному відтворенні істини, як такої. С. Ейзенштейн пише у статті 1923 року, тобто за два роки до початку роботи над «Потьомкіним»: «оскільки не «розкриття замислу драматургу», «вірне витлумачення автора», «дійсне відображення епохи» і т.п., а тільки атракціон і система їх і є єдиною основою діяльності спектаклю» [9: 74]. Якщо ми замінимо слово «спектакль» на слово «фільм», то отримаємо атракціон «Потьомкін», який досі залишається затребуваним і поважним у сферах кіномистецтва і широкого загалу.

Отож символ революції, зміни і пориву змарновано до сучасного поняття бренду, до вжитку залучено лише форму без змісту? Або ж подію-символ-міф забуто? Питання залишається відкритим. Але досі Одеса на Заході і Сході відома, у тому числі, і через Потьомкінські сходи, які були названі так саме через фільм С. Ейзенштейна. Побіжну актуалізацію цієї теми дав і кінопоказ стрічки 1925 року на тих самих сходах в рамках Одеського кінофестивалю 2010 року. Три Потьомкінські конференції також далися взнаки – інтерес до цієї події, як історичного факту, до події та її інтерпретації зріс, а тому фінал цієї доповіді залишається відкритим, кожен може вкласти свої і нові смисли в цю подію, будь то факт чи міф.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анкерсміт Ф. Постмодерністська «приватизація» минулого // Україна модерна. – 2009. – № 4. – С. 246–272.
2. Воспоминания Рыжего Н.П. // Одеський історико-краєзнавчий музей. – Д-1462. – 7 с.
3. Историко-революционные памятники СССР. Краткий справочник. – М., 1972. – 304 с.
4. Кардашев Ю.П. Восстание. Броненосец «Потемкин» и его команда. – М., 2008. – 544 с.
5. Кизченко В.И. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. – К., 1984. – 187 с.
6. Лобан А.А. Місце пам'яті потьомкінців у сучасному суспільстві / А.А. Лобан // Міф про броненосець / Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 105-річчя подій на броненосці «Князь Потьомкін-Таврійський» (27 червня 2010 р.). – Одеса, 2011. – С. 72 – 75.
7. Обговорення // Міф про броненосець / Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 105-річчя подій на броненосці «Князь Потьомкін-Таврійський». – Одеса, 2011. – С. 82 – 97.
8. Сабо И. Международное положение корабля с взбунтовавшимся экипажем / И. Сабо // Морской сборник. – 1905. – Т. СССXXIX. – № 7. – С. 33 – 44.
9. Эйзенштейн С. Монтаж аттракционов / С. Эйзенштейн // ЛЕФ. – 1923. – № 3. – С. 70 – 75.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2015

УДК 94(480) «1788/1790»

РОСІЙСЬКО-ШВЕДСЬКА ВІЙНА І «ФІНСЬКА АВАНТЮРА» КАТЕРИНИ ІІ

Д.В. Ковальов

аспірант 2-го року навчання кафедри історії та політичної теорії,
ДВНЗ «Національний гірничий університет»,
Тел. +38050-914-17-76; email: kdv_svoboda@ukr.net

The research elucidates the main events of the Russo-Swedish war of 1788-1790 waged for the dominance over Finland and the eastern part of the Baltic Sea. Also the author investigated Finnish separatists' activities who, with the support of Russia, had to create an autonomous Finnish State under the personal patronage of the Russian Tsars.

Key words: the Russo-Swedish War of 1788-1790, the Anjala conspiracy, the Liikkala note, the Treaty of Värälä, status quo ante bellum.

Исследование посвящено освящению основных событий русско-шведской войны 1788-1790 гг. за господство над Финляндией и восточной частью Балтийского моря. Исследована деятельность финляндских сепаратистов, которые при поддержке России должны были создать автономное Финляндское государство под личной протекцией русских царей.

Ключевые слова: русско-шведская война 1788-1790 гг., Аньяльський союз, Лишкальська нота, Верельський мирний договір, status quo ante bellum.

Дослідження присвячене висвітленню основних подій російсько-шведської війни 1788-1790 рр. за панування над Фінляндією та східною частиною Балтійського моря. Досліджена діяльність фінляндських сепаратистів, які за підтримки Росії мали створити автономну Фінляндську державу під особистою протекцією російських царів.

Ключові слова: російсько-шведська війна 1788-1790 рр., Аньяльський союз, Лікальська нота, Вяральська мирна угода, status quo ante bellum.

Після відзначення трагічного 100-річчя Першої Світової війни рік тому, провідні країни світу почали замислюватися над безпекою свого суверенітету, аби не допустити розгортання нової військової агресії з усіма можливими сучасними технологіями знищення. Особливо це спостерігається на хвилі прихованої російської військової агресії в Україні та ісламської терористичної загрози у Сирії, Іраку та Ємені. Проблема колективної безпеки та захисту своїх кордонів сьогодні знову в епіцентрі світової геополітики. Зокрема, ця ситуація стосується країн, які не входять у військово-політичні альянси на кшталт НАТО чи ОДКБ. Мова йде про Україну, Молдову, Грузію, Азербайджан, Швецію та Фінляндію. Сьогодні ці країни, як ніколи, потребують згуртованості, а також підтримки від потужніших держав світу, скажімо, США чи Китаю.

Так само й маленька Фінляндія, що колись входила до Російської імперії на правах автономного Великого князівства, неодноразово зазнавала військової агресії. Переважно остання йшла зі сходу, тому було дуже важливо забезпечити східний рубіж. Спочатку цим займалися шведські королі та герцоги, а у ХХ ст. – вже фінські президенти та прем'єр-міністри. Протягом XVIII-XIX ст. царська влада у Петербурзі, навпаки, укріплювала свої західні кордони, зокрема, і в захопленій у 1808-1809 рр. Фінляндії, аби не дати можливості ворогові загарбати столицю імперії.

Зазначимо, що захоплення фінських земель почалося ще за часів Івана IV Грозного, але активна фаза бойових дій відновилася лише за Петра I, а остаточно завершилася за Олександра I. До цієї фази можна віднести 4 російсько-шведські війни: 1) Велика Північна Війна 1700-1721 рр.; 2) війна 1741-1743 рр.; 3) війна 1788-1790 рр.; 4) війна 1808-1809 рр., яка остаточно закрила «фінське питання» в політиці царів щодо оборони С.Петербурга на довгі 100 років.

Об'єктом дослідження є збройний конфлікт між Російською імперією та Шведським королівством у 1788-1790 рр., спровокований реваншистськими амбіціями короля Густава III повернути втрачені в 1700-1721 та в 1741-1743 рр. території Інгерманландії, Карелії, Естляндії та Ліфляндії. Предметом дослідження є місце Фінляндії в планах ворогуючих сторін – Російської імперії та Шведського королівства, а також невдала спроба фінляндців з «Аньяльського союзу» створити автономну державу під особистою протекцією російської імператриці Катерини II.

Відповідно до об'єкту і предмету метою дослідження є визначення особливостей ведення військових дій на суші і на морі між арміями і флотами Російської імперії та Шведського королівства. Крім того, важливим є дослідження підтримки царським режимом радикальних автономістських настроїв у фінляндському суспільстві напередодні та в період війни 1788-1790 рр., що призвели до створення та ліквідації «Аньяльського союзу».

Завданнями цієї статті є аналіз ситуації на території фінляндських земель під владою шведської корони в період російсько-шведської війни 1788-1790 рр., виявлення маловідомих фактів щодо військової політики короля Густава III по відношенню до втрачених раніше територій Південно-Східної Фінляндії та пояснення наміру Катерини II щодо створення проросійського автономного уряду Фінляндії із представників «Аньяльського союзу».

Актуальність даної теми полягає в тому, що в Україні історія Фінляндії як складової частини чи то Шведського королівства, чи то Російської імперії довгий час предметно не досліджувалася на фаховому рівні. Важливим видається вивчення питань, які окреслюють витоки сучасної політичної ситуації, коли поряд із великими державами відіграють дедалі більшу роль і малі, серед яких можна виокремити Фінляндію. Сучасні вітчизняні дослідники лише побіжно торкаються історії Фінляндії в контексті радянської історії, насамперед спровокованої СРСР Зимової війни 1939-1940 рр. Розкриття цієї теми допомагає зрозуміти історичний шлях Фінляндії у період постійних війн Швеції та Росії за її територію як захисний щит від супротивника, що також було відголоском подій на українських землях у період російсько-турецьких війн XVII-XIX ст., і простежити зародження автономістських ідей серед фінляндської еліти.

Історіографічний огляд являє собою виявлення й аналіз провідних історіографічних тенденцій. Історична література, як російська (потім – радянська), так і фінська, періоду існування Фінляндії спочатку як автономного Великого князівства, а потім вже незалежної республіки, допомагає виявити ступінь вивченості даної теми. На жаль, насамперед через географічну віддаленість українська історіографія не займається вивченням фінляндської історії зазначеної доби, тому дослідження спирається на українські переклади праць шведських та фінських дослідників.

Чимало напрацювань стосовно політичного та соціально-економічного становища Фінляндії з кінця XVIII до початку ХХ ст. було зроблено російським генералом та істориком Фінляндії Міхаїлом Бородкіним, який народився в офіцерській родині на Аландських островах. Він є автором численних праць із загальної історії Фінляндії; щоправда, питань міжнародних відносин на півночі Європи він торкається лише поверхово. М. Бородкін у праці «Історія Фінляндії. Час Катерини II» зазначає, що політика Густава III розходила з національними інтересами як шведської держави, так і її підданих у Фінляндії, а війна Росії та Швеції 1788-1790 рр. являла собою амбітні вимоги могутньої колись Швеції зберегти гегемонію у всій Північній Європі, не рахуючись із новими обставинами – виходом на авансцену більш сильної Російської імперії [2].

У роботі Кана «Історія скандинавських країн» період, що розглядається у дослідженні, висвітлено у зв'язку із основними проблемами і загальним перебігом історичного розвитку Швеції, Данії та Норвегії [6]. Переважну увагу автор приділяє подіям новітнього часу, зокрема, постійним російсько-шведським війнам, у яких Швеція раз за разом втрачала свої колишні території на сході Балтії та у Фінляндії. Александр Кан підкреслює, що Густав III правив країною в дусі абсолютизму. Ріксаг він скликав якомога рідше і, маючи міцну підтримку трьох податкових станів проти опозиційно налаштованого шляхетства, домогся прийняття важливого додатку до конституції – «Акту злуки і безпеки», через який королівська влада була ще більше розширена, а привілеї шляхетства сильно урізані.

У книзі професора Гельсінкського університету Г. Мейнандера викладена історія Фінляндії від найдавніших часів до сьогодення, зокрема, шляхи становлення національної ідентичності і державності. Увага автора зосереджена на розгляді соціально-економічного, політичного та культурного розвитку країни у взаємодії з іншими країнами Балтійського регіону. У книзі викладено політичну історію Фінляндії впродовж майже двох століть, проаналізовано основні віхи шляху, що пройшла країна від Великого князівства в складі Російської імперії до вступу у ЄС.

Найбільш цікаві для дослідження діяльності проросійськи налаштованих заколотників-сепаратистів «Аньяльського союзу» статті з інтернет-газет «Helsingin Sanomat» та «Uusi Suomi» [21; 28]. Їхні автори – Вейкко Гууска та Генрік Мейнандер – підкреслюють важливість створення автономістського «Аньяльського союзу» з офіцерів-шляхтичів шведської армії на території Фінляндії для захисту власних прав. Незважаючи на те, що їхня короткотривала діяльність не надихнула російську імператрицю на рішучі дії щодо створення маріонеткового уряду автономної Фінляндської держави, сама діяльність аньяльців стала першою цеглиною у майбутньому русі за створення незалежної Фінляндії, прикладом для наступних поколінь.

Розгляд теми доцільно розпочати з недавнього минулого, аби зрозуміти давність проблеми. Питання про причини початку Зимової війни між СРСР та Фінляндією наприкінці листопада 1939 р. навіть сьогодні, після публікації численних досліджень, що висвітлюють передісторію цього конфлікту, лишається дискусійним. Ані думки істориків по обидва боки кордону, ані спогади членів фінської делегації на осінніх передвоєнних переговорах у Москві, що підкреслювали «нагальну зацікавленість» Сталіна щодо мирного вирішення політичного та територіального конфлікту та його прагнення «знайти компроміси», до цього часу не можуть переконати багатьох публіцистів у тому, що декларована необхідність для СРСР організувати безпеку Ленінграду як колиски Жовтневої революції дійсно могла штовхнути Радянський Союз на війну. Однак така стурбованість кремлівського керівництва щодо безпеки Ленінграду з півночі була лише приводом для подальшої анексії Фінляндії, як до того було анексовано східні землі Польщі під приводом захисту населення Західної України і Західної Білорусі.

Слід особливо підкреслити, що вирішення питання безпеки Санкт-Петербургу (Петрограду, Ленінграду) було одним із найбільш пріоритетних завдань усіх урядів Росії в Північно-Західному регіоні практично з самого заснування міста у 1703 р. Шведські політичні та військові діячі з великим занепокоєнням поставилися до новини про заснування Петром I поселення в гирлі Неви в окупованій шведській провінції Інгерманландія. Однак сам король Карл XII сприйняв цю звістку без особливого хвилювання. Відома його фраза: «Нехай цар трудиться над закладанням нових міст, ми хочемо лише залишити за собою честь згодом забрати їх!» [5: 136]. Тим не менше шведські війська загрожували новому поселенню, яке Петро I назвав на свою честь Санкт-Петербургом, як на початкових етапах його будівництва, так і протягом всього XVIII ст.

Однак перші дві війни новоствореної Російської імперії у 1700-1721 та 1741-1743 рр. проти Шведського королівства перетворили колишнього гегемона Балтії на слабку державу, яка, окрім зовнішніх поразок, була насичена внутрішніми проблемами. Постійні заколоти у шведському риксдазі партії «капелюхів» проти «ковпаків», девальвація національної грошової одиниці – риксдаллера більше ніж у 10 разів, зростання соціального невдоволення, – все це лише підіграло бажання кожного наступного шведського монарха після Карла XII на реванш і спробу повернення втрачених земель. Так, Ніштадтський мир, підписаний 10 вересня 1721 р. як «вічний, істинний, непорушний мир на землі» Росії зі Швецією, завершив Північну війну і змінив російський-шведський кордон, раніше закріплений Столбовською мирною угодою 1617 р. [5: 143]. Згідно з мирною угодою, Швеція визнала приєднання до Росії своїх провінцій: Ліфляндії, Естляндії, Інгерманландії (Іжорської землі), Південної Карелії (Старої Фінляндії). Водночас Росія зобов'язалася сплатити Швеції грошову компенсацію і повернути окуповану раніше Фінляндію. Перемога в Північній війні висунула Росію в ряд найбільших європейських держав. Наступний Обуський (Абоський) мирний трактат, підписаний в Обу (Турку) 7 серпня 1743 р., завершив війну 1741–1743 рр., що закінчилася поразкою Швеції [5: 150]. Згідно з цією мирною угодою, Росія погоджувалася обмежити свої територіальні вимоги за умови обрання спадкоємцем шведського трону гольштайнського принца Адольфа Фредеріка, двоюрідного дядька спадкоємця російського престолу Петра Федоровича. Швеція, яка вичерпала ресурси для військового спротиву, вимушена була поступитися. 21 стаття Обуського мирного трактату встановлювала, як і Ніштадтська мирна угода, «вічний мир та дружбу» між сторонами із зобов'язанням не вступати до ворожих союзів. Крім того, Швеція віддавала Росії Кюменгордську провінцію (Кюменкартано) із містами Фрідріксгам та Вільманstrand, частину провінції Саволак (Саво) з містом Ньюшлот (Савонлінна), а міждержавний кордон встановлювався по річці Кюмене (Кюмійокі) [5: 151].

Наступна спроба територіального реваншу була зроблена Стокгольмом в 1788 р., у той момент, коли основні сили Росії були спрямовані на війну з Османською імперією в Північному Причорномор'ї та на Кавказі. На цей раз вимоги шведів були скромніші, адже йшлося лише про повернення Південної Карелії з Виборгом (Віпурі). У відправленому напередодні війни Катерині II ультиматумі Густав III, крім задоволення інших умов, вимагав від Росії всю частину Фінляндії і Карелії з губернією та містом Кексгольмом, що знаходилося за 30 верст на північ від Санкт-Петербургу [8: 65]. Проте досягти поставлених цілей шведи планували, як і раніше, за допомогою військової загрози Санкт-Петербургу: план передбачав десантування піхоти та кавалерії в районі Орієнбаума із подальшим наступом на столицю Російської імперії з південного заходу [8: 68].

Але цьому передували не менш цікаві внутрішньополітичні події в самій Швеції. 12 лютого 1771 р. Густав III, син Адольфа I Фредеріка, став новим королем. 21 червня того ж року він виступив на відкритті риксдагу. Із самого початку діяльність Густава була спрямована на розширення королівської влади для проведення в країні необхідних реформ. У цей час вирував конфлікт між аристократією та трьома нижчими станами (лютеранським духовництвом, буржуазією, селянством). Коли ці стани об'єдналися на сесії риксдагу 1771-1772 рр., щоб обмежити привілеї аристократів, ті звернулися по допомогу до короля [6: 188]. Заздалегідь підготувавшись, 19 серпня 1772 р. Густав III здійснив державний переворот: використавши військову силу, він змусив усі стани відмовитися від влади й нав'язав їм нову форму правління, згідно з якою відроджувався «принцип сувереності», тобто виняткове право монарха керувати країною, а Державна рада при королі (ріксродет) знову зводилася до дорадчого органу [6: 189]. Разом із тим риксдаг зберігав за собою право визначати податки та певною мірою впливати на законодавство. Таким чином, парламентську форму правління Густав III замінив абсолютистською. В 1781 р. було запроваджено свободу віросповідання для чужинців, а в 1782 спеціальною постановою юдеям дозволено оселятися у великих містах і сповідувати свою віру [6: 190]. Проте у 1780-х рр. суперечності між королем та становою опозицією на засіданнях риксдагу загострилися. Густав III ставав дедалі деспотичнішим, однак аристократія, натхнена вільнодумними французькими ідеями та Американською революцією, що переросла у війну за незалежність, знов почала вимагати більшого впливу. На парламентській сесії 1786 р. опозиція (буржуазія та селянство), що здобула більшість, обмежила грошові субсидії королю й відхилила кілька його законопроектів. Однак короля це все одно не зупинило [6: 191].

Що ж до міжнародної політики, то Густав III тримав бік Франції. Тож коли станова опозиція у риксадагу приєдналася до проросійських угруповань, король побачив можливість за допомогою активної зовнішньої політики повернути собі колишню популярність. У 1788 р. він напав на Росію, прагнучи відвоювати фінські провінції, втрачені на підставі мирних угод, укладених у 1721 та 1743 рр. [6: 192]. В лютому 1789 р. риксадаг видав «Акт єднання і безпеки», що надавав королю цілковиту владу, скасовував такі головні привілеї аристократії, як виняткове право на звільнення від земельних податків і право обіймати вищі державні посади [6: 193].

Скориставшись тим, що головні російські сили були сконцентровані у війні з Османською імперією на півдні, шведська армія у кількості 38 тис. осіб під командуванням Густава III перейшла кордон у Кюменегордській губернії 21 червня 1788 р., але була зупинена російськими військами у кількості близько 19 тис. осіб під командуванням генерал-аншефа В.Мусіна-Пушкіна [17: 271]. Проте невеликий (1,5 тис.) загін шведських військ зміг безперешкодно дійти до передмістя Ньюшлота та почав бомбардування фортеці. Одночасно з початком воєнних дій шведський король висунув Катерині II такі вимоги: 1) покарати російського посла графа Розумовського за його інтриги, що схиляли до порушення миру між Росією та Швецією; 2) поступитися Швеції всіма захопленими раніше територіями Фінляндії, надбаними за Ніштадтською та Обуською мирними угодами; 3) прийняти посередництво Швеції для укладення миру з Османською імперією; 4) роззброїти російський флот і повернути судна, що увійшли з Причорномор'я до Балтійського моря [17: 278]. Відповіддю Катерини II стало видалення шведського посольства з Санкт-Петербурга.

А тим часом, російські війська на шведському кордоні встигли зібрати всього 14 тис. осіб, частково новобранців, проти яких стояла 30-тисячна армія під особистим командуванням шведського короля. Незважаючи на таку нерівність сил, шведи не мали рішучого успіху, а їхній загін, що тримав у облозі Ньюшлот, був змушений відступити. На початку серпня 1788 р. Густав III з військами був змушений залишити територію Кюменегордської губернії Росії [18: 401].

Бойові дії на суші для обох сторін протягом осені 1788 – літа 1789 рр. виявилися не зовсім вдалимими. Проте шведи не втрачали бойового запалу, адже на них чекала потрібна перемога у боях під Кернікоскі, Пардакоскі й Валкіала протягом осені 1789 – весни 1790 рр.

Першим прикордонним зіткненням, що переросло в справжні військові дії, став бій коло селища Поррассальмі поблизу провінційного міста Санкт-Міхель (Міккелі), який відбувся 11-13 червня 1789 р. Росія прагнула завоювати провінцію Саволакс (Саво), тому російські війська атакували селища Пуумала, Рістііна і Кююрьо на захід від Ньюшлота, таким чином забезпечивши безперешкодне просування південним шляхом від Вільманстранда по лінії Савітайпале-Суоменніємі-Санкт-Міхель [29: 29]. Метою російських військ було оточення і знищення Санкт-Міхеля. Перший бій відбувся на березі затоки Гісталагті між селищами Рістііна і Кююрьо 11 червня, коли, попри підтримку артилерії, шведи під командуванням майора Кноррінга зазнали значних втрат і були змушені відходити на північ до Санкт-Міхеля. Російські війська почали переслідування, не дочекавшись підкріплення. Для захисту відступу до Санкт-Міхеля майор Кноррінг залишив у селищі Поррассальмі майже 750 солдатів (легку кінноту з Бйорнеборзького полку, легку піхоту і драгунів з Карелії); оборону Поррассальмі здійснював майор Георг-Генрік Єстергорн [29: 31]. По обіді 12 червня російські війська, що переслідували відступаючих шведів, досягли протоки Сурну, яка відокремлювала Поррассальмі від дороги на Рістііна. Шведи зруйнували міст, тому штурм було відкладено на наступний день, і розпочато будівництво на південному березі протоки Сурну 12 важких гарматних редутів [29: 33]. Зранку 13 червня росіяни розпочали артпідготовку, а гренадери гвардії почали переходити вбхід протоки Сурну західніше Поррассальмі, першими вдаривши по шведському лівому флангу. Перша атака росіян виявилася невдалою, і вони вирішили завдати потужніших пошкоджень артилерією вже безпосередньо на флангах, де планувався наступ. Після кількогодинного артобстрілу російська піхота пішла у лобове зіткнення, що викликало втрати й панку серед шведів, проте наступ вдалося зупинити [29: 35]. Російські війська не змогли взяти штурмом, попри чисельні втрати супротивника, селище Поррассальмі, тому бій став моральною перемогою шведів. Через це росіяни змушені були пробивати собі інший маршрут для захоплення Санкт-Міхеля – вже зі сторони Ньюшлота.

Тим часом, у Санкт-Міхелі шведи зайняли нову позицію позаду моста через протоку Анніланселькя, маючи намір затримати наступ росіян, яких вів у бій генерал-аншеф Валентин Мусін-Пушкін [34: 45]. Розуміючи, що Санкт-Міхель не втримати, шведи підпалили місто і підірвали порохований льох, але завдяки щасливому випадку цей вибух не завдав жодної шкоди російським військам, які встигли зайняти східну частину міста. Окупувавши Санкт-Міхель, російські війська виявили там 40 бочок пороху і велику кількість продовольства. Мусін-Пушкін, доповідаючи імператриці про взяття Санкт-Міхеля, згадає про заслуги генерал-майора Берхмана, «который, ведя себя храбро и расторопно, отбил неприятельский отряд, высланный на наших егерей, и быстрым своим приближением привёл в замешательство правый фланг неприятеля» [3: 48]. До своєї доповіді генерал-аншеф додав 2 прапори і 1 штандарт шведської залоги Санкт-Міхеля, відбиті російськими військами в ході захоплення міста. Реляцію про битву і шведські прапори Мусін-Пушкін відправив Катерині II із секунд-майором лейб-гренадерського полку Сазоновим, який 15 червня 1788 р. привіз трофеї в Царське Село [3: 50]. Імператриця нагородила Сазонова табакеркою і наказала видати йому 500 рублів золотом, а двом нижчим чинам лейб-гренадерського полку, які супроводжували Сазонова, – по 100 рублів сріблом [3: 50].

А от на морі перші місяці війни виявилися вдалимими для Балтійського флоту Російської імперії. Так, уже в першому бою 17 липня 1788 р. неподалік острова Гогланд російська ескадра отримала стратегічну перевагу над супротивником, не давши шведському флоту просунутись углиб Фінської затоки до острова Котлін та гирла Неви [8: 128]. Шведський флот під командуванням герцога Карла Сьодерманландського вийшов у море 9 червня 1788 р., за день до офіційного оголошення війни, здійснивши перехід від Карлскруни до Гангута (Ганко) і далі до Свеаборга (Суоменлінна) [8: 132]. Тим часом російський Балтійський флот під командуванням адмірала Самуїла Грейга вийшов із Кронштадта 4 липня 1788 р. Він складався з 17 лінійних кораблів на чолі з 108-гарматним флагманом «Ростислав».

Окремими частинами флоту командували контр-адмірالی Алексей Спіридов і Тимофей Козлянінов [8: 134]. Вранці 17 липня шведський флот отримав повідомлення про появу росіян. Внаслідок слабого вітру противники повільно наближалися один до одного, і близько 15 годин у 30 милях на захід від острова Гогланд – між островами Стеншер (Вайндлоо) і Кальбодатунд – розпочався бій. Проти 17 російських лінійних кораблів шведи ввели в бій 15, а також 8 великих фрегатів, 5 малих фрегатів і 3 пакетботи [8: 135]. Рухаючись на південь паралельно один одному, ворожі ескадри вели запеклу артилерійську дуель. Внаслідок слабого вітру, який поступово зовсім стих, бій відбувався в густому пороховому диму, що ускладнювало визначення положення суден і передачу сигналів, тому накази доводилося доставляти на барках. «Ростислав» атакував шведський флагман «Густав III» і завдав йому значних пошкоджень, що змусило останнього на якийсь час залишити лінію бою [8: 137]. Російський флагманський корабель також серйозно постраждав і вже через годину після початку бою змушений був зробити те саме. О 20-й годині передні кораблі російської ескадри знаходилися близько до південних мілин Гогланда, тому адмірал Грейг віддав наказ повернути на північ. Російський флот почав маневр, під час якого лінійний корабель «Владислав» опинився між кораблями шведів і, не маючи підтримки, після 2000 пострілів втратив 260 осіб та за декілька годин здався [8: 138]. Те саме спіткало шведський віце-адміральський корабель «Принц Густав», який під вогнем «Ростислава» втратив 150 чоловік із 560 [8: 138]. Близько 22-ї години стрілянина припинилася, і ворожі флоти в темряві розійшлися на місця попередньої дислокації. Кожний із супротивників втратив по одному кораблю. Втрати серед особового складу становили 1150 осіб у шведів і 1800 чоловік у росіян [8: 139]. Обидві сторони оголосили себе переможцями, хоча бій закінчився внічию. Стратегічна перевага лишилася на боці росіян, які заволодили ініціативою у війні на морі. Шведський флот був змушений відступити до Свеаборга, що означало крах шведського плану війни – завдання швидкого удару по невідготовлених до війни російських морських і сухопутних силах із захопленням С.Петербурга.

Захопивши ініціативу на морі, російська ескадра одразу перейшла до контрнаступу, і вже 26 липня 1789 р. біля південного краю шведського острова Еланд в Балтійському морі завдала удару шведському флоту [8: 140]. План шведів на військову кампанію 1789 р. полягав у тому, щоб не допустити з'єднання головних сил російського флоту, які зимували в Кронштадті, з копенгагенською ескадрою Козлянінова. З'єднання російських ескадр забезпечило б росіянам на Балтиці перевагу в силах і, відповідно, панування тут. На початку липня 1789 р. обидва флоти вийшли в море. Російська ескадра Васілія Чічагова була представлена 20 кораблями та істотно поступалася силам противника: в бойову лінію шведи поставили 21 лінійний корабель із 60-76 гарматами кожен, у тому числі захоплений роком раніше «Владислав», а також 8 важких фрегатів із 40-44 гарматами [11: 123]. Однак російські кораблі мали потужнішу артилерію, а також більш численні і вмілі екіпажі, в той час як на шведських кораблях був недокомплект, адже частина особового складу постраждала від інфекційної хвороби, яку підхопила в Карлскруні.

Бій відбувся 26 липня 1789 р. о 14-й годині, приблизно в 50 морських милях на південний схід від острова Еланд [20: 42]. Шведські кораблі, підхопивши вітер, стали наближатися до російської ескадри, намагаючись рухатися так, щоб не бути відрізаними від Карлскруні. Адмірал Чічагов ішов тепер у крутий курс, при якому кут між напрямом вітру і напрямом руху судна становив менше 90°, хоча його ар'єргард був ще далеко під вітром [24: 219]. Останні 4 кораблі шведської ескадри на всіх вітрилах пішли на зближення з російським ар'єргардом, але повинні були затриматися, оскільки інші кораблі їхньої ескадри разом із флагманом не пішли у бій. Центр поспішив на допомогу своєму авангарду: 2 передні російські кораблі, сильно пошкоджені у двогодинному бою, змогли ухилитися, і цей маневр наслідував увесь російський флот. Герцог Карл Сьодерманландський як головнокомандувач неодноразово віддавав накази підійти на половину гарматного пострілу і охопити задні російські кораблі, оскільки 5 із них сильно відстали [24: 222]. Хоча в бою взяли участь 19 російських і 17 шведських лінійних кораблів, проте втрати обох флотів у особовому складі та матеріальній частині були незначні. Головною причиною обережності у битві біля острова Еланд стала нерішучість адмірала Чічагова, який не бажав ризикувати власними силами, очікуючи на підкріплення. У той же час бій мав далекосяжні наслідки. Кілька днів шведи ще трималися курсу російського флоту, але потім відступили до Карлскруні. Не зумівши перешкодити з'єднанню російських ескадр Чічагова та Козлянінова, шведи поступилися пануванням на морі росіянам, хоча й мали при цьому значну чисельну перевагу, тому незабаром росіяни замкнули супротивника у Карлскруні.

Але першу повну перемогу Балтійський флот Російської імперії одержав 24 серпня 1789 р. на рейді у міста-фортеці Свенсксунд (Руотсінсальмі, Котка) в протоці між островами Балтійського моря Коткансаарі, Муссала і Куутсало, яка увійшла в російську історію як перша битва у Роченсальмі [4]. 22 серпня 1789 р. шведський флот загальною кількістю 49 кораблів під командуванням адмірала Карла-Августа Еренсверда зайняв оборону на рейді серед островів поблизу Свенсксунда. Шведам вдалося перегородити єдино доступну для великих суден протоку, затопивши там 3 судна. 24 серпня 86 російських кораблів під командуванням віце-адмірала Нассау-Зігена почали атаку з двох боків [14: 86]. Південний загін під командуванням генерал-майора Івана Балле протягом кількох годин відволікав на себе основні сили шведів, у той час як з півночі пробивалися основні сили російського флоту під командуванням контр-адмірала Джуліо-Ренато де Літта [14: 87]. Кораблі вели вогонь, тоді як спеціально навчені команди матросів і офіцерів прорубували прохід через затоплені шведами судна. Через 5 годин протока Свенсксунд була розчищена, і росіяни увірвалися на рейд. Шведи зазнали нищівної поразки через те, що не змогли вчасно підготуватися до оборони, тому втратили 39 кораблів разом із адміральським, а втрати росіян склали лише 2 кораблі.

Тим часом, перемоги на морі вочевидь надихали і сухопутні сили, тому на допомогу російським військам у Кюммєнгордській губернії взимку 1789-1790 рр. Катерина II відрядила генерала Осипа Ігельстрьома та принца Ангальт-Бернбургського. Контратаку росіян було призначено на 18 квітня 1790 р. Наступ на військо Густава III було сплановано з 3 боків: 1) лівий північний фланг мав вдарити по шведській піхоті біля селища Пардакоскі; 2) правий

південний фланг мав забезпечувати затримку постачання з моря біля селища Валкіала; 3) центр – удар усіх сил на авангард шведського короля поблизу селища Кернікоскі [15: 75]. Спочатку атака росіян була успішною, і шведи почали відступати. Генерал-поручник принц Віктор-Амадей Ангальт-Бернбурзький вирішив узяти Кернікоскі. Він видав наказ швидким маршем захопити кернікоський міст. Росіяни заволоділи ворожою батареєю, і шведи почали залишати шанці. Але невдовзі вони одержали сильну підтримку й відповіли потужною контратакою. Принц Ангальт-Бернбурзький не дочекався підмоги, тому росіяни були змушені відступати. Війська були поділені на 3 колони: частини принца Ангальт-Бернбурзького перебували в ретирадї, бригадир Василь Байков розділив свої війська навпіл і потрапив під подвійний обстріл шведської артилерії, а підкріплення генерал-майора Бергмана та бригадира князя Мещерського не змогли вчасно підійти на допомогу [15: 76]. Таким чином, росіяни знову зазнали поразки, причому принц Ангальт-Бернбурзький і бригадир Байков померли від поранень [15: 77].

Усвідомлюючи невідповідність Росії до боротьби на Балтійському морі, Густав III зайнявся підготовкою до війни флотилій. З 1771 р. він довів чисельність флоту до 23 лінійних кораблів, 11 фрегатів, а гребний флот – до 140 суден [25: 357]. Російський флот чисельно, але не якісно переважав шведський. Він був розсосереджений та складався з 49 кораблів і 25 фрегатів. Проте через старість половина суден не могла вийти з портів. Майже всі придатні до бою кораблі були відряджені до Середземномор'я, щоб відволікти увагу Османської імперії від Чорного моря.

Шведський план нападу на Росію складався з кількох важливих пунктів:

1) зосередження сухопутних сил біля Фінляндії, щоб відтягнути від Санкт-Петербурга російську армію та звільнити узбережжя; 2) генеральна битва на морі, поразка російського флоту, блокада Кронштадту, де, на думку шведського короля, мала б переховуватися решта російського війська; 3) виділення 20-тисячного корпусу та його завантаження на гребні судна, щоб потім безперешкодно пройти до Санкт-Петербурга, а звідти вже диктувати умови миру Росії.

Маючи відомості про неготовність Росії вести війну у Фінській затоці, Густав III не мав сумнівів у власній перемозі. Але він поспішив і припустився величезної помилки: не дав усьому російському Балтійському флоту піти до Середземного моря. Напад з моря спричинив сильний переполох у Санкт-Петербурзі, бо ані флот, ані армія не були готові до війни, і це усвідомлювали всі. Одночасно з рухом свого флоту до Кронштадта, Ревеля і Санкт-Петербурга шведи почали сухопутний наступ у Фінляндії, обложивши Ньюшлот, після взяття якого, як відзначає російський історик К.Ордін, шведи «були тепер у центрі російських сполучень і могли прямо й безпосередньо загрожувати Петербургу» [13: 51]. Впевнений в успіху, Густав III навіть висловлював намір скинути статую Петра I в Петербурзі і влаштувати бал в одному з палаців Петергофу [13: 52].

У Санкт-Петербурзі приготування і плани Стокгольма, про які Катерина II була достатньою мірою поінформована, викликали серйозні побоювання. Небезпека, що загрожувала російській столиці, за свідченням сучасників, вкрай турбувала двір. За спогадами адмірала Чічагова, коли 2 червня 1788 р. у Санкт-Петербурзі отримали звістку про вихід шведського флоту з Карлсруни, віце-президент Адміралтейства-колегії Іван Чернишов втратив голову, а виконуючий обов'язки головного командира Кронштадтського порту Петро Пущин прийшов у відчай [23: 207]. Статс-секретар імператриці Антоній Храповицький писав у щоденнику: «Всю ніч не виходило з голови, що шведський король може вигадати атакувати Кронштадт. Сама тільки думка нестерпна» [18: 208]. Катерина II в цей час нарікала, що Петро I «близько [до кордону] столицю государеву воздвиг» [23: 209]. Для підбадьорення петербуржців імператриця переїхала з Царського Села в столицю і заявляла про свій намір, при потребі, вийти з гвардією в табір на Осиновому Гаю [23: 211]. Місто в цей момент готувалося до оборони, на крайній випадок були вжиті заходи для евакуації деяких речей, архівів тощо. Для захисту Санкт-Петербурга планувалося розділити місто на квартали і доручити оборону озброєним мешканцям. У липні 1790 р. Катерина II писала, що «Петербург тепер має вигляд місця битви, а я й сама живу нині в головній квартирі» [22: 331]. Пізніше імператриця зізналася, що вірила в цей момент у можливість взяття столиці шведами.

Не менше побоювань викликало становище Санкт-Петербургу і у весняно-літню кампанію 1790 р., коли королівський флот знову опинився неподалік від Кронштадту. Отримавши звістку про наступ шведів, імператриця всю ніч не спала, а «граф Безбородько плакав» [21: 369]. Звуки артилерійського бою між російським та шведським флотами, що стався 23-24 травня 1790 р. між фортом Красна Горка і островом Сескар, було чути в Санкт-Петербурзі [20: 173]. Як відзначав командувач 2-ї дивізії російського гребного флоту Александр-Луї Ланжерон, «хто не був у Петербурзі в дану мить, не може уявити собі відчайдушного становища столиці та сильного переполоху на вулицях міста і в околицях» [20: 178].

3 липня 1790 р. у Выборзькій затоці Балтійського моря відбулася одна з вирішальних битв [4: 13]. Місце майбутнього бою було намічене ще у перший тиждень червня. Через білі ночі, що не дозволяли діяти приховано, а також несприятливі для шведського вітрильно-гребного флоту (загальною чисельністю до 400 суден) південно-західні вітри кораблям Густава III не вдалося перейти в контрольовані Швецією фінські води. Це дозволило росіянам, у свою чергу, з'єднати сили вітрильного флоту і гребної флотилії берегової оборони [10: 108]. За наказом короля шведський флот став на якор між островами Крюсерорт (Рістінемі) і Біскопсьо (Піісаарі) у північній частині Выборзької затоки на відстані маршового удару по російській столиці. Вітрильний флот під командуванням флагман-капітана адмірала Норденсьольда, що знаходився в прямому підпорядкуванні гранд-адмірала принца Карла, герцога Сьодерманландського, налічував до 16 тис. осіб особового складу і складався з 22 лінійних кораблів, 13 фрегатів і декількох малих суден. Шхерний гребний флот мав 14 тис. матросів і солдатів сухопутних військ на борту і очолювався флагман-капітаном Георгом де Фрезе, який особисто звітував перед Густавом III [10: 110]. 8 червня 1790 р. російський Балтійський флот під командуванням адмірала Чічагова блокував обидва морські проходи до Выборзької затоки і став чекати підходу гребної флотилії віце-адмірала Нассау-Зігена з боку Кронштадту [4: 21]. У блокаді

шведського флоту взяли участь основні російські сили з 50 лінійних кораблів, фрегатів і малих суден із 21 тис. матросів на борту, а також ескадра підтримки з 20 галер під командуванням капітана Петра Слізова і 8 гребних шхерних фрегатів під командуванням віце-адмірала Козлянінова [11: 570]. Основні сили російського флоту з 18 лінійних кораблів, 10 фрегатів і катерів під командуванням Чічагова, що розтягнулися від мису Репієгрунд до острова Ронд, знаходилися напроти головних шведських сил. Вихід з протоки Бйоркьосунд охороняла російська гребна флотилія під керівництвом принца Нассау-Зігена [11: 571]. 18 червня відбулася шведська атака на російський галерний флот поблизу Тронгсунда (Уурас), розпочата за наказом Густава III 2 днями раніше, однак закінчилася безрезультатно через відсутність підтримки з боку головних сил [11: 572]. Тим часом у шведського флоту, замкненого у Выборзькій затоці, загострилася нестача запасів прісної води і продовольства, що змусило короля перейти до рішучих дій. 19 червня він доручив адміралу Норденсьольду розробити план прориву блокади за першої вітряної погоди, що передбачало відволікаючий маневр канонерських човнів і головний удар у напрямку Крюссерорта, який мав намір очолити особисто монарх [10: 114]. 2 липня під час військової ради шведського командування здійнявся сприятливий для їхнього флоту північний вітер [15: 345]. Під кінець дня Густав III віддав наказ розпочати прорив до Крюссерорта не пізніше 10 години ранку наступного дня. О 2-й годині ночі 3 липня шведські кораблі почали обстріл російських берегових батарей [21: 482]. Одночасно шведські барки під командуванням підполковника Якоба Тьорнінга атакували російську ескадру на захід від острова Васікансаарі в західній частині протоки Бйоркьосунд. Близько 7-ї години ранку Густав III доручив Югану аф Пюке, капітану 64- гарматного лінійного корабля «Дрістігетен», очолити прорив російської блокади [25]. Капітан Пюке повів військові судна до західного виходу із затоки по вузькому фарватеру між мисом Сальvorsунд і Крюссерортом, назустріч передовим лінійним кораблям загороджувального загону російського контр-адмірала Іларіона Повалішіна «Всеслав» і «Святий Петро» [21: 484]. Шведський корабельний стрій складався з флагманського корабля «Король Густав III» із герцогом Карлом Сьодерманландським на борту, який ішов у центрі, галери «Серафімерорден» з Густавом III на борту, корабля «Манлігетен» – близнюка «Дрістігетена», а також кількох лінійних кораблів і фрегатів, у тому числі фрегата «Земіре», 74-гарматного лінійного корабля «Енігетен» і 3-х брандерів [35]. Веслова флотилія прикривала вітрильну групу із заходу, йдучи паралельним курсом уздовж берегової лінії. Перед боєм Густав III перейшов з «Серафімерордена» на барку. За наказом капітана Пюке допоміжний особовий склад не брав участі в бойових діях, сховавшись у трюмах. За кілька хвилин шведський корабельний стрій зіткнувся з «Всеславом» і «Святим Петром» [25; 35]. Барку з королем на борту оминули російські ядра, а от «Король Густав III» отримав серйозні пошкодження, гранд-адмірал герцог Карл Сьодерманландський був поранений. Особистий корабель короля «Амфіон» не постраждав. Водночас гребний стрій кораблів, що складався з фрегатів «Стірборн», «Нурден», «Селлан Верре», «Мальмберг» і «Гйельмшерна», а також кількох гарматних човнів під командуванням Якоба Тьорнінга, розсік перші російські загородження і вступив у сутичку з другими [21: 490]. «Стірборн», незважаючи на ураганний обстріл, зумів прорватися через заслін, завдавши значної шкоди флагманському кораблю росіян «Святий Петро» і бомбардирському судну «Переможець» [4: 44]. З'єднання російських кораблів, яке блокувало вихід із Выборзької затоки, незабаром було остаточно розсічене стрімким просуванням шведів [4: 45]. Втрати шведського вітрильного флоту у Выборзькій битві склали 8 кораблів, 7 із яких сіли на мілину через погану видимість, галери «Естергьотланд», «Нордшьєрнеорден» і «Даларне» були захоплені росіянами при спробі прорвати блокаду, коли рухалися вздовж берегової лінії Выборзької затоки [4: 46]. Шведський вітрильний флот, що вцілів при прориві блокади, пішов у відкрите море, після чого перегрупувався і попрямував на ремонт до морської фортеці Свеаборг поблизу Гельсінгфорса. Адмірал Чічагов знову діяв нерішуче і не зміг наздогнати шведів, хоча й переслідував їх аж до Свеаборга [21: 500].

Таким чином, шведам не дозволили реалізувати план висадки десанту поблизу Санкт-Петербурга, а заколот шведських офіцерів, що отримав назву «Аньяльської конфедерації», позбавив війська Густава III шансів на взяття і без того загартованого в боях Ньюшлота [33]. «Аньяльську конфедерацію» як політичне угруповання в шведській армії утворили 113 офіцерів-шляхтичів, виступивши проти абсолютизму Густава III [32]. 8 серпня 1788 р. у містечку Аньяла на західному березі річки Кюммене офіцери шведської армії, народжені у Фінляндії, уклали «Декларацію Аньяльських конфедератів», або «Умови фінляндської армії», в якій вимагали від короля припинити розпочату ним без узгодження зі станами риксдагу війну з Росією, якнайшвидше вступити з нею в мирні переговори і повернутися до конституційного правління, що існувало до абсолютистського серпневого перевороту 1772 р. Однією з основних вимог «Аньяльського союзу» було термінове скликання риксдагу. Частина офіцерів домогалася суверенного державного від'єднання Фінляндії від Швеції в тій чи іншій формі (погоджуючись при цьому на автономію у складі Росії) [27: 134]. Лідери «Аньяльського союзу» Карл-Густав Армфельт та Юган-Андерс Єгергорн вступили в контакт із російським урядом для створення маріонеткового уряду автономної Фінляндії. Верхівка «Аньяльського союзу» (Юган-Андерс Єгергорн, Карл-Густав Армфельт, Роберт Монтгомері, Карл-Ерік Маннергейм) звернулися через російських генералів у Ньюшлоті з відозвою до російської імператриці визнати їхню ініціативу щодо автономного уряду Фінляндії і надати зброю для захисту інтересів її мешканців, знехтуваних шведським королем [26]. Офіцери і дворянська верхівка були невдоволені війною, яка мала знову призвести до економічної та політичної кризи у Швеції; особливо це стосувалося провінцій Фінляндії. Тому одразу було задекларовано, що в разі поразки шведського флоту у Фінській затоці «Аньяльський союз» розпочне відкрите повстання проти Густава III [28: 83].

Російський уряд дав чітку відповідь аньяльцям на їхню пропозицію ще 9 серпня, підкреслюючи, що «вступ російських військ і їхнє перебування в регіоні не тільки не призведе до утисків місцевих мешканців, але, навпаки, слугуватиме встановленню й укріпленню такого політичного і громадського побуту, якого бажають і повинні бажати справжні розумні патріоти, що прагнуть дійсного і непорушного блага для своєї держави» [13: 29]. Тому Катерина II

вирішила одразу відправити в прикордонну Кюмменегордську губернію у селище Ліікала свого представника, якому було доручено вирішити так зване «фінляндське питання» і налагодити зв'язок із офіцерами-заколотниками [13: 30]. Цим представником був колишній офіцер шведської армії Гьоран (Георг) Магнус Спренгтпортен, який ще у 1780 р. подав Густаву III прохання про відставку і вирушив до Америки, щоб підтримати боротьбу за незалежність від Великої Британії, однак згодом був змушений повернутися на батьківщину [13: 31]. У 1785 р. Спренгтпортен відправився до Нідерландів, де планував взяти участь у військових діях проти Австрії, яка володіла Бельгією, а на початку 1786 р. передав російському послу в Амстердамі пам'ятну записку щодо так званого «фінляндського питання» [17: 97]. Спренгтпортен став замислюватися про відокремлення Фінляндії від Швеції з допомогою Росії після невдалих війн Швеції за гегемонію на Балтійському морі. Він на власні очі бачив усю міць Росії, тому зрозумів, що Швеції навряд чи вдасться довго утримувати Фінляндію, а спроби американців створити демократичну державу породили у нього думку про незалежну Фінляндію, яка б знаходилася під захистом Росії. У 1786 р. Спренгтпортен передав російському послу в Стокгольмі написаний французькою мовою проект, що стосувався незалежності Фінляндії, через що незабаром Катерина II запропонувала йому перейти на російську службу [1: 250]. Вже у вересні 1786 р. Спренгтпортен емігрував до Санкт-Петербурга; йому були даровані титул камергера імператорського двору, звання генерал-майора російської армії і велика грошова винагорода [13: 32].

Спрямування колишнього шведського офіцера до заколотників «Аньяльського союзу» було авантюричним кроком Катерини II, яка перевіряла на міцність вплив Густава III на його оточення, зокрема й на стани в риксдагу. Спренгтпортен мав намір закликати мешканців Фінляндії до повстання на благо незалежності їхньої батьківщини. Він вже встиг підготувати план проведення станового сейму в Тавастегусі, який повинен був легітимізувати відокремлення Фінляндії від Швеції. Крім того, Спренгтпортен підготував агітаційно-пропагандистську брошуру, призначену для населення Фінляндії, під назвою «До Батьківщини!» шведською та фінською мовами [18: 610]. Коли шведська армія в жовтні 1788 р. розійшлася на зимові квартири у прикордонних фінських селищах, план Спренгтпортена та заколотників «Аньяльського союзу» щодо повстання зруйнувався. Взимку 1788-1789 рр., перебуваючи безпосередньо на шведській території у селищі Аньяла, Спренгтпортен власноруч розробив план бойових дій російської армії на літо 1789 р. [18: 611]. Як досвідчений військовий, Спренгтпортен і сам брав участь у бойових діях, зокрема, в битві при Поррассальмі [18: 609]. У лютому 1790 р. мировий суд в Обу заочно засудив його до смертної кари за державну зраду та шпигунство на користь Росії.

В лютому 1789 р. верхівка «Аньяльського союзу» зустрілась із Спренгтпортемом у селищі Ліікала для того, аби обговорити подальші спільні дії і видати лист-віدозву до всіх станів Фінляндії, у якому було зазначено, що «ініціатором підступної загарбницької війни є незаконний уряд Густава III, який здійснив державний переворот і не прагне надалі радитися зі станами свого королівства, що представляють інтереси всіх підданих у риксдагу. Ми вимагаємо повернення до добросусідських відносин між Швецією та Росією і повернення до кордонів від 1743 р., а також перетворення Старої Фінляндії у межах провінцій Саволак і Кюмменегорд на автономну територію під протекцією Санкт-Петербурга і Стокгольма одночасно...» [13: 36]. Ця відозва була підписана генерал-майором Карлом-Густавом Армфельтом, полковником Себастьяном фон Оттером, полковником Юганом-Генріком Гястеско, командиром легкої піхоти Пером аф Енег'ельмом, підполковником Отто Клінгспором, ад'ютантом Карлом-Генріком Кліком і майором Юганом-Андерсом Єгергорном, який вважається, нарівні з Спренгтпортемом, батьком цього плану [13: 38]. Сам Спренгтпортен свій підпис не залишив, адже вважався представником сторони протектора – російської імператриці Катерини II – і мав лише функції контролю та спостереження, а тому надсилав до Санкт-Петербурга кожної неділі доповідні листи щодо ситуації із вирішенням «фінляндського питання» на користь Росії.

Густав III негайно дізнався про відозву «Аньяльського союзу». Він закликав генерал-майора Карла-Густава Армфельта та інших офіцерів підписати присягу на вірність шведській короні і дати обіцянку боротися до останньої людини проти Росії. Не отримавши позитивної відповіді, король наказав герцогу Сьодерманландському і його військам у Фінляндії розігнати заколотників і доставити їх на суд до Стокгольму вже навесні 1789 р., що частково і було зроблено. З усіх офіцерів, які входили до «Аньяльського союзу», арештувати за участь у заколоті вдалося лише кількох: С. фон Оттера, Югана-Генріка Гястеско, Пера аф Енег'ельма, Карла-Густава Армфельта та Г. Котгена [26]. Так, Юган-Генрік Гястеско був засуджений до смертної кари у квітні 1790 р. і обезголовлений вже 8 вересня 1790 р., адже до кінця життя не відмовився від своїх прагнень звільнити Фінляндію від шведської влади, навіть ціною російської протекції. Інші ж арештовані заколотники за надання цінних і важливих свідчень, покаялися і прийняли присягу на вірність Густаву III, за що отримали пожиттєві терміни ув'язнення в Мальмьо, Лунді, Вісбю та Умео [30].

У серпні 1789 р. ад'ютант Карл-Генрік Клік і майор Юган-Андерс Єгергорн змогли перейти на територію російської Кюмменегордської губернії, де у селищі Ліікала на штаб-квартирі Спренгтпортена видали зверення до Катерини II негайно втрутитись у ситуацію і почати наступ проти шведських військ у Фінляндії [32]. «Коли ми підписали лист-відозву до населення Фінляндії, до полків та дивізій, до командирів та генералів, що народились в Озерному краю і воювали під стягами як Густава III, так і Вашої Імператорської Величності, ми прагнули захисту своїх національних прав від передбачуваних утисків зі сторони уряду Шведського королівства і отримали від Вашої Імператорської Величності згоду йти у бій за свою Вітчизну – Фінляндію. Ми очікували, що шведські війська добровільно складуть зброю, коли побачать швидкий наступ Вашої армії від Выборга аж до Обу, і ними у цей момент оволодіє жахиття смерті. Але ворог випередив Вас і завдав удару у саме серце нашого руху – обезголовив майбутній уряд автономної Фінляндської держави під Вашою протекцією. Ми ті, хто перейшов на Ваш бік у цій війні, встигли помітити, що шведська корона вживає заходів, які несумісні із національними правами, що ми, як громадяни, вважаємо, зобов'язані захищати, навіть ціною свого життя! Тим не менше ці труднощі, ми вважаємо, не завдадуть

великого удару народу Фінляндії, який лишається вічним сусідом Вашої Імператорської Величності. Зібравшись у селищі Аньяла, ми планували створити державу загального блага на автономних правах і плекати мир між двома царствами-сусідами, що оточують нас. Остання мирна угода із Російською імперією, яка припинила катастрофічну війну і зруйнувала нашу країну, давала надію на мирне співіснування Фінляндії та Швеції, проте надмірні амбіції Густава III довели – разом нам вже не бути! Ми ризикнули утворити автономний уряд Фінляндської держави, сподіваючись на глибоке підпорядкування Вашій Імператорській Величності як гаранту-протекту наших природних національних прав і тому віримо, що Ваша милість врятує наш Озерний край від зубожіння та руйнівної війни. Щоб дізнатися волю Вашої Імператорської Величності щодо подальшої долі майбутньої Фінляндської держави, ми вели переговори з Вашим безпосереднім представником. Ми очікуємо, що після того, як Густав III спробував знищити нашу ініціативу в Аньяла, Ваша Імператорська Величність милосердно втрутиться у цю складну ситуацію і надасть зброю фінляндцям, щоб повернути у власному домі мир та спокій. Тепер ми продемонстрували для всього світу, що ми хочемо відмовитися від прийняття жаклих наслідків правління шведської корони у Фінляндії, звільнити наш народ від жахиття постійних війн і відновити «вічний мир» із нашим східним сусідом. Табір аньяльських повстанців, Ліікала, 9 серпня 1789 р.» [27: 176-177].

Проте Катерина II категорично засудила цю акцію заколотників, зазначивши, що Фінляндія і надалі має лишатися складовою частиною Шведського королівства [13: 40]. Не одержавши підтримки з боку Росії, «Аньяльський союз» розпався восени 1789 р., а його учасники були арештовані шведською жандармерією і засуджені до ув'язнення чи каторги. Спренгптортен повернувся до Санкт-Петербурга, а після війни подорожував країнами Європи, виконуючи дипломатичну місію від імені Катерини II. Вже за Павла I йому надано звання генерала від інфантерії, а за дорученням Олександра I у 1802-1803 рр. Спренгптортен об'їздив усю Росію для огляду з військово-стратегічною метою [18: 613]. У 1805 р. він представив російському імператору розлогу доповідь із пропозицією про автономію Фінляндії і відтворення Королівства Польського у складі Російської імперії [18: 614]. З початком російсько-шведської війни у 1808 р. Спренгптортен став однією з ключових фігур. Йому було запропоновано брати участь у завоюванні Фінляндії в якості військового, але він відкинув цю пропозицію. Однак з 1 грудня 1808 до 17 червня 1809 рр. Спренгптортен обіймав посаду генерал-губернатора Великого князівства Фінляндського [18: 615]. За свої заслуги Спренгптортен отримав графський титул. Помер він у жовтні 1819 р. у Петербурзі.

Катерина II, яка спланувала створення маріонеткового уряду автономної Фінляндської держави за посередництва Спренгптортена як знавця «фінляндського питання», протягом усієї військової кампанії 1788-1790 рр. так і не дала чіткої відповіді представникам «Аньяльського союзу». Її головною метою було посягти антишведські настрої у Фінляндії, зневіру серед офіцерських кіл шведської армії та розбрат серед станів, які впливали на рішення риксдагу. Коли ж військові дії протягом весни-літа 1789 р. не виказали слабкості в стані ворога, Катерина II вирішила не втілювати свою «фінську авантюру», адже населення не підтримало заколотників. Проте уцілілі від розправи представники «Аньяльського союзу», яким Катерина II дозволила перетнути кордон і оселитись у Выборзі та Санкт-Петербурзі, в подальшому використовувалися царським урядом у якості маріонеткових делегатів, що на мирних переговорах зі Швецією були голосом пригнобленого народу Фінляндії.

Що ж стосується заключного етапу військових дій, то останнім військовим зіткненням, як на морі, так і взагалі в російсько-шведській війні 1788-1790 рр., стала друга битва біля Свенсксунда (або друга битва у Роченсальмі), що відбулася 9-10 липня 1790 р. [5]. Саме у цьому морському бою вперше і востаннє за все XVIII ст. шведські військово-морські сили завдали нищівної поразки російському Балтійському флоту, що призвело до закінчення практично вже виграної Росією війни на невігідних для російської сторони умовах.

Спроба штурму Выборга, розпочата шведами в червні 1790 р., не увінчалася успіхом. 4 липня шведський флот, блокований російськими кораблями у Выборзькій затоці, вирвався з оточення ціною значних втрат. Відвівши галерний флот і основний склад вітрильних бойових кораблів, уцілілих при прориві блокади, до Свенсксунда, Густав III і флагман-капітан підполковник Карл Улоф Кронштедт почали підготовку до передбачуваної атаки росіян [11: 571]. 6 липня були зроблені остаточні розпорядження щодо організації оборони, з урахуванням минулих помилок. На світанку 9 липня, з появою на горизонті російських кораблів, був відданий наказ до початку відсічі. На відміну від першої битви у Свенсксунда, російські війська вирішили прориватися на шведський рейд лише з одного боку протоки. Начальник російського гребного флоту у Фінській затоці віце-адмірал Карл Нассау-Зіген підійшов до Свенсксунда о 2-й годині ночі, а о 9-й ранку 10 липня без попередньої розвідки почав бій, імовірно, бажаючи зробити подарунок імператриці Катерині II до дня сходження на престол [3: 281]. Від самого початку битви її перебіг виявився сприятливим для шведського флоту, який міцно закріпився на рейді у Свенсксунда потужним Г-подібним якірним строем, попри значну перевагу росіян у особовому складі і корабельній артилерії [3: 282]. У перший день бою російські кораблі атакували південний фланг шведів, але були відкинуті ураганим вітром і обстріляні шведськими береговими батареями. Шведи, вміло маневруючи, перемістили канонерські човни на лівий фланг і змішали стрій російських галер. У ході панічного відступу більшість останніх, а слідом за ними і фрегатів, була розбита штормовими хвилями, затонула або перекинулася. Кілька російських вітрильних кораблів, що встали на якір неподалік протоки Свенсксунд, були взяті на абордаж, їхній екіпаж захоплений у полон, а майно спалене вщент. По обіді 10 липня шведи закріпили свою диспозицію новою успішною атакою [3: 283]. Залишки російського флоту були остаточно відігнані від Свенсксунду. В бою, що став наймасштабнішим за кількістю загиблих у історії війн на Балтійському морі, з обох сторін було задіяно до 500 кораблів, включаючи транспортні судна, близько 30 тис. осіб і кілька тисяч корабельних гармат. Друга битва у Свенсксунда коштувала російській стороні близько 40% Балтійського флоту і берегової оборони

у Фінській затоці. Катастрофічна поразка змусила Росію піти на мирні переговори зі Швецією, результатом яких стало підписання мирної угоди, що відновила передвоєнний status quo [8: 38].

Вярський мир був підписаний 14 серпня 1790 р. на хуторі Вярля. (У російських документах тієї епохи використовувалося написання «Вереля»; нині це селище Вярля в районі фінського міста Коувала у провінції Кюменлааксо) [9: 130]. Від імені Російської імперії договір підписав генерал-поручик, генерал-губернатор Сибірський та Уфимський барон Осип Ігельстрьом, а від імені Шведського королівства – генерал-майор, обер-камерюнкер, генерал-ад'ютант короля Густава III барон Густав-Моріц Армфельт, небіж одного з лідерів «Аньяльського союзу» Карла-Густава Армфельта [8: 40]. Договір був укладений як безстроковий. Основні умови мирної угоди, яка відновлювала «вічний мир» між Швецією та Росією, підтверджували непорушність постанов Ніштадтського та Обуського (Абоського) мирних договорів, збереження довоєнних кордонів, взаємне звільнення полонених, встановлення правил судноплавства у північній та східній частинах Балтійського моря, підтвердження дозволу російського уряду на безмитні закупівлі Швецією в російських балтійських портах хліба (зерна, борошна) на 50 тис. рублів золотом і деревини на 200 тис. рублів сріблом щорічно [14: 67].

Тим часом у Швеції військові дії проти Росії викликали рішучий опір серед аристократії. 16 березня 1792 р. відбувся новий заколот, уже серед депутатів риксдагу, внаслідок якого короля було вбито [7: 259]. Під час балу-маскараду в Шведській королівській опері Густав III був смертельно поранений пострілом у спину Якобом-Юганом Анкарстрьомом і помер за кілька днів [7: 260]. Після закінчення війни зі Швецією Росія розпочала масовану фортифікацію східного берега річки Кюмень (Кюмійокі), яка в 1743-1809 рр. слугувала природним кордоном між Росією і Швецією. Пізніше на місці зведених у цьому місці російських оборонних споруд – морського форту «Слава» і наземної фортеці Кюмінліна виникло фінське портове місто Котка.

Однак, незважаючи на всі успіхи російської зброї у війнах зі Швецією у XVIII ст. і пов'язані з цим територіальні надбання у Фінляндії та Прибалтиці, було очевидно, що Санкт-Петербург, як і раніше, вкрай уразливий. Ще в 1740 р. командував шведськими військами у Фінляндії генерал Кронштедт зазначав, що «ні Кронштадт, ні Виборг або Кексгольм не в змозі попередити раптового нападу на Петербург» [16: 83]. Загроза, яку шведи створили російській столиці у війні 1788-1790 рр., продемонструвала справедливість цієї тези. Як наслідок, на межі XVIII-XIX ст. багато російських політичних та військових діячів висловлювало думку про необхідність повного приєднання Фінляндії для гарантування безпеки Санкт-Петербурга з півночі та заходу [16: 85]. Коли на одній із нарад імператор Олександр I поцікавився у генерала Павла Сухтелена, де повинна проходити справжня російсько-шведська межа, останній провів лінію від містечка Торнеа (Торніо) на півночі Ботнічної затоки до Льодовитого океану, залишивши тим самим усю Фінляндію з російської сторони [16: 87]. Втім, Катерина II та Павло I упродовж кінця XVIII ст. підтримували міцні дружні відносини зі Швецією і навіть допомагали їй придушувати антиурядові заклоти 1793 та 1799 рр. Таким чином, можемо зробити висновок, що збройний конфлікт між Росією та Швецією у 1788-1790 рр. був спровокований реваншистськими амбіціями Густава III повернути втрачені у 1700-1721 та 1741-1743 рр. території Інгерманландії, Карелії, Естляндії та Ліфляндії. Він не призвів до істотних змін, а вкотре закріпив status quo ante bellum.

Що ж до місця Фінляндії у планах ворогуючих сторін, то слід підкреслити, що для Шведського королівства ця територія була плацдармом для наступу на схід задля відвоювання колишніх провінцій, а для Російської імперії вона відіграла виключно роль «захисного щита» С.Петербурга. Невдала спроба фінляндців з «Аньяльського союзу» створити автономну Фінляндську державу під особистою протекцією російської імператриці Катерини II була використана у мирних переговорах обома ворогуючими сторонами як козир у збереженні передвоєнного стану. Визначаючи особливості ведення військових дій на суші і на морі між арміями і флотами Російської імперії та Шведського королівства, слід зазначити, що війна 1788-1790 рр. з достатньою ясністю продемонструвала, що для Швеції, навіть за найсприятливіших для неї обставин, подальша боротьба з Росією за панування на Балтійському морі є вже безнадійною справою. «Золота доба» Густава-Адольфа, Карла-Густава і навіть Карла XII минула незворотно. А от для Росії ця війна, що відбувалася в надзвичайно скрутній політичній ситуації, попри боротьбу з Османською імперією і загрозу війни з боку Пруссії, стала блискучим подарунком долі для Катерини II та її військових. Російська армія витримала це випробування, незважаючи на те, що її основні дії мали характер лише оборони. Великі битви мали місце лише на морі, поблизу Виборга та у Свенсунда; саме там відбувалися центральні події війни.

Досліджуючи підтримку режимом Катерини II радикальних автономістських настроїв у фінляндському суспільстві напередодні та у період російсько-шведської війни 1788-1790 рр., можемо з упевненістю констатувати, що лише дії графа Спренгтпортена на ниві «фінляндського автономізму» в 1780-х рр. змусили російську імператрицю замислитись над авантюрою утворення автономної «Фінляндської держави» під протекцією Російської імперії. Маючи тісні зв'язки з офіцерами шведської армії, народженими у Фінляндії, Спренгтпортен дізнався про поширення антишведських настроїв та заколот у Фінляндії проти Густава III, тому для більш чіткої мети на майбутнє було зініційоване створення «Аньяльського союзу». На жаль, заколотники-автономісти виявилися лише пішаками у складній партії двох могутніх морських держав – Шведського королівства та Російської імперії, адже жоден із монархів не хотів бачити у себе під боком псевдодержаву чи автономне територіальне утворення під протекцією замість надійного щита своїх прикордонних земель. Тому «Аньяльський союз» і було ліквідовано; проте його автономістські ідеї надихнули наступні покоління, народжені у Фінляндії вже як частині Російської імперії. Це стало першою цеглиною в майбутньому русі за визволення Фінляндії і створення незалежної республіки.

Загалом, політичне становище Фінляндії в кінці XVIII ст. було найбільш нестабільним та рухливим. Через постійні війни між Росією та Швецією протягом усього століття (1700-1721, 1742-1743, 1788-1790) в Озерному краї, як його іменували самі мешканці, починає зароджуватись національна свідомість фінів як окремої європейської нації,

що, як і інші, має право на самовираження у створенні якщо не незалежної, то хоча б автономної держави, в якій поряд із органами центральної влади будуть існувати фінські, національні. Таким чином, зароджується майбутня система фінського самоврядування. Мешканці Фінляндії, які були підданими шведської корони, несли на собі весь податковий тягар, на відміну від таких же підданих у власне шведських провінціях по той бік Ботнічної затоки, щорічно сплачуючи у шведську скарбницю на задоволення загальнодержавних потреб майже половину (48%) усіх податків у державі. Економічно Фінляндія була сировинним придатком Швеції, постачаючи корабельну деревину, матеріали для будівництва (мармур, пісок, граніт), смоли, жито, рибу, рогату худобу. Фінляндія повністю залежала від Швеції у торговельному відношенні. Вся оптова торгівля була організована з урахуванням інтересів Швеції у ціновому сенсі й у сенсі географічного спрямування товарних потоків. Фіни не мали прямих торговельних зносин із іншими країнами. Особливу увагу шведська влада приділяла відносинам із Росією: фінам заборонялося вести з нею торгівлю через те, що Швеція і Росія були політичними ворогами внаслідок боротьби за гегемонію на Балтійському морі. Все це примушувало фінів поступатися своїми товарами шведським перекупникам за низькими цінами.

Аналіз використаного в дослідженні історичного матеріалу дозволяє зробити наступні висновки. Остання чверть XVIII ст. була для Фінляндії періодом зародження капіталістичного ладу. Відбувається нерівномірний розвиток торгівлі та сільського господарства. Більша частина зовнішньоторгового обороту Фінляндії знаходилася в руках стокгольмських купців. Королі Швеції проводили відносно Фінляндії політику гноблення. У Скандинавії, а особливо у Фінляндії, ніколи не було значного феодального землеволодіння. В політичному відношенні Фінляндія була повністю підпорядкована шведським можновладцям. Місцеві органи управління, як правило, знаходилися в руках чиновництва, що його надсилав коронний уряд Стокгольму. Перебування Фінляндії у складі Шведської держави гальмувало культурний, соціально-економічний та політичний розвиток регіону й ставило під загрозу національну самобутність фінів. Народ Фінляндії знаходився під шведським пануванням з кінця XIII ст. Із посиленням примусової «шведизації» у XVIII ст. виник рух національного відродження, що яскраво виявився під час російсько-шведської війни 1788-1790 рр. у ідеях автономістів із «Аньяльського союзу». Оскільки територія Фінляндії сама по собі, за умови миру зі Швецією, не була потрібна Росії, російський уряд, виявивши максимальну ліберальність, не тільки завершив військові дії на основі status quo, підписавши в 1790 р. Вяральську мирну угоду, але й уклав угоду про дружбу і співпрацю зі Швецією вже на початку 1791 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобович И. К вопросу о присоединении Финляндии к России [Текст] / И. Бобович // Скандинавский сборник XV. – Таллинн, 1970. – С. 247 – 254.
2. Бородин М. История Финляндии. Время Екатерины II / М. Бородин. – СПб, 1912. – 321 с. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://elibrary.karelia.ru/author.phtml?a=1209>
3. Брикнер А. Война России со Швецией в 1788-1790 годах / А. Брикнер. – СПб, 1869. – 305 с. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/lib/book3057/9658/>
4. Грибовский В. Выборгское морское сражение 1790: «Графальгар Балтики» [Текст] / В. Грибовский. – СПб.: Центр сохранения культурного наследия, 2010. – 96 с.
5. Данков М., Лапшов С. Пушки Роченсальма / М. Данков, С. Лапшов // Военный Вестник. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.gov.karelia.ru/Karelia/1702/25.html>
6. Жуков К. История Невского края (с древнейших времен до конца XVIII века) / К. Жуков. – СПб., 2010. – 189 с.
7. Кан А. История скандинавских стран [Текст] / А. Кан. – М., 1980. – 316 с.
8. Кяйвяряйнен И. Международные отношения на севере Европы в начале XIX века и присоединение Финляндии к России [Текст] / И. Кяйвяряйнен. – Петрозаводск, 1965. – 312 с.
9. Лайдинен А. Очерки истории Финляндии второй половины XVIII века / А. Лайдинен. – Л.: Наука, 1972. – 147 с.
10. Лебедев А. Выборгское сражение 1790 г. в свете известного, но «неудобного» источника [Текст] / А. Лебедев // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы 15-й ежегодной международной научной конференции. – СПб., 2014. – С. 106-116.
11. Ливрон Ф.-И. де. Отчет о военных действиях фрегата «Венус» в кампанию 1790 года, под командою г. капитана и кавалера Кроуна // Русская старина. – 1872. – Т. 6. – № 11. – С. 569-572. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://memoirs.ru/texts/Livron/1872.htm>
12. Мейнандер Г. История Фінляндії / Г.Мейнандер / переклад зі швед. Н. Іванчук. – Л.: ЛА «Піраміда», 2009. – 216 с.
13. Нарочницкий А. Россия и Аньяльская конфедерация // Новая и новейшая история. – 1967. – № 3. – С. 28-44.
14. Ордин К. Покорение Финляндии / К. Ордин. – СПб, 1889. – 336 с. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/lib/book3141/10044/>
15. Потрашков С. История российского флота [Текст] / С. Потрашков. – М.: Эксмо, 2007. – 669 с.
16. Похлебкин В. СССР – Финляндия. 260 лет отношений [Текст] / В. Похлебкин. – М.: МО, 1975. – 407 с.
17. Руссобтовский М. Историческое освещение финляндского вопроса. – СПб., 1912. – 219 с. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=21247/>

18. Сто замечательных финнов. Калейдоскоп биографий = 100 suomalaista pienoiselämäkertaa venäjäksi / ред. Тимо Вихавайнен (Timo Vihavainen); пер. с финск. И. Соломеща. – Хельсинки: Общество финской литературы (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura), 2004. – 814 с. – Режим доступа: http://www.kansallisbiografia.fi/pdf/kb_ru.pdf
19. Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию / Е. Тарле // Сочинения. – Т. 10. – М., 1959. – 434 с.
20. Чернышев А. Великие сражения русского парусного флота [Текст] / А. Чернышев. – М.: Яуза-Эксмо, 2010. – 416 с.
21. Чичагов П. Шведская война 1790 года. Выборгское сражение [Текст] / П. Чичагов // Записки адмирала Чичагова, заключающие то, что он видел и что, по его мнению, знал / предисл., примеч. и заметки Л.М. Чичагова; предисл. и коммент. Т.С. Федоровой. – М.: Российский фонд культуры-Студия «ТРИТЭ» – Российский архив, 2002. – 679 с.
22. Широкоград А. Северные войны России / А. Широкоград. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2001. – 848 с. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/h/shirokorad1/index.html>
23. Энгман М. Финляндцы в Петербурге [Текст] / М. Энгман. – СПб, 2008. – 470 с.
24. Юссіла О., Гентілля С. та Неваківі Ю. Від Великого князівства до сучасної держави [Текст] / О. Юссіла [і др.]; пер. з фін. М. Гаутала, В. Пилипенко. – К.: Універсв, 2002. – 407 с.
25. Frilund G. The Swedish Navy 1788-1809. The Final War / G. Frilund. – Jakobstad: Multi.fi, 2003. – Digital source. – Mode of access: <http://www.multi.fi/~goranfri /navalwar.html>
26. Huuska V. Kustaa III teloitutti suomalaisen itsenäisyysmiehen Tukholmassa 1790 // Uusi Suomi. – Mode of access: [//veikkohuuska.puheenvuoro.uusisuomi.fi/153148-kustaa-iii-teloitutti-suomalaisen-itsenaisyyismiehen-tukholmassa-1790](http://veikkohuuska.puheenvuoro.uusisuomi.fi/153148-kustaa-iii-teloitutti-suomalaisen-itsenaisyyismiehen-tukholmassa-1790)
27. Jussila O. Maakunnasta valtioksi. Suomen valtion synty / O. Jussila. – Porvoo: WSOY, 1987. – 243 s. – Digital source. – Mode of access: http://www.antikvaari.fi /nayatuote.asp?id=1208_138
28. Juvelius E. Suomen Kansan aikakirjat / E. Juvelius. – Porvoo-Visby, 1978. – 138 s. – Digital source. – Mode of access: http://www.anjala-seura.info/anjalan_liitto/UntitledFrameset-1.htm
29. Karonen P. Pohjoinen suurvalta – Ruotsi ja Suomi 1521-1809 [Text] / P. Karonen. – Helsinki: WSOY, 1999. – 533 s.
30. Kotivuori Y. Ylioppilasmatrikkeli 1640-1852: Johan Henrik Hästesko / Y. Kotivuori. – Verkkojulkaisu: Helsinki.fi, 2005. – Digital source. – Mode of access: <http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/ henkilo.php?id=7884>
31. Kuisma M. Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620-1920. – Helsinki, 1993. – 346 s. – Mode of access: [//materiaalit.internetix.fi/fi/opintojaksot/9historia/ mikkelinpaikallishistoria/sotahistoria/liikkalan_nooti](http://materiaalit.internetix.fi/fi/opintojaksot/9historia/ mikkelinpaikallishistoria/sotahistoria/liikkalan_nooti)
32. Liukko S. Anjalan-liiton salaseura ja suomalaisuus / S. Liukko. – Verkkojulkaisu. – Mode of access: http://www.elisanet.fi/liukkohistoria/artikkelit/Anjalan-liitto_Suomen_itsenaisyyisjulistus,_Sprengetporten-Armfelt-jne_kirj.Seppo_Liukko.htm
33. Meinander H. Herman Lindqvist kirjoittaa sutjakkaasti ajasta, jolloin Suomi on Ruotsi. Herman Lindqvist valistaa verevästi yhteisestä historiastamme / H. Meinander // Helsingin Sanomat. Kulttuuri. – 2.11.2013. – Digital source. – Mode of access: http://www.hs.fi/arviot/kirja/a138329_3651769
34. Toiviainen J. Porrassalmi 1789 / J. Toivianen. – Joensuu, 1980. – 68 s. – Digital source. – Mode of access: http://www.mikkeli.fi/fi/sisalto/03_mikkeli_tieto/02_historia/10_sotahistoriaa/04_kustaan_sota_ja_porrassalmen_taiستelu
35. Åkesson P. The Swedish-Russian Sea Battles of 1790. Nordic Underwater Archaeology / P. Åkesson. – Bromma-Stockholm: ABC-klubben, October 1998. – Digital source. – Mode of access: <https://www.abc.se/~pa/mar/russ1790.htm>

*Рекомендовано до друку науковим керівником д.і.н., проф. В.О. Василенко
Стаття надійшла до редакції 28.05.2015*

**ВАСИЛИЙ ВИТАЛЬЕВИЧ ШУЛЬГИН О СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМАХ В
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ**

(выступления в III-ей Государственной Думе)

А.С. Коробчук

студентка IV курса исторического факультета,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +38068-898-90-07; email: miss.korobchuk@yandex.ru

У статті автор розглядає погляди Василя Віталійовича Шульгіна у III-й Державній Думі та аналізує його пропозиції щодо державного устрою Російської імперії. Діяльність Шульгіна В.В. акцентувалася на таких актуальних питаннях того часу, як назрівання революційної ситуації в суспільстві, фінансова політика, проблема введення "сухого закону", національне питання. Автор показує застереження Василя Віталійовича з приводу висунутих Державною Думою законопроектів.

Ключові слова: В.В. Шульгін, III-я Державна Дума, «сухий закон», революційна ситуація.

В статье автор рассматривает политические взгляды Василия Витальевича Шульгина в III-ей Государственной Думе и анализирует его предложения относительно государственного устройства Российской империи. Деятельность Шульгина В.В. акцентировалась на таких актуальных вопросах того времени, как назревание революционной ситуации в обществе, финансовая политика, проблема введения «сухого закона», национальный вопрос. Автор показывает предостережения Василия Витальевича по поводу выдвигаемых законопроектов Государственной Думой.

Ключевые слова: В.В. Шульгин, III-я Государственная Дума, «сухой закон», революционная ситуация.

In this article the author considers Vasilii Shulgin's political views in the Third State Duma and analyzes his assumptions on Russian empire's state system. Shulgin focused his activity on such topical questions of that time as: revolution in the society, financial policy, the problem of Dry Law's introduction, and national question. The author reveals Shulgin's warnings on the bills that were put forward by the State Duma.

Key words: V. Shulgin, the Third State Duma, the Dry Law, revolutionary situation.

Я скажу вам, господа, что революция в России труслива, поэтому я ее презираю!
В.В. Шульгин

Несмотря на прогресс Российской империи в экономической сфере в конце XIX века, политическая ситуация начинает дестабилизироваться. Это было вызвано финансовыми затруднениями в стране, нерешенностью рабочего вопроса, а также остро стояли национальные противоречия. В связи с этим стало расти недовольство во всех слоях населения. Наличие данных проблем привело к проявлению революционной ситуации.

Выступая по финансовому вопросу 27 ноября 1907 года, Василий Витальевич Шульгин открыто показывает всем свою антирреволюционную позицию, заявляя, что финансовый кризис приведет к новой революции. Он конкретно указал на политическую силу в лице социал-демократов, стремящихся прийти к власти, мягко говоря, не совсем праведным путем. Целью этой партии является разрушение благосостояния общества, ухудшения жизни страны, а также желание: «выбросить на улицу сотни тысяч голодного люда и потом вести его за собой куда угодно». В стенографическом отчете, мы видим, что эти слова депутата Шульгина вызвали ликование среди соратников по партии. Революция нового типа, которую готовили В.И. Ленин и его соратники, создавала революционную ситуацию искусственно и преднамеренно. Василий Витальевич с высокой трибуны законодательного органа демонстрирует всем присутствующим разрушительные методы, которыми пользуется эта партия и последствия, которые ждут страну в случае их успеха. Ленин, спустя 5 лет в работе «Маевка революционного пролетариата» открыл свои истинные планы, своих истинных планов: «Для революции недостаточно того, чтобы низы не хотели жить как прежде. Для нее требуется ещё, чтобы верхи не могли хозяйничать и управлять как прежде» [4: 300].

Докладчик Шульгин замечает преднамеренные действия, направленные на раскачивание государственной машины, прежде всего, акцентируя свое внимание на финансовой безопасности империи. Россия пережила революционную бурю 1905-1907 гг. в жестокой борьбе против своей экономики. Может быть, ее модель экономики не была совершенной и находилась в процессе своего эволюционирования. Есть ли в мире универсальная модель? Верхи еще могут, а низы еще терпят – как видим, революционная ситуация тогда еще не созрела. Шульгин призывает депутатов к объединению для совместных действий по выходу из сложившегося кризиса. Однако были и те, кто не предлагал конкретных мер по стабилизации финансового положения Российской империи, а, наоборот, вели ее к краху: «Нашлись русские люди, которые поехали в чужую страну и там проповедовали: «Не давайте денег России»».

Князь П. Долгорукий (партия Народной свободы) обвинялся в препятствии получения займа от французских банков во время весенней поездки 1906 года в Париж. Впоследствии собранными братом доказательствами он был реабилитирован. Информация о противодействии была опровергнута и доказана лишь непреднамеренная ошибка, которая произошла по той причине, что французы не особо разбирались в «этих русских» [1]. Правота В. Шульгина была бесспорной, а долгие годы вышеизложенные обвинения высели над старинным дворянским родом Долгоруких тяжким бременем. Они не успокоились, пока не доказали свою невиновность. Чувство вины за разрушенную империю и бездействие не оставляло их всю жизнь. Очень жаль, что таких князей в то время оказалось не слишком много.

В своих последующих выступлениях депутат Шульгин предстает перед нами не как слепой, фанатично настроенный монархист, а как последовательный борец с революцией, в которой он видит разрушительную силу, несущую вред всему народу, невзирая на богатство и сословную принадлежность. Революция 1905-1907 гг. показала тупиковость этого пути развития, ведь кто действительно любит свой народ, не может хотеть этого: для достижения революционной ситуации самым первым и самым необходимым является обнищание широких масс населения. Все остальное – лишь дело техники и манипуляции этими массами, целью которых является приход к власти с самыми широкими неограниченными полномочиями. Шульгин выделяет главные причины революционного движения: 1) несчастная война; 2) бедность и невежество масс; 3) ненависть инородцев [6: 530 – 532].

Раскрывая первую причину, депутат указывает на ее неизбежность: хотя вся тяжесть войны легла на плечи простого народа, в верхах это почти не чувствовалось (миллионом больше, миллионом меньше). Спрос на яйца Фаберже и прочую роскошь оставался стабильным, однако закрыть глаза народу на эту несправедливость никто даже не пытался. Некоторые партии использовали для набора политических очков любые методы и, исходя из собственных интересов, строили речи своих выступлений. Выбить почву из под ног у этих популистов было трудно, но возможно. Закон должен распространяться на всех – от простого «бомбиста» до особ приближенных к императору, «случайно» что-то где-то недосмотревших. Степень их вины перед народом за последствия своих действий приблизительно одинаковая, а значит, и мера наказания должна быть равноценной. Следует отметить, что вышеуказанная причина в скором времени перерастет в емкий призыв: «Долой неравенство» [5]!

Вторая причина была определена Шульгиным верно. Пожар революции 1917 года гасился новой властью простейшими и понятными для самых невежественных народных низов лозунгами и программами: «Мы – не рабы, рабы – не мы», «Долой безграмотность», «Фабрики – рабочим, землю – крестьянам». Лозунг «Долой министерства-капиталистов», можно считать, наверное, одним из первых проявлений антиолигархических протестов в России. Читая произведение Маршак «Мистер Твистер», люди уже того времени понимали, кто такой «олигарх». Современники запутались в этом понятии, причисляя к нему всех без разбора богатых людей.

На третьей же причине (инородческая ненависть к России) депутат Шульгин акцентирует особое внимание. Используя метод словесной казуистики, он пытается отстрочить решение еврейского вопроса до стабилизации экономического положения в стране, ясно понимая, что ей не нужна «пятая колонна» в виде национальной прослойки одного из народов многонациональной империи. Евреи – народ древний, с глубокой историей и традициями, которые невозможно ни сломать, ни изменить, где в древних законах подсчитана каждая буква, дабы никакой «умник» не смог ничего туда внести. Евреи обладали финансовыми ресурсами, а потому бессмысленная борьба с ними могла привести к новой, еще более страшной революции, что и произошло в скором времени. Соглашаясь абсолютно со всеми обвинениями в их адрес, Шульгин старается утихомирить бурю среди депутатского корпуса по этому вопросу. «Плохой мир лучше доброй ссоры», – эту мысль он пытается навязать депутатам III Думы, выступая в качестве миротворца. Народные проблемы отнюдь не были чужды Шульгину. Он прекрасно понимал, что жадные руки были запущены не только в государственную казну, но и в народные карманы: государственным институтам не удалось защитить народные сбережения, вложенные в сберегательные кассы.

Также Василий Витальевич критикует проект члена Государственной Думы Чельшова, который настойчиво предлагает ввести на территории Российской империи так называемый «сухой закон» – запрет на выработку, продажу и ввоз из-за границы спиртных напитков. Депутат Чельшов аргументировал свою идею тем, что получаемая с этой отрасли прибыль шла в основном из карманов бедного населения, он пытался доказать ненужность данного источника дохода, который бесспорно принесет больше вреда, чем пользы. В ответ на его речь Шульгин отметил, что нельзя резко менять закоренелые привычки народа, который с давних времен привык к той самой рюмке алкоголя, которую предлагают отнять, но не предлагают чем-либо заменить. Так, народу была предоставлена возможность самому искать замену, а, как известно, «свято место пусто не бывает». Богатые слои и интеллигенция нашли замену героином, который свободно стал продаваться в аптеках и стал признаком принадлежности к богеме. Поэт Гумилев, писатель Булгаков и многие другие считали себя в самом начале не зависимыми от наркотических веществ, а принадлежащими к новой современной культуре. Модой во все времена можно было оправдать все крайности проявления человеческих слабостей. Простой же народ в таких ситуациях находит замену в более дешевых алкогольных суррогатах, которые, как доказано наукой, имеют более тяжкие последствия для человеческого мозга. Данные тенденции неизменно приводят к деградации человеческой личности, к генетическим отклонениям в последующих поколениях.

Одним из наиболее важных вопросов периода начала XX века, стал национальный. Василий Витальевич, высказываясь о происходящем процессе ассимиляции, подчеркивает, что представители различных национальностей пытаются ассимилировать русский народ. Депутат, в свою очередь, предлагает свой вариант решения данной проблемы: «Путь может быть только один, а именно надо накопить русских культурных сил» [2: 71–74]. Каждый человек, выполняющий свои ежедневные обязанности, выполняя творческую работу, должен делать это не только качественно,

но и осознавать, что он творит именно «русское дело». Нация постепенно окрепнет и осознает свое единство и силу. Вот тогда и надо начинать выстраивать принципы мирного сожительства в одной, хотя и многонациональной стране.

На примере польского народа мы видим, что в каждом языке существует целый ряд наречий и культурно-этнических различий: в традициях и обрядах, особенностях орнамента на рушниках и одежде и прочее. То есть, исходя из этого, при определенных обстоятельствах политической конъюнктуры, Польшу можно разделить на четыре отдельных государства: Великая Польша, Малая Польша, Мазовия и Пруссия? А такая конъюнктура может возникнуть, если кому-то придет в голову разрушить единство целостного и великого народа по древнему принципу Александра Македонского «divide et impera» (разделяй и властвуй). На примере Польши Шульгин пытается объяснить присутствующим в зале депутатам принципы и технологию разрушения государства с использованием национального вопроса. И только представители великих народов понимают и присекают всякие попытки раскола по языковому признаку. Так, например, китайцы или немцы, имеющие семь-восемь наречий подчас, с трудом понимают своих соотечественников, проживающих в различных сторонах страны. Однако для германцев немецкий язык – это язык Шиллера и Гете, а не пивных Баварии или же диалекты Саксонии. Бесспорно, родина начинается «с той песни, что пела нам мать», но не ограничивается этим. Главнейшими диалектами (или правильнее, языками) Китая являются пекинский, чжэцзянский, кантонский и фуцзяньский. Не смотря на это, поднебесная империя существует уже не первое тысячелетие и разорвать по языковому принципу ее нельзя.

Таким образом, Василий Витальевич Шульгин в своих выступлениях в Государственной Думе III-го созыва обратил внимание на целый ряд важнейших проблем социального и экономического характера. Одной из них стал вопрос о введении «сухого закона», где депутат четко показывает, что нельзя резко менять закоренелые привычки народа и указывает на дальнейшие последствия такой меры. Важное место среди его речей занимает выступление «о болезнях» финансового организма России, Шульгин ясно выделил причины, которые в скором времени могли привести к назреванию революционной ситуации – несчастная война, бедность и невежество масс, ненависть инородцев. Василий Витальевич показывает, что многие проблемы нагнетаются и создаются искусственно. Основной их целью является создание революционной ситуации при отсутствии на то веских оснований. Шульгин призывает снять социальное напряжение в обществе. Не оставил без внимания он и наболевший национальный вопрос, высказывая необходимость мирного сожительства представителей различных народов в единой многонациональной империи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Долгоруков П.Д. Великая разруха. Воспоминания основателя партии кадетов 1916 – 1926 / П.Д. Долгоруков. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 367 с.
2. Избранные выступления депутатов Государственной Думы с 1906 года до наших дней / под общей ред. С.Е. Нарышкина. – М., 2013 – 130 с.
3. Корнилов В.В. История России: [уч. пособие] / В.В. Корнилов – М.: Юрайт, 2007. – 661 с.
4. Ленин В.И. Маевка революционного пролетариата / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1979. – 384 с.
5. Революция в России 1917 года. – Режим доступа: <http://www.historicus.ru/39>. – (2.02.2015)
6. Стенографические отчеты / Гос. Дума, третий созыв, 1907-1908 г.г., сессия первая. – Спб: Государственная типография: 1908. – 4529 с.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. І.М. Шкляєвим
Стаття надійшла до редакції 19.04.2015*

А.В. Корчевская

студентка IV курса заочного отделения исторического факультета,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +38098-622-20-72; e-mail: aksiliss@gmail.com

Дана стаття присвячена творчості видатного трубадура, одного з найбільших поетів середньовічного Провансу – Бертрану де Борну. У статті розглядається ряд відомих сирвент Бертрана де Борна, які служили йому засобом міжфеодальної боротьби і вирізнялися соціальною загостреністю. Особливу увагу приділено відображенню в сирвентах ставлення аристократії до соціальних і станових розбіжностям тієї епохи, а також ролі сирвент Бертрана де Борна у взаєминах Річарда Левове Серце з його братом Генріхом Молодим Королем.

Ключові слова: Бертран де Борн, трубадури, сирвенти, Річард Левине Серце, Генріх «Молодий Король», Плантагенети, Генріх II, середньовічна поезія, Прованс.

Данная статья посвящена творчеству выдающегося трубадура, одного из крупнейших поэтов средневекового Прованса – Бертрану де Борну. В статье рассматривается ряд известных сирвент Бертрана де Борна, служивших ему средством межфеодальной борьбы и отличавшихся социальной заостренностью. Особое внимание уделено отображению в сирвентах отношения аристократии к социальным и сословным различиям той эпохи, а также роли сирвент Бертрана де Борна во взаимоотношениях Ричарда Львиное Сердце с его братом Генрихом Молодым Королем.

Ключевые слова: Бертран де Борн, трубадуры, сирвенты, Ричард Львиное Сердце, Генрих «Молодой Король», Плантагенеты, Генрих II, средневековая поэзия, Прованс.

This article is devoted to the works of the outstanding troubadour and one of the greatest poets of medieval Provence – Bertran de Born. The article deals with a number of famous Bertran de Born's sirvents which served as a means of feudal struggle. These sirvents were notable for their social problems and topicality; they often turned into propaganda pamphlets. A great deal of attention in Bertran de Born's sirvents is paid to the attitude the aristocracy had towards social and class distinctions. The article also focuses on sirvents' role in the mutual relations between Richard the Lionheart and his brother Henry the Young King.

Keywords: Bertran de Born, troubadours, sirvents, Richard the Lionheart, Henry the Young King, Plantagenets, Henry II, medieval poetry, Provence.

В XII веке расцвет светской поэзии, начавшийся на юге Франции, в Провансе, а затем охвативший ряд европейских стран, знаменовал наступление нового этапа в истории средневековой Европы. Поэты того времени воспевали битвы, рыцарей, прекрасных дам, им неведом был страх, а рыцарский поединок был неотъемлемой частью жизни. Благодаря этой рыцарской поэзии, прежде всего, осуществился радикальный сдвиг в языковой ситуации в Западной Европе. Если в эпоху раннего средневековья народные диалекты не были распространены, а функцию литературного языка выполняла латынь, то историко-культурная роль поэзии трубадуров заключалась, прежде всего, в том, что это была первая в Западной Европе светская поэзия на народном (окситанском) языке [1: 30-32].

Бертран де Борн – один из крупнейших поэтов средневекового Прованса. Он является и в своей жизни, и в творчестве ярким представителем идеологии феодального рыцарства. Главной темой его творчества является – война, как единственное достойное выражение рыцарской отваги. Бертран де Борн, будучи не только талантливым поэтом, но воинственным, буйным феодалом, принимал деятельное участие в междоусобных войнах, происходивших на юге Франции. Выразительность его песен, яркое самосознание поэта, его крупный поэтический талант послужили причиной создания вокруг его имени ряда легенд. В них он выступает сеятелем раздора и подстрекателем к отцеубийственной и братоубийственной войне в семье Плантагенетов. Именно за это итальянский поэт средневековья Данте Алигьери и обрек его вечно брести в адском круге, неся, как фонарь, отсеченную от тела собственную голову:

«Знай: я Бертран де Борн, тот, кто в былом
Учил дурному короля Иоанна.
Я брань воздвиг меж сыном и отцом ...
Я связь родства расторг пред целым светом;
За это мозг мой отсечен навек
От корня своего в обрубке этом» [4: 197].

Бертран де Борн был близок старому типу рыцаря, преисполненного сословных предрассудков, буйного и сурового. Он проявил себя больше в политической, чем в любовной тематике. Война как достойное выражение

рыцарской отваги и как источник обогащения для рыцарства составляла главный предмет его лирики. Он был подлинным носителем рыцарской культуры, оказавшей определяющее влияние на его творчество. Его жизнь протекала в период обострения военного и политического противостояния крупных феодалов средневековой Европы, что оказало заметное воздействие на общий тон и содержание его песен. Он воспевал войну как едва ли не единственное дело, придающее жизни подлинный смысл, возвышающее рыцарский дух, укрепляющее плоть, умножающее мудрость и военные умения, и, наконец, улучшающее благосостояние. Военные походы, закаляющие волю и характер, без которых Бертран де Борн не мыслил подлинного «служителя меча» [2]. Доблесть и честь предстают в обширном творчестве Бертрана де Борна основными рыцарскими добродетелями.

Его сирвенты достаточно часто отличались социальной заостренностью и нередко превращаются в агитационные произведения или в памфлеты. Бертран де Борн являлся лучшим и известнейшим из авторов сирвент. Его творческое наследие состоит из сорока семи произведений, дошедших до наших дней, среди них – тридцать шесть единодушно приписываемых ему песен, содержащихся в рукописных песенниках, и ещё одиннадцать песен, в отношении которых авторство Бертрана де Борна подвергается сомнению. Сирвенты служили ему одним из средств межфеодальной борьбы, поэтому носят узкий феодально-аристократический характер. Некоторые произведения де Борна насыщены описанием живописных и динамичных картин сражений, «под немолчный стук мечей...бег обезумевших коней» [9: 95], другие имеют ярко-выраженный сатирический характер «мужики, что злы и грубы, на дворянство точат зубы...» [11]. Бертран де Борн воспевал радость боя и тех благ, которые может доставить война. Он прославляет набеги и грабежи как единственно достойное рыцаря занятие, что в принципе отражало идеологию того времени. Он тоскует зимой и с нетерпением ждет весны, которая для него – пора не столько любви, сколько возобновления походов. Ему радостно смотреть на то, как рыцари, рискуя жизнью, сражаются в чистом поле, как идет осада замка, как ров заполняется отрубленными головами, руками, ногами. Блестящий баталист феодальных войн Бертран де Борн воспевал войну в интересах своей социальной прослойки, согласно его выводам, могущественные сеньоры становятся сговорчивее, когда заняты войной, чем когда пребывают в праздности [7: 269-270]. Ему нравится война, потому что во время войны принцы и короли становятся щедрыми, а главное – можно пожить за счет простого народа:

«Люблю я видеть, как народ,
Отрядом воинским гоним,
Бежит, спасая скарб и скот,
А войско следует за ним» [5].

Только благодаря войне эта категория рыцарей могла пополнить свое состояние. Но, что не менее важно, именно во время военных действий эта часть рыцарства имела особый шанс самоутвердиться. Тексты Бертрана де Борна прозрачно на это указывают:

«Я, право, не зачинщик смут,
Хоть грандов побуждаю биться,
Ведь вальвассоры смогут тут
(И шателены) отличиться.
Для Радости причины есть:
Щедрее гранды и любезней,
Коль о войне слышат весть.
И мира тем война полезней!»

Именно за этими строками культурного текста эпохи скрывается некий социальный контекст. Идеал отношений взаимопомощи и взаимоуважения, которые имели шанс дать о себе знать именно на бранном поприще, имел вполне определенную социально-психологическую почву. Именно война позволяла рыцарской молодежи и мелкому, небогатому рыцарству не только подтвердить свою воинскую удачу, но и оправдать свое социальное призвание, наконец, отстоять свое личное достоинство, доказать магнатам, что они люди «одной крови», равной смелости, отстоять свою независимость [3: 142-150].

В его произведениях ярко показаны сословные различия той эпохи. С ненавистью говорил он о горожанах и крестьянах, полагая, что в интересах господствующего сословия их следует держать в черном теле.

«Мужики, что злы и грубы,
На дворянство точат зубы,
Только нищими мне любы!
Любо видеть мне народ
Голодающим, раздетым,
Страждущим, небогрым!..»

Ибо простолюдины, по его мнению, злы, завистливы, лживы, они не соблюдают заповедей – «пусть господь их покарает!» [11]. В то же время в произведениях Бертрана де Борна видно, как его тревожило, что феодалы перестают заботиться о славе дедовских гербов, что щедрость вытесняется жадным скопидомством, что пустым звуком становится рыцарская честь, а обнаглевшие богатеи лезут во дворянство и уже щеголяют приобретенными замками:

«Я нечего за тех не дам,
Чей меч в бездействии упрямя,
Кто, в схватку попадая,
Так ран боится, что и сам ...» [9: 94-95].

Также одна из главных тем его творчества – это поддержка Генриха «Молодого короля» в его конфликте с отцом Генрихом II и братом Ричардом Львиное Сердце. Многие историки приписывают сирвентам Бертрана де Борна колоссальную роль в междоусобных войнах того времени. В них усматривают попытку пробудить гнев, возмущение, положить начало вражды. Отчасти это так, и мы видим подтверждение этому в его творчестве, в его упреках Генриху тем, что отныне он – принц без земель и «король никчемных»: «Король негодных – звать тебя, ты – Генрих без земли» [5: 77]. Его талант, направленный на разжигание войны, естественно, ни к чему доброму не приводил, а лишь сеял новый разлад, усугубляя несогласия. Поклонник и певец войны он постоянно раздувал угли вражды. Исследователи – медиевисты, такие, как, например, Шарль Пти-Дютайи, видели в этом «его нестерпимое удовольствие в резне и пожарах» [8: 152]. Мы можем предположить, что данная характеристика дана Бертрану де Борну на основе его сирвент, в которых он призывает других сеньоров к мятежу. Это отражено в нескольких его работах, например в сирвенте «С тех пор, как с Перигором договор» [8: 79-80]. В ней Бертран де Борн обращается к Адемару V Лиможскому и другим феодалам, которых призывал к восстанию и борьбе против Ричарда Львиное Сердце.

Ричард Львиное Сердце – его извечный друг-враг, тот, кого он награждал прозвищем «Да – и – Нет». Он не любил Ричарда за переменчивость в решениях, непостоянность, за отказ принести вассальную клятву своему старшему брату, которого он безмерно уважал, наделив мыслимыми и немислимыми добродетелями. Не хотел он также простить ему карательный поход вместе с королем Арагона Альфонсом II, когда его замок Аутафорт был взят и передан в собственность младшему брату Константину де Борну. Этот факт описан в «Жизнеописаниях трубадуров» так: «... а на подмогу королю английскому подошел и король Арагонский. Когда Бертран узнал, что король этот под стенами Аутафорта, то весьма обрадовался, ибо Араговец был другом его ближайшим. Король же Арагонский послал в замок своих людей просить Бертрана послать ему хлеба, вина и мяса, и тот послал этого провианта в изобилии, передав через тех же посланцев королю просьбу явить ему, Бертрану, милость и передвинуть стенобитные машины, ибо стена, в которую они били, совсем начала разваливаться» [5: 71]. Бертран де Борн был предан, и стены его замка пали. Гнев и желание отомстить за это предательство нашли свое отражение в его сирвенте:

«Вновь лучезарный парадиз
Весны, явив себя в цветах
И радости, запел, запах,
И я сирванте верный тон
Задам, встревожив Арагон,
Поскольку в ней
Гнуснейшего из королей
Хотел бы набросать эскиз:
Он трус, наемник, блюдолиз» [5: 75].

В этом сирвенте он жадно собирал все нелепые рассказы, распространявшиеся об Альфонсе II. При этом Бертран приводит в пример совершенно невероятный факт, рассказывая, что Альфонс предал одного из жонглеров евреям, а те сожгли его. В заключение он пускает против него последний козырь, насмешливо объявляя, что прощает ему все зло, которое тот причинил ему. Бертран де Борн был рыцарем, он отвергал страх и не боялся быть острым на язык, используя весь свой талант, все речевые обороты, чтобы показать все то презрение, которое испытывал к предавшему его человеку, которого когда-то считал своим союзником. Немного позже Генрих II Плантагенет вернул замок Бертрану де Борну в память о своем погибшем наследнике и о той любви, верности, и почитании, с которым относился к нему Бертран де Борн. В этом поступке короля большую роль сыграл знаменитый «Плач на смерть Генриха Молодого Короля», написанный Бертраном де Борном. «Плач» по праву считается одним из лучших образцов этого жанра в поэзии трубадуров. Строки «Плача» переполнены печалью, скорбью из-за гибели любимого «выбранного им самим» сюзерена. Поэт уверен, что с этих пор уж больше не будут раздаваться его песни, так как вместе с Молодым Королем он утратил рассудок и дар песнопений. У света оторван главный защитник рыцарских добродетелей. Генрих Молодой Король, по словам де Борна, слыл избраннейшим рыцарем со времен Роланда. И его смерть – это настоящая потеря, постигшая отнюдь не одного его, поэта, но всех, кто только был в соприкосновении с покойным принцем... В заключение Бертран объявляет, что со смертью Молодого Короля весь мир со всеми его обитателями не имеет более для него никакой цены. Но сохранились более ранние сирвенты, где Бертран де Борн отзывается о Генрихе намного менее лестно: «Король негодных – звать тебя, Ты – Генрих без земли» [5: 77]. Обращают на себя внимание эти крайние противоположности: один и тот же человек выступает и трусом, и Роландом, и как «король негодных» и «императором всех храбрецов» [6: 22]. Эти две крайности, этот гиперболизм – отличительная черта бертрановского стиля. Сопоставляя злостный сирвент со вторым стихотворением, посвященным памяти английского принца, нетрудно прийти к выводу, что очевидно, этим вторым стихотворением певец хотел загладить ложь первого.

Сквозной темой его поэзии являются взаимоотношения с Ричардом Львиное Сердце, они проходят сложный путь от открытого противостояния «Легко сирвенты я слагал ...» [5: 65-67] где автор призывает баронов объединиться против принца Ричарда, до военного союза вассала и сюзерена в сирвенте «Если б трактир, полный вин и ветчин ...» [5: 64-65]. Это примирение наступило в ходе борьбы против короля Франции Филиппа II Августа, общий враг объединил их, и Бертран стал верным и убежденным сторонником Ричарда, и при этом всегда старался разжечь борьбу против Филиппа, не всегда честными способами. Его выбор между двумя королями очень хорошо прослеживается в сирвенте «Я сирвентес сложить готов» [9: 98-99], в котором он осуждал слабость Филиппа, его страх перед Ричардом Львиное Сердце. Страх и слабость – это то, что де Борн больше всего презирал в вельможах, ведь они не совместимы с понятием чести рыцаря.

Бертран де Борн пел о Жизорском замке с неприступным донжоном, что служил яблоком раздора между английской и французской коронами. Он был взят 1192 году Филиппом, пока Ричард Львиное Сердце находился в плену, но сразу же был отвоеван и возвращен английской короне после возвращения короля из плена. Он даже не побоялся направить своего жонглера Папиоля с этим сирвентом ко двору Филиппа.

«В путь, Папиоль! Будь нынче скор:
Льва – Ричарда почтить не вздор!
Король Филипп ягненком стал –
Утратит все, чем обладал» [9: 98-99].

Лирические и воинственные песни Бертрана де Борна, а также сатирические и дидактические стихотворения, пользовались громадной популярностью у современников. В них мы находим живую картину общества того времени и отклик на все события конца XII века, о которых поэт знал или как очевидец, или по слуху. Также следует отметить, что все военные песни Бертрана де Борна, распространявшиеся странствующими музыкантами, оказали большое политическое воздействие в ходе англо-французских боевых столкновений XII века. Сколь ни сильна была его роль как зачинщика вечных раздоров, его творческое наследие является одним из наилучших достояний провансальской лирики. В его сирвентах отображен дух времени, тогдашние идеалы, создан образ настоящего рыцаря. Именно с поэтической стороны, через свои произведения приоткрывается нам эта необыкновенная личность. Отличительной чертой его сирвент, как правило, была социальная заостренность и даже агитационность. Бертран де Борн являлся лучшим и известнейшим из авторов сирвент, слава о поэтической деятельности и характере Бертрана де Борна распространилась далеко за пределы его родины, принеся ему признание потомков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев Л.Г. Средние века. История французской литературы [Текст] / Л.Г. Андреев, Н.П. Козлова, Г.К. Косиков. – М.: Высшая школа, 1987. – 546 с.
2. Бертран де Борн: Историческая Энциклопедия. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.olmamedia.ru/histrf/book/bertran-de-born.html>
3. Бессмертный Ю.Вновь о трубадуре Бертроне де Борне и его видении простолюдина [Текст] Ю. Бессмертный // Одиссей: человек в истории: представления о власти. – М., 1995. – С. 142 – 150.
4. Данте Алигьери. Божественная комедия [Текст] / Алигьери Данте. – М.: Худ. лит., 1967. – 685 с.
5. Жизнеописания трубадуров [Текст] / Сост. М. Мейлах. – М.: Наука, 1993. – 735 с.
6. Иванов К.А. Трубадуры, труверы, миннезингеры [Текст] / К.Иванов. – СПб., 2001. – 204 с.
7. Литературная энциклопедия / Глав. ред. А.Луначарский. – М., 1985. – Т. 9. – С. 269 – 270.
8. Песни Трубадуров [Текст] / Перевод с фр. А. Найман. – М.: Наука, 1979. – 260 с.
9. Поэзия трубадуров. Поэзия миннезингеров. Поэзия Вагантов [Текст] / Ред. совет. Ч. Айтматов, М. Алексеев; [пер. В. Дынник]. – М.: Худ. лит., 1974. – Т. 23. – 575 с.
10. Пти-Дютайи Ш. Феодальная монархия во Франции и Англии X – XIII веков [Текст] / Шарль Пти-Дютайн, перевод с фр. С.П. Моравский. – М., 1938. – 409 с.
11. Смирнов А. Лирика трубадуров и труверов / А. Смирнов. – М., 1987. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://distedu.ru/mirror/muz/blankov.narod.ru/biblioteka/smironov-trubadury.htm>

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. І.В. Немченко
Стаття надійшла до редакції 26.05.2015*

СТАНІСЛАВ ПОНЯТОВСЬКИЙ: ДИТИНСТВО ТА ВХОДЖЕННЯ У ДОРΟΣЛИЙ СВІТ ОСТАНЬОГО КОРОЛЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

А.А. Котиченко

аспірантка кафедри історії та етнології

Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького

Тел: +38098-962-97-70; email: kotichenko_Anna@ukr.net

Стаття присвячена постаті Станіслава Понятовського, здійснено спробу відтворити історичний портрет останнього короля Речі Посполитої крізь призму власних спогадів про дитинство та юність.

Ключові слова: шляхтич, Понятовські, Річ Посполита, історія дитинства.

Стаття посвячена проблеме інтерпретації історичного портрета юного шляхтича по походженню Станіслава Понятовського, котрому історія предназначила миссию последнего короля Речи Посполитой.

Ключевые слова: шляхта, Речь Посполитая, Понятовские, история детства.

The author analyzes the historical portrait of the young nobleman, Stanislaw Poniatowski, who was the last king of Poland. The author also depicts some details of his education, tendencies of the epoch's style and behavior.

Key words: nobility, the Polish–Lithuanian Commonwealth, Poniatowski, history of childhood.

Необхідність постійного вдосконалення способів наукової інтерпретації минулого, тенденція до антропологізації історичної науки зумовлює актуалізацію біографістики як одного з пріоритетних напрямів сучасних досліджень [2: 6]. Упродовж тривалого часу шляхетський рід Понятовських відігравав одну з ключових ролей в історії Речі Посполитої. Особливе місце серед представників цього роду належить і останньому королю Речі Посполитої – С. Понятовському.

У польській історичній науці постать Станіслава Августа завжди викликала запеклі дискусії. Не мали до нього симпатій незалежники, романтики, повстанці, і навіть історики Варшавської школи. Позитивісти ж доби повстань, представники інтелектуальних еліт, котрі пішли на співпрацю із загарбниками, а потім Советами, а також історики Краківської школи вважали останнього короля просвіченим реалістом, що вправно керував державним кораблем і спритно оминав небезпечні рифи, на котрі його штовхала пиха нерозважливих «сарматів» [7: 78]. У своєму дослідженні ми послуговувалися передусім напрацюваннями Н. Бейна, А.С. Камінського, М. Брандиса, С. Горянінова та спогадами самого Станіслава Понятовського [7]. Метою статті є реконструкція історичного портрету юного шляхтича Станіслава Понятовського як складової історико–біографічного напрямку в історіографії.

Станіслав Август Понятовський – четвертий син Станіслава Понятовського, каштеляна Краківського та Констанції Чарторийської, народився 17 січня 1732 р. [4: 55]. Шляхетський рід Понятовських гербу Цьолек був маєтково пов'язаний із мазовецьким селом Понятова, але походив з Краківського воєводства. Він був середньошляхетський, проте один з його представників, батько Станіслава Августа – Станіслав Понятовський – вибився в магнати, завдяки блискучій політичній кар'єрі, займаючи послідовно посади підскарбія великого литовського, мазовецького воєводи і краківського каштеляна. Станіслав Август здобув гарну освіту, його погляди значною мірою склалися під впливом просвітницьких ідей, з якими він знайомився під час подорожей. [1: 66].

Станіслав змалку багато подорожував Західною Європою, тривалий час перебував у Англії, детально вивчив парламентський лад країни. Шляхтич характеризував своє дитинство наступним чином: «Мене дуже строго виховувала мама, а батько надихав власним прикладом». Ця насправді рідкісна жінка самостійно займалася вихованням малого сина, не довірила його, як це робила більшість тогочасних шляхетських родин, гувернерам. Натомість мати робила все для того, щоб підготувати дитину до дорослого життя та надихнути на почуття високого. Станіслав зізнавався, що такий підхід до його виховання, з одного боку, позбавив його від дитячості та несерйозності, натомість виховав у ньому пиху. Тому, що він часто задирав носа перед однолітками, хвалився перед ними своїми знаннями. Станіслав говорив, що у дитинстві був «маленьким пихою» [3: 67].

Поширення соціальної нерівності у Польщі, неадекватність освіти та виховання, як у нації так і в моралі спонукали матір Станіслава Понятовського всіляко обмежувати та відгороджувати сина від спілкування з тими хто, на її думку, міг показати сину поганий приклад. Це, за висловом С. Понятовського, мало свої переваги та недоліки.

З дитинства Станіслав Понятовський був небалакучим. Очікуючи зустрічі з високоповажними людьми, він майже ні з ким із них не розмовляв, тому багато вважали, що він їх зневажав. Відтак, у юного шляхтича вже у 15 років з'явилися вороги. Привіті матір'ю правила оберігали сина, від усього дурного. Юнак не терпів нещирості та гостро її відчував, більше того вбачав її скрізь і в кожному. Заглибленість у духовний світ проявилась у хлопця у дванадцять років. Саме тоді совість мучила його думками про свободу, волю людини, її призначення у світі. У 1748 р. юнак почав подорожувати з наставником. Коли йому виповнився 21 рік він вперше відправився у подорож сам. Очевидно, саме така самостійність дозволила королевичу відвідати 1753 р. Париж та проникнутися його духом та середовищем. Саме там парижани відзначили розум та простоту у спілкуванні, неординарність особистості. Натомість більш

консервативно налаштовані кола критикували Станіслава за легковажність та різкість. Модним трендом було виголошення імпровізованих промов чи уривків з відомих творів, які за умови умілого відтворення супроводжувалися шквалом оплесків. У цьому принц Шарль–Жозеф де Лінь мав певну перевагу над Станіславом [4: 55–56].

Приблизно між 1755 та 1760 рр., коли сам Станіслав і поняття не мав, що у майбутньому готує для нього доля, вирішив у своєму щоденнику занотувати такий вислів про самого себе, описуючи власну зовнішність та характер: «Я міг би бути задоволений собою, якби я став на другий вищим на зріст, а ніс мій не був настільки крочкуватий, якби ноги мої набули дещо кращої форми, а уста були дещо меншими. З цими застереженнями, я вважаю, що моє обличчя має благородний і виразний вид, а моя фігура не без особливостей і здатна привернути увагу». Власне кажучи, комплекси, які були притаманні Станіславу у цьому віці не надто псували йому життя. Головною своєю перевагою шляхтич вважав освіченість та правдивість, повага до батьків. Переломним для нього віком був етап шістнадцятиліття. Саме у цьому віці Станіслав скаржився на маленький зріст, незграбність, слабке здоров'я [4: 56].

Як бачимо, шляхтич не оминув увагою дефекти та вади власної зовнішності. До зазначеного він також додав: «Моя короткозорість часто змушує мене виглядати незграбним, але тільки на мить». Крім цього визнавав юнак своєю вадою і надмірну зарозумілість. Утім, вади на думку молодого юнака дозволяла приховати його освіченість: «Прекрасна освіта дозволяє мені приховувати мої душевні та тілесні дефекти, так що багато людей, можливо, чекають від мене більшого, ніж я дійсно можу дати. Я достатньо кмітливий, щоб взяти участь в будь-якій бесіді, але недостатньо, щоб розмовляти довго і часто. Однак, моя природна симпатія і доброзичливість часто приходять мені на допомогу. У мене є природна схильність до мистецтва. Моє «швидке око» дозволяє помічати вади та похибки. Утім, моя лінь заважає мені іти так далеко, як я хотів би зануритись у науки і мистецтва. Я працюю або надто багато, або ж не працюю взагалі. Я можу справедливо вирішити (розсудити) дуже багато справ. Я помічаю відразу вади та недоліки, але я дуже сильно потребую хорошого помічника. Я дуже вразлива людина, але набагато більше схильний до смутку, ніж до радості...» [4: 56; 6: 595].

Схильність до депресії історики неодноразово відмічали майже у всіх знатних осіб, однак самі шляхетні особи мало вдавалися до дослідження власного внутрішнього стану. Діагностує у себе приступи депресивності і Станіслава. Вчителі змалку оточували Станіслава та намагалися привити йому не лише енциклопедичні знання, відчуття смаку та краси, але й моральні якості та чесноти. «Дружба для мене священна річ. Я можу зайти далеко, щоб догодити другу. А щоб не полишати його, я готовий робити багато та вистраждати до кінця. Я не є надто набожним, навіть дещо віддалений від цього, але наслідком сказати, що люблю Бога та поступлюся, віддам себе у жертву, щоб підкоритися із повагою Його Волі. Я також переконаний, що Він любить робити для нас добро, коли ми просимо його про це. Я не є злопам'ятним. Хоча на першій стадії роздратування я можу помститись ворогам, але я неспроможний цього зробити у дійсності. Співчуття завжди приходять до мене...» [6: 597].

Відвідини Англії 1754 р. змінили юнака. Сам він говорив про це так: «... вони допомогли загартувати мій характер ...». Вже по поверненню додому того ж 1754 р. юнак отримав від батька звання Стольника та одразу ж занурився у політичну кар'єру. Утім попри так часто висловлювані звинувачення про боягузтво і лінощі Станіслава, які так надовго закарбувалися в його пам'яті, варто заради справедливості, відзначити його як енергійного та мужнього новачка на державній службі [4: 57]. За декілька років після повернення з Франції, Станіслава офіційно представили на великому сеймі. Там недосвідчений ще Понятовський довідався про існування графа Брюля, сина Саксонського міністра, який також перебував серед депутатів Сейму. Молодий шляхтич відразу ж почав гарячково протестувати проти присутності у Польському Сеймі людини, яка на його думку, не належала до польської шляхти. Брюль, який отримав «довіру» або так званий патент благородства, відмовився поступатися місцем, після чого Станіслав оголив свій меч та пішов йому на зустріч. Реакція інших присутніх депутатів була блискавичною: вони також оголили свої мечі. Утім, депутати «Королівської партії», куди входив і граф Брюль, мали кількісну перевагу над Станіславом та його підтримкою, тому він зазнав реальної небезпеки «бути порізаним на шматки». На щастя, генерал Мокроновський, людина великої сили та духу, усвідомлюючи реальну загрозу, що нависла над хлопцем, поклався до нього та, обороняючи власним мечем, вивів із зали [4: 58].

Наприкінці 1755 р. постать Станіслава згадується у якості помічника англійського дипломата Чарльза Вільямса у Санкт–Петербурзі. Формально Понятовський дійсно виконував функції помічника чи секретаря, проте насправді сутність та мета його перебування там крилася у промоції власного політичного інтересу та лобювання інтересів його дядьків Князя–Канцлера та Князя–Восводи. Саме у цьому місті Станіслав знайомиться з першими особами Російської імперії. Юному шляхтичеві вдалося втілитися у довіру до придворного оточення. Сам Станіслав Понятовський зізнавався, що йому нерідко давали читати найбільш відверті депеші, доручали розшифровувати та відповідати на секретні листи. Для юного політика така довіра давала ще можливість здобути неоціненний досвід, у тому числі і ведення інтриг. Слід відзначити, що на той момент Російська імперія була, можливо, найбільш корумпованою державою в усій Європі після Луї XV [4: 58]. Саме тоді, коли Станіслав Понятовський приїхав у Петербург, граф Бестужев обрав нового фаворита для імператриці Катерини – графа Лебрасдова. Утім, вибір самої Катерини виявився іншим, адже як тільки вона побачила молодого Станіслава, то одразу заявила, що обирає поляка. Вперше вони побачились на урочистостях в Оранієнбаумі і вже відтоді Катерину зачарували «красиві виразні очі» Станіслава та «задумливий вигляд» його обличчя [3: 45].

Грізною перешкодою для розгортання знайомства стали особисті вади юнака. Зокрема, його сором'язливість та боязкість. Утім, надто дивуватися цьому не доводиться, адже людям такого юного віку дійсно властиві певні комплекси. З іншого боку, дещо дивує така поведінка Понятовського, адже середовище де виховувався та зростав юнак було публічним. Ймовірно, пояснення цьому моменту «невпевненості» молодого чоловіка криється в особі самої

Катерини II [4: 59]. Але побоювання, були такі ж притаманні йому як і скромність. Він чув страшні казки про похмурі події при дворі імператриці, боявся незвіданих просторів Сибіру ... ». Навіть коли Катерина особисто зустріла підводу Станіслава на півшляху до її резиденції, він не побачив у цьому нічого, окрім недовіри та підводних каменів. І лише після декількох місяців постійних коливань та нерішучості, Станіслав наважився надіслати Катерині листа. Відповідь її була миттевою. Так розпочалася любовна пригода юнака, який згодом стане офіційним фаворитом імператриці Катерини [4: 59; 5]. Коли він вперше побачив її, вона була одягнена у витончене вбрання з білого атласу, без інших прикрас, окрім мережива. Її сліпучий колір обличчя здавалося, все біліше, контрастував з її синяво-чорним волоссям. «У неї були великі блакитні очі, довгі чорні вії, типовий грецький ніс, уста, які, чекали на поцілунки, ідеальні руки, дуже тонкий стан, надзвичайно приємний голос, і цілком захоплюючий веселий сміх» – писав про імператрицю сам Станіслав. Наступні 12 місяців юний Станіслав був з головою занурений у кохання [4: 60].

Подальші їхні зустрічі відбувалися у резиденціях Катерини, де вона проживала з великим князем. Тут зустріч могла бути надзвичайно короткою, а саме коли Понятовський виходив з саней або на відстані у кілька сотень ярдів, попередньо попередивши слуг та минувши дозорних, яким була дана вказівка не перешкоджати. Інколи Катерина переодягалася у чоловіче плаття і супроводжувала Станіслава в його приватне житло. Іноді, для більшої безпеки, вони влаштовували зустрічі біля ліжка хворого друга, але лише щоб побачитися. Вони також придумали геніальний код сигналів, за допомогою яких вони могли спокійно спілкуватися, відвідуючи театр чи оперу. «Ми отримували насолоду від цих таємних зустрічей. Навіть тижня не минало без одної, двох, чи навіть трьох зустрічей» – відзначала Катерина [4: 60]. Таємниця була добре продумана, але цікавий випадок викрив закоханих. Одного разу, за тимчасової відсутності великого князя, Катерина організувала невеликий бенкет для друзів, у тому числі Понятовського і шведського дворянина, графа Горна, у приватних маєтностях її та чоловіка. Упродовж прогулянки, вони потурбували болонку спанієля, яка спала у кабінеті княгині. Песик відразу почав шалено гарчати на графа Горна, але залюбки підбігла до молодого Понятовського. Цей інцидент не випустив з уваги граф Горн, який після повернення з прогулянки у залі сказав Понятовському: «Не має зрадника більшого за тебе, болонка спанієля! Вона готова була розірвати мене, але виляла хвостом перед Вами. Очевидно, це далеко не перший Ваш візит сюди. Але не бійтеся, мій друже. На мене можна покластися». Зрештою чутки про інтрижку між імператрицею та поляком почали ширитися настільки швидко, що досягли вух самого великого князя, який вчинив відповідних заходів. Декількома ночами пізніше, у той час коли Станіслав переховувався у парку, його викрали та залякали настільки, що йому лишалось тільки зізнатися у заповіданому. Він навіть не сподівався лишитися живим від лютих зрадженого чоловіка, але Єлизавета Воронцова (до речі, коханка великого графа) допомогла шляхтичеві врятуватися [4: 61].

Очевидно, ситуація дуже зачепила репутацію самого Станіслава. Звичайно, найкраще про зраду слухати від самого кохання: «Коли сутність питання була повністю розкрита, Великий Герцог підійшов до мене і назвав дурнем, а потім сказав, що ми не повинні робити галасу з цього. Поквапився у палати своєї дружини, стягнув її з ліжка, не давши їй можливості одягти щось пристойніше від нічного халату. У такому вигляді він привів її до нас і запитав чи задоволені ми тепер. Попросив Її Величність звернутися до Варшави із проханням призначити мене офіційним послом Польщі якомога швидше. Потім ми в чотирьох розважалися до четвертої ранку» [4: 61–62].

Слід відзначити хист та майстерність Станіслава знаходити вихід із найбільш прикрих здавалося б ситуацій, де його провина є очевидною. Дотепність Станіслава та вміння оповідати події «пікантною манерою» вражала навіть його сучасників. Утім, чи вчинив би так юнак, якби знав, що у майбутньому доля відведе йому посаду першої особи у Речі Посполитій? Можливо, частина правди у цій легковажній розповіді майбутнього короля і є, але сам він був шокований та тривалий час не почувався комфортно. Про це також може свідчити і виїзд С. Понятовського з Російської імперії у 1756 р., але до того він належним чином виконував обов'язки уповноваженого польського посла. Відносини частково були відновлені лише у корисливих питаннях, а саме у сфері бізнесу та політики [4: 62].

Катерина II сподівалася, що в його особі, яку вона вважала піддатливою за вдачею і зобов'язаною їй за вибір, матиме покійного собі підданого. До того ж політична ситуація складалася так, що окрім Понятовського Катерина не мала кому довіряти. Саме він попередив її про ворожі наміри французького посла, брав активну участь у просуванні її на престол по смерті імператриці, придворних війнах та інтригах, які точилися буквально біля ліжка хворої Єлизавети Петрівни у 1758 р., але одразу ж після несподіваного одужання Єлизавети, Понятовського було наказано залишити Росію впродовж тридцяти шести годин. Утім, він не жалкував про це. До цього часу він встиг втомитися від своєї коханки, але не міг і полишити її. Крім того, такі непостійні відносини мали загрозу стати постійними та отримати політичні наслідки. Про справжність почуттів Катерини до Понятовського можна судити з її слів: «він коханий...наші почуття тривали б вічно якби він сам не занудьгував. Не пригадую, щоб я плакала так коли-небудь як останні півроку». Утім довго сумувати їй так і не довелося, адже зовсім скоро на життєвому шляху з'явився черговий фаворит граф Орлов. Ця відносина можна назвати ідилією порівняно з витівками з Понятовським. Утім втратила Катерина притаманне їй колись почуття романтики, сентиментальності, натомість на минуле озиралася з байдужістю, хоча й не жалкуючи. Одного разу вона зустріла старого коханця майже двадцять років потому, але він видався їй занудою. Тим не менш, вони назавжди лишилися добрими друзями [4: 63].

Звичайно, Станіслава не можна було привітати з результатами його першою дипломатичної місії. Він повернувся до Польщі дискредитований і дещо безглуздо. Його вельми поважні були вкрай незадоволені племінником. Замість того, щоб заручитися підтримкою цієї країни, його вигнали звідти з ганьбою. Його любовна інтрига з княгинею була великою прикрістю для цих старих та «правильних» джентльменів. Навіть політично це було гірше ніж просто марна справа. Однак, навіть ця помилка племінника не була завадою далекосяжним планам дядьків Станіслава

Понятовського. Метою всіх їх зусиль за останні двадцять років були реформи до Конституції Польщі, які вони справедливо вважали неодмінною передумовою для поліпшення стану країни.

Виховання та трансформація громадської думки були першими кроками на шляху до реалізації цієї мети. Потрібно було створити відповідну атмосферу. Коло політиків, сповнених сміливості та вільних від упередженості, повинні були стати чемпіонами нового часу. Але обставини набирали обертів, а підготовка нових людей не могла тривати вечно. Політичні плани та програма дій були готові, чекали тільки вдалої можливості. Здавалося, що нагода виявилася, коли Август III, до якого Чарторийські давно були в опозиції, 5 жовтня 1763 р. раптово полишив престол [4: 64]. Справедливо відмітити, що в цей час позиція родини Чарторийських у Польщі була дуже сильною. Сусідні країни були амбіційно контрольовані ними. Чарторийські мали багато впливових знайомих в Австрії. Утім, якщо дядьки Станіслава були дещо розчаровані діями племінника, то батько був розчарований власними сподіваннями, адже він палко бажав, щоб місія його сина вдалася. Щодо позиції матері, то вона, очевидно, бажала сину всіляких гараздів, але материнське серце передбачало загрозу, тому вона постійно переживала за сина. Можливо, тому що жінка усвідомлювала неминучість придворних інтриг, які могли підстерігати її сина.

Отже, загалом постать Станіслава Понятовського становить типовий портрет польського шляхтича. Освічений, з гарними манерами, глибоким внутрішнім світом юнак поступово стає на самостійний шлях дорослого життя. Звичайно, входження у дорослий світ шляхтича відбувалося під супроводом низки суперечностей. Якісна освіта, знання манер та етикету забезпечували майбутньому королю Речі Посполитої авторитетність та вагомість. Натомість не оминули його і курйозні ситуації, які б за відсутності хитрості, умінню маневрувати могли завершитися фатально, хоча і їх можна було б просто не допускати. Таким чином, останній король Речі Посполитої, безсумнівно, був людиною неординарною, талановитим політиком, інтриганом, розпалювачем палацових інтриг, але і відданим другом, освіченою людиною своєї епохи. Утім, доля як і історія не виявилися прихильними до нього, відвівши йому роль останнього короля Речі Посполитої, якому так і не судилося зустріти старість на Батьківщині, ані вберегти її від загибелі попри проголошене гасло – «Світ – це Польща!».

ЛІТЕРАТУРА

1. Брандыс М. Племянник короля / М. Брандыс. – М., 1993. – 528 с.
2. Буряк Л. Жіноча біографістика в українській історіографії // Спеціальні історичні дисципліни. – № 17. – С. 5–16.
3. Горянинов С. Станислав-Август Понятовский и Великая Княгиня Екатерина Алексеевна / С. Горянинов. – Вестник Европы. – № 1–3. – 1908.
4. Камінський С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів. – К.: Наш час, 2011. – 263 с.
5. Кудрявцева С. Краткие выписки моей жизни. Записки Софии Кудрявцевой, дочери короля Станислава Понятовского // Русская старина, 1872. – Т. 35. – № 10. – С. 119–130.
6. Понятовский С.А. Воспоминания князя Станислава Понятовского (1776 – 1809) / Н. Шильдер // Русская старина, 1898. – Т. 95. – № 9. – С. 565–592.
7. Nisbet Bain R. The Last King of Poland / R. Nisbet Bain. – London, 1909. – 364 p.

*Рекомендовано до друку науковим керівником, д.і.н., проф., завідувачем каф-ри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького О.О. Драч
Стаття надійшла до редакції 31.05.2015*

О.Ю. Лаврі

студентка ІV курсу історичного факультету,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел. +38063-614-75-83; email: oduvanchick123@ukr.net

У цій статті подана інформація про умови перебування дітей «ворогів народу» у спеціальних закладах ГУЛАГУ. Текст складений з допомогою спеціальної літератури, яка займається дослідженням репресій проти ЧСИР та спогадів очевидців.

Ключові слова: ЧСИР, ГУЛАГ, диткомбінат, малоліток, дитвогнище.

В статтє подана інформація об условиях пребывания детей «врагов народа» в специальных заведениях ГУЛАГа. Текст составлен с помощью специальной литературы, которая занимается исследованием репрессий против ЧСИР и воспоминаний очевидцев.

Ключевые слова: ЧСИР, ГУЛАГ, деткомбинат, малолетка, деточаг.

This article sheds fresh light on the conditions under which the children of «enemies of the people» stayed at GULAG's special institutions. The text was written with the help of some special literature which investigates both repressions against traitors' family members (CHSYR), and eyewitnesses' memoirs.

Key words: CHSYR, GULAG, children's combine, young child.

Дослідження перебування дітей в спеціальних таборах та дитячих притулках до сьогодні залишається актуальною проблемою історичної науки. Лише віднедавна це питання почали розглядати історики, соціологи, психологи. Дитяче питання розглянула О. Шмараєва у статті присвяченій життю дітей «ворогів народу» в таборах ГУЛАГУ. Вона приділила увагу основним історіям, які допомагають сформувати уявлення про умови утримання дітей у спецтаборах, а згодом і у дитячих будинках [18]. У дослідженнях про умови перебування репресованих у таборах Л. Разгон торкнувся й проблеми дітей. Без цензурних обмежень він описав знущання старших дітей над новоприбулими, чи молодшими. Л. Разгон обґрунтував тези своєї праці на власних спогадах [15: 265-269]. Докладніше про заявлену у темі статті проблематику писав С.Віленський. Поет та мемуарист був заарештований 1948 року за антисталінський вірш (рос.) «Интеллигенты, быть тверже стали! Кругом агенты, а первый – Сталин» [2]. Його відправили у табори, де з 1950 року він почав збирати документи та спогади політ'язнів. Внаслідок багаторічної копіткої праці лише 2002 року вийшла праця «Діти ГУЛАГУ. 1918–1956. Документи». Автор розділив документи за тематикою та як додаток до їх змісту опублікував спогади дітей «ворогів народу» [3].

Ґрунтовне дослідження проблеми здійснила у своїх наукових розробках Т. Вронська. Їй належить монографія з історії репресій проти родин «ворогів народу». На основі широкого кола архівних джерел та опублікованої історико-мемуарної й фахової літератури зроблений аналіз витоків, особливості організації та використання родинного заручництва у каральній практиці тоталітарного режиму. Висвітлене протиправне підґрунтя політичного терору, формування технології позасудових репресій проти членів сімей «ворогів» радянської влади [5]. Джерельну базу її праці в основному склали спогади, мемуари, адже не всі ще документи дотепер мають відкритий доступ. У Є. Гінзбург є досвід праці у дитячих відділах таборів. Деякий час вона працювала у відділі для дітей дошкільного віку, і згадувала, що деякі і говорити не вміли [6: 328-334]. Х. Волович у своїх спогадах не лише описала умови перебування членів «ворогів народу» у ВТТ, а й висвітлила проблеми функціонування там дитячих ясел. Перебуваючи у неволі вона народила дитину і тому добре знала, в яких умовах росли діти «ворогів народу» [4: 461-494].

Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 липня 1937 р. було розширено рамки родинного заручництва. У пункті про сім'ї засуджених першої та другої категорій під репресії підпадали: сім'ї, члени яких були здатні до активних антирадянських дій; сім'ї, осіб репресованих першої категорії, які проживали у прикордонній смузі, підлягали переселенню за межу країв та областей [12: 424-428]. Згідно до пункту про арешт вагітних жінок, важкохворих, які мали грудних дітей вирок міг бути тимчасово відкладений. Хоча пізніше зазначалось: «Засуджені дружини зрадників Батьківщини, які не підлягали арешту через хворобу і наявність на руках хворих дітей, після видужання заарештовуються та направляються до ВТТ. Дружини зрадників Батьківщини, які мають на руках грудних дітей, після винесення вироку негайно підпадають під арешт і без конвоювання до тюрми направляються до табору. Так само вчиняти і з засудженими дружинами похилого віку» [8]. Арешту також підлягали й «соціально небезпечні та здатні до антирадянської діяльності» діти «зрадників», яким виповнилося 15 років [13]. Врятувати їх міг лише донос про підготовку чоловіком (батьком) злочину чи його причетність до вказаних організацій [7: 106-110]. Всіх дітей, які залишалися сиротами, після арешту їх батьків, відправляли до дитячих будинків. У віці від 1–1,5 до трьох років дітей утримували у яслах Народного комісаріату охорони здоров'я республіки у тих пунктах, де проживали засуджені;

дітей, у віці від трьох і до п'ятнадцяти років відправляли до будинків наркомпросів інших республік, областей, поза межами Москви, Києва, Тбілісі, Мінську, та інших приморських та прикордонних міст [11: 103]. Ну а на дітей старшого віку могли завести справу, або також відіслати до якогось дитячого будинку. Жінкам з немовлятами, чи дітьми яких вони народили в таборах, якщо «вони вели себе добре» відводили окремі бараки, де вони ночували з ними та приходили в окремі години на годування. Деякі табори, навіть, влаштували дитячі містечка. Мати могла передати дитину своїй сім'ї, але не кожна сім'я могла дозволити собі приїхати до табору, через брак коштів, або просто відмовлялись визнавати дитину-бастарда. Але, згодом керівництво вирішило, що діти негативно впливають на якість та інтенсивність роботи, і почало забирати дітей в матерів через дванадцять місяців після народження і відправляти в дитячі будинки. Це зазначалося у справі матері, але не вказували адресу, куди переправляли дитину. Частіше за все така «експропріація» відбувалась вночі, щоб застати жінку зненацька, жінки піднімали гвалт, били комендантів. Проте підвищення продуктивності не відбувалось [16: 201]. Втративши дітей, деякі матері божеволіли.

«Ніде у світі так не піклуються про дітей, як у нас» [14: 2] – рекламна теза, яку часто зустрічаємо на шпальтах радянських періодичних видань. Дійсність же була кардинально іншою. За офіційними даними на квітень 1941 року, в тюрмах НКВС утримувались 2500 жінок з малолітніми дітьми, в таборах та колоніях знаходилось 9400 дітей, віком до чотирьох років. Вагітних жінок 8500, і близько 3000 жінок, які знаходились на дев'ятому місяці вагітності [18]. Поряд із барачними будівлями, лісопозавальними бригадами та штрафними ізоляторами ГУЛАГу знаходились пологові будинки і, навіть, табори для матерів із дітьми та дитячі ясла для наймолодших. На дверях бараків було написано: «Грудникова група», «Ползункова», «Старшая» [6: 328]. Щоправда, яслами ці приміщення важко назвати: клопи сипалися зі стелі на дітей, ковдрами їх не накривали, відсутність освітлення (навіть гасовими лампами), температура ніколи не піднімалась вище 12 градусів [4: 464]. Пояснювалось все тим, що вони не робили жодного внеску в табірне виробництво, вони не валили ліс, не займались будівництвом доріг, будинків і т. п. В таборі їх розвиток зупинявся, в тому числі і через провину няньок. На одну няньку припадало сімнадцять дітей. Треба було швидко всіх підняти, нагодувати, та стежити щоб нічого зайвого діти не робили. Х. Волович писала, що бачила як о сьомій ранку няньки стусанами піднімали дітей з холодних ліжок, підмивали холодною водою, звертались до них лайками та ударами в спину. Годування також відбувалось без краплини жалю: «З кухні няня принесла палаючу жаром кашу. Розклавши її по мисочках, вона вихопила з ліжечка першу, яка трапилась їй дитину, загнула їй руки назад, прив'язала їх рушником до тулуба і почала, як індіка, напихати гарячою кашею, ложку за ложкою, не залишаючи їй часу ковтати» [9: 259]. Матерям забороняли контактувати з дитиною, одна з колишніх завідувачок табірних ясел стверджувала, що це робилося тому, що матері при побаченні з дітьми, намагались їх вбити. Вона розповіла, що бачила як одна мати давала дитині цукор з тютюном, щоб її отруїти, інша зняла з дитини взуття на снігу [9: 260]. Але, не всі няньки були поганими, під час відбування покарання, довелося працювати нянею у диткомбінаті й Є. Гінзбург. Вона розповідала, що годували добре, але діти їли зосереджено, старанно облизуючи все шматком хліба, а то і язиком. На горщик не були привчені, говорити не вміли. Тільки деякі, яким виповнилось чотири роки могли сказати кілька слів [6: 329]. Пояснювалось все тим, що ними ніхто не займався, не спілкувався; малюкам не дозволялось ходити, вони просто лежали на своїх ліжках. Є. Гінзбург вирішила зайнятися розвитком дітей. Вона десь знайшла обрубок олівця й клапоть паперу і намалювала дітям будинок з двома вікнами та димоходом. На запитання: «Що це?» діти відповіли, що це барак. Біля будинку Євгенія намалювала кішку, але впізнати тваринку ніхто, з дітей не зміг. Коли вона намалювала огорожу, навколо будинку: «Зона! Зона! – радісно закричала Вірочка та заплескала в долоні» [6: 331]. Одного разу, їй вдалось випросити у вахтера двох цуценят. Дітям дуже подобався «живий куточок», але вся ідилія закінчилась через п'ять днів, коли це побачила головний лікар диткомбінату. Згодом, Євгенію перевели в ізолятор, де ситуація була ще гіршою, через епідемію діти помирили дуже часто. «Ліжечка немовлят стоять впритул. Їх так багато, що якщо безперервно переповивати всіх підряд, то до першого повернення не раніше ніж через півтори години. А всі схудли, перевелися криком. Одні пищать жалісно і тоненько, вже не розраховуючи на те, що хто-небудь відгукнеться. А деякі вже не кричать» [6: 332].

У табірних архівах ГУЛАГу збереглися фотографії бараків-ясел та дітей, як вони виглядали. З них, ми дізнаємось, що дітям голили голови щоб уникнути вошей, і дійсно, вони були схожими на зеків. З табірних ясел дітей переводили до звичайних дитячих будинків у два роки. Як правило, там їм міняли прізвища. У доповіді наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії до голови Раднаркому СРСР В. Молотова писалося, що дітям, яких було забрано в матерів і віддано до дитбудинків, почали надавати нові імена та прізвища [18]. У дитячих будинках ці діти об'єднувались з тими, у кого забрали після арешту батьків. Будинки були переповнені, санітарних норм не дотримувались. Через епідемію помирили й ті групи дітей, яких відправляли з таборів. Одна з колишніх ув'язнених згадувала, що з табору відправили групу дітей з 11 чоловік до міського дитбудинку, і були шоковані, коли дізнались, що вся група невдовзі померла від епідемії [3]. Керівництво намагалось отримати допомогу з Москви. Писали телеграми, що помешкання знаходиться в жахливому стані, що їжі не вистачає, але негайних заходів не було вжито. В одному з наказів НКВС 1938 року йшлося про дитячий будинок, в якому дві дівчинки, восьми років були згвалтовані старшими хлопцями. В іншому – що на 212 дітей було 12 ложок і 20 тарілок, а через брак білизни, дітям доводилось спати у верхньому одязі та взутті [9: 262]. «Дитвогнища» або «дитмайданчики», як називали дитячі будинки 1930-х років, розміщувались в холодних місцях, переповнених бараках, часто без ліжок, дах протікав, а подекуди й стелі не було. Годували дітей на вулиці, під навісом [18]. Дітей могли всиновити, але частіше траплялося так, що брали дівчат в якості прислужниці. Представники табірної персоналу розлучали рідних сестер і братів [3].

До дітей політичних ув'язнів ставилися гірше. Вчителі боялися приділяти їм увагу, щоб тих не звинуватили у співчутті до «ворогів». Навіть співробітники НКВС, які були відповідальними за дитячі будинки, наказували особливо

пильно стежити за дітьми контрреволюціонерів. По прибутті з дітей знімали відбитки пальців. Їх справи також піддавалися фабрикації. Так, після арешту батьків, Петро Якір провів в дитячому будинку лише три дні, після чого на нього відкрили справу, що він є ватажком дітей «зрадників Батьківщини». Його заарештували, а згодом перевели до табору. На той час дитині виповнилось 14 років [9: 262]. Таких, як він, називали «малолітки».

Знушання та фізичні покарання були звичайною справою для адміністрації дитячих будинків. Дітей били головою об стіну, кулаками по обличчю, коли знаходили залишки їжі, наприклад хлібні крихти. Пояснювали свої вчинки тим, що підозрювали дітей у підготовці до втечі. Вихователі говорили, що вони нікому не потрібні, що з ворогами ніхто не рахується. Коли їх виводили на прогулянку, діти няньок показували на них пальцями і кричали: «Ворогів, ворогів ведуть!» [18]. Одежу їм давали з конфіскованого в їх батьків майна.

Деякі діти арештантів, не витримуючи тиску, холоду, жорстокості не бачили іншого виходу, як приєднатись до місцевих авторитетів. Над «новенькими» знущались. «Блатнячки» дівчаток продавали: шоферам, комендантам. Л. Разгон пригадував, що одного літа він потрапив у «командировку» (щось типу санітарної частини), де лікарем був О. Зотов. Коли він сів поїсти, то побачив дівчинку, яка підмітала двір. Він запросив до себе за стіл і пригостив обідом. «Дівчина поїла, обережно склала посуд на дерев'яну тацю. Потім підняла плаття, затягнула з себе труси і, тримаючи їх в руці, повернула своє неусміхнене обличчя». Вона запитала чи треба їй прилягли. Коли побачила подив Лева, то виправдовуючись сказала, що без цього її не кормлять [15:268-269].

Хлопчики ставали (рос.) «шестерками» у паханів. Будь-який «блатний», який придбав хлопчика міг з нього знущатись, як хотів: бити, морити голодом, привласнювати майно. «Ми – «п'ятдесят восьма» – нічого з цим поробити не могли. В очах дітей підлітків ми були табірними дурнями, які не мали ніякої влади, ніякої сили, ніякої привабливості» [15: 268]. З дитячих будинків діти тікали і пристосовувались до злочинного світу. Володимир Глебов пояснював, що приєднання до злочинців мало привілей самозахисту. «Тут я маю один шрам, а ось ще один... коли на тебе нападають, треба знати як відбиватися. Головний принцип – реагувати завчасно, не дати себе вдарити. Таке було щасливе радянське дитинство» [9: 265]. У Солженіцина також описаний момент, коли один з арештантів розповідав про те, що після арешту батька мати втекла, а він повів молодшого брата до «блатних». «Слухайте, панове безстрашні! Візьміть мого братика у навчання, навчіть його як жити! Шкодную, що сам до блатних не пристав» [17: 49].

В Одесі все почалося 27 липня 1937 року. На той час кількість арештів виросла до десяти разів. Ходили чутки, що у відділах НКВС області навіть розгорнулось змагання, хто більше спіймає «ворогів народу». Закінчилось все тим, що голові НКВС М. Єжову написали листа, з проханням збільшити ліміт арештів. Л.Б. Акінітова написала спогади, присвячені своєму дитинству. Її рідного батька заарештували ще у 1927 році, «за опозиційність». Мати відреклась від нього і не пробачила того, що він «зрадив» дітей. Згодом його було позбавлено батьківських прав. Мати вийшла заміж вдруге, за Акінітова Бориса Андрійовича. Через деякий час, після арешту дружини, вітчима, тітку та дітей викликали до НКВС, Леніну запитала з ким вона хоче жити з тіткою, чи в дитбудинку, дитина вибрала жити в дитбудинку. В дитячому будинку не дозволялось носити домашній одяг, тих, чії батьки були заарештовані не приймали в піонери. Л. Б. Акінітова казала, що їх нікуди не випускали, але при дитячому будинку були різні майстерні та гуртки: вишивальні, скульптурні майстерні, читання книжок, які відволікали від того, що діти знаходились мов за ґратами. Щоправда, директорка закладу згодом продавала чи дарувала своїм знайомим дитячі вироби [1: 53].

Отже, інформація про існування спеціальних закладів для дітей репресованих замовчувалась як радянською владою, так і радянськими істориками. Лише у 1980-х роках з'явилися перші повідомлення про існування спеціальних дитячих притулків. У 1990-х роках дослідники почали звертатись до влади, аби надати малолітнім політичним в'язням (віком від 12 до 18 років) пільги, так само як і всім, хто постраждав від жорстокого «плану рабства» тоталітарної системи часів Й. Сталіна [10: 176-177; 243]. Адже, внаслідок злочинного комуністичного режиму більша частина колишніх табірних утриманців залишились каліками. Зовсім юний організм для повноцінного розвитку потребував нормального харчування, а та баланда, яка подавалась в таборах негативно впливала на фізичний та розумовий стан. Напевно, посттоталітарному суспільству знадобиться ще багато часу, щоб усвідомити, якою метою керувався Й. Сталін, забираючи у сотень тисяч радянських дітей їх дитинство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акінітова Л.Б. Жизнь как сказка [Текст] / Ленина Акінітова. – Одесса: Друк, 2000. – 192 с.
2. Белановский Д. Семен Виленский: «Реабилитировали те же, кто губил» / Д. Белановский // Новая газета, 2014. – 29.10. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/apps/gulag/65889.html> (20.05.2015)
3. Виленский. Дети ГУЛАГа [Текст] / Сост. Семен Самуилович Виленский. – М., 2002. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://you1917-91.narod.ru/vilenskiy_deti_gulaga.html (20.05.2015)
4. Волович Х. О прошлом [Текст] / Сост. С. Виленский // Доднесь тяготееет. Записки вашей современницы. – М.: Советский писатель, 1989. – Вып.1. – С. 461-494.
5. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) [Текст] / Тамара Вронська. – К.: Інститут історії України, 2009. – 486 с.
6. Гинзбург Е. Здесь жили дети [Текст] / Евгения Гинзбург // Доднесь тяготееет. Записки вашей современницы. – М.: Советский писатель, 1989. – Вып.1. – С. 328-334.
7. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917 – 1960 / Под ред. А.Н. Яковлева. – М.: МФД, 2000. – С. 106 – 110.

8. Даниэль А., Рогинский А. Аресту подлежат жены [Электронный ресурс]. – Полит.ру. [сайт]. – 2003. – 30 октября. – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2003/10/30/628134/> (20.05. 2015)
9. Епллбом Е. Історія ГУЛАГу [Текст] / Пер. з англ. А. Іщенка. – К., 2006. – 511 с.
10. Матеріали міжнародного конгресу політичних в'язнів комуністичних режимів. Київ, 7-8 листопада 1995 р. – К.: Бібліотека імені В.Вернадського, 2001. – 300 с.
11. Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел № 00486 от 15 августа 1937 года // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика [Текст] / Ред. В.Т. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 103.
12. Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел Союза ССР № 00447 об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов. Москва 30 июля 1937 г. // Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упор. Л.Ковальчук, Е.Петровський. – Одеса, 2010. – С. 424-428.
13. Петровський Е.П. Одеський обласний відділ народної освіти в період масових репресій 1930-х років: невідомі сторінки історії [Текст] // Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. – Т.3 / Уклад.: Л.В. Ковальчук, Г.О. Разумов. – Одеса: ОКФА, 2005. – С. 837.
14. Подарунки з Іспанії палацові піонерів // Чорноморська комуна. – 1937. – 17 січня.
15. Разгон Л. Малолетки / Лев Разгон // Реабілітован посмертно. – М., 1988. – Вып. 1, 2. – С. 265-269.
16. Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу [Текст] / Жак Росси. – М.: Просвет, 1991. – Ч.2. – 284 с.
17. Солженицын А. Один день из жизни Ивана Денисовича. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://vk.com/doc4179939_331929431?hash=5be6eb87a2f98ff251&dl=619e1708fff975d643. – С. 49.
18. Шмараева Е. Детство на каторге: ГУЛАГ для самых маленьких // Аргумент. – 2014. – 10.03. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://argumentua.com /stati/detstvo-na-katorge-gulag -dlya-samykh-malenkikh> (20.05.2015)

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. Е.П. Петровським
Стаття надійшла до редакції 31.05.2015*

УДК 94(477):349.412.4 «1648/1657»

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ XVII СТОЛІТТЯ

В.В. Паламарчук

*студентка III курсу історичного факультету
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
Тел. +38063-606-26-56; email: vika07111995@yandex.ua*

Досліджено становище земельного питання серед козацької старшини, шляхти та духівництва за період гетьманування Б. Хмельницького. Вивчено спеціальні історичні джерела, які підтверджують підтримку та лояльність гетьмана до вищезазначених осіб.

Ключові слова: землеволодіння, універсали, козаки, шляхта, духівництво.

Исследовано положение земельного вопроса среди казацкой старшины, шляхты и духовенства за период гетманства Богдана Хмельницкого. Изучены специальные исторические источники, подтверждающие поддержку и лояльность гетмана вышеуказанным людям.

Ключевые слова: землевладение, универсалы, казаки, шляхта, духівництво.

The author has investigated the land issue among the Cossack officers, noblemen and clergy under the reign of Hetman Bohdan Khmelnytsky. Special attention has been paid to those historic sources which confirm hetman's support and loyalty to above mentioned persons.

Keywords: land tenure, universals, Cossacks, gentry, clergy.

Для розвитку аграрних відносин у другій половині XVII ст. визначальними були зростання й зміцнення земельної власності православних монастирів, української шляхти і козацької старшини, їхня боротьба за права і привілеї російського дворянства на землю і працю селянства. Втрачаючи політичні права у сфері автономії, старшина і шляхта намагалися забезпечити економічну незалежність і зосередити увагу на нагромадженні земельних володінь і організації господарства. Економічною основою її панівного становища в суспільстві була земельна власність. Шляхта мала ті самі економічні й політичні права, що й старшина. Вона поступово розчинилася в її середовищі, займаючи

посади в гетьманській адміністрації. Деякі старшини отримали шляхетські привілеї. Істотної відмінності у розвитку старшинської і шляхетської земельної власності не існувало.

Після Визвольної війни перед козацькою старшиною відкрилися можливості ведення великого господарства. Займаючи вищі військово-адміністративні посади, старшина розпоряджалася величезними фондами майна, залишеного панами, які покинули Україну: їх садибами і будинками, рухомим майном, землями і господарствами. Старшинське землеволодіння зростало шляхом купівлі землі, гетьманських надань і царських привілеїв. Збереглися деякі документи купівлі старшиною окремих земель. Так, брацлавський полковник Тиміш Носач 1652 р. купив у пана Яроша Черепинського хутір у Припоні Корсунського полку [3: 187].

Землями, залишеними польськими панами, розпоряджався військовий скарб, який продавав окремі села старшині. Так, у червні 1655 р. Богдан Хмельницький повідомив універсалом: «Іж на потребу войсковую взяли єсьмо осмь тисячей золотих польских у пана Павла Яновича Хмельницкого, за которую суму пустили єсьмо єму в спокойное уживанье маетности пана Грузевича», села Бугаївку, Беркове, Масани і Бошівку в околицях Чорнобиля [2: 432].

У Березневих статтях 1654 р. військовій старшині було віддано «для прокормленья» доходи з млинів; так, по млину мали одержати військовий писар, військові судді, військові і полкові осавули та всі полковники; це мотивувалося тим, що полковники і писарі «росход великий имеют», а осавули «на услугах войскових всегда обретаютца и хлеба пахать не могут». Збереглися два універсали Богдана Хмельницького від червня 1657 р., якими він повертав дітям померлого паволоцького полковника Івана Миньківського села Миньківка, Вербівка і Верхівця і призначив опікуном Михайла Івановича, який, «яко ближайший кривний доглядати пожитки на виживлене потомков помененних збирати маєт, нікого іншого ані з близьких, ані з далеких кривних не припускаючи» [2: 593].

Якщо порівняти кількість універсалів Хмельницького для старшини, привертає увагу те, що надань для старшини було порівняно небагато, здебільшого це невеликі вартістю надання (млини, будинки), або надання незначним особам — сотникам, осавулам та ін. Відомо, що селянсько-козацька маса з неприхованою ворожістю ставилася до спроб відновити феодальний лад і насамперед не погоджувалася на те, щоб козацька старшина створювала велике землеволодіння. Богдан Хмельницький намагався утримати процес у таких формах, щоб вони не спричиняли народних виступів. Проте більшість старшини не погоджувалася з цією поміркованою політикою гетьмана. Старшина мала в руках великі фінансові джерела і шукала шляхів до подальшого збагачення. Не знаходячи підтримки у Хмельницького, старшина намагалася безпосередньо порозумітися з російським урядом. Російський уряд захищав тоді інтереси феодалів-кріпосників-дворян, боярів, вищого духовенства, посадських «лучших людей», які, налякані зростанням народних рухів, об'єдналися в один фронт. «Соборное уложение» 1649 р. зміцнило феодальне землеволодіння і посилювало кріпосні права на селянство. Коли ж українська старшина звернулася до російських боярів, вона зустріла в них повне взаєморозуміння і співчуття [1: 75].

Перші заходи в цьому напрямі зробили послы Запорізького війська, які у березні 1654 р. виїхали до Москви для оформлення умов об'єднання України з Росією, — генеральний суддя Самійло Зарудний та переяславський полковник Павло Тетеря. Вони одержали царські грамоти для Запорізького війська й української шляхти, які торкалися також землеволодіння, добилися надання Чигиринові статусу гетьманської столиці, особисто Хмельницькому — Суботова й інших селищ, а також Гадяча. Використовуючи своє становище, послы випросили маєтності для себе: Зарудний — містечко Старий Мліїв «з селянами і зо всіма угіддями», Тетеря — містечко Смілу.

Успіхи послів заохотили й іншу старшину до поширення своїх землеволодінь за допомогою російського уряду. Найбільше зуміла добитися родина Виговських. Генеральний писар Іван Виговський 1654 р. одержав «грамоти» на місто Остер з селами, містечка Козелець, Бобровицю, Трипілля, Стайки, села Городище, Лісовичі, Ківшовате «з усіма доходами та угіддями», а також місто Ромни з селами. Костянтин Виговський одержав Козари і Кобижчу. Дуже розширила свої володіння родина Золотаренків. Іван Золотаренко, у вересні 1654 р. випросив собі царську грамоту на м. Батурині «зі всіма угіддями і селами», коли Батурині згорів, він одержав у серпні 1655 р. м. Борзну і Глухів [2: 190].

Наведені дані розкривають широку картину прагнень старшини утворити велике землеволодіння, зайняти місце давніх феодалів. Деякі старшинські родини (Золотаренки, Виговські) готувалися заволодіти суцільними територіями які були «ключами» давніх панів. Старшинське землеволодіння охоплювало найбільше Чернігівщину і середню частину Київщини, де збереглися шляхетські та монастирські володіння. Деяка частина старшини намагалася здобути собі землі на території старих козацьких полків — Канівського, Черкаського, Чигиринського. У зв'язку з цим виникає питання, наскільки надання, одержані старшиною, були фактично реалізовані. Відповідь дають заяви Павла Тетері, які він зробив російським боярам у Москві під час свого другого посольства у серпні 1657 р.

Свідчення Тетері показують, які труднощі зустрічали Виговські, Тетеря й інша старшина, що одержала царські грамоти потай, без відома гетьмана і Запорізького війська — вони не могли цих надань використати. Так, на маєтки, вже подаровані царем, з'явилися інші претенденти, просячи їх для себе. На містечко Стайки, надане Іванові Виговському, просив собі царської грамоти Михайлівський Золотоверхий монастир; м. Кобижча, дане Костянтинові Виговському, бажав одержати Богоявленський монастир. Сам Хмельницький без перешкоди володів Суботовом та іншими селищами, які за ним були затверджені царськими грамотами. Так само та старшина, що одержала на свої володіння універсали гетьмана або полковників, користувалася ними без перешкоди. Так, Данило Виговський володів м. Сміла (Тясмин), про це згадували угорський посол Шебеші та шведський посол Гільденбрандт [3: 193].

Підсумовуючи дані про старшинське землеволодіння, треба відзначити, що хоч старшина докладала багато зусиль, щоб зайняти становище великих землевласників, проте її досягнення під час Визвольної війни і в перші роки після Переяславської ради були незначні. Впертий опір селянства і козацтва не дав старшині запровадити в життя її землевласницьких планів. На роль, яку відігравала старшина в усьому феодальному землеволодінні, вказує кількісне

порівняння гетьманських і полковницьких надань окремим феодалним групам: монастирі одержали понад 80 маєтків, шляхта – близько 50, старшина – близько 20.

Повернення втрачених маєтків на Україні добивалися власники величезних наддніпрянських землеволодінь, зокрема, Вишневецький, Конецьпольський, Любомирський, Збаразький, а також Потоцький і Калиновський після їх звільнення з татарського полону. Як тільки в січні 1650 р. запанував мир, шляхта, яка раніше втікала з України, почала повертатися до своїх маєтків. Картину повернення шляхти досить повно змальовують житомирські актові книги. Шляхетські настрої добре характеризує перший запис у Житомирській актовій книзі в грудні 1650 р., коли шляхетський суд відновив свою діяльність. Писар не скупився, щоб змалювати «безбожність і сваволлю», з якою грубіянський хлопський народ виступив проти шляхти, руйнуючи католицькі костельи, убиваючи панів та захоплюючи панські землі, «...майже всі волості, маєтки, державні і шляхетські... всі достатки і багатства панів... мечем і вогнем поруйнували і сплюндрували» [1: 78].

До актових книг шляхта подала ряд заяв про знищення і пограбування маєтків, про різну завдану їй шкоду, втрату документів, про виступи селян, але звичайно не називаючи імен винуватців, бо їх важко було дошукатися. Особливим здирством відзначилась поміщиця Катерина Аксакова, яка зуміла одержати гетьманські універсали і розіслала слуг по своїх маєтностях на Правобережжі та Лівобережжі і протягом місяця встигла зібрати чинші, десятини, оренди грошима, зерном і худобою і все те відіслала до Польщі [2: 599].

Наступ шляхти почався після Білоцерківського миру. Шляхта поспішала використати свою перемогу і з усією суворістю запроваджувала умови миру. Пани за допомогою військових загонів почали гнобити селян, і навіть намагалися підкорити своїй владі козаків. Цей гніт і знуцання викликали антишляхетський рух не тільки серед селянства, але і в рядах Запорізького війська. Весною 1652 р. польське військо вирізало містечка Липове і Рябухи Прилуцького полку. Тоді хвиля селянсько-козацьких повстань піднялася на всьому Лівобережжі і перекотилася на Правобережну Україну. Самовидець оповідав про ці події: «І в том року знову по городах много панов пропало, которіе на свої маєтности понаездили били, бо знову оних посполство позабивало». Вирішальною подією був розгром польського війська Хмельницьким під Батогом 23 травня 1652 р. Внаслідок цієї перемоги відпала потреба додержуватись умов Білоцерківського миру і територія Запорізького війська була остаточно очищена від польських військових застав. Водночас було ліквідоване і землеволодіння польських магнатів і шляхти.

Козацька старшина ставилася вороже до магнатів і, навпаки, прихильно до дрібної і середньої української православної шляхти. Богдан Хмельницький у своїх промовах у Переяславі в лютому 1649 р., як уже згадувалось, погрожуючи знищенням польському панству, водночас погоджувався залишити на Україні шляхту, яка визнає новий лад: «Не залишиться мені і нога жодного князя і шляхетки тут на Україні, – а схоче який з нами хліба їсти, нехай же Війську Запорозькому буде послухний» [4: 140]. Багато шляхти служило у Запорізькому війську і там добилося чину отаманів, сотників, а то й полковників. Шляхетського походження були полковники Іван Богун, Данило Виговський, Григорій Гуляницький, Василь Дворецький, Антін Жданович, Михайло Зеленський, Михайло Кричевський, Данило та Іван Нечаї, Павло Тетеря, Павло Хмельницький, генеральний суддя Зарудний і генеральний писар Іван Виговський. Хмельницький видавав перші оборонні універсали українській шляхті починаючи з 1648 р. [4: 138]

Воєнні події та антифеодална боротьба селянства не давали шляхті змоги порушувати питання про повернення земель, що раніше їй належали. Це було предметом переговорів у Переяславі 1654 р., а також відбулося у Березневих статтях, що узаконювали існуючі соціально-економічні відносини на Україні, в тому числі й шляхетське землеволодіння. У переговорах з В. Бутурліним у Переяславі старшина поставила вимогу, щоб її вільності не були порушені: «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маєтности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему». 12 січня 1654 р. до російського посла В. Бутурліна приходили якісь шляхтичі і домагалися, щоб «шляхта была меж казаков знатна, и судились бы по своим правом, и маєностям бы за ними быть попрежнему». Коли ж посол заявив, що раніше гетьман цього не вимагав, шляхта почала просити, щоб про це все не говорити Хмельницькому, бо, як з'ясувалося, робилося це шляхтою «от своей мысли, а не по гетманскому приказу» [3: 184]. Про впливовість цієї групи свідчить те, що в статтях, переданих послами Запорізького війська боярам 14 березня 1654 р., значилося: «Шляхта, которіе в Росии обретаются и веру по непорочной заповеди христове тебе великому государю нашему... учинили, чтоб при своих шляхетцких волностях перебивали, и меж себя старших на уряди судовіе обирали и добра свои и волности имели, как при королех полских бивало...» [4: 140]. Ці постанови стали юридичною основою для існування шляхетського землеволодіння на Україні.

Велику кількість універсалів для шляхти Богдан Хмельницький видав у 1656 і 1657 рр. Це був час, коли завдяки спільним виступам російських і українських військ шляхетська Польща остаточно була розгромлена й українські землі майже цілком були очищені від шляхетсько-польських застав. Тоді й український уряд ще більше наблизився до шляхти: Хмельницький відзначив це в універсалі від 23 червня 1657 р.: «Поневаж Бог всемогущій наклонил шляхту до Війська Запорізького, ми їх ласкаве принявши, їх маєтности і ґрунтов власних уживать, яко здавна уживали, позволилисмо» [2: 598]. Своє ставлення до шляхетського землеволодіння гетьман яскраво проявив у забезпеченні, наданому пінській шляхті, де детальніше було означено права землевласників: шляхті залишено спадкові землі; колишніми королівщинами і землями, що перебували у тимчасовому володінні шляхти, розпоряджався гетьман.

Універсали Хмельницького 1656/57 рр. здебільшого стосувалися української шляхти Чернігівщини і Стародубщини. У березні 1656 р. гетьман дав оборонний універсал Саві Унучкові та Артемові Красковському, залишаючи їх «при добрах власних отчистих, яко в привилеї от королей здавна наданом мають», причому підкреслює, що вони від початку війни щиро служили, відзначилися у боях і добре захищали православну віру [2: 482].

На початку вересня 1656 р. Хмельницький видав універсали на право володіти маєтками кільком стародубським шляхтичам: Лаврентієві Борозні — на села Горськ, Клюси, Куршоновичі, Жолвіль, Медведове, Ярцове, Заничі, Бахаївське, Тростянське, Рошинське, Роевське, Гарцеве, Хоромне з різними «пустошами» та будинок у Стародубі; Мартинові і Федорові Вороном — на села Савостяновичі, Буки, Вадковичі, Туровичі, Бурновичі і будинок у Стародубі; Михайлові та Іллі Рубцям — на села Курознів, Раженичі з млином, Бобки, Чернооків, Брахлів з різними «отчинами», Полхів і Стобки [2: 531 – 533]. Від Хмельницького одержали універсали ще й інші шляхтичі, які залишилися на Україні, так, Станіслав Кохановський, який став чернігівським сотником, дістав право на заснування слободи в Гучині і млин на р. Білоусі [3: 186]. На деякі маєтки шляхтичі одержали царські грамоти. Надання шляхті прав на маєтки після 1654 р. характерне тим, що йшлося не тільки про землі дрібної шляхти, а й про великі володіння, в які входило по кілька сіл. Група писаря Виговського йшла на повне відновлення шляхетського землеволодіння і гетьманськими універсалами зміцнювала шляхетсько-панське землеволодіння.

Історія розвитку суспільства не раз підтверджувала, що відживаючі класи завжди уперто захищають власні інтереси. До своєї мети феодалі прямували різними шляхами – то відкритою боротьбою проти селянства, то різними підступами. Першими повернули собі свої землі православні монастирі. Під час війни деякі з них опинилися в огні селянських повстань і були зруйновані. Так сталося з Густинським монастирем, який, за словами монастирського літопису, козаки «розграбовали, чернцово окрутне мордовали, били і ніх в смерть побили» [3: 171]. Інші монастирі, зокрема найбагатші київські монастирі — Печерський, Михайлівський, Флорівський — теж потерпіли від війни. Уціліли тільки їх основні садиби, щодо земель, то здебільшого їх доля була така ж, як і інших панських маєтків — їх захопили селяни і козаки. Старшина вважала духовенство своїм союзником; церква мала великий вплив на маси. Допмагаючи монастирям зберегти їхні землі, старшина діяла і на свою користь, бо поряд з монастирським землеволодінням їй легше вдавалося зберегти і розширити маєтки.

Велику кількість універсалів Богдан Хмельницький видав київським монастирям. Як уже згадано вище, в грудні 1648 р. гетьман наказує підданам Печерського жіночого монастиря у Підгірцях та «новим козакам», що під час війни не хотіли йти в козацтво і пішли під владу монастиря, щоб «послушні були і роботи всілякі виконували». Водночас гетьман віддав Флорівському монастирю села Великі і Малі Дмитровичі та Вишеньки [2: 88].

Печерському монастиреві Хмельницький у грудні 1651 р. дав оборонний універсал на хутір Бузуків, беручи до уваги «универсали от кілкадесят літ і прошлих гетманов Войска нашего Запорожского на тот грунт надание». Захищаючи Видубицький монастир, гетьман у травні 1654 р. заборонив козакам з Лісників ловити рибу в монастирських озерах в Калинівщині [2: 353]. У чолобитній церкві 1654 р. видубицькі ченці просили повернути їм села Ігнатківці та Ігнаткове, відписані Євстафієм Дашковичем, а зараз «от Трипольских отняти», а також лісницькі землі – Куликів, Гнилець, Кальний Луг, «котория землі на три милі в длину в праве описани, а от княжні Корецкой есть насильством отняти». На Лівобережжі опікою гетьмана найбільше користувався Густинський монастир. Відомо 16 універсалів, які він одержав на охорону і збільшення своїх володінь. У червні 1648 р. Хмельницький дав наказ не чіпати монастирського майна і покарати «своевільників», які пограбували монастир [2: 56]. Узавши Максаківський монастир «под протекцію і оборону нашу», гетьман закріпив у травні 1651 р. за ним села Холми, Ядутин, Пральники, Високе, Красностов і Максаки [3: 174]. Землі Макошинського монастиря охороняв наказний гетьман Іван Золотаренко універсалом від червня 1654 р.: «Гдиж таковое міем розказаніе от его милости пана гетмана Богдана Хмельницкого, абисмо того стеригали найбарзій, абися жадниє кривди и перепони в грунтах монастирских не діяли». Проте монастирі не задовольнялися тим, що забезпечили за собою землі, які їм належали до війни; використовуючи сприятливі обставини, вони намагалися придбати собі нові маєтності. Насамперед вони вимагали для себе земель, які належали католицькому духовенству, а також частину тих земель, що залишалися без власників. Хмельницький ішов назустріч цим домаганням і щедро роздавав монастирям села і містечка.

Уже в грудні 1648 р. київський жіночий монастир Флора і Лавра одержав у володіння Великі – і Малі Дмитровичі та Вишеньки, села, залишені паном Гуменецьким, і гетьман наказав селянам визнавати владу монастиря. Михайлівському Золотоверхому монастиреві Хмельницький у травні 1654 р. віддав містечко Вигурівщину і наказав, щоб ігуменові «вцале вшелякиє пожитки доходили і жаден жеби грунтів тамошних і се но жат не займовал». У 1655 р. монастир одержав універсал на млин на р. Краснуші під Трипіллям. У 1654 р. ченці просили царя затвердити за ними Вигурівщину і надати їм містечко Стайки, яке належало пану Брезовському, бо цей пан заволодів чотирма монастирськими селами, що відійшли від монастиря, «будучи за рубежем» [1: 77]. Михайлівському жіночому монастиреві гетьман надав містечко Ходосівку і село Креничі, «аби они законници... могли гді хліба достать». Велику кількість земель одержали лівобережні монастирі. Полковник І.Золотаренко у 1653 р. віддав у володіння Ніжинському монастирю млин у Нових Млинах, на р. Сеймі, а Хмельницький затвердив це. У листопаді 1654 р. гетьман затвердив універсал ніжинського полковника, за яким монастиреві надано м. Мрин і приналежні до нього села. Ніжинський монастир одержав від Хмельницького також м. Салтикова Дівиця і села Блистова, Стольне і Степанівка [3: 177].

Зібравши звістки про монастирське землеволодіння, маємо можливість скласти список затверджених і новонаданих монастирям земель, але він, звичайно, неповний, є дані тільки про частину. Не цілком з'ясованим лишається питання, чи справді монастирі і духовенство змогли взяти у своє володіння землі, надані їм гетьманськими універсалами. Микольський Пустинський монастир у квітні 1650 р. вислав свого «урядника» до містечок Максимівки і Городища з універсалом гетьмана, в якому наказано міщанам бути послушними монастиреві; або, очевидно, монастирський представник не добився нічого, бо в липні 1651 р. ченці знову послали свого «урядника» до тих самих містечок з новим гетьманським наказом міщанам підкоритися владі монастиря. У багатьох універсалах є накази гетьмана, щоб ніхто не втручався до справ монастирських земель і підприємств — очевидно, такі випадки

траплялися нерідко [3: 178]. Проте треба гадати, що монастирі в основному здійснили свої прагнення і не тільки повернули собі давні землі, але й заволоділи новими, одержавши на них гетьманські універсали. Монастирське землеволодіння, таким чином, було збережене. Ці успіхи духовенства мали великий вплив на відродження всього феодального землеволодіння. Був відкритий шлях, яким середні та великі землевласники могли повернути втрачені землі. Цим шляхом пішла також шляхта.

Таким чином, позитивним було те, що Визвольна війна, знищивши на значній території України польський магнатсько-шляхетський гніт, ліквідувала крупне землеволодіння української шляхти чи монастирів. Старшинсько-козацьке землеволодіння під час війни і в перші десятиріччя після неї не могло зайняти того становища, яке займало шляхетське землеволодіння в Польщі або дворянське в Росії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєва Р., Смолка А. Соціально-економічна політика Б.Хмельницького [Текст] / Р. Васильєва, А. Смолка // Економіка України. – 1995. – № 11. – С. 73-80.
2. Документи Б.Хмельницького. 1648-1657 [Текст] / Упоряд. І. Крип'якевич. – Київ, 1961. – 740 с.
3. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький [Текст] / І.П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
4. Смолка А. Аграрна політика та земельні відносини в Україні у період Хмельниччини [Текст] / А. Смолка // Історія народного господарства та економічної думки України. – Київ, 1997. – Вип. 29. – С. 136–146.

*Рекомендовано до друку науковим керівником д.і.н., проф. Т.С. Гончаруком
Стаття надійшла до редакції 26.05.2015*

УДК 94(469):355:325.86 [(679)+(673)]”1970/1974”

СПЕЦІАЛЬНІ АНТИ ПАРТИЗАНСЬКІ ФОРМУВАННЯ ПОРТУГАЛІЇ У КОЛОНІАЛЬНИХ ВІЙНАХ В АНГОЛІ ТА МОЗАМБІКУ 1970-1974 РОКАХ

А.С. Поспелов

*к.і.н, доцент кафедри нової та новітньої історії,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел. +3048-748-90-36; email: andreas.pospelov@gmail.com*

В статті досліджуються причини появи та аспекти діяльності спеціальних анти партизанських формувань Португальської імперії в колоніальних війнах 1970-74 рр. в Анголі та Мозамбіку. Автор виявляє всі спеціальні формування такого роду, зазначає їх чисельність, спрямованість та принципи діяльності. Підкреслюється важливість і необхідність створення різноманітних спеціальних анти партизанських формувань, а також вказується на вплив досвіду їх діяльності на аналогічні структури в Південній Родезії.

Ключові слова: колоніальна війна, національно-визвольний рух, анти партизанські формування, військово-політичні організації, збройні сили.

В статье исследуются причины появления и аспекты деятельности специальных анти партизанских формирований Португальской империи в колониальных войнах 1970-74 гг. в Анголе и Мозамбике. Автор выявляет все специальные формирования такого рода, определяет их численность, направленность и принципы деятельности. Подчеркивается важность и необходимость создания различных специальных анти партизанских формирований, а также указывается на влияние опыта их деятельности на аналогичные структуры в Южной Родезии.

Ключевые слова: колониальная война, национально-освободительное движение, анти партизанские формирования, военно-политические организации, вооруженные силы.

The article examines the reasons and aspects of Portuguese empire's special anti guerrilla forces during the colonial wars of 1970-74 in Angola and Mozambique. The author reveals all the special forms of this kind, determines their size, orientation and principles of work. The author not only emphasizes the importance and the need to create a variety of special anti-guerrilla forces, but also indicates the impact of their activities on the experience of Southern Rhodesia's similar structures.

Keywords: colonial war, the national liberation movement, anti-guerrilla formations, military-political organizations, the armed forces.

Довготривалі внутрішні збройні конфлікти на Півдні Африканського континенту 1970-х рр. у зв'язку з політичною неактуальністю проблеми слабо досліджені в сучасній українській історіографії як в цілому, так і по окремих моментах тощо. Стосовно останніх, мова перш за все іде про створення, структуру, діяльність і результативність операцій спеціально створених підрозділів для боротьби з партизанськими угрупованнями.

1970-ті рр. – доба завершального етапу національно-визвольних і антиколоніальних війн, в тому числі й на півдні Африки. Саме в цей час проходять останні колоніальні війни Португальської імперії (всі назви традиційні для радянської та української історіографії – *авт.*): Національно-визвольна війна народу Анголі проти португальських колонізаторів (лютий 1961 – серпень 1974 рр.) та Національно-визвольна війна народу Мозамбіку проти португальських колонізаторів (вересень 1964 – вересень 1974 рр.) [5: 184-185].

Особливістю названих збройних конфліктів, стало те, що всі вони знаходилися на периферії «холодної війни», тобто великі держави у силу різних причин ними не цікавилися [8: 171-200]. Через це, національно-визвольні сили довгий час були відносно слабо оснащені й переважно стрілецькою зброєю. Між тим, великі, малозаселені площі території Анголи, Мозамбіка, покриті переважно бушем і загальна підтримка озброєних повстанців місцевим чорношкірим населенням сприяли активному веденню партизанської війни. А геополітична ситуація в цілому на Африканському континенті, яка у 1960-1970-х рр. кардинально змінювалася, давала додаткові можливості партизанам на отримання зброї, в тому числі й важкої. Все це, в сукупності з постійним збільшенням чисельності партизанських загонів і реальною, матеріальною допомогою з боку соціалістичних країн, якісно збільшувало їх бойові можливості [10: 15-26; 11: 6]. Зіткнувшись з постійно зростаючою чисельністю та оснащенням партизанських угруповань, уряди Португальських колоній та військово командування країни зрозуміли, що активне і масове застосування в боротьбі проти партизан регулярних частин збройних сил та поліції бажаного результату не приносить. Саме тому, наприкінці 1960-х на початку 1970-х рр. політики і військові Португалії дійшли висновку про необхідність формування спеціальних антипартизанських підрозділів, чи переорієнтацію виключно на антипартизанські дії вже існуючих регулярних частин. Останнє здійснювалися у проведенні відповідної спеціальної підготовки та оснащення цих частин зброєю та технікою, що позитивно зарекомендували себе у боротьбі з партизанами [12: 10].

Невелика європейська держава – Португальська республіка, з початку 1960-х рр. вела відразу ж 3 колоніальні війни (окрім Анголи та Мозамбіку ще у Португальській Гвінеї). Тому країна з 8 млн. населенням у 1960-х – першій половині 1970-х рр. мала 220 тисяч збройні сили [2: 397]. З них щонайменше до 80 тисяч військових знаходилося в Анголі і ще до 70 тисяч у Мозамбіку (у Португальській Гвінеї – приблизно 30 тисяч) [1: 102-104]. Крім того, як держава НАТО Португалія вимушена була тримати в середині країни (та в північній Італії під час регулярних навчань) важкий тягар – цілу мотопіхотну дивізію і доволі сучасну авіаційну міць.

В таких умовах (умовах виконання обов'язків блокового характеру та перманентної антипартизанської війни відразу ж у трьох конфліктних зонах) особливе значення для Португальського військового командування мали високо мобільні, професійно підготовлені підрозділи, які можна було б перекидати з однієї кризової точки в іншу. Тому, фактично першими спеціальними анти партизанськими підрозділами Португалії стали частини її бригади морської піхоти (2 батальйони) й 2 групи командос (чисельністю в роту кожна зі складу ВМС), частини окремої бригади спеціального призначення (зі складу сухопутних військ (до 3-х батальйонів)) та парашутно-десантні частини (за складу ВПС). Однак, ці військові підрозділи перш за все створювалися для бойових дій в рамках НАТО і тому потрібні були саме в Європі. В Африку вони перекидалися епізодично. Тому, майже весь період 1960-х рр. португальці, як раніше і бельгійці в Конго ставку робили на не чисельні, але якісно підготовлені підрозділи іноземних найманців. Через брак джерел виявити їх загальну чисельність і структуру не є можливим. Проте, за нашими підрахунками щонайменше по 1-2 рот них діяло в кожній конфліктній зоні, не рахуючи іноземних, перш за все американських інструкторів в частинах колоніальних військ Португалії. Маневри взводами та ротами найманців з Анголи у Мозамбік і навпаки нам не відомі. А от результативність підрозділів іноземців у порівнянні з фінансовим тягарем по їх утриманню виявилась доволі низькою, що розчарувало португальських генералів (в подальшому, уряди Південної Родезії та Південно-Африканської Республіки ставку на іноземних найманців не робили).

Втім, оскільки в умовах доволі відкритої, однак великій за площиною територій театру південно – африканських конфліктів, постійно зростала роль авіації [4: 216-217], то саме парашутно-десантні частини ВПС і стали першими спеціально створеними антипартизанськими формуваннями Португальської колоніальної імперії. Вже у 1970 році, на виконання виключно антипартизанських функцій був у повному складі виділений 21-й парашутно-десантний полк ВПС Португалії (Regimento Casadores Paraque-distas 21) – одна з найелітніших військових частин країни. яка офіційно була виведена з підпорядкування штабів НАТО. Частина у своєму складі налічувала близько 1000 військових (2 повних батальйони) і постійно перекидалася із Анголи в Мозамбік, звідти наприклад в Португалію чи Італію і знов в Анголу. Саме через таку напругу, виконати всі масштабні антипартизанські завдання вона була невзможі. Через це, з 1972 р. португальське військово командування в колоніях почало створювати із військових професіоналів Спеціальні повітряно-десантні групи (Grupo Especiales Paraque-distas – GEP), кожна чисельністю приблизно в роту, головним завданням котрих стала виключно боротьба з партизанами конкретно в Анголі чи Мозамбіку. Чисельність таких груп на квітень 1974 р. склала 6 одиниць – 4 в Анголі і 2 в Мозамбіку [6: 55; 7: 34-35].

Специфічні умови боротьби з партизанськими угрупованнями викликали до життя і інший спеціальний підрозділ, також чисельністю у посилену роту, створений португальцями в Анголі наприкінці 1972 р. – Повітряно-десантний підрозділ глибинної розвідки «Flechas». Ця частина формувалася виключно з колишніх партизанів, які вже під

керівництвом португальських та іноземних (американських й західноєвропейських) інструкторів проходили спеціальну підготовку і були орієнтовані на збирання оперативної-важливої інформації та на фізичне знищення лідерів ангольських партизанських загонів. Судячи з інформації, яка є у нас в розпорядженні, остання задача «Flechas» так і залишилася невиконаною, перш за все через те, що к 1972 р. всі проти португальські повстанські ангольські організації – МПЛА, УНІТА, ФНЛА, мали вже вкрай боєздатні регулярні частини, якісно замасковані бази на теренах Анголи, Заїру та Замбії і вже отримували спеціальну допомогу з провідних країн світу. Проте, діяльність «Flechas» як розвідувального підрозділу була достатньо ефективною, про що свідчать результативні бойові дії португальської авіації в Анголі, як раз на завершальній стадії цієї війни. Якісну і оперативну інформацію для пілотів могли здобувати лише розвідники, що чудово знали де і як у відповідних специфічних умовах це робити [3: 51].

Довести же результативність ГЕР, десантників, морських піхотинців і морських командос Португалії, через повну відсутність прямих джерел поки що не можливо. Втім, розвиток 21-го парашутно-десантного полку і морської піхоти Португалії в повоєнний час побічно свідчить про те, що зі своїми тактичними завданнями у конкретних операціях ці підрозділи справлялися. Між тим, застосування їх в оперативних цілях, не говорячи вже про стратегічні операції не передбачалося, що з урахуванням специфіки розвитку, щонайменше ангольського конфлікту слід визнати як помилку португальського командування.

Досвід створення спеціальних військових формувань для боротьби з партизанами та переорієнтацію на ці цілі регулярних армійських і авіаційних підрозділів в повній мірі використав уряд Південної Родезії. В цій країні з 1967 по 1980 рр. йшов запеклий збройний конфлікт між білим, сепаратистським з точки зору міжнародного права, урядом Яна Сміта та чорношкірими повстанцями з організацій ЗАНУ й ЗАПУ. Саме в цьому конфлікті яскраво проявило себе найкраще за всю повоєнну історію Західного світу спеціальне і спеціально створене під конкретного супротивника антипартизанське угруповання «Розвідники Селуса» [6: 155] і найпотужніша антипартизанська південнородезійська авіація [4: 214-216].

ЛІТЕРАТУРА

1. Андриянов В. О партизанской войне в некоторых странах Африки / В. Андриянов // Военно-исторический журнал. – 1969. – № 3. – С. 102 – 104.
2. Большая Советская Энциклопедия / гл. ред. А. Прохоров.– 3-е изд. – Т. 20. – М., 1975. – 672 с.
3. Вальдес В.Р. Ангола: крах мифа о наемниках / Виво Р. Вальдес. – М., 1978. – 93 с.
4. Воздушные войны XX века (1945-2000) / под общей редакцией К.Бишопа [пер. с английского И.С. Соколова]. – Смоленск, 2003. – 256 с.
5. Вооружённая борьба народов Азии за свободу и независимость 1945-1980 [Текст] / Л.Л. Круглов, В.Ф. Бутурлинов, А.Ф.Дмитриев [et al]; отв. ред. А.И. Бабич. – М., 1984. – 342 с.
6. Мишелети Э. Элитные вооруженные силы / Эрик Мишелети. – М.: Полярис, 1998. – 160 с.
7. Abbott P., Rodrigues M. Modern African wars (2). Angola and Mozambique 1961-1974. / P. Abbott, M. Rodrigues. – Oxford, 1992. – P. 34 – 35.
8. Conflict and intervention in the Third world / Ed. by Mohamed Auoob. – L., 1980. – P. 171 – 200.
9. Gova J., Wessel N. Ground Roles: Soviet and American involvement in regional conflicts / J. Gova, N.Wessel. – Philadelphia, 1982. – P.17.
10. Helmoet-Romer H. Modern African wars (4) / H. Helmoet-Romer. – Oxford, 1994. – P. 15-26.
11. Lobut P. Modern African wars (3) / P. Lobut. – Oxford, 1992. – P. 6.
12. Pitta R., Fannel J., McCouaig S. South African special forces / R. Pitta, J. Fannel. – Oxford, 1993. – P.10 – 12.

Стаття надійшла до редакції 31.05.2015

А.А. Прокопенко

студентка III курсу історичного факультету

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Тел.: +38093-564-82-10; e-mail: anastasiya-prokopenko-1994@mail.ru

У статті з'ясовано роль подружжя Русових у першому виданні «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. На зазначеному прикладі відображена діяльність Київської Громади в умовах заборони української мови Російською імперією. Здійснено спробу оцінити важливість «Кобзаря» Т. Г. Шевченка для розвитку української культури.

Ключові слова: Олександр Русов, Софія Русова, «Кобзар», Т. Шевченко, Київська Громада, Прага.

В статье выяснена роль четы Русовых в первом издании «Кобзаря» Т.Г. Шевченка. На указанном примере отражена деятельность Киевской Громады в условиях запрета украинского языка Российской империей. Предпринята попытка оценить важность «Кобзаря» Т.Г. Шевченка для развития украинской культуры.

Ключевые слова: Александр Русов, София Русова, «Кобзарь», Т. Шевченко, Киевская Громада, Прага.

In the article the author defines the role the Rusovs played in the first edition of T. Shevchenko's "Kobzar". On the given example, Kievan Gromada's activity is reflected under the conditions of the Russian Empire's prohibition of the Ukrainian language. An attempt was made to appreciate the importance of T. Shevchenko's "Kobzar" for the Ukrainian culture.

Key words: Alexander Rusov, Sophia Rusova, "Kobzar", T. Shevchenko, Kievan Gromada, Prague.

Велику роль в українському державотворенні зіграла епоха, в якій довелося жити і працювати «українським не українцям» Софії та Олександрові Русовим. ХІХ століття – це був час пробудження національної самосвідомості українців хвилі народницьких рухів, демократичних процесів, що відбувались у той період, пов'язаних зі створенням в Україні товариств, Громад, Просвіт, які об'єднували українську інтелігенцію та студентство національною ідеєю. Це був час, коли кожна заборона сприймалася як виклик до активних дій, досягнення поставлених цілей попри ризик.

Сьогодні чимало українців працюють над розробленням національної ідеї, що полягає в об'єднанні нації навколо спільної мети, спрямованої на розвиток державності. Витоки боротьби за національні права українців сягають другої половини ХІХ – початку ХХ ст., коли царська Росія вела великодержавну політику, а Австро-Угорщина, йдучи на поступки полякам, обмежувала права українців. Така політика зумовила виникнення руху за культурні та національні права українців. У цьому процесі важливо було починати з формування національної свідомості народу, національного виховання молоді, відстоювання права на освіту на національних засадах.

У період національного відродження Україна у всьому світі сприймалася через видатних діячів. Одними з таких «обличчя» країни і були Олександр Олександрович Русов (1847 – 1915 рр.) та його дружина – Софія Федорівна Русова (1856-1940 рр.). В умовах антиукраїнської та русифікаторської політики царського уряду, а саме видання Валувського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. про заборону друку та розповсюдження української літератури та української мови взагалі, постала необхідність збереження творів митців, які не відповідали ідеології тогочасної влади, тому підлягали вилученню та знищенню. Так, у статті піднімається проблема охорони національного надбання, що є невід'ємною частиною історії та культури українського народу. Такою цінністю в скарбниці української літератури і одночасно своєрідною Біблією українського народу є «Кобзар» Т.Г. Шевченка.

Під час написання статті проаналізовано значний пласт джерел та літератури. Оскільки більший вклад у першому виданні «Кобзаря» приписується саме О. Русову, тому основу та джерельну базу статті складають його «Спомини про празьке видання "Кобзаря"», листування О. Русова з Я. Полянським в справі споминів про Шевченка.

Одне з центральних місць належить мемуарам Софії Русової – важливе історичне джерело вивчення не тільки її життя та громадсько-політичної діяльності. Вони висвітлюють життя української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ століття [11]. Мемуари якнайкраще відтворюють не тільки життя самої діячки та її чоловіка, але і епоху їх діяльності.

Фундаментальними працями з вивчення ролі Русових є дисертація, дослідження та статті Олександра Рахно. Одною з них є його стаття «Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» [10], де питання висвітлено у більш широкому аспекті і висвітлює узагальнено їхній внесок. Дана ж стаття присвячена відображенню їх сумісної діяльності на конкретному прикладі.

Дослідження участі подружжя Русових у громадсько-політичному житті України було розпочато у 20-х рр. ХХ ст. А. Дучинський у розвідці, присвяченій Революційній українській партії, оприлюднив документи Полтавського губернського жандармського управління, що характеризують діяльність Русових під час їхнього перебування у Полтаві в 1899 – 1902 рр. [4]. Незабаром чернігівський історик Б. Шевелів підготував та опублікував матеріали, зібрані Чернігівським губернським жандармським управлінням, щодо їхньої «політичної благонадійності» [15].

Завданнями даної статті є: 1) залучення читача до історії української літератури та вклад в її розвиток подружжя Русових; 2) розкриття сумісної діяльності Русових через спільну справу – у контексті першого видання «Кобзаря» Т.Г. Шевченка; 3) підняття одії з основних проблем, з якою стикнулася національна культура держави – утиски української мови; 4) висвітлення подолання цієї проблеми освіченою інтелігенцією незаконними та підпільними шляхами (на прикладі закордонного друку Шевченкового «Кобзаря» та його незаконне розповсюдження).

Діяльність подружжя Русових була багатогранною. Олександр Русов – суспільно-політичний та громадський діяч, земський статистик, етнограф та фольклорист, людина з російським корінням, але з щирою українською душею, здавалося, за яку б роботу він не брався, завжди виконував її якісно, вчасно і надзвичайно відповідально. Софія Русова – український педагог, прозаїк, літературознавець та громадська діячка; також як і її чоловік, не корінна українка, проте одна з піонерок українського жіночого руху. Враховуючи ці їхні досягнення та якості, Київська Громада довірила Олександровичу та Софії Федорівні надзвичайно важливу справу – перше видання Шевченкового «Кобзаря». Саме в цей час була припинена діяльність Географічного Товариства за наказом царського Уряду. Почався наступ на українство, було заборонено будь-яке літературне чи наукове українське слово, навіть переклади, важка хмара адміністративних утисків нависла над Україною. Залунало ганебне речення: «Никакого малоросійського языка нет, не было и быть не может» [6: 3].

За таких умов необхідно було рятувати рукописи та заборонені вірші Т.Г. Шевченка, видавши їх за кордоном, оскільки російська цензура не дозволяла цього робити в Україні. Так, саме О. Русову Громада доручила поїхати до Звенигородського повіту, де він повинен був домовитися з братами Т.Г. Шевченка про придбання в них права на видання творів поета. Олександр Русов привіз старшого брата Микиту до Києва, де з ним було укладено угоду.

Про великий авторитет Олександра та Софії Русових серед громадівців, як людей надійних і відповідальних говорить той факт, що таке відповідальне завдання як видання «Кобзаря» за кордоном було доручено саме їм, а не кому-небудь іншому. «Всі завжди були впевнені, що Олександр Олександрович охоче зробить все можливе для виконання завдань громадських, залишаючи збоку свої особисті зручності і незручності» [3: 37], – писав пізніше В.Науменко – давній друг і однодумець О. Русова, визначний діяч української науки, освіти і культури.

Весною 1875 року до подружжя Русових приїхав з Києва спеціальний посланець від Київської Громади Ф.Вовк, який привіз задалегідь підготовлені до видання твори Шевченка і водночас передав Русовим громадське доручення: необхідно було терміново виїхати за кордон і видрукувати Шевченків «Кобзар», який мав складатися з двох томів: у першому планувалося вмістити вірші, дозволені цензурою в Росії, а в другому – всі ті, що безумовно підлягали забороні, але були дуже цінними та займали одне з провідних місць у творчості великого поета [14: 135]. Від свого знайомого поета і тодішнього секретаря чужоземного відділу в Цензурному Комітеті Я.Полонського Русов дізнався, що зі справою слід поспішати, оскільки передбачалося запровадження нових цензурних обмежень, які особливо стосувалися українського слова. Треба було встигнути переправити до Росії хоч би першу частину «Кобзаря».

За таких обставин вже у травні 1875 р. подружжя Русових вирушило до Праги, яка вважалась найбільш сприятливим місцем для видання, щоб відшукати у родині П. Шафарика кінець поеми Шевченка «Іван Гус». Справа з виданням «Кобзаря» відразу налагодилась. З проханням про друк «Кобзаря» О. Русов звернувся до Е.Грегга, який на той час був редактором чеської прогресивної газети «Народних листів» («Narodni Listy») та утримував велику типографію і мав найкращу книготоргівлю в Празі. Прохав О. Русов ще й про те, щоб Грегр поставив своє ім'я як видавець, «...бо мені, росіянинові, що втікши від домашньої цензури, видає за границею щось нецензурне, звісно могло б добре дістатись...» [12:128]. Е. Грегр не дуже охоче погодився друкувати «Кобзар» у 2-х томах, але, знаючи умови українського життя, прийняв на себе офіційне видання [8:48].

У ході роботи Олександр Олександрович та Софія Федорівна самостійно впорядковували матеріали, привезені Ф. Вовком, робили коректуру і перечитували рукопис. Крім того, знову ж за дорученням Громади вони мали ще додати до публікації матеріали спогадів сучасників Т.Г.Шевченка – М. Костомарова, К. Михальченка, Я. Полонського, І.Тургенєва та інших. Так, під час поїздки до останнього, щоб забрати написані вже спомини, О. Русов передав йому і рекламну статтю Софії Федорівни, яку вона написала про Шевченка французькою мовою. І. Тургенєв, в свою чергу, передав її до «Revue des deux Mondes», де вона й була надрукована. З цієї статті почалась журналістська практика Софії Русової. Частина необхідних спогадів Русовим вдалося зібрати раніше. «Ще не від'їжджаючи з Петербурга, – писав пізніше О.Русов, – заходився я писати листи до багатьох людей, які знали Шевченка за його життя, щоб вони написали свої спомини про його або й свої думки про характер його поезії. З Праги я знов писав до їх, нагадуючи своє прохання; але більшість з їх давали мені відповіді, що не візьмуть на себе права критикувати твори великого поета, бо на те не здатні, дрібні ж анекдоти з його життя, які вони знали, вони казали, не варто згадувати...» [5: 95].

Найшвидше на прохання О. Русова відгукнувся І. Тургенєв, який жив тоді під Парижем у своєму хуторі Буживаль. Свої листи надіслав також і Я. Полонський, з яким листувався Русов, його спомини увійшли до першого тому. М. Костомаров надіслав свої згадки про Шевченка у 1876 році, тому увійшли вони до другого тому.

Навесні 1876 року було закінчено друк «Кобзаря». Але проблеми на цьому не закінчилися. Тепер необхідно було знайти спосіб, як надіслати його в Україну. Хоча перший том склався з дозволених російською цензурою творів, надії на легальне перевезення не було, оскільки саме в цей час був виданий Емський указ 1876 року, що забороняв поширення будь-якої літературної продукції українською мовою. Що стосується долі другого тому, то вона викликала ще більшу тривогу, тому що він склався з творів, не дозволених цензурою. Шанси на його видання були майже нульові. І все ж таки, знову дякуючи незвичайним організаторським здібностям О. Русова і його особистим зв'язкам, вдається отримати дозвіл на перевезення 5 тис. примірників першого тому в Росію, а другий надіслати в Галичину. Частина примірників обох томів О. Русов залишив у книгарні Е. Грегга для продажу “заграничним читачам” [10: 24].

Після закінчення роботи над “Кобзарем” у 1876 р., О. Русов планував повернутися до Києва, продовжити там наукову роботу і захистити магістерську дисертацію. Проте умови, які склалися після появи антиукраїнського Емського указу, підписаного Олександром II 18 травня 1876 р., завадили йому втілити ці плани. Почалися репресії щодо діячів українського руху, тому Русові змушені були залишити Київ [9: 6] та повернутися у рідну Олешню.

Багато корисного для України зробило подружжя Русових у Петербурзі, де Олександр Олександрович керував Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг. Видання популярних українських книжок та першого повного видання “Кобзаря” Т. Шевченка в Російській імперії, активна робота, спрямована на ліквідацію урядових обмежень щодо українського друкованого слова, – все це сприяло не тільки поширенню знань рідною мовою, пробудженню національної самосвідомості, а й наближало час ліквідації цензурних обмежень.

Вже пізніше О.Г. Лотоцький, один із лідерів Петербурзької громади, зізнався у мемуарах, що «О.О. Русов – одна з найцікавіших постатей, яку мені доводилося в житті зустрічати... Жива, рухлива вдача Русових надзвичайно корисна була там, де потрібне було стимулювання громадської енергії. І тим стимулом були вони всюди, де брали участь, – в «Благодійному Товаристві», в клубі, в редакції «Украинского Вестника», в українських фракціях першої та другої Державних Дум» [7: 44]. Лотоцький також свідчив, що перебування подружжя Русових у Петербурзі позитивно вплинуло на настрої однодумців-земляків у Північній столиці. «Приїзд Русових до Петербургу не лише оживив, але якось навіть освіжив життя тутешньої української колонії. Жива, громадянська вдача обох їх якось притягала до них людей, натурально створювала те, що ставали вони активним осередком громадського життя. Стало живішати і старше громадянство, яке не завше можна було розкачати на якийсь новий, незвичний крок у громадському поступуванні... Що для мене найважливішим було, посвіжішав і П.Я. Стебницький, на якому тяжили впливи статечних представників колонії, взагалі консервативних щодо якої будь української ініціативи» [7: 45]. Так про подружжя відгукувалася Н. Дорошенко про приїзд Русових восени 1902 р., який «дуже оживив і освіжив діяльність петербурзької Громади...активізував її працю, особливо в українському видавничому Добродійному товаристві. А найбільше радісно привітала приїзд Русових українська студентська молодь... Вічна молода душею, експансивна, жвава Софія Федорівна й серйозний, похмурий, ніби суворий Олександр Олександрович – на ділі безмежно добрий і кроткий – приваблювали з якоюсь неборною силою молодь, яка їх глибоко шанувала і любила» [3: 64].

Досить помилковою вважається думка про передову роль саме О.Русова у першому виданні Шевченкового «Кобзаря», проте недооцінюється і применшується роль не тільки його дружини, а і напарника по життю і активної національної діяльності в ім’я України – Софії Русової, яка не лише підтримувала чоловіка в усіх його починаннях, а і сама доклала руку до такої відповідальної справи. Знайома Софії Федорівни Н. Дорошенко писала: «Коли Олександр Русов віддав Україні своє знання, свій великий розум, тоді Софія Федорівна, віддала їй своє серце і свою кров» [2: 4]. І хоч у Празі подружжя втратило першу дочку – Людмилу, але й у горі для них «обов’язок – понад усе!» [1].

Таким чином, Олександр та Софія Русови у другій половині XIX – початку XX ст. брали активну участь у загальноросійських народницькому, земському конституційному та українському національно-визвольному рухах, за що притягалися до відповідальності у правоохоронних органах Російської імперії. Своєю діяльністю вони сприяли об’єктивному обґрунтуванню права українського народу на існування, здійснення його споконвічних прагнень до незалежного, вільного життя. Подружжя Русових пройшло разом з українським національно-визвольним рухом складний шлях від так званого культурництва до створення українських політичних партій, ставши одними з тих, хто готував підвалини для українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дацюк Г. Раз добром нагрите сердце... До дня народження Софії Русової [Електронний ресурс] // Україна Incognita. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/raz-dobrom-nagrite-sercze.html> (17.02. 2014)
2. Дорошенко Н. Зразковий приклад [Текст] / Н. Дорошенко // Наше життя. – 1957. – № 8. – С. 4.
3. Дорошенко Н. Мої спомини про недавнє минуле: 1914–1920 роки [текст] / Н. Дорошенко; примітки: К. Галушко, К. Лобанова. – Темпора, 2007. – 272 с.
4. Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901 – 1905 років [Текст] / А. Дучинський // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 283 – 320.
5. Листування О.О. Русова з Я. П. Полянським в справі споминів про Шевченка для празького видання “Кобзаря” [Текст] // Україна. – 1929. – № 5. – С. 95 – 96.
6. Ліндфорс-Михалевич Н. Софія Русова (1856-1940) / Н. Ліндфорс-Михалевич // Наше життя. – 1990. – № 6. – С. 2.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький // Українська Православна Церква в США, 1966. – Ч. 2. – 484 с.
8. Науменко В. Олександр Олександрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины [Текст] / В. Науменко // Украинская жизнь. – Москва, 1916. – №1. – С.33 – 48.
9. Олександр Олександрович Русов (1847-1915): (Бібліобіогр. покажч.) [Текст] / Скл. і вступ. стаття О.Я.Рахна. – “Історики та краєзнавці Чернігівщини”; Вип.2. – Чернігів: Чернігівська ОУНБ ім. В. Г. Короленка, 2004. – 116 с.
10. Побірченко Н.С. Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог. Короткий життєпис [Текст] / Н.С. Побірченко. – К.: Пед. думка, 1998. – 72 с.
11. Рахно О. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку. XX ст. [Текст] // Сіверянський літопис. – 2012. – № 6. – С. 131 – 138.

12. Русов О. Спомини про празьке видання “Кобзаря” [Текст] // Україна. – 1907. – № 1 – 3.
13. Русова С. Мемуари. Щоденник [Текст] / С. Русова. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
14. Русова С. Мої спомини [Текст] / С. Русова. – К.: Україна-Віта, 1996. – 208 с.
15. Шевелів Б. Жандармська розвідка про О.О. та С. Ф. Русових та зібрані нею в 1913 р. матеріали про них (публікація О.Коваленка) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 145 – 155.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. О.О. Синявською
Стаття надійшла до редакції 29.05.2015*

**УДК 94:[271.4УГКЦ(477)-726.1А.Шептицький]:323.12(=411.16)]"1939/194"
СТАВЛЕННЯ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО ДО ПОЛІТИКИ «ОСТАТОЧНОГО
ВИРІШЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ»**

Ю.Р. Скіра

*студент магістерської програми екуменічних наук
Інституту екуменічних студій
Українського католицького університету, м.Львів
Тел. +38097-440-54-54; email: y_skira@ukr.net*

У статті розглядається ставлення Митрополита Андрея Шептицького до політики «остаточного вирішення єврейського питання», яку здійснювали нацисти у роки Другої світової війни. Автор зупиняється на відносинах Андрея Шептицького з представниками єврейського народу під час його служіння до німецької окупації. Шляхом аналізу історичних подій перших років гітлерівської окупації та документів, які видав Митрополит – розкривається його ставлення до подій Голокосту. Автор приходить до висновку, що для Андрея Шептицького політика нацистів була неприпустимою, він всіляко намагався їй протидіяти, шляхом протестів, засуджень нелюдськості, закликів до власного народу не піддаватися на провокації злочинного режиму та переховуванням євреїв, які до нього зверталися по допомогу.

Ключові слова: Митрополит, євреї, пастирські послання, злочини, допомога.

В статье рассматривается отношение Митрополита Андрея Шептицкого к политике «окончательного решения еврейского вопроса», которую осуществляли нацисты в годы Второй мировой войны. Автор останавливается на отношениях Андрея Шептицкого с представителями еврейского народа от начала его служения и до времени немецкой оккупации. Анализируя исторические события первых лет гитлеровской оккупации и документы, изданные Митрополитом, автор раскрывает отношение Андрея Шептицкого к событиям Холокоста, приходит к выводу, что для Митрополита политика нацистов была неприемлема. Андрей Шептицкий всячески пытался противостоять ей, протестуя и осуждая нечеловечность, взывая к своему народу не поддаваться провокациям преступного режима, и оказывал помощь евреям, которые к нему обращались за помощью.

Ключевые слова: Митрополит, евреи, пастирские послания, преступления, помощь.

The article deals with attitude of Metropolitan Andrey Sheptyts'kyi to the politics of “final solution of the Jewish question”, which was carried out by the Nazis during the Second World War. The author considers the relations among Andrey Sheptyts'kyi and the Jews starting from the very beginning of his career to the German occupation. Having analyzed both the first years of Nazi occupation and the documents published by Metropolitan, the author revealed Andrey Sheptyts'kyi's attitude to Holocaust. The author concludes that the Nazi policy was unacceptable for Andrey Sheptyts'kyi; he did his best to resist the regime as well as protested against inhuman convictions; he appealed to people not to succumb to provocations of the criminal regime and hid the Jews who sought his help.

Key words: Metropolitan, the Jews, pastoral letters, crimes, help.

Тема відносин УГКЦ і євреїв у роки Другої світової війни довгий час замовчувалася. У радянський період УГКЦ перебувала у підпіллі, а її саму таврували, як структуру, що співпрацювала з німецьким окупаційним режимом, звинувачували у колабораціонізмі. Лише розпад Радянського Союзу і здобуття незалежності України – створили умови для утвердження історичної правди. Правди, яка полягала у тому, що УГКЦ не лише не підтримувала гітлерівську політику, але й чинила їй опір. Рятувала тих, кого нацисти прирікли на тотальне знищення – євреїв, і тим самим сповняла заповідь любові, яку Ісус Христос дав своїм учням (Ів. 13,34).

Довгий час, ця тема перебувала поза увагою дослідників. У праці К. Королевського «Митрополит Андрей Шептицький (1865 – 1944)», яка нещодавно була перевидана у «Свічадо» і, яку вважають однією з найкращих біографій великого василянина – взагалі нічого не сказано про організацію порятунку євреїв Митрополитом. Наслідком недослідження цієї теми стало те, що у великій мірі, в сучасній польській та ізраїльській історіографії – Митрополит Шептицький має негативну оцінку. Він досі не є визнаним Яд-Вашемом праведником народів світу.

Дану тематику займалися такі українські історики як А. Кравчук, Ж. Ковба. Серед ізраїльських дослідників помітне місце посідає Ш. Редліх. Однак, стан дослідження цієї теми вимагає кращого. Потрібний великий науковий потенціал, щоб розвінчати негативні стереотипи, які нашарувалися за цей довгий проміжок часу, і надійно увійшли в сферу науки, в сферу бачення спадщини Митрополита Андрея Шептицького. Тому, дана стаття ставить собі за мету показати ставлення Андрея Шептицького до подій Голокосту шляхом широкого аналізу як історичних подій, так і документів – листів, пастирських послань. Це дозволить об'єктивно побачити позицію Митрополита. І це буде ще один крок у напрямку відновлення історичної правди і подолання негативного стереотипу. «Обернулася картка історії, настала нова епоха. Стрічаємо її покірною молитвою, сильною надією в безконечну доброту й милосердя Ісуса Христа – Бога, який усе веде на Божу славу і на наше добро» [13: 1]. Цими словами Митрополит звертається до духовенства у вересні 1939 р., коли людство вступає в одну з найстрашніших своїх воєн.

Друга світова війна (1939-1945) принесла небачені досі руйнування в Європі. Галицькі землі стали територією, де два тоталітарних режими утверджували свою «правильну систему світобудови». Радянська окупація (1939-1941) – була вступним акордом до трагедії мешканців Галичини у цій війні. Десятки тисяч людей були депортовані зі своїх осель, звинувачені і тавровані як «класові вороги» народу. Після відступу Червоної армії, мешканцям міст була відкрита картина досі небачених на цих землях звірств – в'язниці, наповнені мертвими закатованими тілами. Діло рук НКВС. На зміну одній нелюдській політичній системі прийшла інша – німецький націонал-соціалізм. Ця ідеологія проголошувала расову і національну нетерпимість, як дороговказ для побудови нового Тисячолітнього Рейху.

Гітлерівська окупація Європи стала справжньою катастрофою для євреїв Старого світу. У 1941 р. керівництво Німеччини взяло курс на «остаточне вирішення єврейського питання». Євреї мали бути знищені фізично. Для реалізації цього проекту була створена, як влучно її окреслив американський історик Т.Снайдер – «економіка апокаліпсису» [18: 166]. Мережа концтаборів, «фабрик смерті». В містах створювалися «гетто». Всюди панував терор і щохвилинка загроза смерті. Однак, у цій пітьмі, наповненій безвихіддю, були люди, які пам'ятали про безцінність кожного людського життя. Люди, які під загрозою власного життя рятували інших. Одним з таких людей був глава УГКЦ – Митрополит Андрей Шептицький (1900-1944), який під час німецької окупації Галичини (1941-1944) врятував декілька сотень євреїв. З єврейським народом у Митрополита Андрея Шептицького були дружні відносини з початку його служіння на Святоюрській горі.

У 59 артикулі для започаткування процесу беатифікації й канонізації слуги Божого Андрея Шептицького сказано: «Багато разів показував свою прихильність жидам, що жили у великому числі у Львові; в 1903 р. вислав управі жидівської громади у Львові значну милостиню, разом з письмом повним висловів християнської любови і то написанім власноручно в єврейській мові» [17: 47]. Коли єврейська громада Львова будувала свій шпиталь на вул. Раппопорта, Шептицький пожертвував велику суму на її будівництво [9: 217]. Курт Левін, якого під час Голокосту врятував А. Шептицький, писав так: «Митрополит дуже цікавився станом справ у євреїв, що жили поруч з українцями в його єпархії. Своєю чергою, під час візитів до різних парохій його завжди вітали єврейські старійшини, що несли сувої Тори на знак поваги й подяки за його доброту» [8: 30].

У 1935 р., коли у Митрополита був ювілей, польське духовенство ігнорувало цю подію. Натомість рабин прогресивної синагоги «Темпль» Єзикііл Левін і єврейські визначні діячі прийшли у митрополичі палати і привітали ювіляра від єврейської громади Львова. Курт Левін додає, що це був «знак поваги, а також форма протесту проти нетерпимости і ворожости, що їх римо-католицьке духовництво виявляло щодо євреїв і греко-католиків» [8: 31].

Особливо прихильно Андрей Шептицький ставився до ідеї створення юдеохристиянської громади у Львові [9: 218]. Ідея походила від єврейської інтелігенції. Митрополит підтримав її. Для потреб спільноти призначено каплицю на Святоюрській горі. Духовну опіку мав здійснювати о. Іван Котів, який добре знав ідиш. Однак, війна перешкодила розбудові цієї унікальної ідеї. У липні 1939 р. Митрополит дав інтерв'ю представникам крайової сіоністської організації Східної Галичини. В інтерв'ю він визнав себе «прихильником ідеї відродження єврейського народу і відновлення єврейської держави у Палестині», а сіонізм – «народним рухом – природним і здоровим» [6: 35]. Утвердження радянської влади наприкінці вересня 1939 р. стало великою загрозою для всіх релігійних громад і вір'ян у Галичині. Розпочався терор. Курт Левін, згадуючи про ці події пише, що до його батька – рабина Єзикііла Левіна почали приходити «таємні відвідувачі». Ними були люди від Андрея Шептицького. Справа полягає у тому, що події 1935 р. ювілею Андрея Шептицького, започаткували дружбу між митрополитом і рабином [8: 30]. «Митрополит і мій батько обмінювалися думками, радилися, що робити у цій складній ситуації. Батькові було надто небезпечно показуватися в соборі Юра, а тому розмови провадилися через посланців. Згодом я довідався, що говорили вони головним чином про те, як давати собі раду з непосильними податками, накладеними на релігійні установи, і як розуміти офіційну політику совітів стосовно релігії. Всі ці перемовини відбувалися в цілковитій таємниці, тому що становище Митрополита Андрея в ті дні, також, було загрозливим» [8: 42].

22 червня 1941 р. розпочалася німецько-радянська війна. Передові частини 18 німецької армії в ніч на 30 червня 1941 р. увійшли до Львова [19: 128]. Того ж дня – 30 червня 1941 р. було проголошено «Акт віднови Української держави». Євген Наконечний у своїх спогадах пише: «30 червня 1941 р. львівські рабини зустрілися з Митрополитом Шептицьким і повідомили, що євреї Львова підтримують проголошення Української держави та сподіваються, що

Українська держава захистить своїх громадян від будь-яких переслідувань. Митрополит Греко-католицької церкви запевнив рабів, що державна влада не допустить антиєврейських ексцесів, що український уряд дбатиме про добро всіх замешкуючи край громадян без різниці віросповідання, національності і соціального стану» [12: 113].

Після вступу німецьких військ, львів'янам відкрилася жахлива картина – були виявлені злочини НКВС у тюрмах. Багато людей пов'язувало ці злочини з євреями, які нібито є симпатиками більшовиків. Курт Левін пише: «У ранці наступного дня до нас прийшли люди і сказали, що український натопв в місті нападає на євреїв. Батько взяв одяг, який рабин має на собі під час служби (щось подібне до ряси), чорні рукавички, попросив мене перекласти кілька речень з польської на українську і в супроводі двох старійшин нашої громади пішов до Митрополита Андрея в Юр. Митрополит прийняв його негайно. Батько згадав про те, що Митрополит багато разів виявляв приязнь до єврейської громади. Батько наголосив, що у час смертельної загрози він в ім'я Господа просить допомоги. Митрополит був уражений звісткою про звірства, що їх чинять його люди. Він пообіцяв одразу звернутися до німецьких властей, а також послати на вулиці священників та монахів, щоб зупинити погром. Він запропонував батькові залишитися в його резиденції, поки в місці все заспокоїться. Батько відповів, що його місце разом з громадою і він повертається» [8: 44]. Левін додає: «Український натопв продовжував нападати на євреїв ще день чи два. Потім під впливом священників і монахів, присланих Митрополитом Шептицьким, натопв угамувався» [8: 46]. Кількість постраждалих у цих подіях, як і самі події є предметом дискусії серед істориків, оскільки є вагомі суперечливості у спогадах очевидців [3: 238].

На Митрополита Андрея Шептицького ці події, очевидно, справили велике враження, оскільки аж до завершення німецької окупації, він буде у своїх посланнях застерігати молодь від акцій і дій спрямовані на вбивства і погроми. Відкрито проти політики Голокосту Андрей Шептицький протестувати не міг, з огляду на пильність Гестапо. Для нього така німецька політика була неприпустимою. Тому він вибрав непряме спілкування, між рядками у своїх посланнях, де висловлювався проти нелюдськості таких дій.

Вже 10 липня 1941 р. у пастирському послання «Про організації парохії і громади» Андрей Шептицький застерігає тих, хто пробує спричинитися до вчинків, які суперечать сумлінню та Божим заповідям [7: 253]. У Актах Митрополитичого Ординаріату є неопубліковане послання «Про злочин чоловікоубивства» 9. X. 1941. У ньому Митрополит пише: «Злочин чоловікоубійства нарушує також найглибші основи культури народу, бо першим постулатом тої культури є пошанування людського життя. Народ, що не уміє людського життя шанувати, це народ дикий, недостойний вставати в ряди з християнськими народами світа». У посланні Шептицький також згадує і позицію влади: «Нехай, наша молодь знає, що нема на світі влади, яка могла би дозволяти, вдобряти або наказувати злочин чоловікоубійства. І нема влади, яка могла би розказувати щось противного Божому законі» [14: 46]. Ці думки Митрополит розвине у посланні «Не убий».

У лютому 1942 р. Андрей Шептицький робить неймовірний для свого часу крок – пише протест до рейхсфюрера СС Гімлера. У ньому він жаліється на ставлення німців до місцевого населення, особливо до євреїв і протестує проти використання української поліції у антиєврейських акціях [16: 207]. Цей лист можливо постав як результат відповіді на єврейський погром у Рогатині [7: 251]. З Берліна Митрополиту відповіли грубою відмовою. Його б заарештували, якби не заступництво генерал-губернатора Франка [11: 116]. Однак, цей протест мав деякий успіх, бо Гестапо перестало змушувати українську поліцію брати участь в антиєврейських акціях [1: 115].

Переписка Андрея Шептицького з німецькими високопосадовцями не оминула уваги радянських органів держбезпеки. У доповідній записці начальника УНКДБ по Львівській області К. Волошенка наркому держбезпеки УРСР С. Савченку про діяльність духовенства УГКЦ в період німецької окупації фіксується, що до середини 1942 р. ставлення Андрея Шептицького до німецької влади поступово змінюється [2: 216]. У документі йдеться про те, що: «В кінці 1942 р. Шептицьким було направлено лист Герінгу, в якому він протестував проти винищення євреїв і масового терору над українським населенням. У відповідь на цей лист Герінгом була прислана з Берліна в місто Львів група гестапівців, яка зробила обшук в резиденції Шептицького (монастирі Юра) з ціллю виявлення зброї» [15: 217]. Цікаві свідчення про обшуки на Святоюрській горі залишив історик Ярослав Дашкевич: «Поведінка німецької влади була грубою і брутальною. Розповідали про ковани гестапівські чоботи, відгомін яких було чути по коридорах митрополитичої палати, в будинках біля кафедрального собору» [4: 625].

У червні 1942 р. Митрополит пише пастирське послання до вірних «Про милосердя». Він починає висловлювати критику щодо німецького панування. Основною етичною проблемою своєї доби він вважає християнський обов'язок захищати людське життя [7: 234]. «Обов'язок милостині росте з потребою ближнього. На коли та потреба доходить до крайності, коли йде про життя ближнього, християнин обов'язаний з любові допомогти йому не тільки з того, що йому збуває, але й з того, що йому потрібне до збереження добробуту у своєму стані. Тоді той обов'язок любові стається важким обов'язком, себто обов'язком під тяжким гріхом і обов'язком справедливості. Хто знаходиться в крайній біді має право шукати рятунку навіть з чужої власності, навіть без згоди власника. Коли потреба ближнього є важка християнин обов'язаний з любові допомогти йому не тільки з того, але й з того, що людині потрібне або корисне в міру потреби ближнього» [15: 215]. У посланні «Про Милосердя» Андрей Шептицький офіційно порушує і тему чоловіковбивства, що стане однією з провідних у всіх наступних посланнях. «Але з гріхів поміж людьми та супроти людей чоловіковбивство являється найбільшим злочином, найбільшим запереченням людської природи, бо смерть є найбільшим злом, яке може людина людині завдати. Тому то й злочин найбільше людину відчужує від людей, найбільше затирає в ній характер чоловіка, найбільше противиться людській природі» [15: 221]. Літом 1942 р. нацисти посилили свою політику «остаточного вирішення єврейського питання». Між 20 і 23 серпня 1942 р. було депортовано близько 50 тис. людей з львівського гетто [16: 207].

А.Кравчук у статті «Соціальне вчення та діяльність Митрополита під час німецької окупації» пише, що він «поєднував християнський обов'язок братерської любові зі святістю людського життя, що означало необхідність навіть за умови особистого смертельного ризику надавати притулок тим, чие життя наражалося на небезпеку» [7: 255].

У цій страхотливій атмосфері Андрей Шептицький пише листа до папи Пія XII (1939-1958). На початку листа Митрополит розповідає про особливості «нового порядку»: «Потрохи уряд встановив режим терору і корупції, насправді неймовірний, та який з дня на день стає важчим та нестерпним. Сьогодні вся країна погоджується, що німецький режим є можливо до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, майже диявольським» [10: 982]. І відразу в наступних рядках згадує переслідування і вбивства євреїв: «Жиди є першими жертвами того. Число жидів, замордованих у нашому малому краї, напевно перевищує двісті тисяч. Чим даліше військо авансувало на схід, число жертв зростало. У Києві через кілька днів було вбито до сто тридцять тисяч мужчин, жінок і дітей. Кожне мале місто України було свідком подібних масакрів. І це триває вже рік. На початку власті стидалися таких вчинків негуманної несправедливості і намагалися забезпечити себе документами, які б могли довести, що авторами цих вбивств були жителі краю або міліціонери. Але згодом вони почали вбивати жидів на вулицях на очах всього населення і без будь-якого встиду» [10: 982]. З цих рядків видно наскільки добре був поінформований Андрей Шептицький про трагедію євреїв. Він, очевидно, навіть знав про катастрофу Бабиного яру в Києві. Що цікаво, у листі до папи він згадує свій протест до Берліна: «Крім цього я протестував окремим листом до Гімmlера і я старався запобігти вписуванню молодих до поліцейських служб, де вони можуть бути згіршені» [10: 984].

Особливий акцент Митрополит робить на тому, що: «Кати, призвичаєні масакрувати жидів та тисячі невинних людей, звикли бачити кровопролиття і жадають крові» [10: 984]. У листі Митрополит чітко висловлює свою позицію щодо націонал-соціалізму: «Ця система брехні, обманом, несправедливостей, грабунків, карикатури всіх ідей цивілізації і порядку. Ця система надмірного егоїзму до абсурдного рівня, зовсім божевільного національного шовінізму, ненависті всього, що чесним і гарним, ця система становить щось настільки феноменальне, що остовпінням є найпершим почуттям у того, який побачив цього монстра» [10: 985].

У цей період Митрополит починає надавати притулок євреям, які до нього приходять. Ізрайльський історик Шимон Редліх у своїй статті «Моральні принципи повсякденної дійсності: Митрополит Андрей Шептицький і євреї в період Голокосту і Другої світової війни» зазначає: «Більшість євреїв, врятованих Шептицьким і його помічниками, втекли із львівського гетто і трудового табору в період між серпнем 1942 р. і травнем 1943 р. Гетто було ліквідоване в червні 1943 р., а табір в кінці того ж року» [16: 210].

Апогеєм відкритого несприйняття і осудження злочинів нацистів став Декрет Митрополита «Не убий». А.Кравчук у своїй статті «Соціальне вчення та діяльність Митрополита А.Шептицького під час німецької окупації» зазначає, що у цьому пастирському посланні Митрополит засудив усі форми вбивства, включаючи наймане політичне вбивство, братовбивство та самогубство. У пастирському посланні немає безпосередньої згадки про винищення євреїв, але в час написання цього палкого звернення, стосовно святості людського життя, не залишає сумнівів, що в ньому засуджується політика геноциду разом з іншими формами вбивства [7: 256].

Шептицький стверджує: «Основою всякого суспільного ладу після прийняття і пошанування авторитету має бути ненарушена святість людського життя» [5: 543]. «Людина, що проливає невинну кров свого ворога, політичного противника є таким самим чоловіковбивником, як людина що це робить для рабунку і так само заслуговує на Божу і на клятву Церкви». Особливо реалістично описує А.Шептицький маніакальність вбивць: «Кровожадність може статись такою пристрастю, нічим не зв'язаною, що для неї найбільшою розкішшю буде мучити і вбивати людей! Чоловіковбивник, який доходить до такої кровожадності і який зі садистичним уподобанням любить видом терпіння, мук і смерті ближнього стається у високому ступені небезпечним для громади в якій живе. Злочин стається для нього потрібним щоденним кормом, без якого терпить і мучиться, начеб терпів на якусь недугу жажди і голоду, що їх мусить заспокоювати» [5: 545]. Шептицький наполягає на тому, що «годиться в правді, своїх близьких більше, а даліше чужих, – менше любити, але християнською любов'ю треба усіх ближніх обніматися».

Переходячи до висновків, можемо сказати, що до євреїв у Митрополита Андрея було позитивне ставлення, і це ми можемо простежити протягом усього часу його служіння на Святоюрській горі. Митрополит не сприймав будь-яких проявів і форм насильства. Його пастирські послання – є гімном пошанування людського життя і особистості, незалежно від національності, віросповідання чи соціального стану особи. Митрополит бачив злочини двох тоталітарних режимів у Галичині і однаково їх осуджував. Під час німецької окупації він всіляко намагався перешкоджати насиллю – звертався до української молоді не брати участь у злочинах проти людяності, писав протести нацистському керівництву, чим наражав себе і своє оточення на смертельну небезпеку. В його посланнях постійно відчувається духовна опіка за людину, пересторога злим діям, порада як чинити у надзвичайно складних умовах. Вершиною його діяльності у цій площині – стало переховування євреїв. Він зумів налагодити цілу систему, завдяки якій врятувалося декілька сотень людей. Митрополит Андрей Шептицький заслуговує на особливу міжнародну пошану, як справжній учень Христа, як чоловік, який показав світові якою насправді має бути Людина. Завершити статтю хочеться словами Курта Левіна: «Ідеали, яким присвятив своє життя Андрей граф Шептицький, Митрополит Галицький та Архієпископ Львівський, так само актуальні сьогодні, як були вони актуальними за його життя. Вони є універсальними та вказують напрям і програму духовного оновлення, необхідного для порятунку західної цивілізації й західної людини» [8: 276].

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність / С.Баран. – Мюнхен: Українське видавничче товариство «Вернигора», 1947. – 152 с.
2. Витяг із доповідної записки начальника УНКДБ по Львівській області К. Волошенка наркому держбезпеки УРСР С. Савченку про діяльність духовенства УГКЦ в період німецької окупації // Ліквідація УГКЦ, (1939-1946): документи радянських органів держаної безпеки. – Т. 1. – Київ : ПП Сергійчук, 2006. – С. 196 – 222.
3. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття / Я.Грицак. – Київ: Генеза, 2000 – 360 с.
4. Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / Я.Дашкевич. – Львів, 2007. – 807 с.
5. Декрет Митрополита Андрея «Не убий» і правила до декрету «Про п'яту Божу заповідь» // А.Шептицький. Пастирські послання 1939-1944 рр. – Т.3. – Львів: Видавництво «АРТОС», 2010. – С. 541 – 557.
6. Доффман Б. Митрополит Андрей Шептицький: про сіонізм // К.П. Кіндрат. Митрополит Андрей Шептицький – праведник України. Книга пам'яті. – Рівне: Ліста, 2001. – С. 35.
7. Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації // Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1941 – 1944 / Науковий редактор А. Кравчук. – Київ: Дух і Літера, 2003. – С. 222 – 281.
8. Левін К. Мандрівка крізь ілюзії / Курт Левін. – Львів: Свічадо, 2007. – 478 с.
9. Ленчик К. Слуга Божий Митрополит Андрей і жиди / К. Ленчик // Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий. – Львів: Свічадо, 2001. – С. 217 – 219.
10. Лист Митрополита Андрея Шептицького до Папи Пія XII про ситуацію в Архієпархії під час німецької окупації // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: Документи і матеріали 1899-1944. Т.ІІ: Церква і суспільне питання. Кн. 2: Листування. – Львів: Місіонер, 1999. – С. 982 – 986.
11. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква: історичний нарис / В. Марчук. – Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 2001. – 162 с.
12. Наконечний Є. «Шоа» у Львові: спогади / Є.Наконечний. – Львів: ЛНБ імені В. Стефаника, 2004. – 302 с.
13. Послання до духовенства. Вересень 1939 р. // А. Шептицький. Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ з часів большевицької окупації. – Ч.1. – Йорктон, 1961. – С. 1 – 2.
14. Про злочин чоловікоубійства // Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1941 – 1944 / Науковий редактор А.Кравчук. – Київ, 2003. – С. 45 – 47.
15. Про милосердя. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства та вірних // Пастирські послання 1939-1944 рр. – Т.3. – Львів: «Артос», 2010. – С. 206 – 223.
16. Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны // Ступець – Дух і Літера. – № 16. – С. 195 – 222.
17. Римська або Львівська: для інформативного процесу беатифікації й канонізації слуги божого Андрея Шептицького, Архієпископа Львівського українців, Митрополита Галицького, Єпископа Кам'янця-Подільського: артикули для започаткування процесу. – Рим : Накладом Постуляції М. А., 1958. – 71 с.
18. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним / Т.Снайдер. – Київ: Грані-Т, 2011. – 447 с.
19. Шишка О. Наше місто – Львів: Посібник з курсу «Львовознавство». – Львів, 2005. – Ч.ІІ. – 173 с.

*Рекомендовано до друку к.і.н., доц. кафедри історії України та етнокомунікації НУ «Львівська політехніка» І.Я.Хомою
Стаття надійшла до редакції 10.04.2015*

К.І. Сорокіна

студентка III курсу історичного факультету
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел. +38097-346-70-67; email: eug.sorokina2011@yandex.ua

Зовнішньополітичний курс Київської Русі привертає увагу дослідників не менше, аніж, зокрема, етапи її державотворення. Особливий інтерес в контексті розгляду даного питання становить епоха витоків державності – початкові десятиліття на шляху історичного розвитку могутньої середньовічної держави, пов'язані з правлінням перших київських князів. Помітне та чільне місце серед яких займає Віщий Олег, який відзначився походами на столицю Візантії та підписанням договорів з потужною закордонною імперією. На жаль, обмеженість та часом невірна інтерпретація наявної джерельної бази, і досі залишають нез'ясованими більшість деталей славнозвісної військової кампанії та положень угоди між державами. Тож в матеріалах даної статті здійснена спроба детального дослідження взаємин між Давньою Руссю та Візантійською імперією.

Ключові слова: Київська Русь, Візантійська імперія, князь Олег, похід на Константинополь, договори 907 та 911 рр.

Внешнеполитический курс Киевской Руси привлекает внимание исследователей не меньше, чем, в том числе, сам период создания государства. Особый интерес в контексте рассмотрения данного вопроса представляет эпоха истоков установления государственности – начальные десятилетия на пути исторического развития могущественного средневекового государства, связанные с правлением первых киевских князей. Заметное и почетное место среди них занимает Вещий Олег, прославившийся походами на столицу Византии и подписанием договоров с могучей заграничной империей. К сожалению, ограниченность и зачастую неверная интерпретация имеющейся источниковедческой базы, до сих пор оставляют невыясненным ряд деталей выдающейся военной кампании и положений договоренностей между государствами. В связи с этим, в материалах данной статьи предпринята попытка детального исследования взаимоотношений Древней Руси и Византийской империи.

Ключевые слова: Киевская Русь, Византийская империя, князь Олег, поход на Константинополь, договоры 907 и 911 гг.

Kievan Rus' foreign policy attracts experts' attention as well as the period of State's creation. The epoch of nation's establishment and the first decades of historical development of the great medieval state connected with the rule of the first Kievan princes present the particular interest in the context of this question. The main and glorious place among princes is occupied by Oleg the Wise ("Veshchyy") who is known due to his military campaigns to Byzantium's capital and signing of the pact with the powerful foreign empire. Unfortunately, the limitation of the sources and their misinterpreting set aside some details connected with Oleg's raid and the positions of the agreement between the states. So, the attempt of detailed research of interrelations between Ancient Rus and Byzantium Empire is made in this article.

Key words: Kievan Rus, Byzantium, Oleg of Novgorod, military campaign to Constantinople, the pacts of 907 (911).

Розглядаючи договір (договори) між давньоруським князем Олегом та Візантійською імперією, слід початково повернутися до попередніх історичних етапів та розглянути цю міжнародну угоду часів середньовіччя у контексті відносин між двома державними утвореннями.

Одразу слід означити, що підписання та укладання домовленостей, рівно як і здійснений попередньо військовий похід руських дружинників вважається більшістю істориків напівлегендарним, риси якого значно прикрашені літературним описом давньоруських літописців, а тому, реальні історичні факти доводиться виокремлювати з канви фольклорних міфів [4]. Таке відношення до періоду князювання Олега було логічною відповіддю істориків на характер джерельної бази доби утворення Київської Русі та початкового етапу її політичного піднесення. Справа в тому, що згідно влучної думки сучасного українського вченого, який вивчає епоху Давньої Русі – О.Толочка – перші роки існування могутнього політичного утворення цілковито оповиті низкою суперечностей і розбіжностей, котрі ґрунтуються на трактуванні «Повісті врем'яних літ» [7]. Не вдаючись до конкретної критики славнозвісного джерела з давньоруської історії варто наголосити на тому, що як за концепцією уже вищезгаданого Толочка, так і в контексті обмеженості масиву джерел – діяльність перших київських князів доводиться відтворювати лише за літописом. Часто, спроби розуміння початкового державотворчого етапу Київської Русі є «сліпим» наслідуванням тексту хроніки, без жодної спроби її трактування [5]. Безперечно, для більш ґрунтовного вивчення першого періоду історії Давньої Русі слід вводити в науковий обіг, якщо вони звичайно є, іноземні джерела, пошук та робота з якими чекає на своє оприлюднення. Можливо, зрушення можна буде очікувати після виходу новітньої монографії О.Петровича, в якій він спробує «переглянути» сторінки історії держави, спираючись на віднайдені ним свідчення із закордонних хронік [6].

Поки ж, події кінця IX – середини XX ст., в хронологічні межі яких цілковито укладається князювання Олега, доводиться поновлювати на основі даних Нестора, котрі уже з перших речень викладу викликають ряд розбіжностей та неточностей. Науковці одностайно наголошують на радше літературному (місцями з елементами напівлегендарними), аніж науковому характері «Повісті». Найбільшу ж проблему для розгляду складає не стільки задача чіткого розмежування фактів дійсності від плодів уяви автора, нав'язаних усними переказами, скільки відносна до неможливого хронологія давньоруського літописця.

Створюючи власний доробок набагато пізніше від означених у ньому подій, автор намагався на власний розсуд розподілити військові та політичні досягнення того чи іншого князя у межах їх правління. Відтак, ледь не більшість дат, особливо це проявляється по відношенню до перших князів, лише умовно можна назвати достовірними. Причому, інколи намагання літописця висвітлити усі державно-політичні здобутки правителя виливалися у хронологічну плутанину у створеному ним самим тексті [2]. Ніби «нанизуючи» аспекти правління на літературний каркас, авторові не вдалося уникнути помилок і в загальних питаннях життєпису князів. Більшість з них і досі залишаються напівлегендарними діями. Але не варто так однозначно та прискіпливо ставитися до «Повісті», адже вона є цілковито джерелом свого часу, провідником тодішніх концепцій книжників, її дані дають чималий об'єм інформації, який потребує детального аналізу. Вищевикладена концепція розуміння джерельної бази доби Давньоруської держави наводиться задля потреби наголосити на не одностайності наукової думки, щодо змісту і взагалі наявності договорів між Віщим Олегом та Візантією. Звичайно, войовничий князь був не першим правителем, котрий відкрив вектор політики між Руссю та імперією, і, до речі, не останнім, на кому завершився етап політичних відносин між двома державами. Ще за двадцять років до вокняжіння Олега у Києві військовий похід до Царгороду (Константинополь) було здійснено князями-двуумвирами Аскольдом (Оскольдом) та Діром.

Вже зазначалося, що постать самого князя викликає великі питання в історіографії, і якщо його біографія, як зазначає провідний вчений з історії України доби Давньої Русі – М.Ф. Котляр, є цілковито складеною з міфів, то особливо спекулювати при вивченні діяльності перших двох князів взагалі не доводиться [4].

Якщо розглядати текст літопису – Аскольд та Дір приходилися братами (не беручи до уваги той варіант трактовки, де існування Діра взагалі не визнається) і правили в Києві на правах воевод Рюрика. Рюрик – взагалі найтемніша пляма історії, тому варто означити лише відсилку братів на південь заради політичної кампанії [1]. Затвердившись на київському столі, правителям необхідно було шукати або могутнього союзника для новопосталої держави, або суперника, перемога над яким дозволила б утвердитися новому політичному утворенню.

Візантійська імперія на південних рубежах із Руссю за збігом історичних обставин уособила собою обидві умови. Провідна та потужна монархія свого часу, вона неодноразово ставала об'єктом державних інтересів давньоруських князів. Літописна хроніка відтак зберегла відомості про похід Аскольда та Діра на Царгород, зазначений під 860 р., який, спираючись на працю Миколи Федоровича «ознаменував початок Давньоруської історії» [2]. Цей похід варто тепер вписати у контекст підписання договору між Олегом (Руссю) та Візантією. З однієї сторони, не достатньо вдала військова діяльність Аскольда та Діра стала приводом до загарбання Олегом київського столу, коли він замінив на княжому престолі «політично слабких» двуумвирів. З іншого ж боку саме їх похід до імперської столиці змусив останню визнати авторитет Давньої Русі, що в подальшому стало поштовхом для укладання угоди (угод) 907 та 911.

Так чи інакше, після усунення Аскольда та Діра (можливо, лише одного з них, адже другий міг бути вигадкою літописця) та проголошення Києва «матір'ю містам Руським», князь Олег розпочинає підкорення слов'янських племен проголошеній столиці. Роки між його приходом до майбутнього столярного міста та переможним походом до Константинополя (підрахувуючи період з 882 до 907 – отримуємо 15 років, або майже 20 до 911) не знайшли свого висвітлення у джерелі. Загально прийнято факт того, що політика Олега цього часу була направлення на приєднання колишніх земель союзів племен до Києва – утвердження нової держави. Замість докладного опису військової кар'єри князя – автор «Повісті» укладає довготривалий процес упокорення в кілька років. Так, ключовими стають дві дати – вокняжіння Олега на «золотому» столі та доба його походів до «серця» Візантії. Так само, як і його смерть, легенди про яку є чи не самими відомими з масиву середньовічного епосу Давньої Русі, власне так і все його життя є суцільним приводом до історичного дискурсу [4].

Підстави характеризувати військові досягнення князя, як здійснювані впродовж 20 років з метою підкорення племінних союзів, «Повість» подає не лише в описі процесу обкладання їх даниною, а й під час ілюстрування деталей самого походу, де в якості союзників Олега на його стороні виступають численні загопи залежних від Києва земель [1]. Заручившись військовою підтримкою, князь рушає до стін Константинополя – його похід слугує приводом для особливої гордості літописця. Довіряти свідченням джерела майже не має підстав, аж занадто ідеалізованим є опис війська, його чисельності (2000 човнів по 40 осіб – приголомшлива цифра для середньовічних загонів), а епізод із просуванням човнів суходолом за допомогою коліс, ані не вкладається в рамки інженерних напрацювань, ані взагалі претендує на реалізм. Так і широко тиражована легенда про прибиття Олегом свого шита на ворота Царгороду – здавалося б славетна сторінка історії, нечуване підняття авторитету незнаной ще Київської Русі, коли її правитель подібним принизливим жестом вказує переможеній Візантії «її місце» – є лише епічними вставками в текст [3]. Подібні метафоричні дані наведені автором з метою возвеличення князя-воїна, показу його переваги перед силами супротивника, спробою, підвищити авторитет правителя на міжнародній арені. Не має підстав не вважати Олега вправним воїном, але, як тоді пояснити, що похід жодним чином не знайшов свого віддзеркалення в візантійських хроніках. Зрозуміло, що принизливі для могутньої імперії умови договору було вигідніше приховати зі сторінок місцевого «літописання», спробувати применшити наслідки невігідних домовленостей. Але, зовсім замовчати факт військового союзу – виглядає надто суперечливим фактом.

Згідно тексту договору, який було укладено на користь Русі, як виходячи з глобальних політичних, так і із дрібних меркантильних інтересів – існував один пункт, котрий було проголошено на користь Візантії. Руські воїни мали приймати участь у її військових кампаніях, у якості союзної допомоги. Надалі, відомо кілька походів під прапорами імперії на схід, під час одного з яких, імовірно і загинув князь Олег, якщо не брати до уваги легендарну сповідь про «смерть від коня свого». Певне відображення вони знаходять у східних хроніках, посилення на які подають О.Толочко, П.Толочко та М.Котляр [4; 7]. Загалом же угода являла собою прообраз митних домовленостей між двома країнами, Русь отримувала можливість вільної торгівлі, Візантія ставала головним стратегічним військовим та торгівельним партнером (зобов'язаним утримувати та захищати руських купців, нечуване раніше право, яке вдалося вибороти «молодій» країні у потужного осередку імперіалізму). Такий зміст угоди виборів їй право увійти до підручників з митного права – як один із перших праобразів ведення повномасштабної митно-торгівельної політики.

Окрім того, за законами військового часу, Візантія сплатила Русі значну контрибуцію і, як додаток до київської скарбниці, згодилася раз на рік сплачувати данину київському князеві. До кінця не з'ясованими залишаються мотиви, які підштовхнули могутній політичний осередок на значні поступки по відношенню до Олега та його держави. Тим більше, що за пануючою в науці версією договорів було все ж два (907 та 911 рр.), точніше, другий був розширеною та доповненою версією першого. Отже, є підстави вважати, що Русь розпочала піднесення власного авторитету, а міць її військових сил схилила перед нею імперію. Останнє твердження буде цілковито вірним, якщо розглядати його, як питання міжнародних відносин епохи Давньої Русі, нова держава з осередком у Києві виходить на європейську (світову, в контексті свого часу) арену. Можна говорити про перші паростки дипломатії, як інструментарію на шляху до міжнародних контактів, окрім вдало сформульованих положень угоди, не менший інтерес в контексті вивчення становить і сам процес на шляху до укладання договору.

Побуває думка, що князю вдалося не лише направити хід перемовин у свою сторону, а й наблизитися до мети, вдаючись до вдалої політики. Імовірно, Олег мав своїх «інформаторів» у Константинополі, за наводкою яких було розраховано час від'їзду імператора для вирішення військового конфлікту на кордоні (за перебігом обставин він співпав з військовим заколотом всередині країни) – імперія увійшла до стану тимчасового послаблення.

Отже, виходячи з того, як слід розглядати договори Олега з Візантією – це або значно перебільшена оповідь літописця, з метою уславлення історичного минулого, або прецедентний випадок у практиці міжнародних відносин Давньоруської держави. На думку провідних вчених, істина лежить посередині, як і більшості випадків у світовій історії. Угода з імперією стала лише початковим етапом тісного взаємозв'язку двох держав.

Після Аскольда (та Діра) і Олега політичну лінію на сході продовжать Ігор, дружина якого – княгиня Ольга навіть отримує пропозицію від візантійського імператора, а їх син Святослав взагалі паде жертвою військового конфлікту в імперії (приймав участь у суперечці Візантії та Болгарії, за що був убитий за змовою) та звичайно славетний Володимир Великий – хреститель Русі, котрий «винесе» вектор міжнародних відносин за рамки політичного союзу та продовжить еру поширення культурного впливу.

Нижче наведено власне текст договору:

«Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межі Греками і Руссю. І послав він, мовлячи: згідно з другою угодою, що відбулась при 2 тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, [мужі] від народу руського — Карл, Ингельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, — послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і руссю, за бажанням наших князів і за [їхнім] велінням, і від усіх, що є під рукою його, [Олега], сущих русів. Наша світлість, більше від інших за волею божою хочачи зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала межі християнами і руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону нашому.

Глави [угоди], які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі: по першому слову замиримося з вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочинів од тих, що перебувають під рукою наших світлих князів, і подбаємо, наскільки [наша] сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінливу й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незважливу й непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх [людей], що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так: [злочин] нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб [судді] мали віру до цих доказів; а коли вони йому, [доказові], будуть не йняти віри, нехай не клянесться 3 та сторона, яка прагне, щоб [доказові] не вірили; а коли поклянесться [позивач] по вірі своїй — буде [такою] кара, якою й виявиться провина. Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, що вчинив убивство, [і] якщо є він імушим, то [ту] частину [майна] його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить [їй] по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімушим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре. Якщо ж ударить [хто кого] мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр срібла по закону руському; якщо ж той, що так учинив, буде неімушим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе [потерпілому] навіть ту саму одягу свою, у якій він ходить, а про решту [суми] нехай поклянесться по своїй вірі, що [ніхто] інший ніяк [не може] допомогти йому; після цього за провину хай [більше] не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, [та] якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть [його] ні християни, ні руси, але ще | нехай забере своє той, який [це] втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак, оддасть потрібно. Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християнин русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрібно. Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений б буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки [не] прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурєю, чи земною переполоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і доведемо [туди] з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, [греки], проведемо його в Руську землю; і хай продають [руси] товар того човна; і якщо може [хто] продати що з човна, [то] ми, [греки], виволочимо їм [товар]. А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого, то ми, [греки], пропустимо з честю їх [і] проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш карі.

Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту [їхню] країну, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять і вернуть викуплену особу у свою країну, то [хай] візьмуть ті, які [раніш] його, [полоняника], купили, [заплачену] ціну його або [те] візьмуть за нього, що вважається на торзі на [той] день ціною челядина. Так само якщо з війська взятий буде [русин у полон] тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і [хай] оддана буде [та] ціна його, як уже сказано, що й на торзі. Коли ж потрібно [цесареві вашому] на війну іти і якщо виникне вам потреба [в людях], а ці, [руси], захотять віддати честь вашому цесареві, – то коли в будь-який час скільки їх [не] прийде і схочуть вони остатись у цесаря вашого своєю волею, – нехай вони будуть [там].

Про полонення русами [тих], які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще й про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, – цих [нехай] продають по двадцять золотих, і хай прибудуть вони в Греки. Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, – хай підтвердиться це челядином, [і] нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина і жаліються, — нехай позивають [через суд] і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий [житель] не дасть учинити цей розшук, – хай буде він винуватим.

Про русів, які служать у Греках у християнського цесаря: якщо хто [з них] помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх [тут] не матиме, хай верне [цесар] майно [його] найближчим родичам в Русь. Якщо ж [русин] учинить заповіт, — той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його [хто-небудь] із русів, що [тут] торгують, [чи хто] з різних [людей], що прибувають [із Русі] в Греки і надовго [тут] залишаються. Якщо злочинець [не] повернеться в Русь, — хай жаліються руси християнському цесареві і [нехай] схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке [саме].

На підтвердження ж і непорушність [миру, що має] бути межі вами, християнами, і [нами], руссю, цей мирний договір учинили ми, [руси], і ви, оба [цесарі], новим написанням на двох хартіях, – цесаря вашого і своєю рукою, [а цесар] присягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного бога вашого засвідчив [свій договір] і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому [кому] із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям вашим для підтвердження, що договору цьому бути на укріплення і засвідчення існуючого межі нами миру, місяця вересня в другий [день], а в індікт п'ятнадцятий, у рік [від] сотворіння світу 6420» [1].

ЛІТЕРАТУРА

1. Изборник. Повести Древней Руси / Сост. Л.Дмитриев, Н.Поньрко. – Москва, 1986. – 574 с.
2. Котляр М.Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава / М.Ф. Котляр. – К., 1996. – 240 с.
3. Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – Київ, 2010. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Narysy_voiennoho_mysterstva_Davnoi_Rusi/
4. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – Київ, 1996. – 151 с.
5. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/history/history1.htm>; www.bibliotekar.ru/istoria-soloviev/index.htm
6. Толочко А. История Руси без Повести временных лет / А.Толочко. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.polit.ru/article/2015/02/22/Kievan_Rus/
7. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь / О.П. Толочко, П.П. Толочко / Серія: Україна крізь віки. – Том 4(15). – Київ, 1998. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.istmira.com/istros/kiyivska-rus/>

*Рекомендовано до друку науковим керівником д.і.н., проф. Т.Г. Гончаруком
Стаття надійшла до редакції 31.05.2015*

ДИКТАТУРА ЦЕЗАРЯ

В.И. Топчий

студент I курса исторического факультета,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +38066-473-19-45; email: krassus64@gmail.com

Данная статья посвящена установлению диктатуры Цезаря в период 49 г. до н.э. – 44 г. до н.э. на территории Римской республики. Рассмотрены причины прихода Цезаря на должность диктатора Римской республики. Большое внимание уделено проведению реформ по улучшению жизни римского народа, одна из которых была реформа календаря.

Ключевые слова: Цезарь, Рим, диктатура, реформы, календарь.

Стаття присвячена встановленню диктатури Цезаря в період з 49 р. до н.е. – 44 р. до н.е. на території Римської республіки. Розглянуто причини приходу Цезаря на посаду диктатора Римської республіки. Велику увагу приділено проведенню реформ стосовно поліпшення життя римського народу, одна з яких була реформа календаря.

Ключові слова: Цезар, Рим, диктатура, реформи, календар.

The article deals with the establishment of Caesar's dictatorship in the period from 49 BC – 44 BC on the territory of the Roman Republic. The author reveals the reasons of Caesar's arrival to the post as a dictator of the Roman Republic. Much attention is paid to the implementation of reforms in different spheres in order to improve Romans' lives, one of which was the reform of the calendar.

Keywords: Caesar, Rome, dictatorship, reforms, calendar.

После перехода Цезарем реки Рубикон началась Гражданская война (49—45 гг. до н.э.), в которой Помпей был убит предателями в Египте [4: 78-80], а Цезарь стал полноправным диктатором. В 49 году до н. э. проконсульские полномочия Цезаря истекали, хотя по традиции он стал бы частным лицом только после вступления в границы Рима – померий. Консулами этого года были противники Юлия, которые бежали из столицы вместе с рядом других магистратов. Объявления его врагом государства в январе и вынужденный визит в Рим в апреле ставил под сомнение легитимность распоряжений Цезаря и его право управлять войском. Из-за отсутствия в городе консулов было невозможно провести выборы магистратов, что создавало предпосылки для безвластия в будущем [4: 37].

Летом 49 года до н. э. цезарианец претор Марк Эмилий Лепид, не сумев организовать выборы самостоятельно, организовал назначение Цезаря диктатором для их проведения. Гай в это время находился в окрестностях Массилии, но исторически это не было препятствием для назначения на эту чрезвычайную должность. По традиции, диктатор назначался для решения определённых задач, и Лепид использовал формулировку «для созыва комиций» (comitiarum habendorum causa). Другим, менее важным основанием для назначения Цезаря, возможно, являлась потребность в организации Латинского фестиваля – важного религиозного праздника, который было невозможно проводить без участия высших магистратов. Прецеденты «технического» назначения диктаторов для решения узкого круга невоенных задач в римской истории случались неоднократно, а сам Цезарь для легитимации своего правления больше рассчитывал на полномочия консула в будущем году. После возвращения в Рим Цезарь пробыл в должности всего 11 дней и даже не назначил своего помощника начальника кавалерии, после чего сложил полномочия [4: 37].

Осенью 48 года до н.э., после получения известий о гибели Помпея, было организовано второе заочное назначение Цезаря диктатором. На этот раз обоснованием для назначения экстраординарного магистрата (rei gerundae causa), стало ведение войны. Начальником кавалерии стал Марк Антоний, которого Цезарь направил для управления Италией на время своего пребывания в Египте. По сообщению источников, Гай получил неограниченную власть на один год вместо обычных для диктатора шести месяцев [4: 51].

Осенью 47 года до н.э. срок диктатуры истёк, но Цезарь сохранил проконсульские полномочия, а 1 января 46 года до н. э. вступил в должность консула. Также Цезарь получил ещё и полномочия плебейского трибуна (tribunicia potestas) [4: 53]. После битвы при Тапсе [6: 279], Цезарь стал диктатором в третий раз. Новое назначение имело ряд необычных особенностей: во-первых, не было никакого формального обоснования для занятия должности, а во-вторых, должность предоставлялась на десять лет. Помимо неограниченной власти, сторонники Гая организовали его избрание на специальную должность «префекта нравов» (praefectus morum) [5: гл. 76] на три года, что фактически дало ему полномочия цензора [6: 279].

Поскольку Цезарю на момент назначения было уже 54 года, десятилетняя магистратура диктатора фактически рассматривалась как пожизненная с учётом невысокой средней продолжительности жизни в античную эпоху [8: 237]. От предложенного после битвы при Мунде десятилетнего консульства Цезарь, впрочем, отказался [6: 279]. В 45 году до н.э. Цезарь, в дополнение к полномочиям диктатора, стал консулом без коллеги, что не позволяло реализовать присущую этой магистратуре коллегиальность, и лишь в октябре он отказался от консулата, назначив на своё место

двух преемников – консулов-суффектов. Впрочем, на выборах консулов на 44 год до н. э. победили Цезарь и Марк Антоний. В том же году Гай дополнил своё имя, включив в него титул «император», использовавшийся для обозначения победоносного полководца (отныне его полным именем стало *Imperator Gaius Iulius Caesar*) [6: 279]. Наконец, в начале 44 года до н.э. Цезарь получил ещё одно назначение на должность диктатора. На этот раз он получил чрезвычайную магистратуру пожизненно. Цезарь начал по-новому использовать магистратуру диктатора, которая раньше применялась в исключительных случаях. Традиционно диктатор назначался на шесть месяцев, а в случае более оперативного разрешения кризисной ситуации от него ожидали досрочного сложения полномочий. Менее сорока лет назад Сулла впервые присвоил магистратуру на неопределённый срок, однако после проведения реформ он отказался от должности и умер частным человеком.

Цезарь стал первым, кто прямо заявил о намерении править бессрочно. На деле Цезарь руководил республикой по праву сильного, опираясь на войска и многочисленных сторонников, а его должности лишь придавали видимость легитимности [8: 237 – 238]. Узурпация диктатором пожизненной власти в своих руках не находила поддержки среди нобилей, в том числе и некоторых цезарианцев. В частности, Гай Саллустий Крисп в письмах к Цезарю выражал надежду, что диктатор позволит традиционным политическим институтам свободно управлять государством. Саллустий, объяснявший появление междоусобиц всеобщим упадком нравов, полагал, что восстановление устойчивого порядка возможно без реформирования политической системы. Вместо этого он предлагал различные меры по снижению тлетворного влияния денег и роскоши на моральное состояние граждан [7: 166-168].

Цезарь проводил укрепление своей власти не только с помощью занятия новых должностей, реформирования политической системы и подавления оппозиции, но также и сакрализацией своей личности. Прежде всего, активно использовалась легенда о родстве рода Юлиев Цезарей с богиней Венерой: в соответствии с античными представлениями, потомки богов выделялись из общей массы людей, а притязания Цезаря как прямого потомка были ещё серьёзнее. Желая публично показать свою связь с богами, выходящую за пределы простого родства, диктатор возвёл на Форуме роскошно украшенный храм Венеры. Его посвятили не Венере-Победительнице, как изначально задумывал Цезарь, а Венере-Прародительнице – родоначальнице и Юлиев (по прямой линии), и одновременно всех римлян. Он основал в храме пышный культ и придал ему одно из важнейших мест в иерархии римских организованных ритуалов. Диктатор организовал пышные игры при храме и приказал проводить их в будущем, назначив для этого юношей из знатных семей. Ещё ранее на некоторых монетах, отчеканенных монетариями из числа представителей рода Юлиев, помещалось изображение бога Марса, к которому семейство также старалось возвести свой род, хотя и менее активно. Цезарь планировал построить в Риме храм Марса, призванный популяризовать менее известную легенду о происхождении от этого бога. Впрочем, диктатор не успел осуществить эту задумку.

Некоторые атрибуты священной власти Цезарю достались благодаря его должности великого понтифика. С 63 года до н.э. Цезарь не только пользовался многочисленными жреческими полномочиями, но и обладал огромным престижем. Ещё до первого триумфа Цезаря, сенат постановил предоставить ему ряд почестей, которые начали подготовку к сакрализации личности диктатора и установлению нового государственного культа. Успешное проведение этого решения было обусловлено бегством большинства приверженцев римских традиций с Помпеем и доминированием в сенате «новых людей». Так, в храме Юпитера Капитолийского была установлена колесница диктатора и его статуя в образе покорителя мира; тем самым, важнейший храм Рима становился посвящённым и Юпитеру, и Цезарю. Впрочем, диктатор не принял эту почесть: вскоре он отменил это постановление [2].

Новость о победе диктатора в битве при Мунде дошла до Рима вечером 20 апреля 45 года до н.э. – по легенде, именно в этот день (21 апреля) Ромул основал Рим. Организаторы решили провести на следующий день игры в честь победителя, как если бы именно он был основателем города. Кроме того, в Риме постановили построить святилище Свободы в честь Цезаря-Освободителя [2]. Были предприняты новые шаги к обожествлению Цезаря. Во-первых, после возвращения диктатора в Рим в мае его статую разместили в храме Квирина – божества, отождествлявшегося с Ромулом, мифическим основателем Рима. Посвятительная надпись на статуе гласила: «Непобеждённый богу». За государственный счёт началось строительство нового дома для Цезаря, причём его форма имела значительное сходство с храмами – домами богов. На цирковых представлениях изображение Цезаря из золота и слоновой кости находилось среди изображений богов. Наконец, в 45 году до н. э. были отчеканены монеты с изображением Цезаря в профиль, хотя до этого изображения ныне живущих людей на монеты никогда не помещались.

В начале 44 года до н.э. сенат, а затем и народное собрание, вдохновлённое Марком Антонием, издали ряд указов, наделявших Цезаря новыми привилегиями и дававших ему новые почести. Среди них – титул отца отечества (*parens patriae*) с правом его размещения на монетах, введение для римлян клятвы гением Цезаря, превращение его дня рождения в праздник с жертвоприношениями, переименование месяца квинтилия в июль, введение обязательной клятвы о сохранении всех его законов для магистратов, вступающих в должность.

Кроме того, вводились ежегодные жертвоприношения ради безопасности Цезаря, одну трибу переименовывали в его честь, все храмы в Риме и Италии обязаны были установить его статуи. Создавалась коллегия Юлиевых луперков (младших жрецов), а в Риме должно было начаться строительство храма Согласия в честь умиротворения государства.

В конце концов, сенат санкционировал начало строительства храма Цезаря и его Милосердия и создал новую жреческую должность специально для организации поклонения новому божеству, назначив на неё Марка Антония. Создание специальной должности жреца самого высокого уровня для почитания Гая ставило его в один ряд с Юпитером, Марсом и Квирином; прочим богам римского пантеона служили жрецы и коллегии менее высокого уровня. Обожествление Цезаря завершило создание нового государственного культа.

К 44 году до н.э. Цезарь принял и ряд почестей, сблизивших его с римскими царями. Так, он постоянно носил одежду триумфатора и лавровый венок, что создавало ещё и впечатление постоянного триумфа. Светоний замечает, что Цезарь пользовался правом постоянно носить лавровый венок из-за облысения [5: гл. 45]. Кроме того, он отказывался вставать с трона, когда к нему подходили сенаторы. Последнее обстоятельство вызвало особое возмущение в Риме, поскольку такой привилегией пользовались только абсолютные монархи. Тем не менее, от староримского титула царя (rex) он упорно отказывался, хотя это могло быть следствием расчёта.

15 февраля 44 года до н.э. на празднике Луперкалий он отверг предложенную Марком Антонием диадему – символ монархической власти. Уже после его убийства распространились слухи, будто на заседании 15 марта планировалось объявить его царём, но только для провинций – территорий за пределами Рима и Италии. Возможно, Цезарь не желал восстановления царской власти в её римском виде, поскольку это предполагало выборность нового правителя после смерти прежнего. В процессе сакрализации своей власти диктатор явно ориентировался на Македонского, перенявшего традиции управления у покорённых персов. Первые шаги по обожествлению македонского правителя проявились после посещения Египта, где оба правителя могли лично познакомиться с монументальными свидетельствами сакрализации власти фараонов, хотя Гай значительно осторожнее объявил об окончательном обожествлении.

Используя комбинацию различных полномочий и не встречая открытой оппозиции в сенате и народном собрании, Цезарь провёл ряд реформ в 49-44 годах до н. э. Зачастую Цезарь принимал решение, не совещаясь с сенатом, хотя при публичном оглашении текста закона указывалось, будто сенаторы поддержали диктатора. Кроме того, он лично принимал все решения во внешней политике – сфере, которая ранее находилась исключительно в ведении сената [8: 245]. Никто не мог препятствовать его реформам обычным путём указания на несоблюдение формальных процедур: старые политические противники погибли в гражданской войне, и вся открытая оппозиция состояла из нескольких молодых народных трибунов. И, несмотря на то, что последние не имели полномочий для наложения вето на решения диктатора, любые публичные проявления несогласия с действиями Цезаря подавлялись. Растущее неудовлетворение действиями диктатора подпитывало оппозиционные настроения и действия, недовольных Цезарем римлян. Помимо фрондирования отдельных трибунов известен и случай политизированного антицезарианского выступления мима в театре; вероятно, выпускались и политические памфлеты [3:108]., Некоторые недовольные действиями Цезаря, включая его бывших сторонников, пополнили ряды заговорщиков [6: 326].

В сфере государственного устройства, Цезарь увеличил число большинства коллегий курульных (старших) магистратов. Число выбираемых ежегодно преторов выросло с 8 сначала до 14, а затем до 16. Число квесторов было увеличено на 20 человек ежегодно, а эдилов – на 2 за счёт *aediles curiales* (хлебных эдилов), контролировавших снабжение хлебом. Увеличилось также число авгуров, понтификов и членов коллегии квиндецемвиров. Диктатор прибегал и к использованию консулов-суффектов, из-за чего их число фактически выросло с прежних двух. Среди целей увеличения численности магистратов называют: создание возможностей для более широкого вовлечения жителей в управление государством, удовлетворение потребностей растущего государственного аппарата и понижение остроты борьбы кандидатов между собой, которая уже повлекла за собой рост электоральной коррупции [6: 265]. Диктатор присвоил себе право номинировать кандидатов на основные должности: сначала это делалось неофициально, а затем он официально получил такое право. Неудобных кандидатов он отстранял [1: 71].

Зачастую Гай выдвигал на высокие должности людей незнатного происхождения: известно, что более половины консулов, избранных по протекции Цезаря, были «новыми людьми», среди предков которых не было консулов. Впрочем, в годы его единоличного правления выборные магистраты играли второстепенную роль по сравнению с людьми, назначенными Цезарем. В частности, магистратов на 45 год до н.э. долго не выбирали, а пока их не было, повседневное управление республикой осуществляли магистр Марк Эмилий Лепид и назначенные Цезарем префекты. Диктатор установил строгий максимум для времени пребывания магистратов в провинциях: срок пребывания наместника-проконсула в провинции был ограничен двумя годами, а наместника-пропретора – одним годом.

Диктатор также пополнил сенат, опустевший в результате междоусобиц 50-х годов до н.э. и гражданской войны. Всего Цезарь трижды пересматривал списки сенаторов и, в конце концов, довёл их число до 900 человек, однако едва ли это число было точным и постоянным. Многие люди, включённые в состав сената, принадлежали не к старым римским семействам, а к провинциальной аристократии и сословию всадников. Современники, впрочем, распространяли слухи, будто в число сенаторов зачисляли и детей вольноотпущенников, и варваров. Помимо этой меры, диктатор пересмотрел систему комплектования судей в постоянные уголовные суды (*quaestiones perpetuae*), предоставив по половине мест сенаторам и всадникам вместо прежней трети мест, что стало возможным после исключения из коллегий эрарных трибунов [8: 241].

Цезарь законодательно пополнил ряды патрицианского сословия, представители которого занимали важные должности в религиозной сфере. Диктатор распустил общественные коллегии, которые использовались для вербовки вооружённых сторонников демагогов и для подкупа избирателей на голосованиях [8: 243].

Стремясь заручиться поддержкой жителей провинций, Цезарь активно даровал им различные льготы и привилегии. Жители нескольких городов (в частности, Кадис и Лиссабон) получили полное римское гражданство, а некоторых других (Вьен, Тулуза, Авиньон и прочие) – латинское право. При этом римское гражданство получали только города западных провинций, в то время как эллинизированные полисы Греции и Малой Азии подобных привилегий не удостоились, а греческие города Сицилии получили лишь латинское право.

Полное римское гражданство получили проживавшие в Риме врачи и преподаватели свободных искусств [6: 283-284]. Кроме того, диктатор снизил налоги с Нарбонской Галлии, а также перевёл провинции Азия и Сицилия на

прямую выплату налогов, минуя откупщиков. До наших дней фрагментарно сохранились Гераклеийские таблицы с текстом муниципального закона Цезаря (*lex Julia Municipalis*), регламентировавшего внутреннее устройство и систему управления городов-государств. Впрочем, существует предположение, что закон мог быть принят раньше, в том числе и другим Цезарем – дядей диктатора [6: 283].

Диктатор внёс корректировки в процесс раздач бесплатного хлеба, отнимавший значительную часть расходов государственного бюджета. Во-первых, списки получателей бесплатного хлеба были сокращены вдвое – с более чем 300 до 150 тысяч (это сокращение порой связывается с падением общей численности населения из-за гражданских войн). Во-вторых, некоторые из прежних получателей смогли переселиться в новые колонии [6: 241-242].

Демобилизованные солдаты Цезаря получали земельные наделы и не создавали дополнительной нагрузки на систему хлебных раздач [6: 241-242]. Впрочем, демобилизация коснулась в основном легионеров, служивших с диктатором ещё в Галльскую войну, а для внешнеполитических планов Гая большая часть войск оставалась в строю.

Новые колонии появлялись в провинциях, поскольку в самой Италии свободной земли было крайне мало. Известно, что ветераны VII и VIII легионов получили землю в Кампании [6: 282]. В числе прочих мер по колонизации Цезарь заново заселил Карфаген и Коринф, разрушенные римлянами одновременно в 146 году до н.э. Для решения важной задачи по повышению числа людей, пригодных к военной службе, Цезарь предпринимал различные меры поддержки многодетных отцов. В стремлении ограничить неконтролируемую эмиграцию в провинции, Цезарь запретил полноправным жителям Рима и Италии в возрасте от 20 до 40 лет покидать Апеннины более чем на три года подряд, а дети сенаторов могли выехать в провинцию только как солдаты или участники свиты наместника [8: 243].

Для пополнения бюджетов городских общин Цезарь постановил вернуть в Италии торговые пошлины на привозные товары. Наконец, для частичного решения проблемы безработицы диктатор принял указ, чтобы, по крайней мере, треть пастухов в Италии следовало набирать из свободных людей, а не рабов [8: 243].

Задачу по снижению безработицы преследовали и обширные строительные проекты Цезаря. К 46 году до н.э. завершилось строительство нового Форума Цезаря, начавшееся ещё во времена Галльской войны (до наших дней дошли лишь руины храма Венеры-Прародительницы). Диктатор взял на себя обязательство перестроить здание сената, сгоревшее в 52 году до н.э. [8: 243-244]. Здание храма Юпитера Капитолийского, восстановленное противником Цезаря Квинтом Лутацием Катулом, сенат номинально перепоручил диктатору, в результате чего он смог написать на фронте сооружения своё имя. Цезарь задумал ряд крупных проектов – расширение порта в Остии, осушение Помптинских болот и Фуцинского озера, но не успел осуществить их [8: 244-245].

Ещё в 49 году до н.э. из-за начала гражданской войны в Риме и Италии, сложилась проблематичная ситуация с невыплатой долгов: кредиторы, которые были вынуждены ссужать деньги сначала помпеяцам, а затем и Цезарю, начали требовать скорейшего погашения долгов от обычных заёмщиков, но те не могли погасить кредиты из-за нехватки наличности. Единственной возможностью рассчитаться с кредиторами была распродажа имущества, однако из-за начала войны, цены на самые дорогие товары – землю и недвижимость – резко упали. Цезарь не решился реализовать популярное требование полной кассации долгов, но также и не принял сторону кредиторов. Вместо этого, он постановил оценивать всё имущество должников по его довоенной стоимости, а кредиторов обязал принимать это имущество в зачёт уплаты долгов. Также он частично аннулировал долги по аренде жилья [6: 265].

После решения долгового кризиса Цезарь предпринял и другие меры, направленные на оздоровление финансов государства. Именно при диктаторе началась регулярная чеканка золотых монет, хотя ранее золотые монеты выпускались в Риме лишь эпизодически. Кроме того, впервые на монеты было помещено изображение живущего человека. Как говорилось раньше, им стал сам диктатор. В качестве наказания за ряд преступлений Цезарь закрепил изгнание, а у богатых приказал ещё и конфисковать половину состояния. Также он издал новые законы против роскоши, в дополнение к чему регламентировалась торговля изысканными продуктами и ограничивалась роскошь надгробных памятников [6: 284]. Впрочем, эти меры не оказали значительного влияния на жизнь современников.

Диктатор планировал кодифицировать разрозненные законы и постановления магистратов в единые сборники, но не успел осуществить задуманное. Гай планировал создать в Риме крупную библиотеку по образцу Александрийской, поручив организацию Марку Теренцию Варрону, однако гибель диктатора расстроила и эти планы [8: 244-245].

Наконец, в 46 году до н.э. Цезарь объявил о реформе римского календаря. Вместо прежнего лунного был введён солнечный календарь, разработанный александрийским учёным Созигеном и состоявший из 365 дней с одним добавочным днём каждые четыре года. Для проведения реформы потребовалось сначала привести действующий календарь в соответствие с астрономическим временем. Поскольку в 50-е и 40-е годы до н.э. великим понтификом был Цезарь, часто отсутствовавший в столице и не имевший возможности приводить традиционный календарь в соответствие с астрономическим временем, отставание выросло почти до трёх месяцев. Используя свои полномочия великого понтифика, в феврале 46 года до н.э. Цезарь вставил добавочный месяц мерседоний, а между ноябрём и декабрём добавил ещё два месяца, поэтому всего в 46 году до н.э. по римскому счёту оказалось 445 дней [8: 244-245].

Начиная с нового 45 года до н.э. начал действовать календарь, сейчас известный как юлианский. Новый календарь использовался в Европе повсеместно в течение 16 столетий, вплоть до разработки по поручению римского папы Григория XIII незначительно уточнённой версии календаря, известного как григорианский [8: 244-245].

В начале 44 года до н.э. в Риме сложился заговор среди римских нобилей, недовольных единовластием Цезаря и опасавшихся слухов о грядущем наречении его царём. Вдохновителями заговора считаются Марк Юний Брут и Гай Кассий Лонгин. Помимо них, в заговор было вовлечено немало других видных лиц – как помпеянцев, так и сторонников Цезаря. Сложившийся вокруг Брута заговор, не был первой попыткой убить диктатора: известно, хотя и без подробностей, заговор 46 года до н.э. и приготовления к покушению со стороны Гая Требония [6: 326-327]. В это

время Цезарь готовился к войне с Парфией и в Риме распространялись слухи о грядущем назначении его царём и о переносе столицы в Трою или Александрию. Наконец, 15 февраля на Цезаря попытались возложить царскую диадему, и он не сразу отказался [6: 324]. Реализация замыслов заговорщиков была намечена на заседание сената в курии Помпея возле его театра 15 марта – иды марта по римскому счёту времени. Античные авторы сопровождают описание событий, предшествовавших мартовским идам, перечислением различных знамений и указаниями на то, будто доброжелатели пытались предупредить диктатора, но по стечению обстоятельств он их не выслушал или не поверил их словам. После начала заседания группа заговорщиков собралась вокруг Луция Туллия Кимвра, просившего у Цезаря прощения для брата, а другая группа стояла за спиной Цезаря. Когда Кимвр начал стягивать тогу с шеи Цезаря, подавая знак заговорщикам, стоявший сзади Публий Сервилий Каска нанёс первый удар в шею диктатора [6: 328 – 333]. Цезарь отбивался, но когда увидел Марка Брута, то произнёс: «И ты, дитя моё!» [5: гл. 82]. По свидетельству Плутарха, при виде Брута, Гай перестал сопротивляться. Всего на теле Цезаря было обнаружено 23 раны [4: 66].

Труп Цезаря после погребальных игр и нескольких речей толпа сожгла на форуме, используя для погребального костра лавки и столы рыночных торговцев [4: 68].

Согласно завещанию Цезаря, каждый римлянин получал от диктатора по триста сестерциев, сады над Тибром передавались в общественное пользование [5: гл. 83]. Бездетный диктатор неожиданно для всех усыновил своего племянника Гая Октавия и передал ему три четверти своего состояния. Октавий изменил своё имя на Гай Юлий Цезарь, хотя он более известен в историографии как Октавиан [3: 136]. Некоторые цезарианцы (в частности, Марк Антоний) безуспешно пытались добиться признания наследником Цезариона вместо Октавиана [5: гл.52]. Впоследствии Антоний и Октавиан образовали второй триумvirат совместно с Марком Эмилием Лепидом, но после новой гражданской войны, Октавиан стал единоличным правителем Рима.

Вскоре после убийства Цезаря на небе появилась яркая комета. Поскольку она была очень яркой (её абсолютная звёздная величина оценивается в $-4,0$) и появилась на небе во время проведения Октавианом торжественных игр в честь Цезаря, в Риме распространилось поверье, будто это была душа убитого диктатора [5: гл. 88].

Вот так закончилась диктатура одного из величайших полководцев и правителей античности. Несмотря на короткое правление, Гай Юлий Цезарь сделал много хорошего для Рима и неизвестно, как бы повернулась история, если бы он успел воплотить полностью все свои планы в жизнь. Его правление очень сильно повлияло на дальнейшую судьбу республики и на смену её названия – Римскую империю.

ЛИТЕРАТУРА

1. Егоров А.Б. Рим на грани эпох: Проблемы рождения и формирования принципата / А.Б.Егоров; ред.: Н. Никитина. – Л.: Ленинградский гос. ун-т им. Жданова, 1985. – 222 с.
2. Кассий Дион. Римская история / Дион Кассий / Перевод с англ. В.В. Рязанова/ Книги 42, 48. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1276986294>
3. Машкин Н.А. Принципат Августа / Н.А. Машкин. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1405475012>
4. Плутарх «Сравнительные жизнеописания» / Пер. М.Томашевской, В. Медведева М., 1990. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://lib.ru/POEEAST/PLUTARH/likurg.txt>
5. Светоний. Божественный Юлий / Перевод М.Гаспарова. – Глава 76. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1354635514>
6. Утченко С.Л. Юлий Цезарь / С.Л. Утченко. – М.: Мысль, 1976. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1359389007>
7. Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима / С.Л. Утченко. – М.: Наука, 1977. – 257 с.
8. Billows R. Julius Caesar: The Colossus of Rome / R.Billows. – London, New York: Routledge, 2009 / Перевод с англ. О.В. Любимовой, С.Э. Таривердиевой, Т.Г. Баранниковой [The Internet resource]. – Access mode: <http://www.ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1313435443>

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. І.В.Немченко
Стаття надійшла до редакції 20.05.2015*

А.С. Шевцов

*студент III курса исторического факультета,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +380984961163; email: crafts888@gmail.com*

Стаття присвячена вивченню важливих соціально-економічних процесів в Англії в період до початку першої світової війни. Автор зосереджується на положенні Англії в світі, стані економіки (кредитно-фінансова система), стані сільського господарства, промисловості, торгівлі, стані транспорту, ситуації з англійськими монополіями і тд. Автор досліджує причини втрати Англією передових позицій в світі, в промисловості та інших сферах. Також розглядається соціальна ситуація та положення робочих. Особливу увагу приділено виявленню глибокого взаємозв'язку економічних та соціальних факторів, визначаючих характер та динаміку важкого процесу розвитку державно-монополістичного капіталізму.

Ключові слова: капіталізм, економіка, Перша Світова війна, промисловість, соціальна політика.

Статья посвящена изучению важных социально-экономических процессов в Англии в период до начала первой мировой войны. Рассматриваются положение Англии в мире, состояние экономики (кредитно-финансовая сфера), сельского хозяйства, промышленности, торговли, состояние транспорта, ситуации с английскими монополиями и тд. Рассматриваются причины утраты Англией передовых позиций в мире в промышленной и других сферах. Также рассматривается социальная обстановка и положение рабочих. Особое внимание уделено выявлению глубокой взаимосвязи экономических и социальных факторов, определяющих характер и динамику сложного процесса развития государственно-монополистического капитализма.

Ключевые слова: капитализм, экономика, Первая Мировая война, промышленность, социальная политика.

This article is devoted to the most important social-economic processes in England on the eve of the 1st World war. The author revealed England's position in the world, state in economics (credit and financial system), agriculture and transport as well as state in industrial sector, situation with English monopolies and trade. The author examined objective reasons why England had lost her top position in the world as regards industrial and other sectors. Also the author considered both social situation and the situation with the workers. Special attention was paid to the identification of correlation between economical and social factors which determined character and dynamics of the development of state-monopolist capitalism.

Key words: capitalism, economics, the First World War, industry, social politics.

До начала первой мировой войны, обе, сменявшие друг друга у власти партии Англии – консервативная и либеральная – строго придерживались принципа невмешательства государства в сферу капиталистического хозяйства, не отказываясь от него даже на фоне активной подготовки Великобритании к войне за передел уже поделенного мира, выразившейся в ускоренном военно-морском строительстве, реорганизации армии, разработке детальных планов боевых действий английского экспедиционного корпуса в Европе.

Несмотря на недостаток продовольствия и сырья, довоенная экономика Англии опиралась на достаточно мощную материальную базу, которая в военное время могла удовлетворить потребности армии. В частности, по добыче каменного угля Англия занимала второе место в мире после США. В 1913 г. в Англии было добыто 292 млн. т. угля. Этого количества было достаточно не только для удовлетворения внутренних потребностей, но и для экспорта, который в 1913 г. составил 75 млн. т. По добыче железной руды Англия стояла на четвертом месте в мире после США, Германии и Франции. В 1913 г. в Англии было добыто 16,2 млн. т. железной руды. Этого количества не хватало для внутреннего потребления, вследствие чего 7,6 млн. т. руды ввозилось из-за границы. По выплавке чугуна и производству стали Англия стояла на третьем месте в мире после США и Германии [4: 77]. Англия являлась крупным потребителем цветных металлов. Олово в Англии производилось лишь в размере 10–15% потребности, главным образом из привозной руды; основной объём металла предоставляли британские предприятия по добыче олова в Британской Малайе, Австралии и Нигерии. Свинцом Англия была обеспечена за счет собственных ресурсов в размере 5–6% потребления, цинком в размере 10%, однако за счет Австралии и Канады потребность в этих цветных металлах покрывалась полностью. Внутреннее производство меди в Англии обеспечивало около 5% потребления, дефицит целиком покрывался за счет Австралии, Канады и Чили [4: 78]

Английская текстильная промышленность в 1913 г. имела веретен больше, чем США, Германия и Франция вместе взятые. Общая сумма капитала, вложенного в английскую текстильную индустрию перед войной, достигала 250 млн. фунтов стерлингов. Экспорт хлопчатобумажных тканей в 1913 г. составил 6334 млн. м. Однако по текстильному сырью Англия находилась в полной зависимости от внешнего мира. Хлопок она получала из своих африканских колоний (Кения, Уганда, Квинсленд), Англо-Египетского Судана и Египта. Шерсть Англия в основном ввозила из Австралии, Новой Зеландии, Южно-Африканского Союза и Аргентины, лен из России, джут из Индии.

Кожевенное сырье Англия получала главным образом из Аргентины и Уругвая, так как собственное животноводство обеспечивало лишь 15% потребности промышленности [4: 79].

Обладая мощной машиностроительной промышленностью, Англия могла не только полностью обеспечить свои внутренние потребности, но и экспортировать огромное количество машин. Важнейшими видами машиностроения являлись судостроение, производство котлов, паровозов, текстильных машин, портового оборудования. В 1913 г. из Англии было экспортировано машин на 37 млн. фунтов стерлингов [4: 78-79].

Наряду с государственными, важную роль играли частные военные заводы, такие, как фирмы Виккерс и Армстронг-Виттворт. Последняя располагала до войны акционерным капиталом в 140 млн. фунтов стерлингов, на ее предприятиях работало 25 тыс. рабочих [4: 80]. В промышленности и торговле Англии перед войной 1914–1918 гг. было занято 73%, а в сельском хозяйстве лишь 8,5% самодеятельного населения. Годы правительства премьер-министра Асквита (5.04.1908 – 5.12.1916) – это новая ступень в нарастании внутренних и внешнеполитических затруднений Британской империи, в формировании предвоенного кризиса. Правительство вынуждено было уделять повышенное внимание вопросу контроля рабочей силы. Рабочему движению Англии этого периода присущи некоторые новые черты: проводились большей частью «неофициальные стачки», т.е. не оформленные решениями профсоюзов. Их вели обычно шоп-стюарды (фабрично-заводские старосты) и создававшиеся стихийно, снизу, совершенно новые организации. Эти стачки не имели уже чисто экономического характера: начинаясь как экономические, они превращались, по существу в политические стачки. Назревало объединительное движение, и уже в 1914 г. образовалась крупнейшая профсоюзная коалиция, так называемый Тройственный союз (1.5 миллиона рабочих), состоящий из трёх больших профсоюзов: углекопов, железнодорожников и транспортников.

Волна стачек с 1906 г. непрерывно поднималась. Если до 1905-1906 гг. число потерянных в забастовке дней в год было в среднем 2 – 3 млн., то в последующие годы эта цифра непрерывно нарастает: 1908 г. даёт около 11 млн., 1910 г. – свыше 12 млн., 1911 г. – свыше 10 млн. и 1912 г. – свыше 40 млн. потерянных дней. 1913-1914 гг. дают некоторое снижение, но всё же остаётся более 10 млн. дней [1: 66].

Либеральный кабинет Асквита, правивший в Англии в последние предвоенные годы, не планировал на случай войны никаких государственных мер в области экономики, прежде всего, потому что правительство, попытавшееся бы до начала войны осуществить или хотя бы запланировать государственное вмешательство в экономику, недолго оставалось бы у власти в стране, основой хозяйственной жизни которой являлся принцип неограниченной свободы частного предпринимательства. Однако транспорт – единственная отрасль экономики Англии, где государственное вмешательство было запланировано. Начиная с 40-х гг XIX века, британский парламент принял серию законов о работе ж/д транспорта. В результате, правительство получило полномочия в чрезвычайных обстоятельствах вводить собственный контроль над железными дорогами сроком на неделю с целью упорядочения переброски войск внутри страны в случае войны, но с правом неограниченного его продления с санкции парламента.

В 1912 г. для реализации юридического права государственного контроля внутренних перевозок был образован исполнительный комитет железных дорог (Railway Executive Committee), в мирное время служивший совещательным органом. В состав комитета входили директора и управляющие всех частных железнодорожных компаний, а его председателем был заместитель государственного секретаря по военным вопросам [2: 18-19].

Несколько иначе обстояло дело с морским транспортом. Даже в случае войны правительство не предполагало вводить здесь государственный контроль в какой-либо форме. Однако совершенно очевидной была опасность резкого сокращения морских перевозок, что могло иметь для Британских островов тяжелые последствия. Поэтому уже на второй день войны, 5 августа, правительство ввело в действие систему страхования транспортных судов от военной опасности (система разрабатывалась правительственными экспертами по соглашению со страховыми компаниями с 1905 г., и к началу войны около 70% торговых судов уже было застраховано). Правительство обязалось обеспечить возмещение страховой премии владельцам судов, понесшим убытки в результате военных действий. Вскоре аналогичная система страхования была распространена и на рыболовные суда [2: 19].

В сфере бюджетной политики заметным явлением стал внесенный в 1909 г. министром финансов Ллойд-Джорджем в парламент бюджет, в котором в качестве элемента экономической и финансовой политики государства была предложена новая статья расходов – на социальное страхование рабочих. До тех пор в Англии не было государственного страхования рабочих и служащих. Нуждающийся член профсоюза получал небольшое пособие от тред-юниона. Сумма, внесенная Ллойд-Джорджем на страхование, была маленькая, всего 4 млн. фунтов стерлингов в год. Ллойд-Джордж заявил, что это только начало. Бюджет Ллойд-Джорджа стали называть «социалистически» бюджетом. Но, одновременно, в расходных частях бюджета Ллойд-Джорджа были новые крупные ассигнования на флот – 15 млн. фунтов стерлингов, предназначенных на постройку «дредноутов» – линкоров нового типа, более крупных, чем старые. Чтобы построить серию таких линкоров и ввести страхование Ллойд-Джордж должен был найти новые средства. Он ввёл новые налоги, подавляющая часть поступлений от них шла на военные цели; среди новых налогов имелся также налог на пустующие земли. Нижняя палата приняла этот бюджет, но когда он поступил в палату лордов, последние отвергли его. Такой случай произошёл впервые в истории Англии. (Лорды, не платившие налогов, не имели права отвергать бюджет, принятый нижней палатой, но вопреки конституции лорды задержали бюджет).

Ллойд-Джордж очень умело использовал сопротивление лордов, он даже провоцировал их на это, чтобы поднять против них бурную кампанию. Он резко выступал на народных митингах, называл лордов паразитами, бездельниками, которые мешают народу стать счастливым. Его речи производили впечатление, что Ллойд-Джордж – это подлинный защитник народа. Король Эдуард VII был недоволен такими выступлениями. Он жаловался в письме Асквиту и просил его унять. Асквит ответил королю вежливым письмом и выражал ему сочувствие, но дал ему понять, что

выступления Ллойд-Джорджа хотя и неприятны по форме, но нужны в интересах господствующих классов, ибо создают впечатление, что парламент и правительство действуют в интересах народа [1: 70].

Лорды всё-таки упорствовали и бюджета не пропускали, что поставило на порядок дня другой конституционный вопрос – о реформе палаты лордов. В итоге было решено сохранить палату лордов как наследственное, аристократическое учреждение, но ограничить её права таким образом, чтобы к финансовым, экономическим биллям палата лордов не имела никакого касательства; в отношении же других биллей, палата лордов получила бы только отстрочивающее вето; срок отстрочки равнялся бы двум годам, по истечении которых билль, принятый нижней палатой, поступает сразу не утверждение короля, минуя палату лордов. Конечно, лорды и консерваторы вели борьбу против этого проекта. За их спиной стояла вся мощь земельной и денежной аристократии. Асквит дважды распускал палату и проводил новые выборы в начале 1910 г. и в декабре 1910 г. Даже смерть короля Эдуарда VII весной 1910 г. не смогла примирить партии. В марте 1913 г. вошёл в силу закон о «фондах тред-юнионов». Закон был результатом пятилетней борьбы тред-юнионов против реакции, стремившейся лишить Рабочую партию права получать денежную помощь от тред-юнионов на политические цели. Чтобы преодолеть сопротивление в палате лордов, правительство добилося у короля согласия на назначение большого количества новых лордов [1: 70].

Лорды оказались достаточно осторожными, чтобы не вынуждать правительство прибегнуть к осуществлению этой угрозы, в 1911 г. билль о реформе палаты лордов был, наконец, проведён самими лордами после бурной политической кампании, длившейся около двух лет. Маркиз Ленсдоун, лидер консерваторов, предложил своим коллегам голосовать за билль, но в будущем, при лучших обстоятельствах отменить его. Лорды приняли билль 131 голосом против 114. Среди голосовавших за билль было: 81 либерал, 37 консерваторов и 13 прелатов [1: 72-73].

Промышленное и рабочее законодательство правительства Асквита говорит о влиянии до 1914 новых тенденций в сфере социального и экономического законодательства. Государство сделало несколько практических шагов в сторону вмешательства в сферу индустриальных отношений. Но само английское общество, как в лице ассоциаций владельцев – промышленников, так и рабочих организаций, неблагоприятно относилось к этим методам.

Торговля претерпела множество перемен. Промышленная революция изменяла формы и методы торговли, и существенно повлияла на её организационную и товарную структуру. Появление новых товаров фабричного производства вытеснило с рынка и разорило многих мелких товаропроизводителей. Рост городов и улучшение транспортных средств способствовали увеличению числа розничных магазинов и росту их товарооборота. Их число, по свидетельству английских экономистов, «увеличивалось более быстрыми темпами, чем росло население, так как увеличения сети постоянных торговых точек требовали как промышленники, так и потребители».

В 1914 г. торговля многофилиальных систем распределялась следующим образом: 72% розничных продаж приходилось на торговлю продовольственными товарами (в кооперативной торговле – 83%), 15% – на торговлю предметами одежды (в универмагах – 67% всех продаж), 8% – на торговлю разными товарами, 5% – составляли продажи писчебумажных принадлежностей, кондитерских и табачных изделий [3: 11].

Перед первой мировой войной Англия пережила некоторый рост промышленного производства и внешней торговли. За 1900 – 1914 гг. добыча чугуна поднялась с 9 103 тыс. т. до 10 425 тыс. т.; переработка хлопка – с 3 269 000 до 4 274 000 кип; размер экспорта по стоимости – с 870 млн. фунтов стерлингов (1910 г.) до 1 159 млн. фунтов стерлингов (1913 г.). Однако прогресс остановился. Рост цен маскировал упадок. Удельный вес Англии в мировом производстве продолжал снижаться, достигнув к 1914 г. 20%. Но зато рост национального дохода шел быстрее. Сам рост продукции и внешней торговли Англии в эти годы объясняется громадным экспортом капитала. За 1893 – 1902 – 1914 гг. сумма экспорта капитала из Англии поднялась с 1.5 млрд. фунтов в 1893 г. до 3 млрд. фунтов в 1902 г. и до 4 – 5 млрд. фунтов 1914 г. Вывоз капитала шёл всё увеличивающимися темпами. В 1900 г. было вывезено 31,2 млн. фунтов стерлингов; в 1905 – 62,8 млн.; в 1906 – 104,4 млн.; в 1910 – 150,8 млн.; в 1911 – 192 млн.; в 1912 – 226 млн. фунтов стерлингов. Большая часть денег шла в колониальные и полуколониальные страны: в 1904 г. Англия имела 50 колониальных банков с 2.279 отделениями (1910 – 72 с 5.449 отделениями) [1: 47-48].

Ежегодный доход Англии от экспортированного капитала в 1912 г. составлял в сумме свыше 2 млрд. рублей золотом (по тогдашним меркам). Эта сумма была важнейшей частью так называемых «невидимых доходов» Англии. Вся же годовая сумма «невидимых доходов» Англии достигала 3.5 млрд. рублей золотом. Эта сумма слагалась, помимо доходов от экспорта капитала, из доходов от «банковских услуг»; из доходов от подводных кабелей, в каковой области Англия также имела мировую монополию; из доходов от океанского судоходства, бывшего тоже почти мировой монополией Англии, доставляющей ей в год не менее 400 – 500 млн. рублей дохода [3: 48].

Становясь всё более и более богатой, Англия в начале XX ст. технически всё более отставала от передовых капиталистических стран. Её угольные копи, богатейшие по природе, уступали по оснащению Западной Европе; врубовая машина была в угольных шахтах Англии большой редкостью. Металлургическая промышленность технически отстала от США, Германии и даже Бельгии. Электрическая энергия была очень дорога, ибо производилась мелкими, нерентабельными станциями. Кольцевое прядение, нашедшее себе широкое применение в США, почти не было известно в громадной текстильной промышленности Англии. Заработная плата английских рабочих не выросла. Индексы заработной платы: в 1886 г. – 100, в 1900 г. – 132, в 1912 г. – 132, что являлось неизбежным следствием замедления промышленного прогресса страны на рубеже веков. В то же время, условия работы и жизни стали хуже.

К началу войны общий тоннаж мирового торгового флота составлял почти 45,5 млн. тонн, из которых на долю британского приходилось более 20,5 млн. тонн, или примерно 45%. Это соотношение менялось в пользу Англии: британская судостроительная промышленность в 1910 – 1914 гг. давала почти 2/3 мирового прироста торгового флота, но другим государствам продавались, в первую очередь, старые суда, что позволило английским судовладельцам в

течение предвоенного пятилетия обновить почти четверть собственных кораблей. До первой мировой войны государственным органам практически не приходилось вступать в контакты с компаниями судовладельцев. Исключение составил лишь период англо-бурской войны, когда правительство в связи с массовой переброской войск и снаряжения на юг Африки прибегло к услугам судовладельцев и с удивлением обнаружило, что имеет не больше прав, чем любой частный заказчик. Фрахты тогда обошлись казне недешево, но урок не был забыт [4: 77].

До I мировой войны ряд британских министерств имел отделы и департаменты, занимавшиеся вопросами снабжения (адмиралтейство, министерство торговли, военное и почтовое ведомство).

В предвоенный период производство сельскохозяйственной продукции на Британских островах удовлетворяло продовольственные потребности страны не более чем на 1/3, остальные покрывались за счет импорта. Увеличению сельскохозяйственного производства препятствовало то, что огромные, пригодные для обработки земельные владения использовались как парки, спортивные площадки, ипподромы, угодия для охоты и т. д.; важнейшей причиной высоких цен на сельскохозяйственные продукты являлась высокая земельная рента, служившая основой обогащения земельных магнатов. Дороговизна земли и конкуренция более дешевого импортного хлеба заставляли английских фермеров заниматься преимущественно животноводством, огородничеством и садоводством. Большую часть сельскохозяйственной продукции давали крупные хозяйства, владевшие участками земли от 20 до 120 га [4: 79].

К началу XX ст. Англия утратила свою промышленную монополию, сумев остаться наиболее социально стабильной из капиталистических стран Европы. Это объясняется тем, что Англия сохранила за собой ряд других монополий: колониальную, финансово-банковскую, сохранила преобладание в области торгового мореходства и военного флота. Доходы от них не только компенсировали потерю промышленной монополии, но и давали в её распоряжение невиданные ранее ресурсы. Англия все так же оставалась первоклассной промышленной страной.

Однако экономика Англии оказалась не подготовленной к ведению длительной войны и, в первые годы войны, не могла обеспечить потребности даже своей немногочисленной сухопутной армии. Но высокий уровень развития английской промышленности дал возможность в последующий период войны закрыть не только собственные потребности, но частично и нужды армий союзников. Громадная напряжённость внешних отношений Англии с Германией была одним из элементов того кризиса, который характерен для предвоенной Англии. В программе либерала Ллойд-Джорджа был пункт о введении всеобщей воинской повинности. Это требование порывало с вековой традицией Англии, никогда не знавшей обязательной воинской повинности, и было вызвано почти неминуемым приближением войны с Германией.

ЛИТЕРАТУРА

1. Захаров С.В. Англия в 1870-1914 / С.В.Захаров. – М. Высшая партийная школа при ЦК ВК П(б), 1946. – 82с.
2. Соловьев С.А. Развитие государственно-монополистического капитализма в Англии в годы первой мировой войны / С.А.Соловьев. – М.: Издательство МГУ, 1985. – 152 с.
3. Сорокина В.Ф. Внутренняя торговля Англии / В.Ф. Сорокина. – М. Наука, 1972. – 188 с.
4. Шигалин Г.И. Военная экономика в первую мировую войну / Г.И. Шигалин. – М.: Воениздат, 1956. – 322 с.

*Рекомендовано до друку науковим керівником д.і.н., проф. О.Б. Дьомінім
Стаття надійшла до редакції 15.05.2015*

А.Я. Шевчук

*студентка IV курса исторического факультета,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +380980701333; email: eric.brantner@mail.ru*

Статья посвящена анализу деятельности управления пропаганды советской военной администрации в Германии. Особое внимание уделено работе данного отдела, а также политике построения социалистической системы на оккупированной территории, проблемам изъятия советских репараций с Германии. Детально описываются проблемы управления оккупированной территорией.

Ключевые слова: Советско-германские взаимоотношения, СВАГ, пропаганда, оккупация, Германия.

Стаття присвячена аналізу діяльності управління пропаганди радянської військової адміністрації в Німеччині. Особливу увагу приділено роботі даного відділу, а також політиці побудови соціалістичної системи на окупованій території, проблемам вилучення радянських репарацій з Німеччини. Детально описуються проблеми управління окупованою територією.

Ключові слова: Радянсько-німецькі взаємини, СВАГ, пропаганда, окупація, Німеччина.

The article reveals the activities of propaganda office within the Soviet military administration in Germany. The special attention is paid to the work of this department, as well as to the policy of socialist system's creation on the occupied territory, and to the problems of the Soviet reparations' withdrawal from Germany. The author describes in details the problems of the control over the occupied territory.

Key words: The Soviet-German relationship, SMAG, propaganda, occupation, Germany.

Советско-германские взаимоотношения являются одной из наиболее разрабатываемых историками, культурологами и политологами тем. Актуальность изучения взаимодействия между этими странами на различных уровнях сохраняется на протяжении десятилетий. Интерес к данной теме предопределен значительным количеством противоречивых оценок и классификаций, которыми характеризуется история взаимоотношений России и Германии.

Вторая мировая война и послевоенный период всеобщей истории является наиболее мифологизированным и, несмотря на огромное количество исследований, малоизученным. До сих пор, незаслуженно обходится вниманием исследователей ситуация, сложившаяся в послевоенной Германии. Недостаточно изучен уникальный оккупационный опыт советских войск на территории Восточной Германии, а так же роль и место Советской военной администрации (СВАГ) в послевоенном устройстве и восстановлении мирной жизни немецкого населения. В этой связи представляется особо важным изучение деятельности Управления пропаганды как одного из важнейших подразделений в структуре СВАГ. Именно Управление пропаганды проводило интенсивную работу по восстановлению послевоенной жизни в Германии.

(СВАГ) — советская военная администрация в Германии. Размещалась в предместье Берлина, Карлсхорсте. Администрация управляла Советской зоной оккупации Германии с 1945 года до момента образования Германской Демократической Республики в 1949 году.

20 апреля 1945 года Сталин распорядился о создании на занятой советскими войсками территории Германии подконтрольной советским военным властям немецкой администрации. На данный орган были возложены задачи контроля выполнения Германией условий безоговорочной капитуляции, управления советской зоной оккупации в Германии, а так же исполнение решений Контрольного совета для всей Германии [6: 47].

Работа СВАГ как органа управления, интересовала Москву меньше, чем репрезентативная задача укрепления международного успеха. По планам Кремля организацией мирной жизни на территории Германии должны были заниматься советские военные комендатуры и местные органы власти, сформированные из немцев-антифашистов. В деятельности комендатур уже в первые месяцы их работы проявлялись «ненормальные явления». Они находили выражение в злоупотреблении служебным положением и использовании власти в личных целях [7: 87].

Негативная репутация Красной Армии, порожденная не только фашистской пропагандой, но и поведением советских военнослужащих в первые месяцы пребывания в Германии, требовала проведения немедленной разъяснительной работы среди немецкого населения. Функции ведения пропаганды на территории Восточной Германии весной-осенью 1945 года были разделены между различными отделами СВАГ. Для контроля над издательствами, газетами и радиостанциями в рамках Политического отдела был создан сектор пропаганды и цензуры. Его функции отчасти дублировали местные комендатуры. Позже к этим же функциям добавили проведение активной пропаганды советского образа жизни. Дублирование деятельности привели к низкой эффективности Советской пропагандистской работы в Восточной Германии. Сложившаяся ситуация требовала выработки и реализации единого подхода в вопросах информационной политики на территории СОЗ (Советская Оккупационная

Зона). Еще в июне 1945 года Базаровым было выдвинуто предложение о создании Управления пропаганды и цензуры в составе СВАГ. Оно осталось без внимания. Только 5 октября 1945 года СНК (Совет Народных Комиссаров) принял постановление о создании Управления пропаганды. С 23 октября 1945 года после приказа Главнокомандующего за № 074 началось формирование данной структуры. Руководил этим процессом полковник С.И. Тюльпанов [5: 18].

Задачи Управления были сформулированы следующим образом: «организация и проведение пропаганды среди немецкого населения. Осуществление цензуры и контроля над немецкой печатью, радио и издательствами». При этом подчеркивалось, что пропаганда должна вестись руками немцев. Управление должно лишь координировать ее и направлять. Тюльпанов отмечал в отчете, что на протяжении всего периода существования Управления пропаганды основные положения оставались неизменными: «разоблачение фашистской, националистической идеологии; пропаганду политики СССР по отношению к Германии; разоблачение реакционно-империалистической политики западных держав в Германии; популяризацию всех мероприятий СВАГ по германскому вопросу; пропаганду общественно-политического строя СССР, преимуществ советской социалистической системы хозяйства; пропаганду военно-экономического могущества СССР и ее мирной внешней политики».

Для их реализации Управлению пропаганды необходимо было развернуть активную разъяснительную работу среди немецкого населения. Тюльпанов организовал подготовку регулярных докладов об изменении политических настроений различных слоев населения. Он не только отслеживал ситуацию, но и пытался влиять на нее. На первом этапе «важно было, чтобы немцы все-таки поняли, что к ним пришли не варвары, а люди, имеющие свои традиции, представления, систему взглядов. В условиях 1945 года добиться этого было нелегко. Для этих целей Управление пропаганды располагало: газетой «Тэглихе Рундшау», радиостанцией, издательством, прокатом фильмов, 146 старшими инструкторами по пропаганде [1]. Всего в штате Управления и его подразделениях осенью 1946 года работало 485 сотрудников. Только 68 из них до этого были заняты на партийно-политической работе, 222 – имели высшее, а 263 – среднее образование. Это был хороший показатель, так как среди прибывших на работу в Германию большинство не имело должной квалификации и знаний, а также не владело немецким. Поэтому был повышенный спрос на сотрудников 7-х отделов. Это те, кто неплохо знали немецкий язык и хоть немного разбирались в немецком менталитете. Но их было очень мало. Тех, кто был под рукой, быстро разобрали Бюро информации и Управление пропаганды. Основной же состав СВАГ формировался за счет оказавшихся в резерве фронтовых офицеров. Уровень знаний у них о Германии и задачах оккупационной политики нетрудно себе представить.

Кадровые проблемы в аппарате Управления приводили к информационному голоду немецкого населения и неправильной подаче сведений. Результатом стало распространение огромного количества слухов, которые значительно осложняли работу органов пропаганды. Москва также получала весьма скудные и противоречивые данные о положении дел в Германии из различных источников. Продолжалось это до тех пор, пока Тюльпанов не добился права составлять доклады о политической ситуации для Москвы. С целью получения более объективных сообщений о состоянии дел в Германии 1 июня 1945 года на основе решения ЦК ВКП (б) и СНК СССР Г.К. Жуков подписал указ о создании Бюро информации СВАГ.

Основные задачи Бюро состояли в том, чтобы снабжать данными о политической ситуации в Германии и наиболее важных событиях международной жизни правительство СССР и командование СВАГ. Кроме того, Бюро должно было изучать англо-американскую пропаганду и вести контрпропаганду. Одной из важнейших задач было обеспечение немецкой прессы в СОЗ и советского сектора Берлина международной и внутри германской информацией, фотоматериалами и пропагандистскими статьями о Советском Союзе. Сведения, предоставляемые Бюро, были единственным источником новостей для немецкой прессы.

Эта работа нашла отражение в ряде информационных бюллетеней, выпускаемых Бюро. Например, «О положении в западных зонах Германии» и «О международной ситуации в Западной Европе» под грифом «ДСП», они направлялись в ЦК и СНК, а так же руководству СВАГ. Были и другие бюллетени под грифом «совершенно секретно», содержащие в себе материалы аналитического характера, составляемые на основе данных от немецких корреспондентов [4]. В структуру Бюро входило несколько функциональных отделов: международной и внутри германской информации, информации для провинциальных газет, отдел обзора статей. В отдельных землях СОЗ действовали небольшие корреспондентские пункты. Они включали в себя: заведующего, корреспондента (как правило, офицера) и небольшой штат обслуживающего персонала из немцев. В Берлине была создана расширенная репортерская группа. На всем протяжении деятельности Бюро структура и количество подразделений постоянно менялось, однако перечисленные отделы сохранялись вплоть до последней реорганизации 1949 года. В сентябре 1945 года по приказу № 52 «О Бюро информации СВАГ» оно подчинялось Военному совету ГСОВГ. А в октябре 1945 года в соответствии с приказом № 074 было передано в ведение Управления пропаганды. 25 мая 1946 года заместитель начальника Политического отдела Полит советник И.Ф. Филиппов в своей записке на имя заместителя министра иностранных дел С.А. Лозовского, указывает на неясность взаимосвязей между Бюро и Управлением [8]. Последнее претендует на руководство и тем самым мешает работе. Бюро же стремится к тому, чтобы в международных вопросах его линию поведения определял Политический советник, а внутри германской пропагандой руководило Управление. Позднее Бюро вывели из компетенции Управления, но не совсем ясно, когда это случилось. Вопрос о подчинении оставался открытым все время существования Управления пропаганды и Бюро информации.

Согласно данным отдела Советской военной администрации на июль 1946 года, Бюро информации находилось под контролем Управления пропаганды. В апреле 1947 года создается проект постановления ЦК ВКП (б), в котором подчеркивается необходимость подчинения Бюро информации Управлению. В августе 1949 приказ Главнокомандующего № 0346 ликвидировал Бюро, объяснив это тем, что таким образом устраняет параллелизм в

работе Бюро и Управления. После этого приказа Бюро действовало как один из органов Управления информации СВАГ. В итоге возобладала точка зрения одной из многочисленных комиссий, проверявших работу Бюро информации. Суть ее состояла в том, что Бюро и Управление больше внимания уделяли разделу сфер влияния в той или иной области, нежели своим прямым обязанностям. Одна из комиссий ЦК ВКП (б) по проверке органов пропаганды и информации СВАГ констатировала: «Бюро информации и пропаганды не работают, а по существу дерутся по целому ряду вопросов» [3: 123].

Для разрешения сложившейся ситуации Москва организовывала и посылала в СОЗ проверочные комиссии. Их целью было определить существует ли дублирование функций Бюро и Управления. Насколько качественно они выполняют свои обязанности. Проверяющие находили много недостатков в работе Управления и Бюро. Среди самых распространенных были: слабая пропагандистская работа, отсутствие глубокого анализа ситуации, пассивность во многих вопросах. Члены комиссий плохо представляли условия, в которых работали сотрудники Управления пропаганды [2: 76]. Поэтому проблем было достаточно. Особенности менталитета и мышления немецкого населения, фашистская пропаганда, факты преступной деятельности советских солдат и офицеров, слухи привели к тому, что население Восточной Германии воспринимало советское присутствие с осторожностью и недоверием, видело в нем в первую очередь оккупантов. В этих условиях разъяснительная работа носила фрагментарный характер и проводилась на низком профессиональном уровне. Это было обусловлено отсутствием кадров, имевших опыт работы в подобных условиях и владевших на должном уровне немецким языком. Кроме того, нечеткая организация и иерархия в структуре оккупационных органов, потребовала создания специальных комиссий. Последние должны были проверять и оценивать информационно-пропагандистскую работу на территории СОЗ [1]. В состав этих комиссий входили люди приезжие, т.е. не жившие и не работавшие в условиях послевоенной Германии и поэтому в результате они низко оценивали качество и эффективность деятельности Управления пропаганды и Бюро информации, не принимая в расчет того, что жизнь была очень пестрой.

В современное время, трудно дать однозначную оценку политике СВАГ. С одной стороны, она была обусловлена соображениями национальной безопасности (ведь Германия за прошедших 30 лет два раза нападала на Россию). С другой – она, конечно же, была тесно связана с общей экспансивной политикой Сталина в Восточной Европе. Многие документы СВАГ до сих пор не опубликованы, поэтому сложнее всего понять взаимосвязь между постоянными публичными высказываниями советских лидеров за сохранение единой Германии и реальной политикой СССР, которая объективно вела к расколу страны. Несмотря на большое количество трудностей, с которыми пришлось столкнуться Управлению пропаганды в процессе работы, несмотря на многочисленные ошибки и просчеты в тактике, в целом работа Управления носила положительный характер. Благодаря ее деятельности в Советской оккупационной зоне в самые короткие сроки была восстановлена политическая, культурная и социальная жизнь.

ЛИТЕРАТУРА

1. Деятельность Управления пропаганды СВАГ // Советская военная администрация в Германии. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://www.idd.mid.ru>
2. Корольков Ю.М. В Германии после войны. Записки корреспондента / Ю.М. Корольков. – М., 1951. – С. 186.
3. Материалы по истории СВАГ 1945-1949 гг. / В.В. Захаров, Д.Н. Филипповых, М. Хайнеманн. – М.: 1999. – С. 243.
4. Организация и деятельность СВАГ// Советская военная администрация в Германии. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://www.idd.mid.ru>
5. Советская Военная Администрация в Германии (СВАГ). Управление пропаганды (информации) и С.И. Тюльпанов. 1945-1949. – М.: АИРО-XXI, Дмитрий Буланин. – С.104.
6. СССР и германский вопрос, 1941–1949: Документы из архива внешней политики Российской Федерации / Центр изучения новейшей истории в Потсдаме; сост. Г.П. Кынин, Й. Лауфер. – М.: Международные отношения, 1996. – Т. 2: 9 мая 1945 – 30 октября 1946. – 879 с.
7. СССР и германский вопрос, 1941 – 1949: Документы из архива внешней политики Российской Федерации / Центр изучения новейшей истории в Потсдаме; сост. Г.П. Кынин, Й. Лауфер. – М.: Международные отношения, 1996. – Т. 4: 18 июня 1948 г. – 5 ноября 1949 г. – 122 с.
8. Филитов А.М. СССР и германский вопрос: поворотные пункты (1941-1961 гг.) / А.Филитов. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://allconspirology.org/>

*Рекомендовано до друку науковим керівником д.і.н., проф. П.І. Барвінською
Стаття надійшла до редакції 23.04.2015*

**ALEXANDER HAMILTON AND THE FIRST ANTI-CRISIS PROGRAM
FOR THE UNITED STATES**

K.S. Hlyvynska

*1st year Masterate student, History Faculty,
I.I. Mechnikov Odessa National University
Tel. +38063-773-31-47; e-mail: karina.glivinskaia@gmail.com*

The article is devoted to the role Alexander Hamilton played in political and economical development of the early American republic. The author studies the philosophical foundations of Hamilton's ideas, the ways in which he implemented them into politics, and the consequences of his activity.

Key words: Alexander Hamilton, the USA, American Revolution, American War for Independence, Enlightenment, economics.

Статья посвящена роли Александра Гамильтона в политическом и экономическом развитии ранней Американской республики. Автор исследует философские истоки идей Гамильтона, его способы воплощения этих идей в политике и последствия его деятельности.

Ключевые слова: Александр Гамильтон, США, Американская революция, Война за Независимость США, Просвещение, экономика.

Стаття присвячена ролі Александра Гамільтона у політичному та економічному розвитку ранньої Американської республіки. Автор досліджує філософські витoki ідей Гамільтона, його способи втілення цих ідей та наслідки його діяльності.

Ключові слова: Александр Гамільтон, США, Американська революція, Війна за Незалежність США, Просвітництво, економіка.

In our country, as well as in the USA, Alexander Hamilton is mostly known as the face from the \$10 bill, but people barely know who is this and how did he get there. This fact is a bit surprising since such a person as he was apparently deserves better destiny. Hamilton has been a penniless immigrant, a young revolutionary, a military officer, a self-taught economist, an attorney who learned law in six months but is still quoted in court sessions, a skilled financial minister, and an abolitionist, and it was he who has framed the United States in their modern sense.

Hamilton's early years are so obscure that we don't even know when exactly he was born – the date of birth is January 11 of either 1755 or 1757. He spent this period of his life on the islands of West India, being remarkably poor and labeled “bastard” because of his illegitimate birth. By the age of around 14 he had already become director deputy at a major trading company, and in 1771 – 1772 he left the region to study at King's College (the future Columbia University), New York.

Shortly after the outbreak of the War of Independence, Hamilton joined the Continental Army. Because of his talents he was noticed and appointed an aide-de-camp to General George Washington who became his patron. Due to this and to a beneficial marriage, Hamilton gained necessary connections to engage in the political affairs of the new republic after the war. He began his political career as a delegate to the Congress from the state of New York, and this was just the right time to start, since the young United States had as many problems as stars in the sky.

American commerce was seriously damaged by the war and continued to suffer, mainly because of Britain's and Spain's decision to close all their ports to American export. Trade with other countries was not able to offset the losses Americans faced after the decline in the trade with Great Britain [3: 374], especially considering the close economic ties which had existed between the colonies and their metropolis. A huge national debt, mainly to France, had yet to be paid, as well as internal debts of states and the central government to their citizens, particularly soldiers, who received only public securities but no real money. Veterans, craftsmen, and farmers, being tired of waiting for the reward for their service, mostly sold their securities to speculators, and, consequently, almost all these documents came to the hands of non-original holders. Most of postwar taxation served for compensation to these holders [5: 177]. The original holders tended to sell their securities at lower value, and the speculators expected the Congress to redeem the debt at face value, so they could benefit from their financial operations [3: 382]. The country's finances were in disarray, its credit among lender nations was weak, any stable currency was missing, and states were arguing with each other over trade issues [1: 17].

The new nation was militarily weak. The victory in the War for Independence had been achieved thank to the help of French troops and fleet who were able confront those of Britain, whereas American army could hardly be called organized and professional, not to mention that the navy had almost stopped existing. The danger from Indians remained constant; the colonies of Britain, France, and Spain were all around the new country (Canada, Florida, West Indies, etc.). Should another war occur, there would be little chance for the United States to survive.

The Congress lacked strength to solve these problems, thus causing embarrassment among the population. The document serving as the first US constitution, the so-called Articles of Confederation ratified in 1781, gave the Congress the authority of

taxation but did not provide the government with the means of performing it. So, the Congress had to *ask* the states for money instead of *collecting* it, and this literally left the government with no financial resources to conduct any vital operations. Moreover, the states kept establishing their own tariffs and imposts, not considering the needs of the Confederate government [3: 382]. Apparently the United States needed stronger central government to deal with the postwar crisis. The first step to overcome the crisis was to form a new constitution which had to change the current political system so that the central government could become more capable. It is James Madison who is often mentioned as the main framer of the Constitution, whereas Hamilton's role is less known. Hamilton, as a congressman and a representative of New York, was the member of the Constitutional Convention which took place in May-September 1787 in Philadelphia to create the new document. In particular, he argued that the judicial and the legislative power should not mix, the House of Representatives had to be elected by universal free male suffrage, the titles of nobility had to be abolished, and the president could be impeached in case of wrong behavior [4: 114 –115]. All these points were accepted, and in general, Hamilton's draft of the Constitution has much in common with the final version [7]. He also did hard work for the ratification of the Constitution by the state government of New York: along with J. Madison and J. Jay, he wrote a series of articles named "The Federalist Papers" to make the public mind friendlier to the new document. It hardly had that great influence but its true meaning came up much later. In the present-day USA "The Federalist Papers" are considered an especially important piece of juristic literature by lawyers, political scientists, and historians [5: 193].

The framing of the Constitution was the first occasion for the public to hear of Hamilton, but the nation have not yet known that it would be he who would use constitutional powers to create the new America. Hamilton had a certain blueprint of how it had to work, and the chance to translate his program into reality appeared when he was serving as the Secretary of the Treasury, or the financial minister, under the administration of President George Washington in 1789 – 1795. At those times he formed and became the leader of the Federalist Party which supported the idea of strong central government.

So what was Hamilton's plan like? In a nutshell, it consisted of the following: development of an integrated economy (i.e. equally agrarian and industrial); the establishment of professional army and navy; a federal judiciary with adequate powers to protect property and liberties; an energetic executive to repel foreign attacks and calm down domestic insurrections [18: 36].

For a contemporary reader such points seem too obvious: an educated person would hardly claim that any country could flourish without a developed industry of could feel safe while it lacks army and navy. But apparently it was not half as obvious back then at the end of the 18th c. Hamilton's bitter enemy, Jefferson, one of the most intelligent people in the USA, an Enlightenment and the author of the Declaration of Independence, was utterly convinced that the development of industries was not only unnecessary, but even dangerous for American economy and morals [16: 290]. Equally low opinion he had on maintaining powerful army and navy [16: 300 – 301]. Jefferson was the central figure of the Democratic – Republican Party represented mostly by the planter Southern states. His supporters and he had a strong influence on minds, so, besides economic crisis, Hamilton also had to struggle with his mighty opponents.

It is quite hard to study the political part of Hamilton's program, since he was more of a practitioner and left no theoretical works. Hamilton was preoccupied with solving current problems rather than constructing an ideal government; he wasn't a philosopher but had certain philosophic base which he used to form necessary decisions. As a politician, he was and is being labeled a monarchist, a conservative, and a militarist, but a careful study of his actions and writings, does not prove this right.

Hamilton's political conception was based on his view on human nature. He was an ethical dualist, which means he believed in a permanent tension between good and evil which existed in any human soul. This idea resembles the one of Edmund Burke [4: 40], a British politician who had some influence on Hamilton's thinking. A Scottish Enlightenment, David Hume thought that humans were "animals governed by passions" was also close to his conception [9]. Hamilton did not support the Enlightenment-inspired idea of preserving humans' good nature by means of education. Instead, he proposed to "take the man as we find him", i.e. the government had to accept the good and the bad in each citizen and attempt to somehow use both sides for the public good. For instance, given that a capitalist is greedy and trembles for his money, the rulers should make him invest into society needs, and then he would tremble – and care – for both his money *and* this public utility.

It is rather interesting that Hamilton, unlike some of his famous contemporaries (such as Jefferson), did not consider the nature of black people any worse than that of the white ones. "Their natural faculties are probably as good as ours", he wrote in 1779 [6]. As for real deeds, he was one of the activists of the New York Manumission Society which promoted the abolition of slavery and provided education for free black people. He supported Haitian revolution as well [13: 22 – 23].

Hamilton believed that some individuals possess enough intellect and capability to become rulers. These are called "natural aristocracy," but the term has no linkage to the circumstances of birth [4: 52]. Such a view makes Hamilton a supporter of meritocracy, an idea which can be traced back to Plato's "The Republic," but his "best ruler" was closer to those of Aristotle, Cicero, and Machiavelli than to Plato's philosopher king. So, Hamilton felt less faith in the popular will than in the will of the rulers who dispose some quality characteristics such as civic virtue, the ability to subordinate their own needs to the common goods, and a character conducive to the functions of politics [4: 64]. If the politicians are like that, Hamilton thought, tyranny is unlikely. Moreover, he considered that it is a weak government that leads to tyranny since it creates a vacuum of power which invites a tyrant [4: 92].

Despite his hope that politicians would be virtuous, Hamilton tried to do his best for the creation of a specific political system of so-called checks and balances. Including the idea of separation of powers, the system had to make each branch of power limit the others. According to Hamilton, the executive had wide powers and was elected indirectly; and the popular-elected parliament had to balance each other, while the task of the judicial power was to check them both. For that reason Hamilton insisted on the Constitutional convention that Supreme Court's judges had to serve for life. He offered the same for the president but that was not accepted. The president would have sufficient independence to promote measures that are

necessary but unpopular. Hamilton's executive is an energetic one, and he does not take cues from popular desires and views: instead, he enlightens the population and makes them understand that his course coincides with their interest [19: 47].

However, Hamilton was opposed to the creation of the Bill of Rights, not for he neglected human rights, but for the reason that the rights were already included to the Constitution, as he was convinced [12]. It seems strange since the Constitution of the United States obviously does not list any rights of people; it only lists what powers are given to the three branches of the federal government and to the states. But Hamilton points the question in such an interesting way that it is even difficult to contradict. The powers of the government are listed, he says, and in this list there are no such things as "to forbid the freedom of speech" or "to force people into any religion," so why should it be necessary to create the Bill of Rights which states that "Congress has no right to establish religion and abridge the freedom of speech?" Anyway the Bill of Rights was adopted as the first ten amendments to the Constitution.

This political question of the scope of powers granted to the government is closely tied to Hamilton's thoughts on political economy. The latter is an issue of great importance since Hamilton's economic policy in his times as a financial minister did shape the economy of the US and was a big step for this country on its way of becoming politically and economically strong. Shortly after Hamilton's appointment, the Congress demanded that he would develop an algorithm of the new financial policy. The Constitution did not create a certain economic system but there were some points: it protected property rights and liberty to engage into an economic intercourse, and the Congress had to regulate commerce, to borrow and coin money. This is quite little, so the rest had to be decided by passionate debates in the Congress meetings, and Hamilton's work was to convince others that his economic course was beneficial.

To Hamilton's opinion, economic growth required a diverse, self-sufficient economy less dependent on agriculture and more open to trade and manufacturing so that the government would be able to finance the national debt and protect national interests. Hamilton wanted his financial policy not to be isolated but to be connected with national defense. Again, his view on human nature allowed to recognize both lower and higher motives, so he could support neither economic anarchy (or "the invisible hand of market"), nor a totally controlled economy. Hamilton's economic theory synthesizes mercantilism and capitalism, since it uses the instruments of free markets to promote the development and interest of the nation. He emphasized the need of establishing protectionist tariffs, but explained it as the means necessary for a young economy: free trade would be a good choice when the economy is enough strong. Policy makers, Hamilton stated, could expect certain behavior from the population but had to be prepared to the possibility of some changes and needed to adjust their policy if those occur [4: 160].

As for the influence of famous thinkers on his economic ideas, there is quite a list of names. Honestly Hamilton could not be named a professional economist, but economy or economic theory had not yet been formed as an academic discipline by his time. Being a military officer during the War of Independence, he made some reading on economy and exchanged letters with various politicians on economic issues. David Hume, who greatly influenced Hamilton in general, apparently made him understand that economic ideas needed to be based on historical experience and common sense. The earliest source of economical knowledge for him was "The Universal Dictionary" by Malachy Postlethwayt. It gave Hamilton information on banking, currency, taxes, debt, and the advantages of mixed economy. The work of James Stewart, an English economist, was present in Hamilton's library. It mentioned various issues such as population, trade, industry, money, coin, interest, circulation of money, banks, exchange, public credit, and taxes. Stewart did not develop any strict system, but he stated that economic theories had to account for changing circumstances. The idea that power comes from merit and industry rather than from inherited wealth or social position can be traced to Adam Smith. Several passages of the speech of the French financial minister Jacques Necker are similar to some parts of Hamilton's "Report on Public Credit". Blackstone and Vattel could give him some information on public debt, and Montesquieu on public credit [14; 4: 163 – 167].

On an American scale, few of Hamilton's ideas were altogether original. A variety of articles were published that time by such financiers as R. Morris, Gouverneur Morris, William Bingham, James Duane, Oliver Wolcott, and several plans were proposed by them. In fall 1789, while developing his economic program, Hamilton asked for opinions, he exchanged letters with the above-mentioned specialists (which can be noticed in his correspondence) and discussed the possible actions in conversations (which are almost impossible to study). Despite the fact that Hamilton was not the first to propose many of the ideas he advocated, he managed to compose various implications on many aspects [14].

Hamilton's economic policy faced strong opposition, particularly among the representatives of Southern States, and his ally James Madison who disapproved of such economic plan went over to Jefferson's camp. In 1789, despite Madison's resistance, Hamilton managed to persuade the Congress not to place any discrimination among the current holders of the public securities. Tracing the original owners of the securities would be inconvenient, he claimed, and such deal could hardly be considered legal. But, more importantly, the despised "speculators" had demonstrated their faith in the new government, they had invested in it, whereas the heroes of the Revolution had not been so trustful, so it would be unwise to betray the non-original owners [4: 168]. Around that time the Congress ordered Hamilton to prepare a report on the credit. The First Report on the Public Credit was presented to the Congress on January 9, 1790. In the report Hamilton explained the meaning of such thing as public credit: if the credit of a government is high, this government has a possibility to borrow as much money as it needs, but if the credit is damaged, the lender nations will know that and will not give any loans. The United States, he claimed, had already made some success in establishing its public credit when they adopted the Constitution and rejected the discrimination plan, which led to a considerable increase in the value of public securities. But there still was a need to continue working in this direction since the country clearly needed foreign loans to promote its manufacture, commerce and agriculture. According to him, the government had to request loans of around \$17,000,000.

Hamilton separated domestic and foreign debts. He proposed to create a system of public securities to fund the \$54 million foreign debt as soon as possible and to refinance the domestic debt over a longer period of time. Paying interest on the

debt, he claimed, was more important than making the principal payment. Reconfiguring the debt would reduce the effective interest rate on it and provide the government with a means to influence market prices for securities by using a sinking fund to stabilize security prices. The sinking fund would be provided by permanent revenues and inviolable funds. If the United States would dispose with a sinking fund, it would increase the belief in their ability to pay off the debt. The government could wait for the price of the securities to drop and then use the sinking fund to buy the debt at a reduced price, thus accelerating its payment. At the same time Hamilton planned using the fund to ensure that the price of the securities remained high enough to attract investors and to reward their faith in the government. The primary objective was not to pay off the debt but to keep the nation's credit relatively high and to keep interest rates stable.

Vital to Hamilton's plan was the creation of a national bank as a mechanism of implementing the policy, the development of currency, the creation of a mint, the establishment of a new taxing system which relied mostly on indirect taxes to pay the debts, and the diversification of the economy by means of encouragement of manufacturing. All this was soon approved by the legislative. Hamilton also planned the assumption of \$25 million state debts by the central government [8; 4: 172; 1: 17]. Such means would make the Union stronger, he explained, and would prevent the rise of migration, for otherwise tax level in each state would depend on the state's debt, and people would move from states with high taxes to those where the fees were low.

The assumption plan was successfully failed in the Congress by the efforts of James Madison who was strongly opposed to it, mainly for the reason that his native state, Virginia, had already paid off its debt, whereas some others, like Massachusetts, had not even started. Why, Madison asked, should Virginia pay taxes equally to Massachusetts? Now there was the time for Hamilton's trick. At the same period a passionate discussion was going on between the North and the South as each wanted the new capital (the future Washington D.C.) to be built on their side. Hamilton was not much concerned on where would the capital be, so he used this issue as a small coin. On a dinner at Jefferson's he convinced both Jefferson and Madison to support his plan, and promised to make his followers agree for the Southern location of the capital in exchange. This came into history as the dinner table bargain. The assumption plan was accepted, the construction of the new capital was started on the bank of Potomac river, and Jefferson understood he had been fooled, but too late.

At the end of the year, on 13 December, Hamilton proposed to the Congress the Second Report on Public Credit, known as the Report on National Bank. The Bank was modeled after the Bank of England. Both were quasi-public, influenced economic development through control of credit markets, and provided a reliable source of credit for government. However, there were some considerable differences. In the English bank each shareholder had one vote, but in Hamilton's version the number of votes depended on the size of investment. The proposed National Bank would have a maximum ratio of loans to specie, and was 20% owned by the government, unlike the Bank of England which had no such requirement and was privately owned. The Bank would have to receive legislative permission to make loans to state and local governments. The Treasury Secretary had the authority to check the Bank's books, and the Congress had the power to recharter the Bank. The National Bank was successfully established and given a 20-year charter [10; 20; 4: 176 – 177].

One part of Hamilton's plan faced such a strong resistance that it turned into a rebellion. Since Hamilton was concerned that the imposts were not enough as a source of revenue, he imposed an excise on the production of distilled spirits (for the US it was mostly whiskey), considering it a "luxury tax" and a "sin tax." The whiskey producers of several counties of Pennsylvania started the so-called Whiskey rebellion to confront the tax. Hamilton and Washington suppressed the rebellion with the army forces, the deal for which Hamilton (not Washington) has been blamed through years. However, Hamilton managed to keep the army calm, no blood was spilled, no property damaged and nobody punished. By this Hamilton had clearly demonstrated his objection to rebellions and willingness to defend order [4: 189].

The next great report was the Report on Manufactures which the Congress heard on 5 December, 1792. In this report Hamilton stated that the development of manufacturing was vital to the economy, integrity, and the national safety of the US. He suggested supporting of manufactures through subsidies, trade tariffs which would be the source of revenue for supporting the young industry, liberal immigration policy, national defense contracts, government-owned arm factories, publicly assisted improvements to the infrastructure of roads and bridges, and the labour of women and children. Most of the capital, he said, would come from private investors, but the efforts would be aided by funding and the Bank. He also believed that European capitalists would wish to invest into the manufactures [11; 5: 224]. Although Hamilton's proposals for bounties failed to receive support, virtually every tariff he recommended was adopted by the Congress. These tariffs were not highly protectionist because Hamilton feared to discourage imports by which he planned to fund the public debt. As a consequence, protectionist interests shifted their political support from the Federalists to the Jeffersonian Republicans during the 1790s [15].

Hamilton was not opposed to agriculture; he just wanted to diversify the economy and was sure that industry was less reliant on the foreign trade, as well as it was critical to military affairs [4: 174]. In later times Hamilton was criticized for encouraging child labour, but such accusation is out of context. For the second half of the 18th century child labour was quite common, and Hamilton himself had been working from around 8-9 years. He also ordered to provide education to all young workers. Hamilton and a group of his supporters decided to contribute to the development of industry on their own. They founded the Society for Establishing Useful Manufactures (SUM) which soon built a whole industrial town of Patterson, New Jersey. For a variety of reasons the SUM did not reach great success, but it came into memory as a remarkable example of private initiative [2]. Hamilton did care much about military affairs of the new nation. As an army officer of the War of Independence he had witnessed the problems caused by the lack of a professional army and a powerful navy. Among the Enlightenment-influenced politicians an opinion existed that peacetime-standing armies were a threat to public safety and justice. Hamilton proved that there was a more considerable threat from the British, the Spanish, and Indian tribes. He also insisted on a necessity to create a military academy in West Point. It is quite interesting that Jefferson, being opposed to this, changed his mind once he became a President and established the famous West Point Military Academy which still supplies

the US Army with officers. The navy, Hamilton claimed, was vital to the protection of American commerce. The measures have been undertaken during Washington's two terms and John Adams's presidency when Hamilton served as Inspector General and then Commander of the Army. The peacetime military had grown from 843 men in 1789 to 5,400 men in 1801. The Navy which had stopped existing after the War went up to 13 frigates in 1801 with six more under construction [17]. Hamilton is also known as the founder of the US Coast Guard. Several ships have been named in his honor, and among these the now-existing USCGC (United States Coast Guard Cutter) *Hamilton* which bears the family crest of Hamiltons and the individual symbol of Alexander Hamilton (a unicorn).

As for the foreign policy, Hamilton, as well as Washington who shared most of his opinions, was utterly convinced that the United States should maintain commercial relations with European nations but not engage in their wars, only try to benefit from those – a strategy successfully accepted by the country in later times. He considered that in foreign affairs a government had to be much more cautious than in domestic ones. Hamilton could justify a war only when any diplomacy seemed futile. He – and Washington – refused to support revolutionary France even though this country was an ally of the US for the reason that such an act could be dangerous for the interests of the nation. Hamilton also supported the notorious Jay Treaty with Great Britain which was considered extremely pro-British by public opinion. He was sure that even such a treaty is better than a war with Britain [4: 127 – 144]. Hamilton went so far that he ventured to defend the treaty on a meeting in New York where he experienced an attack of angry mob and went away covered in blood.

It is rather hard to overestimate Hamilton's role in the strengthening of the new country despite him being overshadowed by such figures as George Washington and Thomas Jefferson. As the American historian Stephen Knott claimed, "The America that explored outer reaches of space, welcomed millions of immigrants, produced countless technological advances, and abolished slavery is Hamilton's America". Hamilton has overcome the crisis, surely, but besides, he did much more.

REFERENCES

1. Ambrose D. The Life and Many Faces of Alexander Hamilton // D. Ambrose, R. Martin (ed.) The Many Faces of Alexander Hamilton. – New York: New York University Press, 2006. – P. 12 – 33.
2. Cohen D. Alexander Hamilton, Patronage, and the Society for Establishing Useful Manufactures. – Mode of access: http://www.academia.edu/4069870/Alexander_Hamilton_Patronage_and_the_Society_for_Establishing_Useful_Manufactures
3. Engerman S., Gallman R. The Cambridge Economic History of the United States / S.Engerman, R.Gallman. – Vol. 1: Colonial Era. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 500 p.
4. Federici M. The Political Philosophy of Alexander Hamilton / M.Federici. – Baltimore, 2012. – 291 p.
5. Ferling J. Jefferson and Hamilton. The Rivalry That Forged a Nation / J. Ferling. – New York, 2013. – 438 p.
6. Hamilton to John Jay [14 March 1779] // H.Syrett (ed.) The Papers of Alexander Hamilton, vol. 2, 1779–1781. – New York, 1961. – P. 17 – 19. – Mode of access: <http://founders.archives.gov/documents/Hamilton/01-02-02-005>.
7. Hamilton A. Draft of a Constitution, [17 September 1787] / A. Hamilton // H.Syrett (ed.) The Papers of Alexander Hamilton, vol. 4, January 1787 – May 1788. – New York, 1962. – P. 253 – 274. – Digital source. – Mode of access: <http://founders.archives.gov/documents/Hamilton/01-04-02-0137>
8. Hamilton A. Report Relative to a Provision for the Support of Public Credit, [9 January 1790] // H.Syrett (ed.) The Papers of Alexander Hamilton, vol. 6, December 1789 – August 1790. – New York: Columbia University Press, 1962. – P. 65 – 110. – Digital source. – Mode of access: <http://founders.archives.gov/documents/Hamilton/01-06-02-0076-0002-0001>
9. Hamilton to James A. Bayard, 16–21 April 1802 // H.Syrett (ed.) The Papers of Alexander Hamilton, vol. 25, July 1800 – April 1802. – New York: Columbia University Press, 1977. – P. 605 – 610. – Digital source. – Mode of access: <http://founders.archives.gov/documents/Hamilton/01-25-02-0321>
10. Hamilton A. Final Version of the Second Report on the Further Provision Necessary for Establishing Public Credit (Report on a National Bank), 13 December 1790 // H. Syrett (ed.) The Papers of Hamilton, vol. 7, September 1790 – January 1791. – New York, 1963. – P. 305 – 342. – Digital source. – Mode of access: <http://founders.archives.gov/documents/Hamilton/01-07-02-0229-0003>
11. Hamilton A. Final Version of the Report on the Subject of Manufactures, [5 December 1791] // H. Syrett (ed.) The Papers of Hamilton, vol. 10, December 1791 – January 1792. – New York, 1966. – P. 230 – 340. – Digital source. – Mode of access: <http://founders.archives.gov/documents/Hamilton/01-10-02-0001-0007>
12. Hamilton A. Federalist № 84 // A.Hamilton, J.Madison, J.Jay. The Federalist Papers. – Hazleton, 2014. – P. 387 – 395.
13. Horton J. Alexander Hamilton: Slavery and Race in a Revolutionary Generation / J. Horton // The New York Journal of American History. – Issue 3 (Spring 2004). – P. 16 – 24.
14. Introductory Note: Report Relative to a Provision for the Support of Public Credit, [9 January 1790] // H.Syrett (ed.) The Papers of Hamilton, vol. 6, December 1789 – August 1790. – New York, 1962. – P. 51 – 65. – Digital source. – Mode of access: <http://founders.archives.gov/documents/Hamilton/01-06-02-0076-0001>
15. Irwin D. The Aftermath of Hamilton's "Report on Manufactures" / D. Irwin // The Journal of Economic History Vol. 64, No. 3 (Sep., 2004). – P. 800 – 821. – Digital source. – Mode of access: <http://www.jstor.org/stable/3874820>.
16. Jefferson T. Notes on the State of Virginia / T. Jefferson – New York: Library of America, 1984. – Digital source. – Mode of access: <http://web.archive.org/web/20110221130550/>
17. Knott S. Alexander Hamilton and the Persistence of Myth / S.Knott. – Lawrence, 2002. – 342 p.

18. Knott S. Opposed in Death and in Life. Hamilton and Jefferson in American Memory / S.Knott // D. Ambrose, R. Martin (ed.) The Many Faces of Alexander Hamilton. – New York, 2006. – P. 35 – 64.
19. Miroff B. Hamilton: The Aristocrat as Visionary // International Political Science Review. – 1988. – Vol. 9, No. 1. – P. 43.
20. The First Bank of the United States: a Chapter in the History of Central Banking. – Digital source. – Mode of access: <http://philadelphiafed.org/publications/economic-education/first-bank.pdf>

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. А.С. Поспеловим
Стаття надійшла до редакції 17.05.2015*

UDC 394.014:316.723

YOUTH SUBCULTURES

S.I. Kalinina

*a 4th year student, History faculty,
I.I. Mechnikov Odessa National University
Tel. +380930711348; email: lana_kalinina@mail.ua*

In this article an attempt is made to define the concept of youth subcultures, to consider some popular youth subcultures, as well as to analyze their features. The article will be interesting to a wide range of readers, especially students, to anyone interested in ethnography.

Keywords: youth subcultures, punks, skinheads, hippie, emo, goth.

В данной статье совершается попытка дать определение понятию молодежные субкультуры, рассматриваются популярные молодежные субкультуры, а также проанализированы их особенности. Статья будет интересна широкому кругу читателей, прежде всего, студентам и аспирантам, всем тем, кто интересуется этнографией.

Ключевые слова: молодежные субкультуры, хиппи, готы эмо, панки, скинхэды.

У даній статті здійснюється спроба дати визначення поняттю молодіжна субкультура, розглянути найпопулярніші молодіжні субкультури, а також проаналізовано їх особливості. Стаття стане у пригоді широкому колу читачів, перш за все студентам, усім, хто цікавиться етнографією.

Ключові слова: молодіжні субкультури, панки, емо, готи, хіппі, скінхеди.

Today the life of many young people in many countries of the world is influenced by popular culture.

Subcultures are the groupings that have interests different from those of the mainstream culture. In the broadest sense, a subculture is any group within a large complex culture, who has interests that vary from those of the mainstream culture. But in a most specific sense, a subculture is a group with a distinct style and identity. Different subcultures have their own beliefs, value systems, fashion and favorite music. A particular cultural grouping is a way for young people to express their individuality. The young follow certain stereotypes that are imposed on them through TV, movies, and music. In their lifestyle they try to imitate the images of their idols. Other young people are sports and music fans. They frequent stadiums and huge concert halls. They follow their idols in their tours and support them. Unfortunately they are intolerant to those who don't share their view. It's a specific aspect of the youth subculture that can't be ignored. Very often subculture is the culture of those who are dissatisfied with their place in society. Different subcultures have their own beliefs, value systems, fashion, and favourite music. For example, Rastafairians' subculture was based on nostalgia for a lost world. They idealized Africa. Rastafairians were Afro-Caribbean immigrants in Britain. They began to wear distinctive clothes, camouflage jackets, large hats in the red, gold and green colours of Ethiopia and put their long, uncut hair in dreadlocks. They brought to us such tapes of music as ska, reggae and hip-hop [9: 273].

So, subculture is a youth-based subculture with distinct styles, behaviors, and interests. According to subculture theorists such as Dick Hebdige, members of a subculture often signal their membership by making distinctive and symbolic choices in clothing styles, hairstyles and footwear. However, intangible elements, such as common interests, dialects and slang, music genres and gathering places can also be an important factor. Youth subcultures offer participants an identity outside of that ascribed by social institutions such as family, work, home and school.

Social class, gender and ethnicity can be important in relation to youth subcultures. Youth subcultures can be defined as meaning systems, modes of expression or lifestyles developed by groups in subordinate structural positions in response to dominant systems — and which reflect their attempt to solve structural contradictions rising from the wider societal

context. The study of subcultures often consists of the study of the symbolism attached to clothing, music, other visible affections by members of the subculture and also the ways in which these same symbols are interpreted by members of the dominant culture. The term *scene* can refer to an exclusive subculture or faction. Scenes are distinguished from the broad culture through either fashion; identification with specific musical genres or political perspectives; and a strong in-group or tribal mentality. The term can also be used to depict specific subsets of a subculture, habitually geographical, such as the Detroit drum and bass scene or the London Goth scene. A quantity of scenes tend to be volatile, imprudent to trends and changes, with some participants acting elitist towards those considered to be less fashionable, or oppositional to the general culture although others do endow with mutual support in marginalized groups. In-group behavior can sometimes elicit external opposition. Subcultures that show a systematic hostility to the dominant culture are sometimes described as countercultures.

Early studies in youth culture were mainly produced by functionalist sociologists, and focus on youth as a single form of culture. In explaining the development of the culture, they utilized the concept of “anomie”. Talcott Parsons argued that as we move from the family and corresponding values to another sphere with differing values, we would experience an “anomie situation”. The generalizations involved in this theory ignore the existence of subcultures.

Marxist theories account for some diversity, because they focus on classes and class-fractions rather than youth as a whole. Stuart Hall and Tony Jefferson described youth subcultures as symbolic or ritualistic attempts to resist the power of bourgeois hegemony by consciously adopting behavior that appears threatening to the establishment [5]. Conversely, Marxists of the Frankfurt School of social studies argue that youth culture is inherently consumerist and integral to the divide-and-rule strategy of capitalism. They argue that it creates generation gaps and pits groups of youths against each other (e.g. mods and rockers) especially as youth culture is the dominant culture in the west.

Interactionist theorist Stan Cohen argues youth subcultures are not coherent social groupings that arise spontaneously as a reaction to social forces, but that mass media labeling results in the creation of youth subcultures by imposing an ideological framework in which people can locate their behavior [2]. Post-structuralist theories of subculture utilize many of the ideas from these other theories, including hegemony and the role of the media. Dick Hebdige describes subcultures as a reaction of subordinated groups that challenge the hegemony of the dominant culture [6]. This theory accounts for factors such as gender, ethnicity and age. Youth can be as a subordinate group in relation to the dominant, adult society.

Historical theorist Steven Mintz claims that until about 1950, youth subculture as such did not exist. Children aspired to (or were pulled into) adulthood as fast as their physical development allowed [8]. Marcel Danesi argues that since then, the media, advertisers and others have made youth the dominant culture of Western societies, to the point that many people retain what others consider to be immature attitudes far into adulthood [3]. This is further supported by P. Lewis, who claims that youth culture did not originate until the 1950s, with the development of rock and roll [7]. However, other historians have claimed that youth culture may have developed earlier, particularly in the inter-war period [4]. There were examples of new youth subcultures emerging throughout that period, such as the flapper.

The following features can be noted in youth cultures: style; language, music, class, rebellion, gender, art, rebellion, relationship to the dominant culture, degree of openness to outsiders, urban/rural living, etc. The following insights were gained from class interaction on youth subculture groups:

Class and Youth Subcultures. It was found that within different socio-economic groups subculture groups take on different characteristics and are based on different factors. Within the working class communities youth tend to have more interaction with parents and therefore don't seem to rebel as much against their parents as youth in middle to upper classes. Youth subcultures in working class communities will show a greater amount of gang activity, with subculture groups being defined around gangs in some areas. In middle class areas youth seem to form their subcultures around interests, such as sports.

Music and Youth Subcultures. Most subculture groups could be identified with a specific music genre and in some instances music was the defining characteristic around which the group was formed (such as with the following subcultures: Ravers, Metalheads, Homeboys, Ethno-hippies, Goths, Technos, Rastas and Punks). In other communities music is a key feature, but another factor would be the key characteristic, such as with Bladers, Bikers, Skaters, Surfers, etc.) [3: 67]

Family and Youth Subcultures. In working class families, as scholars note, families tend to have closer interaction and youth do not seem so intent on being different to their parents, whereas in other communities youth may deliberately choose a certain subculture group to reinforce their independence and even opposition to their parents. In upper-class communities (or among youth from upper-class homes) youth are given a lot more disposable income with which to engage in sports, computers, entertainment, etc. So they are able to engage in a greater diversity of pursuits – so there are possibly more subculture groups in middle to upper-class communities [3: 83].

Fashion and Youth Subcultures. It was noted that fashion plays a role in all subculture groups and that some are more strongly defined by their fashion, while others take the clothing that relates to the music or sport to define the subculture group. Working class youth tend to place greater emphasis on fashion as it is the one way in which they can show off what they own, whereas middle class youth have other things to show off, such as homes, smart cars, fancy sound systems, etc. [6: 25].

Now we would like to dwell on the most important and well known youth subcultures.

Punks. In English dictionary the word ‘punk’ means something worthless and useless. The ideology of punks is quite simple: “Say ‘NO’ to everything”. They only want to express their individuality in a shocking way – brightly colored hair, metal chains. They always wear dirty clothes and never wash. They use vulgar language. Usually punks are drugs consumers. Punk-Rock music is very loud and aggressive.

Skinheads. Skinheads are becoming more popular every day. They wear black clothes and heavy boots. Skinheads' ideology is to beat all foreigners living in any country. The main trouble about skins is that lots of them are extremely

aggressive and violent. Skinheads consider themselves to be real patriots. But none of them is eager to join army. They prefer to demonstrate their power to people who can't do it.

Hippie. Hippies created their own communities, listened to psychedelic rock, embraced the sexual revolution, and some used drugs to explore altered states of consciousness.

Emo. The term emo is short for emotional hardcore. Emo subculture expresses emotions through fashion or music. They also value acceptance, since most of them feel indifferent and unwanted by others. Emos believe after death they will be regenerated and go to a better world. They also worship death, pain, and heartache. Emos wear black or dark colors as a base color. This shows feelings like sulking, fear, mysteriousness, and confidence. The dark make-up they wear around their (boys & girls) eyes with long hair covering a side of their face, shows them trying to avoid unnecessary attention. They wear tight clothes to show their sensitivity and fragility. The thick, black framed and horn rimmed glasses show their intellectual side and their love of reading. They wear other colors like pink, purple, red etc. to show such feelings as: happiness, sadness, irritation.

Goth. The Goth subculture has associated tastes in music, aesthetics, and fashion. The music of the Goth subculture encompasses a number of different styles, including Gothic rock, deathrock, post-punk, darkwave, ethereal, dark ambient, industrial music, and neoclassical. Styles of dress within the subculture range from deathrock, punk, and Victorian styles, or combinations of the above, most often with dark attire, makeup, and hair. Gothic fashion is stereotyped as conspicuously dark, eerie, mysterious, complex, and very exotic. Typical Gothic fashion includes dyed black hair, dark eyeliner, black fingernails, black period-styled clothing; Goths may or may not have piercings. Styles are often borrowed from the Elizabethan, Victorian or medieval period and often express pagan, occult or religious imagery. Gothic fashion may also have silver jewelry [3:78].

As we can see, youth subcultures are often defined or distinguishable by elements such as fashion, beliefs, slang, dialects, behaviours or interests. Most youth subcultures are associated with specific genres of music, and in some cases the music was the main characteristic of groups such as punk rockers, ravers, metal, goth, and emo. Subcultures are not that bad as they are thought to be. Teens want to show off. But, at the same time, a lot of teens think about changing the world to the best.

REFERENCES

1. Brake M. Comparative Youth Culture: The sociology of youth culture and youth subcultures in America, Britain and Canada / Michael Brake. – Routledge. New York. – 1985. – 240 p.
2. Cohen S. Folk Devils and Moral Panics / Stan Cohen. – Paladin, London. 1964. – 167 p.
3. Danesi M. Forever Young: The 'Teen-Aging' of Modern Culture / Martin Danesi. – 2003. – 144 p.
4. Fowler D. The First Teenagers: The lifestyle of Young Wage Earners in Interwar Britain / D. Fowler. – London: The Woburn Press, 1995. – Pp. 364-365.
5. Hall S. & J. Tony. Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-war Britain / Stuart & Jefferson Hall. – London: Routledge, 1993. – 288 p.
6. Hebdige D. Subculture: The meaning of style / Dick Hebdige. – Methuen & Co. London. – 1979. – 195 p.
7. Lewis P. The Fifties / P. Lewis. – London: Heinemann, 1978. – 156 p.
8. Mintz S. Huck's Raft: A History of American Childhood / Steven Mintz. – 2006. – 445 p.
9. Straw W. Systems of Articulation, Logics of Change: Communities and Scenes in Popular Music / Will Straw. – Cultural Studies, Vol.5, N 3. – 1991. – Pp. 273.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.філол.н., доц. О.Я.Присяжнюк
Стаття надійшла до редакції 10.04.2015*

ФІЛОСОФІЯ, КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 172.1:342.1.000.141

ПОНЯТИЕ «ГОСУДАРСТВО-ЖЕРТВА»: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

В.С. Бойко

*аспирантка кафедры философии естественных факультетов,
Одесский Национальный Университет имени И.И. Мечникова
Тел. +380637488590; email: bojko vera@mail.ru*

В современном мире появляются государства с новыми, но сходными признаками. В СМИ к некоторым из таких государств часто применяется метафора «государство-жертва», но в социальной философии данная метафора как понятие не рассматривалась. Поэтому в настоящей статье автор проводит социально-философский анализ понятия «государство-жертва», в плане выделения основных признаков современного государства.

Ключевые слова: «государство-жертва», государство, общество, негативное правосознание, месть, травма, тайна, ответственность, свой, чужой.

В сучасному світі з'являються держави з новими, але схожими ознаками. В ЗМІ до деяких з таких держав часто застосовують метафору «держава-жертва», але в соціальній філософії дана метафора як поняття не розглядалось. В даному дослідженні авторка проводить соціально-філософський аналіз поняття «держава-жертва», виділяючи основні ознаки сучасної держави.

Ключові слова: «держава-жертва», держава, суспільство, негативна правосвідомість, помста, травма, таємниця, відповідальність, свій, чужий (інший).

There are some states with new and similar signs in the contemporary world. To such states, metaphor «state as a victim» is often applied in mass media; but this metaphor hadn't been revealed as the concept in the social philosophy. Therefore, the author carries out the social and philosophical analysis of the concept «state as a victim» and identifies some main signs of the contemporary state.

Key words: «state as a victim», state, society, negative sense of justice, revenge, injury, secret, responsibility, its, other (stranger).

Современный период истории Украины характеризуется продолжением борьбы «за» и «против» вступления в европейское сообщество. Как известно, украинское государство активно участвует во всех процедурах необходимых для закрепления своего места в Европейской Ассоциации. События майдана, последующий за ним переход Крыма под юрисдикцию Российской Федерации и гибридная война на востоке страны усложнили процесс становления сильного демократического государства на практике. Можно констатировать, что аналогичные трудности испытывали или испытывают сейчас страны, входившие когда-то в состав Югославии. В чем-то близки к украинским обстоятельствам, аналогичные события в странах «Арабской весны» (Ливия, Египет, Тунис, Сирия), а также условия близлежащих стран к Украине (Приднестровье, Абхазия, Южная Осетия и т.д.) [3; 4; 19; 23; 32; 33; 35]. Такое положение дел ставит вопрос: стоит ли считать, что сформировавшееся в философии права понятие «государство» и утвержденные за ним смыслы соответствуют действительным политическим устройствам вышеупомянутых стран?

В современной общественной мысли возникают различные попытки, освещающие процесс функционирования этих государств с неожиданных сторон (геополитика, евроазиатство и т.д.) [3; 9; 19; 32]. Особый интерес вызывает мнение, высказанное известным представителем «новых философов» Б.-А. Леви в театральной постановке под названием «Отель Европа», в котором содержалась оценка отношения европейцев к Украине и вышеупомянутым государствам¹ [19].

В СМИ довольно часто применяется метафора² «государство-жертва» к подобным странам, но недостатком такого применения становится отсутствие определения данной метафоры. Поэтому не ясно, что именно понимается под «государством-жертвой», какие сущностные черты этого государства. В таком смысле речь будет идти об изучении данного понятия в плане выделения основных признаков современного государства. Поэтому целью исследования является проведение социально-философского анализа понятия «государство-жертва».

¹Спектакль был поставлен 8 августа 2014 г. в Одесском Театре Оперы и Балета [19].

²См. статью Н.И. Чекан «Два подхода к пониманию метафоры: О. Фрейденоберг и М. Бахтин» [43].

Цель исследования предполагает решение следующих задач: рассмотреть основные признаки категории «государства» в истории философии; выявить существенные признаки современного государства; дать определение понятия «государство-жертва».

Категория «государство» рассматривалась еще со времен античности, начиная с диалогов Платона [28], и заканчивая современными исследованиями Дж. Роулза, Р. Нозика и др [27; 29; 39]. Такое разнообразие взглядов тесно связано с вопросом происхождения государства и развития его организации на каждом этапе преобразования социума. Поэтому в современной философии права наряду с категорией «государство» выделяют и категорию «право». В связи со спецификой такого анализа данных феноменов, образовалось несколько школ: юснатуралисты, историческая школа права и юридический позитивизм [26]. Представители первой школы, в особенности Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс, Дж. Локк и И. Кант полагали, что государство возникло в результате заключения общественного договора, на основе которого его участники передали часть своих прав государству для собственной безопасности [8; 14; 15; 23; 30]. Современный представитель данного направления Р. Нозик отмечает, что в этом и состоит сущность государства. По его мнению, государство – это «охранное агентство» необходимое для защиты граждан и принятия самостоятельных решений. Несмотря на то, что данное государство должно учитывать интересы граждан, порой его постулаты могут быть достаточно жесткими [25]. Однако иной точки зрения придерживается его друг и соратник Дж. Роулз. Автор монографии «Теория справедливости», основываясь на идеях И. Канта, утверждает, что важная роль отводится индивиду потому, что государство создано во благо его [29]. В рамках юснатуралистского подхода существует направление, рассматривающее происхождение государства в результате Божественного промысла – возникновение двух царств одновременно: Божьего и мирского (А. Аврелий, Ф. Аквинский, Т. Гоббс и др.) [1; 2; 8]. Данная мысль стала основополагающей в учении христианской церкви, но идея общественного договора, выдвинутая философами, способствовала социальной секуляризации, выразившейся также в ограничении влияния церкви на государство.

Историческая школа права (Г.-Ф. Пухта, Ф.-К. Савиньи, Г. Гроци, К.-Ф. Эйхгорн), отрицая идею общественного договора, рассматривает государство как форму духовного тождества «народа» (Volk), с появлением которого «одновременно задаются четко определенные границы единства» и на основе которого возникают правовые нормы [26; 31: 286]. В итоге, идеи данного подхода стали разрабатываться современными учеными в формате изучения понятий «нация» и «национализм». Так, в работах Э. Геллнера, Х. Линца и Ю. Хабермаса проводился анализ национального фактора в локальных и глобальных конфликтах, а также была сделана попытка разрешения связанных с данным фактором проблем [6; 21; 38; 39].

Предметом изучения юридического позитивизма (Дж. Остин, Г. Кельзен, Г. Харт) являлось право в качестве законов, поэтому государство понималось в исследованиях данной школы, как система органов власти, закрепляющей нормативно-правовые акты [16; 40]. В современных определениях понятия «государство» чаще всего выделяется как раз такого рода структуры в качестве основного признака государства. Философские исследования, рассмотренные выше, способствовали созданию таких всемирных организаций, как ООН, ЕС и др., а также вошли в основу их законодательной базы для решения своевременных проблем [3; 37].

Однако текущие изменения ставят новые задачи перед исследователями. Украинские исследования, посвященные данной проблеме, малочисленны и чаще всего выделяют лишь аспект, характерный пониманию изучаемого вопроса исследователем. Тем более ситуация в Украине потребовала от исследователей переосмыслить по-новому культурные особенности, влияющие на интеграцию общества в Европейскую Ассоциацию и соответственно на отношение между индивидом, праву и конечно, государством. В связи с этим, стоит обратить внимание на идеи С.П. Шевцова. В своей монографии «Метаморфозы права» ученый поднял вопрос о негативном правосознании в нынешнем украинском обществе, анализируя при этом сущность европейского правосознания [44]. Также выделим монографию «Другое, Чужое, Отторгаемое как элементы социального пространства» О.А. Довгополовой. Автор провела анализ указанных категорий и охарактеризовала их специфику значения в обществе, как на локальном уровне, так и на глобальном [12].

М.Ф. Цибра провел сравнительный анализ феноменов сознания и гражданского общества в условиях трансформационных процессов в Украине. Он также охарактеризовал причины и сложности становления гражданского общества в данном государстве [42]. П.А. Кравченко, изучая проблемы интеграции украинского государства, констатирует нестабильность динамичного социального развития на основе отечественного культурно-исторического опыта [18]. Вышеперечисленные ученые в рамках своих исследований касались лишь некоторых аспектов данной проблемы, поэтому возникает необходимость вновь проанализировать феномен современного государства и выделить его основные черты.

Анализируя концептуальные подходы по данной проблеме, мы смогли выделить некоторые признаки государства, а именно: народ, органы власти и законодательная система (право). В настоящее время, уже известно, что данные элементы взаимосвязаны и функционируют или должны функционировать совместно. Однако для анализа понятия «государство-жертва» особо важен первый признак, то есть «народ». Так как именно народ формирует государственные институты посредством выборов, референдумов, и наделяет правами представителей власти, кроме того как раз народ выражает свое недовольство, если эти институты или лица не оправдывают их надежды. Поэтому в настоящей статье предложено определение понятия «государство», описанное К. Шмиттом вopusе «Понятие политического», в качестве «политического статуса народа, организованного в территориальной замкнутости» [45: 37]. Немецкий философ и политолог поясняет далее в статье, что государство представляет собой «особый род состояния народа» [45: 37]. Но применение понятия «народа» к современному миру усложняется потому, что государство выходит за рамки одного народа. Х. Линц подчеркнул, что в мире не осталось полностью национальных государств, то есть государств, на территории которых живет только один этнос или нация. В статье «Формирование

государств и наций» американский политолог привел ряд социологических исследований, доказывающий вышеизложенный тезис [21]. Стало быть, необходимо внести свои коррективы в описание «государства» К. Шмиттом, в соответствии современному взгляду на данную проблему, а именно «государство» – это политический статус общества или населения, организованного в территориальной замкнутости.

При демократическом политическом режиме, если следовать мнению теоретиков либеральной теории (юснатуралистов), общество способно определять и выделять государственные институты, органы власти посредством выборов и референдумов, а государство (его представители) обязуется взять на себя ответственность за охрану прав его граждан. В данном обществе главенствующим принципом является «верховенство права над законом», которое осуществляет индивид [23; 28]. С.П. Шевцов выдвинул гипотезу о том, что история европейских демократий, а вернее их право возникло в тот момент, когда европейский человек осознал свою «исключительность» и в качестве гражданина способного отстаивать свои права, осуществляет себя в праве. Так индивид становится личностью. Ученый отмечает, что такое отношение к праву было характерно индивидам романо-германской и норманской правовых систем, так как традиция такого правосознания сложилась на протяжении веков [44].

Можно предположить, что в идеальной ситуации преобладающий индивидуализм в демократическом обществе способствует осознанию ответственности за совершенный поступок. Хотя в действительности это не совсем так, но представитель этого социума, возможно, обладает такой силой воли, являющейся основанием ответственности за последствия собственного поступка. Согласно В. Франклу, индивиды определяются тремя составляющими: духовностью, свободой и ответственностью. По его мнению, «это три экзистенциала человеческого существования. Они не просто характеризуют человеческое бытие как бытие именно человека, скорее даже они конституируют его (человеческое бытие – Б.В.) в этом качестве» [36: 38]. Обладая такими элементами в полном составе, человеческое бытие наделено смыслом. В контексте данной проблемы смысл человеческого бытия выражен в праве на поступок и последующей за ним ответственности. Важно не упустить из виду, что далеко не каждый демократический социум, а тем более общество, характеризующееся под знаком формальной демократии, способен отстаивать свою позицию правомерно и обдуманно с учетом дальнейших перспектив. Под влиянием негативных экономических, культурных, социальных и психологических факторов у общества формируется отрицательное отношение к праву («негативное правосознание»), которое выражается либо в «ненамеренном неправом», обмане и преступлении (по Гегелю) [6], либо в пассивности и боязни отстаивать свои права и свободы из-за страха или безответственности, а также в революциях, массовых беспорядках и др. Это характерно поведению человека-жертвы. Такой человек, поскольку он является субъектом правоотношений, является одной из сторон судебного процесса, поэтому в «Декларации основных принципов правосудия для жертв преступления и злоупотребления властью» дано следующее определение: «Под термином «жертвы» понимаются лица, которым индивидуально или коллективно был причинен вред, включая телесные повреждения, моральный или материальный ущерб, эмоциональные страдания или существенное ущемление их основных прав в результате действия или бездействия, нарушающего действующие национальные уголовные законы государств-членов, включая законы, запрещающие преступное злоупотребление властью» [11].

Это определение представляет лишь формальную сторону настоящей проблемы, ибо лицу, являющемуся жертвой, необходимо заявить о своем праве, но на практике не каждый индивид способен такое действие осуществить. Дело в том, что негативное давление, оказанное на жертву изнутри самого государства или с внешней стороны, может привести к отрицательным последствиям и тем более данное определение никак не характеризует само поведение жертвы. Специалист в области уголовного права и криминологии В.А. Туляков выделяет следующие психические состояния жертвы: «постравматический стресс, гнев, униженность, страх и депрессию» [32: 52], по всей видимости, влияющие не только на коммуникацию индивида в социуме, но и на его правосознание. Индивид, переживая такие психические состояния, может попросту не воспользоваться своим правом либо даже неправомерно реализовать свою волю.

В одном из разделов криминологии, изучающей поведение жертвы, под «виктимностью» понимается потенциальная или актуальная возможность человека индивидуально или коллективно становиться жертвой, то есть индивид своим образом жизни или каким-нибудь действием сам является причиной социально-опасного явления, с одной стороны. А с другой, само общество может превратить индивида или социальную группу в жертву [32]. Такой процесс называется «виктимизацией». Вероятно, отрицательное правосознание может быть обусловлено как раз этими двумя процессами. «Негативное правосознание», по всей видимости, является одним из существенных признаков «государства-жертвы». Однако такой признак является лишь результатом глубинных трансформационных процессов, оказывающих непосредственное влияние на правосознание индивида и социума в целом. Необходимо выявить остальные характерные черты «государства-жертвы», сосредоточив внимание на второй части данного понятия.

Значительный вклад в философское осмысление «жертвы» и «жертвоприношения» внес французский философ Р. Жирар [13]. В своей фундаментальной работе «Насилие и сакральное» он рассматривает «жертву» в качестве существа, то есть животного существа, поведение которого напоминает поведение добродетельного человека (смирность, скромность, невинность). Такое очеловечивание животного было необходимо, чтобы заменить приносящего жертву и таким образом избежать наказания богов и очиститься. Поэтому животное должно перетерпеть страдание во время жертвоприношения. Под «жертвоприношением» Р. Жирар понимает сакральный акт возмездия из-за причиненного обидчиком вреда (нанесения травмы физического, психического либо морального характера) и отмечает, что возможен переход подобного акта в общественные институты, результатом которого он считает правосудие. Между тем подобный переход вероятен только в современных обществах, где присутствуют такие институты и где общество к этому готово, иначе при возникновении новых запретов в социуме потребность в

возмездия (мести) увеличивается. Поскольку сама месть по своей природе является чем-то нечистым, постольку правосудию необходимо завершить акт возмездия приговором. Аналогичную функцию в первобытных культурах исполняет жертвоприношение, посредством которого снимается напряжение в обществе [13]. Однако общество государства-жертвы – неготовое общество, в нем возмездие может стать сокрытой, утаенной обидой. Таким образом, в соответствии с феноменом «государства-жертвы», необходимо детальнее рассмотреть следующую группу признаков: «*месть*», «*травма*» и «*тайна*».

При всем том понятие «месть» было уже упомянуто выше, поэтому надлежит добавить лишь следующее. Исследуя историю христианской морали, Ф. Ницше отметил, что униженный, пристыженный человек или раб скрывает желание отомстить своему обидчику из-за собственной слабости и непримиримости, и поэтому он скрывает ее за христианской моралью. Тогда как идея возмездия («мести»), по мнению философа, содержится в самом учении, а именно в идеях Страшного Суда, ада и рая [25]. С точки зрения философа как раз это и выражает рабское (жертвенное) сознание христианина или иудея. Относительно других монотеистических религий, можно сказать, что в любом случае, идея возмездия в другой жизни содержится также в учениях ислама. Поэтому общество, исповедующее ислам, также могут быть подвержено виктимизации.

Переходя к идее «травмы» в работе «Я и Оно», З. Фрейдом описано, что «травма» является вытеснением предсознательных желаний в зону бессознательного, причиной чего являлись моральные императивы, выдвинутые «Идеальным Я». Результатом давления «Идеального Я» является чувство вины, поглощающее человека и делающего его «большим» [37]. Известно, что теория сознания Фрейда ограничена главным образом идеей сексуальности. Однако сам механизм сознания, изложенный психоаналитиком, можно применить к понятию «государство-жертва», так как социум государства-жертвы, на которое было оказано влияние тоталитарного или авторитарного политического режима в целом испытал травму и подобное чувство вины в силу того, что в процессе правления такими органами власти были осуществлены политические репрессии из-за критического отношения к самой власти [18]. Как это происходило в странах бывшего СССР, а также таких стран, как Ливия и Египет.

Однако идея травмы здесь не является единственной, поскольку травма, по всей вероятности, выходит за рамки одного индивида. Таким образом, в обществе возникает тайна. Так, например, полагает Ж.-Фр. Лиотар в работе «Хайдеггер и евреи» [22]. В этом очерке французский философ-постмодернист предполагает, что возможно так называемое «отцеубийство», непризнанное «евреями», было ими вытеснено вследствие сильной травмы и такое вытеснение стало их «тайной». Подобное сокрытие или, скорее, непонимание тайны вызывало гнев у представителей иных культур, что приводило, а порой и приводит к частым конфликтам [22]. Как бы то ни было, «тайна», надо думать, является одним из существенных признаков «государства-жертвы» ввиду того, что идея «тайны» содержится в разных религиозных воззрениях, повлиявших на социум государства-жертвы. Например, утаивание (молчание, безмолвие, тайна) стало одним из основных практик исихазма. Следует обозначить, что исихазм представляет собой учение православной христианской церкви, что повлияло на сознание восточных славян. Рассматривая исихазм, С.С.Хоружий полагает, что процесс утаивания или молчания необходим для личностного становления и единения с Богом, но в государствах-преемниках с тоталитарным и коммунистическим режимом тайна меняет свое значение и под влиянием идеологии, а также политических репрессий и т.п. она может возникнуть на основе чувства вины и страха насилия (здесь характерна преемственность религиозного сознания восточных славян представителями последующих государств (Российской империи, СССР и странами постсоветского пространства)) [41]. Поэтому данное чувство и страх, будучи утаенными и таким образом оказывая воздействие на социум, может виктимизировать последний либо выразиться в массовой агрессии.

Возможно, если обществу присущи такие признаки, то есть «*травма*», «*тайна*» и «*месть*», и на само общество осуществляется давление социально-экономических факторов, то в конечном итоге такое положение дел может привести к социальной истерии (по З. Фрейду) [37]. В свою очередь, социальные изменения открывают тайну своего молчания, состоящую в желании переустроить свое государство. Такой социум может быть уподоблен открытой нелинейно диссипативной системе, сталкивающейся с замкнутой линейной системой органов власти, а его социальная энтропия может привести к точке бифуркации (конфликтам), выплескивая внутренний социальный хаос наружу [17]. Так как индивид данного государства, возможно, испытывает страх (в особенности страх наказания), заложенный в подсознании, и ему приходится присоединяться к единомышленникам, чтобы совместными усилиями повлиять на развитие государства и противостоять, одолевающие его фобии. Тем самым он невольно содействует образованию единоподчиненных субъектов или попросту толпы, в которой личная ответственность, как правило, переходит к человеку, наделенному способностью совершать, так называемые рациональные поступки, то есть «*пассионарному лидеру*» (по Л.Н. Гумилеву) [10]. А уже в самом социуме под суггестией «*пассионария*» могут возникнуть революции, массовые беспорядки и т.д., по причине чего появляются новые жертвы. Таким образом, «*страх*», «*толпа*», «*ответственность*» выступают в качестве необходимых составляющих государство-жертва.

И последнее, как было изложено выше, в современном мире, практически не существует национальных государств и все же в любом социуме присутствует разделение на «*свой-чужой*» [12; 43]. А в таком явлении, как государство-жертва под влиянием экономических, социальных и т.п. факторов такое разделение преобладает, поскольку «*чужой*» представляет собой обидчика (агрессора) по отношению к которому общество государства-жертвы восстает. Поэтому разделение на «*свой-чужой*» является признаком феномена государство-жертвы.

Исходя из проведенного анализа понятий «государство» и «жертва», а также существенных признаков данного феномена, можно определить понятие «государство-жертва». «*Государство-жертва*» в широком смысле – это общество, организованное в территориальной замкнутости и имеющее определенный политический статус, который

закрепляется или закреплен в нормативно-правовых актах; в узком смысле, это общество, обладающее вышеперечисленными свойствами, а также сформировавшееся под влиянием негативных экономических, социальных и политических факторов, представители которого обладают характерными признаками жертвы, выраженные в негативном отношении к праву, (в особенности обмане и др.), страхе (боязне отстоять свои права), молчаливом подчинении и нарастающей агрессии, в итоге, выражающейся в массовом негодовании (революциях и массовых беспорядках). Все же все вышеупомянутые страны (в частности, Украина, Ливия, Египет, Тунис, Сирия) обладают характерными признаками, так как каждое из этих государств, так или иначе, находилось в составе другой страны, черпающей ресурсы каждой из этих стран. Они также претерпели тоталитарный или авторитарный режим с его негативными последствиями, который в результате революции был снят. В виду чего, каждое из таких государств нестабильно и находится на переходном этапе от тоталитарного режима к демократическому режиму либо к мусульманской государственности.

Можно заключить, что «государство-жертва» – это новый современный тип государства, поскольку возрастает количество стран с подобными признаками. Однако охарактеризованные выше сущностные черты в основном негативного характера, а посему препятствуют обществу перейти к действительной демократии. Поэтому, резюмируя написанное выше, необходимо отметить, что такому социуму для преодоления жертвенного сознания требуется переосмыслить, а также укрепить моральные ценности и социальные ориентиры, объединяющие общество такого государства и развивающие сильного индивида (как в моральном, так и в физическом плане). Равно как провести ряд правовых реформ, в том числе образования, учитывая написанное выше и обращая внимание на потребности среднего индивида и европейский опыт в сообразной сфере.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аврелий А. О граде Божьем / А. Аврелий. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 1296 с.
2. Аквинский Ф. Трактат о сохранении и управлении творением / Ф.Аквинский // Сумма теологий. – Ч. 1. – В. 75 – 119. – Т. 3. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2005. – С. 360 – 551.
3. Бойко В.С. Философский смысл понятия «человечество» в контексте Нюрнбергского процесса / В.С.Бойко // Ученые записки Таврического университета им. В.И. Вернадского. – Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология. – Т. 24 (65), 2013. – №1-2. – С. 99 – 106.
4. В бюджет США внесены средства на поддержку «стран-жертв» российской агрессии // Русский мир. – 2015. – Февраль. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://worldru.ru/index.php?nma=news&fla=stat&nums=37484>
5. В России открывается первый музей жертв США и НАТО // Полит.ру. – 2014. – Июнь. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://polit.ru/news/2014/04/17/victims/>
6. Гегель Г.Ф.В. Философия права / Г.Ф.В.Гегель; Пер. с нем. Д.А. Керимов, В.С. Нерсисянц. – М., 1990. – 524 с.
7. Геллнер Э. Нации и национализм / Э.Геллнер. – М.: Прогресс, 1991 – 114 с.
8. Гоббс Т. Левиафан или Материя, форма власть государства церковного и гражданского. – М., 2001. – 250 с.
9. Грицак Я.: як надати сенсу нашому безсенсовному становищу. – 2013. – Лютий. – Електронний ресурс: <http://zz.te.ua/yaroslav-hrytsak-yak-nadaty-sensu-nashomu-bezsensovnomu-stanovyshchu/>
10. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли /Л.Н. Гумилев. – М.: Эксмо, 2007. – 750 с.
11. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений ООН от 29.11.1985 // Официальный сайт ООН. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml
12. Довгополова О.А. Другое, Чужое, Отторгаемое как элементы социального пространства: Монография / О.А.Довгополова. – Одесса: СПД Фридман, 2007. – 300 с.
13. Жирар Р. Насилие и священное / Р.Жирар / Пер. с французского С. Дашевского – М., 2000 г. – 400 с.
14. Кант И. К вечному миру / И.Кант // Сочинения в 6 томах. – Т. 6. – М., 1965. – С. 257 – 311.
15. Кант И. Критика практического разума / И.Кант // Сочинения в 6 томах. – Т. 4, Ч. 1. – М., 1965. – С. 331 – 505.
16. Кельзен Г. Чистое учение о праве / Г. Кельзен // К XIII конгрессу Международной ассоциации правовой и социальной философии (Токио, 1987) / Отв. ред.: В.Кудрявцев; Пер.: С.Лезов. – Вып. 1 – М., 1987. – 195 с.
17. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основные принципы синергетического мировоззрения / Е.Н.Князева, С.П.Курдюмов. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.ru/philosophy/osnovnyye-principy-sinergeticheskogo-mirovozreniya/>
18. Кравченко П.А. Вітчизняний культурно-історичний досвід як основа інтеграції України в європейський простір / П.А.Кравченко // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2014. – № 1. – С. 49 – 57.
19. Леві Б.-А. Готель Європа / Б.-А.Леві // Одеський Національний театр Опери та балету, 8 серпня 2014. – 158 с.
20. Ливия – новая жертва боевиков «Исламского государства» // Biznes-portal.com. – 2015. – Февраль. – Электронный ресурс: <http://www.biznes-portal.com/New.aspx?newid=50658>
21. Линц Х., Степан А. Государственность, национализм и демократизация / Х.Линц, А.Степан // Полис, 1997. – № 5. – Режим доступа: http://www.polisportal.ru/index.php?id=120&page_id=51
22. Лиотар Ж.-Фр. Хайдеггер и «евреи» / Ж.-Фр. Лиотар / Пер. с франц. В.Е.Лапицкого. – СПб., 2001. – 187 с.
23. Локк Дж. Два трактата о правлении / Джон Локк. – Т. 3. – М., 1988. – С. 137 – 405.
24. Нестеренко С. Зачем государство воспитывает жертв? / С.Нестеренко // Лига. Блоги. – 2008. – Январь. – Электронный ресурс: <http://blog.liga.net/user/nesterenko/article/1352.aspx>

25. Ницше Ф. Генеалогия морали / Ф.Ницше. – Спб., 2008. – 224 с.
26. Новгородцев П., Муромцев С., Киреев Н. Немецкая историческая школа права / П.Новгородцев, С.Муромцев, Н.Киреев. – Челябинск: Социум, 2010. – 516 с.
27. Нозик Р. Анархия, государство и утопия / Р. Нозик; пер. с англ. Б. Пинскера. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 424 с.
28. Платон. Избранное / Платон / Пер. с древнегр. А.Ф. Лосев. – М.: АСТ, 2006 – 532 с.
29. Ролз Дж. Теория Справедливости / Джон Ролз. – Новосибирск, 1995. – 500 с.
30. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Жан-Жак Руссо. – М., 1998. – 416 с.
31. Савиньи К.Ф. Система современного римского права / К.Ф.Савиньи; пер. с нем. Г. Жигулина; под. ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. – М.: Статут, 2011. – Т. 1. – 510 с.
32. Туляков В.А. Виктимология: Монография / В.А. Туляков. – Киев, 2003. – 148 с.
33. Украина воспринимается миром как глубоко несчастное государство, страна-жертва. – 2011. – Режим доступа: [//censor.net.ua/news/180537/ukraina_vosprinimaetsya_mirom_kak_gluboko_neschastnoe_gosudarstvo_stranajertva](http://censor.net.ua/news/180537/ukraina_vosprinimaetsya_mirom_kak_gluboko_neschastnoe_gosudarstvo_stranajertva)
34. Ученый: история Украины – это история страны-жертвы, а России – страны-победительницы // Guru.ua. – 2009. – Февраль. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://news.guru.ua/news/54954/Uchenyj_istorija_Ukrainy_ehto_istorija_strany_zhertvy_a_Rossii_strany_pobeditelnicy.html
35. Филатов С. Эксперты о новых типах войн на примере Сирии: формы борьбы становятся другими. – 2013. – Май. – Электронный ресурс: <http://serfilatov.livejournal.com/1074753.html>
36. Франкл В. Человек в поисках смысла / В.Франкл. – Москва, Прогресс, 1990 г. – 196 с.
37. Фрейд З. Я и Оно / З.Фрейд. – Тбилиси: Мерани, 1991. – 254 с.
38. Хабермас Ю. Кантова идея вечного мира – из 200-летней исторической перспективы / Ю.Хабермас // Вовлечение другого. Очерки политической теории. – СПб., 2001. – С. 277 – 332.
39. Хабермас Ю. Спор о прошлом и будущем международного права. Переход от национального к постнациональному / Ю.Хабермас // Вопросы философии. – 2004. – № 8. – С. 12 – 18.
40. Харт Г.Л.А. Понятие права / Г.Л.А. Харт. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та. 2007. – 302 с.
41. Хоружий С.С. Диптих безмолвия. Аскетическое учение о человеке в богословском и философском освещении / С.С.Хоружий. – М., 1991. – 137 с.
42. Цибра М.Ф. Свідомість та громадянське суспільство в умовах трансформаційних процесів в Україні / М.Ф.Цибра // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2014. – № 2. – С. 65 – 69.
43. Чекан Н.И. Два подхода к пониманию метафоры: О. Фрейденберг и М. Бахтин / Н.И.Чекан // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2014. – № 6. – Т. 6. – Ч. 2. – С. 175 – 179.
44. Шевцов С.П. Метаморфозы права / С.П. Шевцов. – Одесса: Освіта України. – 448 с.
45. Шмитт К. Понятие политического // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 37 – 67.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к. філос.н., доц. Е.І. Мартинюком
Стаття надійшла до редакції 31.05.2015*

Н.В. Бородіна, Л.В. Пейчева

к. філос.н., доцент кафедри філософії та методології ОНПУ

студентка IV курсу ІБЕІТ ОНПУ

Тел. +38093-644-66-44; email: philosophy@mail.ua

Стаття присвячена виявленню філософського базису незадоволення студентів якістю вищої освіти та аналізу перспектив вдосконалення освіти як реалізації глибинних екзистенційних проблем студентів. Необхідно зосередити процес вдосконалення вищої освіти на наступних екзистенціалах: прагнення свободи (необхідно збільшити вибір предметів), прагнення цілісності (необхідно збільшити «роботу в команді» в студентських групах), схильність ставити запитання (ми повинні підвищити інтерактивність навчання: студентам важливо мати можливість коментувати навчальні матеріали на сайтах і листуватися з викладачами по e-mail). Реалізація екзистенціалів допоможе студенту зрозуміти сенс навчання та отримати освітню мотивацію.

Ключові слова: менеджмент освіти, вдосконалення освіти, філософські засади освіти у ВНЗ, освітня мотивація, екзистенціали.

Стаття посвячена виявленню філософського базису неудовлетворенности студентов качеством высшего образования и анализу перспектив совершенствования образования как реализации глубинных экзистенциальных проблем студентов. Необходимо сосредоточить процесс совершенствования высшего образования на следующих экзистенциалах: стремление к свободе (необходимо увеличить выбор предметов), стремление к целостности (необходимо увеличить «работу в команде» в студенческих группах), склонность задавать вопросы (мы должны повысить интерактивность обучения: студентам важно иметь возможность комментировать учебные материалы на сайтах и переписываться с преподавателями по e-mail). Реализация экзистенциалов поможет студенту понять смысл обучения и повысить образовательную мотивацию.

Ключевые слова: менеджмент образования, совершенствования образования, философские основы образования в ВУЗЕ, образовательная мотивация, экзистенциалы.

The article explores the existential reasons of the student's dissatisfaction by high education quality. We included 300 respondents (72% - 2nd year student, 26% - 1rd year student) and revealed the most important factors of disappointment: the absence of possibility for students to impact on the process selection of courses, insufficient number of motivational activities in HEI to increase interest in learning. The HEI is trying to analyze situation in education with "formal control" which considers that a good teacher is the owner of a lot of scientific papers; we must also check a psychological burnout, the propensity for corruption, stress and especially the ability to make audience. We recommend to use a methodology of the existential to improve the quality of higher education which can implement the principles of the philosophy of Heidegger, Camus and Merleau-Ponty as a criterion for determining the methods of quality control in HEI. This article explains the reason of disappointment in HEI as the violation of basic existential needs: freedom (it is necessary to increase the choice of subjects), integrity (it is necessary to increase the "teamwork" in student groups), the tendency asking (we should improve the interactivity of learning: students should have a chance to comment the educational materials on the sites and correspond with teachers by e-mail).

The main proposition is as follows: the satisfaction of existential students' needs must be subordinated to the idea of comprehension the meaning of learning. A student should understand why he took up this subject: completion of each course must be accompanied by a professional competitions or trainings, or workshops with leading experts who will explain to the students what kind of skills and knowledge will be needed in their future employment.

Keywords: education management, improvement of education, educational motivation, philosophical foundations of education at universities, existentials.

Філософські проблеми освіти, перш за все, розглядаються дослідниками як пошук концептуальних засад розвитку ВНЗ та впровадження Болонської системи. Потрібно звернути увагу на конкретні факти, зібрати матеріал щодо міркувань викладачів та студентів, щоб згодом сформувані та впровадити у навчання ті самі концептуальні засади більш свідомо та ефективно.

Аналіз останніх публікацій свідчить про те, що після прийняття Закону про Вищу Освіту у 2014 році, багато науковців чекають на швидкі зміни на краще. До того ж слід зазначити, що за останні роки вже багато було зроблено для покращення контролю над якістю освіти. Так, В.А.Бугров ще до прийняття у 2014 році Закону про Вищу Освіту та визначення основних положень модернізації якості освіти (зокрема створення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти), зазначив наступні принципи побудови сучасного університету: «Максимальна демократія, але одночасно – цілкова відповідальність за прийняті рішення, прозорість та відкритість у здійсненні управлінської діяльності – це наріжні камені управління освітніми структурами» [2:5]. Цим принципам відповідають

правила сучасної освіти у ВНЗ: «Загальноосвітні норми відомі: замість усних іспитів – іспити письмові, ЗНО як система відбору на навчання, залучення зовнішніх екзаменаторів, опорні бібліотеки з відкритим доступом до полиць і електронними каталогами, бібліотеки як центр університету; акцент на індивідуальній роботі зі студентами та на самостійній роботі студентів, заохочення участі студентів у дослідженнях; інтернаціоналізація освіти з впровадженням програм подвійних дипломів і читанням ряду курсів на іноземних мовах із залученням у тому числі викладачів зі ступенями з інших країн, зрештою, повноцінне оволодіння мовою, принципово важливою для інтеграції з рештою світу, – мовою англійською. Це – конвенціональні правила і загальні зобов'язання для передових університетів в умовах конкуренції. Тому ми повинні відкинути ностальгію за «особливим» статусом, коли нездоровий консерватизм заморожує розвиток і погано позначається на конкурентоспроможності. Ми повинні якомога швидше позбутися того, що було в ті недалекі часи, і зрозуміти, що одним старим брендом ринок праці або вершини науки вже не завоюєш» [2: 5].

Визнаючи в цілому істотні позитивні надбання в модернізації вищої освіти після прийняття нового закону, слід також зазначити, що перспективи модернізації, які наразі досліджуються в категорії «контроль якості освіти», носять дещо формальний характер. Відповідно до Проекту постанови КМУ «Про утворення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти», агентство зосереджується на наступних питаннях: акредитація та ліцензування ВНЗ, освітні стандарти та освітні програми, присудження наукових ступенів та їхню нострифікацію [4]. Тобто Національне агентство контролює освіту у ВНЗ саме як процес *передачі* знань, але більш доцільно було б контролювати процес *отримання* знань, та наскільки студенти задоволені тим, що отримують. Новий Закон про Вищу освіту декларує турботу про інтереси студентів, задля цього поширює повноваження студентського самоврядування.

Серед нових функцій студентського самоврядування особливо можна відмітити наступні: «Органи студентського самоврядування: 1) беруть участь в управлінні вищим навчальним закладом у порядку, встановленому цим Законом та статутом вищого навчального закладу; 2) беруть участь в обговоренні та вирішенні питань удосконалення освітнього процесу, науково-дослідної роботи, призначення стипендій, організації дозвілля, оздоровлення, побуту та харчування; 3) проводять організаційні, просвітницькі, наукові, спортивні, оздоровчі та інші заходи; 4) беруть участь у заходах (процесах) щодо забезпечення якості вищої освіти» [3].

Відрахування студентів, переведення на бюджет, поселення у гуртожиток та зарахування на посаду викладачів відтепер також повинно узгоджуватись з органом студентського самоврядування вищого навчального закладу. Так, формально студентське самоврядування отримало багато можливостей, але чи відповідають вони потребам студентів?

Метою даного дослідження є виявлення екзистенційних потреб студентів та аналізу можливості впровадження освітніх реформ відповідно до цих екзистенціалів.

Впродовж 2013-2014 років нами було проведено анкетування серед студентів ОНПУ, метою якого було з'ясувати, чи задоволені студенти сучасною якістю освіти. У проведеному опитуванні брало участь більш ніж 300 респондентів, переважно студенти молодших курсів (за специфікою навчальних програм спілкування викладачів кафедри філософії зі студентами передбачено саме на I-II курсах). 56 % опитаних задоволені якістю навчання, 24 % – різко незадоволені, 20 відсотків не змогли дати чітку відповідь. Серед причин незадоволення було виявлено:

1. «Безпритульність» студентів у межах сучасних вищих навчальних закладів:

а) студенти не мають змоги залишити десь свої речі, немає сучасних камер схову та навіть не працюють морально застарілі гардеробні; б) студенти не мають змоги брати участь у «декоруванні приміщень». Дизайн інтер'єру будується без урахування бажань та потреб студентів; досить часто деканати вороже ставляться до намагань студентів принести «щось своє» та «оживити» аудиторію. У межах ОНПУ навчальний процес побудований як нескінченний біг між аудиторіями різних корпусів, тому багато студентів висловили бажання закріплення занять у одній аудиторії, яка б стала для них другим «домом». У даному випадку одразу згадується Гайдеггерівське цитування Новаліса «Філософія – це ностальгія, тяга усюди бути вдома» [5: 327]. Інтерактивність у оформленні приміщень, впевненість у надійному захисті своєї приватної власності є невід'ємною складовою побудови сучасного навчання у ВНЗ. Комфорт навчання – це поняття не суто матеріальне. Зрозуміло, що важке фінансове становище України не дає можливості зробити сучасний євроремонт у кожному корпусі ВНЗ. Але для психологічного відчуття комфорту у процесі навчання головним є не тільки зручні столи та стільці у аудиторіях, а впевненість студентів, що їхні потреби хочуть почути, та їхні намагання зробити щось для покращення ВНЗ будуть доброзичливо сприйняті керівництвом.

2. *Відсутність свободи у виборі форм навчання.* Болонська система принесла до України феномен «елективних предметів». Але процедура «елективності» не має досить чіткого законодавчого закріплення, тому, наприклад у ОНПУ, «вибір» здійснюється деканатами, і насправді студенти не мають жодної можливості брати участь у побудові своєї власної програми навчання. Коли ми починаємо говорити про можливість «нового життя» та «нової європейської України», потрібно зауважити, що побудова принципів цього життя починається саме зі студентських лав: коли молода людина осягає, що від неї нічого не залежить, що вибір роблять за неї – вона перетворюється на черговий гвинтик системи масового суспільства.

3. *Недосконала система контролю якості освіти:*

а) непрофесійність викладачів: як ораторів, психологів, організаторів та фахівців у своїй галузі. Важливим кроком у боротьбі з непрофесійністю стало введення рейтингу викладачів, але сучасні методики зіставлення рейтингу викладачів оцінюють тільки їхню наукову роботу (кількість статей) та методичну роботу (кількість підручників etc.), але жоден пункт рейтингу не оцінює співробітника ВНЗ саме як викладача (тобто людину, яка може цікаво та чітко викласти матеріал своєї спеціальності);

б) нерациональність побудови матеріалу для вивчення. Багато предметів студенти визнають «недоцільними» (25% респондентів); в) «нединамічність» навчання, тобто відсталість від сучасних реалій науково-технічного розвитку.

Результатом опитування стало формування списку пропозицій, які надійшли від студентів. Серед них особливо слід відмітити наступні:

1. Включити до навчальних програм студентів першого курсу освітньої кваліфікації «бакалавр» курс лекцій, який поєднував би у собі навчання «Ораторському мистецтву», вміння робити презентації своїх докладів та наукових робіт, а також вивчення «Герменевтики» – тобто вміння сприймати, правильно інтерпретувати, виділяти головне у інформації, що надходить до них з лекцій, підручників та ін. Можливий варіант назви курсу – «Медіація» або «Соціальні комунікації» (communication studies).

2. Змінити принципи оцінки професійності викладачів, додати до рейтингу пункти: студентський рейтинг (на матеріалах анонімного анкетування) та психологічна відповідність посади (на основі тестів з професійного вигорання, схильності до корупції, стресостійкості та інших, проведення яких доручити викладачам кафедри психології, або незалежним центрам контролю якості освіти).

3. Збільшити кількість лабораторних робіт, практики на підприємствах. Частіше запрошувати читати лекції фахівців з тих фірм, які зацікавлені у випускниках саме даного ВНЗ.

4. Проводити більше заходів для зміцнення знань: квести, брейн-рінги та інші.

5. Частіше використовувати мотивуючий фактор конкуренції: наприклад, оприлюднювати студентські рейтинги на сайтах ВНЗ, проводити відкриті лекції викладачів, які посіли перші місця рейтингів. Поширювати практику відрядження у конференції як форми заохочення.

Наприкінці спробуємо визначити філософські засади подальшого дослідження цієї проблеми. Якість вищої освіти – це проблема відповідності навчання інтересам людини. Проведене анкетування дало нам можливість визначити «найактуальніші тенденції» запитів сучасних студентів, але студент завжди – перш за все людина, з незмінним набором «екзистенціалів», основні з яких визначили ще філософи ХХ століття на чолі з Гайдеггером.

Використання «екзистенціалів» як бази для концептуальних засад дослідження у даному разі не намагається заперечити психологічну піраміду потреб за Маслоу (або інших психологів), але нагадує, що ідея «психологічних пірамід» – це дуже спрощений погляд на проблему мотивації людини, тому що у життєвих обставинах ми керуємось більш складними феноменами.

1. Головний екзистенціал людини – це почуття нецілісності. Про це багато писав також іспанський дослідник Х. Ортега-і-Гассет, а першим цю істотну рису людського існування помітив Платон. У діалозі «Бенкет» він наводить гарний міф про те, що колись людина була єдиним цілим, а потім заздрісні Боги розподілили людей на половинки. Та тепер наша судьба – це шукати свою половинку. Саме це, але більш детально, стверджують і екзистенціалісти. Цей екзистенціал є провідним у нашому житті, нас дуже мучить наша «половинність» та недовершеність, але це є також нашим стимулом шукати та розвиватись у цих пошуках, взаємодіючи зі світом.

Як це можна використати у ВНЗ: *людина – соціальна істота, а «потоківне навчання» тільки підкреслює самотність у натовпі. Потрібно більш робити «командних завдань», вчити людину працювати разом з іншими, але не замість інших (феномен «списування»).* Як найкраще таким цілям відповідає проведення квестів [3].

2. «Кінцевість». Саме людина – єдина ж живих істот, яка усвідомлює свою смертність. Буття людині становиться «часовим», тобто він з одного боку усвідомлює короткочасність життя та важливість кожного моменту, а з іншого боку, він розуміє обмежений період свого часу, завжди «забігає наперед», намагаючись перевірити, що буде далі.

Як це можна використати у ВНЗ: *наголошувати на понятті «deadline»: людина має здавати все чітко у певних часових нормах. Для цього доцільно було б ввести електронну систему контролю: так, на сайті дистанційного навчання ОНПУ розроблена система, яка дозволяє здавати контрольні, лабораторні, та навіть екзамен у межах електронного листування, але тільки з певного до певного часу. Якщо ми не впровадимо чіткі часові межі, людина так і не усвідомить свою «кінцевість» та процес перескладань може затягнутись на роки.*

3. «Запитування». Мерло-Понті наголошує, що сутність людини – це насамперед не пошук відповідей, а генерація питань. Чим більше буде відповідей, тим більше людина вигадує питань, тому що це є природне для її існування.

Як це можна використати у ВНЗ: *обов'язкова відкритість сайтів ВНЗ до коментарів, оприлюднення електронних поштових скриньок викладачів та кафедр, поступове впровадження системи т'юторів.*

4. «Бунтівність». Намагання вийти за межі. Людина весь час чимось незадоволена, це природне для неї, та являє собою частинку її сутності. Але незадоволення повинно бути направлено насамперед не проти світу, а проти самого себе: це повинно бути незадоволення своєю ледачістю, своєю самовпевненістю, своїм конформізмом.

Як це можна використати у ВНЗ: *бунтарі та незадоволені – це найкращі двигуни розвитку ВНЗ. Якщо ми зуміємо скерувати їхню енергію на усунення тих недоліків ВНЗ, які їх роздратують більш за все – таким чином ми усунемо і критику і недоліки. За для цього потрібно частіше проводити анкетування студентів, щоб виявити рівень їхнього задоволення/незадоволення та готовності до співпраці по усуненню виявлених недоліків.*

5. «Сенсовість». Людина завжди намагається відшукати у всьому сенс, вона сподівається, що все це не дарма, та є якась вища ціль та мета всього. А. Камю попереджує, що таким чином можна провести все життя у пошуках того самого невідомого потойбічного скритого сенсу. Людині дійсно потрібен сенс, але ніхто, окрім самої людини, не обере цей сенс за неї, тому «сенс життя», також як сенс «вчитись», або заробляти, або заводити родину, або йти на війну, або всі інші сенсові питання – людина вирішує самотійно. Оце і є справжнє усвідомлення власної свободи – коли людина осягне, що вибір тільки його, та відповідальність покладається цілком на нього.

Як це можна використати у ВНЗ: *сенса навчання надає те, що людина бачить своє наступне місце працевлаштування. За для цього ми повинні частіше впроваджувати «конкурси талантів», у журі яких запрошувати представників відомих фірм з цієї спеціальності.*

Висновки. Відповідно до мети дослідження нами було з'ясовано, що в процесі вдосконалення вищої освіти необхідно сприймати навчання не тільки як процес передачі знань, а як один з головних компонентів реалізації екзистенційних потреб студентів. Навчальна мотивація повинна бути скерована саме на отримання компонентів реалізації цих екзистенціалів: прагнення свободи (необхідно збільшити вибір предметів), прагнення цілісності (необхідно збільшити «роботу в команді» в студентських групах), схильність ставити запитання (ми повинні підвищити інтерактивність навчання: студентам важливо мати можливість коментувати навчальні матеріали на сайтах і листуватися з викладачами по e-mail). Реалізація екзистенціалів допоможе студенту зрозуміти сенс навчання та отримати освітню мотивацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барановська О.М. Філософський foot-quest: гра як методика викладання / О.М. Барановська, Н.В. Бородіна, Ю.М. Томашевська // Філософська думка: український науково-теоретичний часопис. – 2010. – № 5. – С. 103 – 110.
2. Бугров В.А. Програма розвитку: ідея університету / В.А. Бугров // Вестник КНУ. – 2-14. – №1(115). – С. 5-7.
3. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://vnz.org.ua/zakonodavstvo/111-zakon-ukrayiny-pro-vyschu-osvitu>
4. Проект постанови КМУ «Про утворення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти» Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://osvita.gov.ua/?p=578>
5. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер / Сост., пер. с нем. и комм. В.В. Бибихина. – М.: Республика, 1993. – 447 с.

Стаття надійшла до редакції 26.05.2015

УДК 008.2

ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА В КОНЦЕПЦИИ ТРАНСГУМАНИЗМА

К.В. Дзюба

студентка группы АЕ-133

Одесский национальный политехнический университет

Тел. +38068-201-42-75; email: notstandart@ukr.net

В данной статье рассмотрены основные понятия и цели трансгуманизма, а также произведен анализ возможных векторов развития общества. Рассмотрение данной проблемы позволит оценить актуальность идей трансгуманизма, ознакомиться перспективами, которые эти идеи раскрывают перед человеком. Будут рассмотрены и альтернативные направления развития социума, в частности – возвращение к идеям консерватизма.

Ключевые слова: трансгуманизм, технологии, развитие, научный прогресс, традиционализм.

У даній статті розглянуті основні поняття і цілі трансгуманізму, а також проведений аналіз можливих векторів розвитку суспільства. Розглянення даної проблеми дозволить оцінити актуальність ідей трансгуманізму, ознайомитися перспективами, які ці ідеї розкривають перед людиною. Будуть розглянуті й альтернативні напрями розвитку соціуму, зокрема – повернення до ідей консерватизму.

Ключові слова: трансгуманізм, технології, розвиток, науковий прогрес, традиціоналізм.

This article describes the basic concepts and goals of transhumanism, and analyzes the possible vectors of society's development. Consideration of this problem allows us to understand the ideas of transhumanism and perspectives that these ideas can give a human. Also other ideas will be considered, in particular, ideas of conservatism and traditionalism.

Key words: transhumanism, technologies, development, scientific progress, traditionalism.

Трансгуманизм как философская концепция громко заявил о себе в середине XX века, когда развитие технического прогресса стало двигаться вперед небывальными темпами. Основной целью этого учения является совершенствование человека и человеческого общества при помощи достижений в различных областях науки. Хотя довольно много внимания уделяется физической составляющей человеческой личности (к примеру, одной из многочисленных целей трансгуманизма является борьба со старением, рассматривается даже достижение человеком бессмертия), трансгуманисты считают необходимым и эволюцию жизненных ценностей человека. Идеи трансгуманизма противоположны идеям традиционалистов, консерваторов, религиозных фанатиков и прочих сторонников застоя, возвращения человека к устаревшим нормам и правилам.

Изучением проблемы трансгуманизма как вектора развития общества занимались следующие выдающиеся ученые: И.Вишев, Ф.М.Есфендиари, Р.Эттингер, Э.Дрекслер. Своими предшественниками современные трансгуманисты считают таких ученых как биолог Дж.Б. Холдейн, физик Д.Бернал, палеонтолог П.Тейяр де Шардена.

Цель работы: описать способы усовершенствования человека в рамках концепции трансгуманизма. Великие философы часто обращались к проблеме совершенствования человеческой природы (к примеру, у Ницше вопрос превращения человека в сверхчеловека является ведущим). Но еще Сократ обратил внимание на бесперспективность подобных попыток в отрыве от решения проблемы смерти, и самому мудрому философу перед лицом смерти придется признать, что «человеческая мудрость стоит немногого или вовсе даже ничего» [3: 95].

Технологии, расширение жизненного пространства, улучшение качества жизни – все это, разумеется, хорошо, но можно ли говорить о сколь-нибудь значительном прогрессе, если всеми этими благами человек может пользоваться не слишком-то долго, а самые гениальные умы беззащитны перед болезнями, старением и, наконец, смертью?

Игорь Вишев, один из известнейших российских трансгуманистов, пишет в одной из своих работ: «Ничто так не обнажает наготу человеческого бессилия и несвободы, как смерть, ее фатальность». И, действительно, ни одна проблема так не тормозила прогресс человечества, как неизбежность смерти. Причина здесь не только в том, что талантливейшие ученые не принесли в мир множество новых идей из-за окончания жизненного пути, хотя эта причина весьма весома. Страх перед смертью, а точнее, перед той неизвестностью, которая простирается за ее пределами, стал причиной развития множества суеверий и средств манипуляции человеческим сознанием.

Бессмертие позволит человечеству отстраниться от этой неизвестности, выбросить ее из собственной жизни. Тогда все идеи, основанные на учении о посмертной жизни, безнадежно утратят всякий вес. И. Вишев достаточно интересно подает свое видение достижения человеком бессмертия, потому будет уместно привести здесь несколько цитат из его трудов:

- «С точки зрения нравственности и гуманности не может быть сомнения в том, что бессмертие и молодость должны стать достоянием каждого человека, ибо только в этом случае могут быть устранены все социальные антагонизмы и угроза реальной смерти» [2: 156].
- «Но поистине бесценен тот союз философии и естествознания, который является условием и залогом прогресса науки, общества и человека. При этом исследования по биологии человека и в области медицины должны вестись не по остаточному принципу, а, напротив, по принципу приоритетности; по остаточному же принципу – все остальное» [2: 158].

Однако, если Вишев видит бессмертие лишь как продление телесного существование человека, то Ник Бостром подходит к проблеме иначе [1]. Одним из вариантов достижения бессмертия он видит в создании сверхинтеллекта – не искусственного интеллекта, являющегося в полной мере продуктом машинным, а перенесенным в «железную коробку» человеческим сознанием. «Некоторые технологии особенно стоит продвигать, поскольку они могут помочь уменьшить широкий круг рисков. Сверхинтеллект – одна из них. Хотя он имеет свои опасности, есть опасности, с которыми мы столкнемся в некоторый момент, несмотря ни на что. Но получение сверхинтеллекта раньше этого момента – желательно, поскольку это поможет уменьшить другие риски. Сверхинтеллект может дать нам советы в стратегии. Сверхинтеллект сделает кривую прогресса для нанотехнологий гораздо круче, сокращая период уязвимости между созданием опасных нанорепликаторов и размещением адекватной защиты. Наоборот, получение нанотехнологий до сверхинтеллекта мало уменьшит риски сверхинтеллекта. Единственное значительное исключение здесь в том случае, если мы думаем, что важно достичь сверхинтеллекта посредством загрузки человека в компьютер, а не искусственного интеллекта» [1].

Можно сказать, что в какой-то мере подход Бострома более перспективен – человеческое тело в любом случае будет стремиться вернуться к изначальному состоянию, и бессмертие превратится в постоянную борьбу со смертью. Электронное же существование должно быть куда проще в реализации, однако здесь возникает другая проблема, ведь практически каждому человеку куда приятнее будет жить в собственном теле, чем в виде электронных импульсов.

Помимо улучшения жизни человека и увеличения его физических возможностей, большое внимание уделяется психологическому, если угодно – духовному совершенствованию человека. Такие рассуждения породили два термина, обозначающие следующие ступеньки развития человека: постчеловек и трансчеловек. Первый термин обозначает совершенно новый виток эволюции, и постчеловек столь же сильно отличается от представителя вида *homo sapiens*, как современный человек от неандертальца. Кто-то представляет постчеловека находящимся в непосредственном взаимодействии с машинами (киборги и т.д.), кто-то – вообще переходу на существование в виде чистого разума. Понятие же трансчеловека, введенное футурологом Ферейдуном М. Эсфендиари, более известным как FM-2030, обозначает существо, которое является человеком в полной мере, однако человеком улучшенным, обладающим куда большими возможностями, чем современные люди. Многие, пожалуй, предпочтут именно форму

трансчеловека, ведь полный уход от своей сущности, который предполагает понятие постчеловека, представляется достаточно пугающим. К слову, FM-2030 выдвигал помимо концепции трансчеловека, описанной в книге «Are you a transhuman?» достаточно много интересных идей. Среди них – трансформирование человеческого генома, возможность вынашивания плода вне тела женщины и многое другое.

В своей тяге к развитию Эсфендиари достаточно смел. В отличие от Бострома, который тщательно взвешивает все плюсы и минусы подобного вектора движения (хоть и склоняется к тому, что плюсов все-таки больше), для FM-2030 гораздо более интересны результаты таких трансформаций. Так, он пишет: «Не стоит бояться мечты и надежды. Ведь именно дерзость мечтателей завела нас так далеко — из мрачных первобытных болот, к тому, где мы сейчас – в шаге от покорения галактик, в шаге от бессмертия» [4].

Конечно, те методы усовершенствования человеческой природы, которые предлагает трансгуманизм, на сегодняшний день являются не более чем теорией. Многие люди не решаются принять активное участие в воплощении идей трансгуманиста в жизнь. Наиболее важной причиной этого является резкий антагонизм с религиозной традицией. В свете усилившегося фундаментализма во многих странах, теория трансгуманиста воспринимается как манифест уничтожения традиционных ценностей, обесценивание опыта предыдущих поколений, поэтому вызывает неприятие большого количества людей. Наиболее показательна в этом плане игра с недовольством традиционалистов в работах исследователя Макса Мора. В качестве противоположности идеального консерватора, приверженца традиций Мор выбирает Люцифера. Он представляет этого библейского антигероя эдаким Прометеем, который принес людям свет знания и поплатился за это. Подобный подход часто встречается в сатанизме, в особенности в учении Ла Вея, однако создается впечатление что Мор сводит здесь свои личные счеты. Ведь цель трансгуманизма – не противопоставлять «хороших» мифических фигур «плохим», а искоренить саму суть мировоззрения, отрицающее всякое развитие.

По нашему мнению, нельзя сказать, что вышеперечисленные методы усовершенствования человека – идеальны и не имеют изъянов. Так, бессмертие, предлагаемое Вишевым, неминуемо приведет к перенаселению (на этот счет он предлагает освоение нового жизненного пространства, но темпы освоения не будут соответствовать той скорости, с которой будет расти количество живущих на Земле людей), а идея создания сверхинтеллекта, предлагаемая Ником Бостром, на наш взгляд, не берет во внимание человеческий фактор, который на практике может сыграть огромную роль. Это не значит, что не нужно пытаться искать возможности совершенствования человека и мира вокруг себя. Напротив, эти поиски должны вестись непрерывно.

В результате проведенного исследования были получены следующие выводы:

1) трансгуманизм – достаточно перспективное философское течение, как ничто иное необходимое современному человеку. Многие страны могут позволить себе развивать технологии до невообразимых высот, что вполне могло бы перевести человека на следующий виток развития. Однако во многих обществах на сегодняшний день можно наблюдать некий регресс, откат к религиозному и мифологическому мировоззрению. Отчасти это может объясняться страхом человечества перед новыми возможностями, однако прятаться за традиции и непогрешимые догмы – поведение ребенка, прячущегося за мамину юбку. И сейчас человеческому обществу пора бы вырасти, иначе все может прийти к тому, что человечество так и останется великовозрастным детиной, не способным к обдуманному решению и ответственности за собственные слова и действия. От этой несамостоятельности и неумения мыслить глобально – не в масштабах семьи, клана или государства, а в масштабах Земли или даже Вселенной, и появляется нежелание вырабатывать соответствующую времени этику. Остается лишь бездумное отсечение всего, что не вписывается в привычную картину мира. Конечно, нельзя перекроить мировоззрение тысяч людей, однако двигать науку вперед в силах каждого, кто считает идеи трансгуманизма верными;

2) препятствовать этому может лишь человеческий фактор: в последнее время во многих странах можно наблюдать возвращение, постепенное или довольно бурное, к традиционализму, религиозному фундаментализму. На мой взгляд, такое «обращение вспять» – прямой путь к деградации, замещение тяги к знаниям и осмыслению мира и своей роли в ней слепым повиновением догмам. Тяга к знаниям, сомнения, новые идеи – все это отсекается псевдоаксиомами, сомневаться в которых преступно, хотя несостоятельность их видно даже мало-мальски образованному человеку, не говоря уже о научной элите. Ярким примером подобных тенденций служит волна исламских революций, прокатившаяся по Ближнему Востоку в последние десятилетия, а также повышенный интерес к религии и традиционным ценностям в некоторых странах Восточной Европы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бостром Н. Угрозы существованию. Анализ сценариев / Ник Бостром [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.proza.ru/2007/04/04-210>
2. Вишев И.В. На пути к практическому бессмертию / Игорь Вишев. – Москва, 2002. – 324 с.
3. Платон. Собрание сочинений в 4 томах / Под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса; Пер. с древнегреч. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та; «Изд-во Олега Абышко», 2006. – 632 с.
4. FM-2030. Are you a transhuman? / FM-2030: Warner Books, Inc., 666 Fifth Avenue, New York, NY 10103 – 1989.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.філос.н., доц. ОНПУ Н.В.Бородіною
Стаття надійшла до редакції 29.05.2015*

А.А. Лысяный

*студент VI курса философского факультета, отделение философии,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +38067-981-65-46; email: andregrand@meta.ua*

Дана стаття присвячена тому, щоб показати суть і кінцеву мету ходу Загальної Історії людства у філософії Френсиса Фукуяма, прояснити мету створення "наукового методу"; показати, що дві іпостасі людського існування – війна і економіка є полем діяльності і "мішенями" науки; обґрунтувати можливість або неможливість відмови від науки; прийти до розуміння необхідного зв'язку між ліберальною економікою і демократією.

Ключові слова: демократія, лібералізм, авторитаризм, легітимність, економічна автаркія.

Данная статья посвящена тому, чтобы показать сущность и конечную цель хода Всеобщей Истории человечества в философии Френсиса Фукуямы, прояснить цель создания "научного метода"; показать, что две ипостаси человеческого существования – война и экономика являются полем деятельности и "мишенями" науки; обосновать возможность или невозможность отказа от науки; прийти к пониманию необходимой связи между либеральной экономикой и демократией.

Ключевые слова: демократия, либерализм, авторитаризм, легитимность, экономическая автаркия.

The given article reveals the essence and ultimate goal of World History of humanity in the philosophy of Yoshihiro Francis Fukuyama; to make clear the purpose of "scientific method" creation; to show that two opposites of the human existence, war and economy, are branches and "targets" of science; to ground possibility or impossibility of refusal of science; to come to understanding of the necessary connection between a liberal economy and democracy.

Key words: democracy, liberalism, authoritarianism, legitimacy, economic autarky.

Актуальна ли поставленная проблема? В XX веке стало ясно, что если промышленность не контролировать, то ее бурный рост может, и, с необходимостью, приведет к экологическому коллапсу. Об этом говорили Форестер и Медоуз из Римского клуба, Фромм и Хайдеггер, – в общем, все великие умы современности были убеждены в неотвратимости надвигающейся беды. В чем же смысл исторического процесса, если он вот так однозначно ведет к катастрофе? Многие полагают, что смысл вообще отсутствует, что история – это стихия, как буря, как волна, как дуновение ветра. Другие полагают, что история имеет целью сделать человека свободным в реализации своего творческого начала. Так в чем же смысл истории, есть ли он и если есть, то какой, а если нет, то не конец ли это истории [6: 42]?

Когда же начали разрабатывать проблему, поставленную на рассмотрение в нашей статье? В античной философии распространенной была точка зрения, гласящая, что общество с развитием цивилизации деградирует. Оно идет от «золотого века» к «серебряному веку» и от него – к «железному». В библейской традиции эта точка зрения проявилась в трактовке Всемирного потопа, как Божьего наказания. Интересно, что в обыденно-практическом сознании подобная позиция, когда прошлое вспоминается в радужных тонах, имеет весьма широкое хождение. В античности появилась и другая трактовка исторического процесса, основы которой заложил Гераклит. Его идея «пульсации» истории как вечного огня, то угасающего, то разгорающегося с новой силой, фактически стала исторически первой из так называемых «теорий круговорота». Авторами теорий круговорота были Аристотель, Д.Вико, Н.Данилевский, О.Шпенглер, П.А.Сорокин, Х.Ортега-и-Гассет, А.Тойнби.

Третью группу представляют теории, рассматривающие историю как поступательное развитие, переход общества от низших к более совершенным формам жизни (Кондорсе, Тюрго, И.Кант, Гегель, К.Маркс). Многие философы начинают философию истории с Аврелия Августина. Он стремился показать единство всемирно-исторического процесса, определив в качестве начала истории явление Христа. Таким образом, история человечества – это «сотворенное» бытие, концом которого является Страшный суд. На протяжении многих веков, включая и век XX, у Августина было немало последователей. Итальянский мыслитель Д.Вико пытался отделить человеческую историю от истории божественной, земную от небесной. Все народы проходят единый путь, включающий три эпохи: божественную, героическую, человеческую, которые соответствуют детству, юности и зрелости человечества [3: 127].

Впервые введенное Вольтером понятие «философия истории», ориентировало на философское осмысление истории как особой предметной реальности, связанной с эволюцией и процессом разумной деятельности человека. Попытку теоретически исследовать историю, исходя из естественной разумной природы человека, предпринял вслед за Вольтером Жан-Жак Руссо – представитель второго поколения французских просветителей. Так изначально стала складываться специфика просветительского подхода к пониманию смысла и направленности человеческой истории. Эта специфика состояла в том, что сущностное содержание смысла истории неизменно сопрягалось с прогрессом человеческого разума и, соответственно, история человечества рассматривалась как движение по ступеням этого процесса.

Жан Антуан Кондорсе рассматривал прогресс в качестве основополагающей тенденции человеческой истории, которая обеспечивает неуклонное движение человечества в сторону истины и счастья. Кондорсе выделил в истории человечества 10 эпох, критерием различения которых служат успехи совершенствования человеческого разума. Согласно Канту, в поисках смысла истории следует исходить не из «начала», а из «конца» истории, из ее предполагаемых результатов, которые природа наметила своей высшей целью.

Кант полагает, что историю человеческого рода можно рассматривать как выполнение тайного плана природы – установления совершенного государственного устройства как «единственного состояния, в котором она может полностью развить все задатки, вложенные ею в человечество. «Сознание духом его свободы» выступает, по Гегелю, в качестве конечной цели всемирной истории. Цель же этой статьи состоит в том, чтобы показать сущность и конечную цель хода Всеобщей Истории человечества в философии Френсиса Фукуямы [6: 53].

В работе «Конец истории и последний человек», Френсис Фукуяма показал, что власть должна состоять не из наилучших членов социальной структуры, а из таких людей, которых народ боится и уважает, из людей, исторически выделенных обстоятельствами в качестве элитной правящей верхушки. В идеале это не должна быть авторитарная власть, а власть легитимная, признанная всем коллективом. Ради выживания сообщества эта власть не должна стремиться владеть душами людей, подчинять волю людей, наоборот, она должна учитывать мнения и интеллигенции и пролетариата, но свои решения она должна согласовать с транснациональными корпорациями, вливаясь в общемировую промышленный «котел». Иначе – провал экономики внутри страны и мощное понижение статуса страны на общемировом фоне. Ведь все народы мира являются составными частями человечества, как единого организма, с помощью которого Бог самореализуется в материальном мире. Естественный ход истории закономерно привел нашу цивилизацию к лозунгу «свобода, равенство и братство». Этот девиз был воплощен кровью Великой Французской революции и представил на рассмотрение либеральную демократию Гегеля и коммунизм Маркса. Второй себя дискредитировал. Пока что актуален первый [5: 269].

Наука не возникла, а была всегда потому, что она не есть какой-то отдельный феномен, а есть методика мышления человека. Человек собирает в памяти опыты, систематизирует их, обобщает, выделяет закономерности и прогнозирует будущее, тем самым, оберегая себя от неожиданностей. Способность человека пользоваться своими мозгами себе на пользу, но в усовершенствованном виде, с помощью фиксации накопленных знаний не только в устных преданиях, но и письменно, и, придуманного Беконизмом метода систематической обработки этих знаний, и является наукой. Можно сказать, что наука – это один из инстинктов врожденных, а не приобретенных, данных человеку Богом для сохранения человеческой популяции. Так что отменить науку невозможно так же, как невозможно отменить способность человека мыслить, слышать, видеть, ощущать вкус, запах, плотность. Чтобы не ударить себя тяжелой палкой по голове, нужно взять ее обеими руками, а не выбрасывать. Тогда ты сможешь спокойно и уверенно сбить яблочко с веточки [8: 56]. И, соответственно, чтобы защитить природу от химических отходов, нужно пользоваться наукой осторожнее, вдумчивее, разумнее. Ведь наука нужна и воинам, и купцам, и земледельцам, поскольку только конфликты и война делают историю, земледелие обеспечивает материальное благополучие, а торговля является двигателем прогресса. Наука – это инструмент Бога для совершенствования человеческой популяции как своего воплощения. Человечество не может отменить науку, ведь это инструмент, с помощью которого оно самосовершенствуется. Благодаря усовершенствованному мышлению, называемому наукой, человек и стал отличаться от животных, стал своими добродетелями походить на Бога. Ведь именно разум вложил Бог при сотворении в человека, чтобы сказать, что сотворил Он человека «по образу и подобию Своему», а наука является просто методикой работы человека со своим разумом.

В Советском Союзе не было у людей ни свободы для творчества, ни денег для нормальной жизни, ни сама экономика не была организована разумно, в согласии с мировой практикой, а была автаркия, – и производство и торговля замкнута на саму себя. Если страна не имеет общей экономики со всем мировым сообществом посредством сотрудничества с транснациональными корпорациями, то она обязательно потерпит фиаско. Так, потерпел поражение Союз и все страны соц. ориентации; из-за подобной же автаркии в упадочном состоянии пребывают страны Латинской Америки. И, наоборот, «на плаву» азиатские страны – Сингапур, Тайвань, Южная Корея, ведь они последовали примеру европейских и североамериканских стран [6: 15].

Но как придти к демократии? Через либеральную экономику. Так было в Испании, Португалии, Греции. Надо же дать среднему классу установить эту самую рыночную экономику! Да, вот тут и поможет авторитаризм с рыночной ориентацией, но потом он должен уступить место демократии. Почему? Потому что демократия является идеальным посредником между верхами и низами; потому что авторитаризм вырождается, не имея оппозиции; потому что появляется «средний класс», которому необходима свобода коммуникации и равенство возможностей, что исключает авторитаризм. Однако, авторитаризм эффективно поднимет экономику, поддерживая только рентабельные производства. С другой стороны, люди хотят не только обогащаться, но и заботиться о слабых и больных, а ведь производство костылей для малоимущих – не рентабельно. Вот! Тут и пригодится демократия, которая учтет все, именно все (!) нужды общества, и поэтому демократия является наиболее адекватной в качестве конечного варианта гуманного социального устройства, лишённого противоречий, как считает автор. Возможно, демократия положит конец войнам и конфликтам. Но, получается, что это – и конец развитию, и историческому процессу? Я думаю о том, может ли иметь место такая ситуация в принципе? Как будто бы еще далеко до совершенства человеческой природе, еще есть необходимость роста в своем развитии? Можно ли согласиться с Френсисом Фукуямой, что демократия – это конец истории? Нам кажется, что будут придуманы еще и другие варианты соц. устройства, которые будут

учреждаться, согласно Гегелевской диалектике, тоже в борьбе противоположностей [1: 68]. Решение этих задач привнесло некоторую новизну в прояснение общей проблематики этой работы.

Новизна заключается в том, как нами разрешается вопрос о том, какие же возможны варианты в будущем, помимо либеральной демократии, если предположить, что либеральная демократия – это еще не конец истории, а всего лишь, завершение очередного этапа в развитии человеческой популяции. Исторический опыт показывает, что после демократии, в Древнегреческих полисах установилась власть римских варваров; после гиперразвитой супердемократии Древнеримских владений пришло владычество франко-германских варваров, завоевавших Рим и, тем самым, подчинивших всю Европу своему диктату. Потом англо-франко-германское варварство, пережив средневековье, плавно перешло в Ренессанс, который благополучно превратился в опять же, – демократию. Что же дальше? Если доверять наглядности данных фактов, то можно предположить, что исторический процесс имеет бесконечное количество подобных «концов истории» и выглядит не как прямая или вектор, а как спираль, имеющая витки одинаковой формы, но все более и более полноценное и насыщенное содержание. В недалеком будущем можно ожидать очередного, но уже осовремененного варварства с несказанно более мощным, нежели сейчас, вооружением, с невиданным уровнем образованности военачальников, а, следовательно, и беспредельными масштабами разрушения. Если предположить, что Фукуяма не прав, а правы мы, то практическое применение и актуальность нашего решения проблемы «конца истории» состоит в том, чтобы попытаться предотвратить предстоящее нашествие «Новых Варваров» или, по крайней мере, готовиться к этому нашествию и учить их варварский язык [6: 23].

В чем можно усматривать перспективу развития проблемы? В настоящее время проблема сущности и конечной цели хода Всеобщей истории человечества приобретает огромное значение. Через освоение многообразных альтернатив такого рода глобальных целей человек социализируется, т. е. приобретает социальное сознание, помогающее ему устроиться в организм своей нации, своего этноса, всего мирового сообщества. Представить себе, что нас может ожидать через тысячу или даже через сто лет становится все труднее. Ведь потоки информации нарастают не в арифметической, а в геометрической прогрессии. Соответственно, растет и количество технологий, а значит, вероятность их реализации. И в такой обстановке рассчитывать на какое-либо планирование, предвидение, предсказание, и даже хорошо научно обоснованное футурологическое прогнозирование становится все сложнее. Ведь даже в 50-ые годы прошлого века фантасты предсказывали нам космические путешествия, а они не реализовались; а вот сложнейшие, относительно дешевые и доступные компьютеры никто не мог представить, а ведь они значительно изменили нашу жизнь и способствовали мощному рывку в научно-исследовательской работе, образовании, в экономике и политике. И если такие ближайшие перспективы футурологи не в состоянии предугадать, то как можно доверять предположениям об экологических катастрофах или о еще более фантастических перспективах утопического характера, типа всеобщего благоденствия и благополучия? Или верить в «постчеловеческие формы существования»? Или в «нанотехнологическую катастрофу»? [3: 79]

Возникновение концепций о конце истории говорит нам о том, что наступило время общественных кризисов, социальных напряжений, которые необходимо решать, пришла пора установить какие-то реальные перспективы развития и снять сегодняшние противоречия. Иначе опять будут конфликты, потрясения, деструктивные явления в социуме. На что же ориентироваться? Естественно на доброе и вечное благо – мир, труд, май. Мир – это перспектива планомерного развития в спокойных условиях; труд, как любая творческая деятельность – обязательное условие самосовершенствования человека, как существа, отличного от животного; май – это настроение праздника, которое необходимо обеспечить людям для их удовлетворения своей жизнью. А конец истории – это вовсе не конец света, это просто – окончание очередного этапа в историческом эволюционном развитии человеческой популяции [6: 36].

Но, конечно, стоит обсуждать не только светлые перспективы, но и мрачные прогнозы. Например, это – биотехнологическая революция. Что это? Это ведь не только взлет нашего могущества в излечении различных болезней или усовершенствовании видов живых существ по нашему усмотрению, а это еще и риск потерять нашу сущность, нашу человеческую «изюминку», данную нам Богом. Ведь эти нанотехнологии могут не только помочь нам в геномной инженерии, но могут также и подменить нас изнутри. Если мы можем встроить дополнительный ген в тыкву и она перестанет портиться, то надо не забывать, что этот ген взят у акулы. А если мы рано или поздно захотим быть физически сильными и быть в состоянии переносить грузы весом в пять раз больше нас самих, то мы можем взять ген и у муравья, но как бы нам не измениться не только на уровне физического тела, но и на уровне своей души. То есть, мы рискуем утратить ту самую «искру Божью», которая составляет содержание нашего Я, нашу сущность. Мы можем даже не заметить этой подмены. Разве это не страшно? Вот так перспектива развития проблемы! [2: 81]

Но все же, человек должен себе представлять, каково его будущее, хотя оно и трудно прогнозируется. Допустим, победила везде европейская манера социального устройства, – это успокоенная, обеспеченная, размеренная и сытая манера, либерально-демократическая. Выдержат ли долго люди эту спокойную жизнь? Нет. Почему? Потому, что в природе человеческой существует тенденция, или тренд психики, или стремление, или тяга к ... беспокойному поиску новых впечатлений. Да и как же может быть иначе? Ведь интеллектуальное развитие человека возможно только благодаря его любопытству, его поиску объяснения увиденному, поиску свежедобытой информации, влечению к приключениям, участию в значимых событиях. А что может быть интересней, чем бунт, революция, кровь, перетрубация, переворот? Только натуральная буря, которая топит корабль и спасенный находит необитаемый остров, а, следовательно, новую, неизведанную жизнь, новые испытания и впечатления. Так выдержит ли молодой буржуа, или мыслящий, ищущий студент, сколько-нибудь долго такую спокойную, обеспеченную, и, главное, предсказуемую жизнь? Нет! Он придумает причину, почему либерализм – плохо, а демократия – примитивно, и будет бороться против демократии, против либерализма. Например, такое рассуждение: «Своя нация – в упадке, в забвении!!! Так что

давайте-ка, скажем: «Долой либерализм!», и выдворим свободных господ гостей с другим цветом кожи в их родную страну!» Или что-нибудь в этом духе, типа: «Меня раздражает не то, что блага демократии распределены неравномерно, а то, что кто-то, не достойный меня, имеет те же права, что и я! Меня раздражает сама парадигма демократии! Я буду бороться с демократией, как ее противник, потому что я достоин быть лидером, а Иванов – не достоин. А демократия почему-то нас уравнивает!» И все-таки будут люди с чем-нибудь бороться! Найдут с чем! Просто такова природа человека. И будут искать, и бороться, и не будут сдаваться до окончания века! Так что, кажется «конец истории» в бесконечном Универсуме и, бесконечном же человеческом бытии, бессмыслица такого же рода, как сказать, что вода текла-текла и, притекла к своему логическому завершению, наконец-то наступил конец ее мокрому состоянию, и она стала сухой [6: 48].

Но что же все-таки ожидает нас в будущем? Или крайность, состоящая в умиротворенности самопоглощенных людей, плавающих в океане безмятежности и покоя, в отсутствии стремлений к высшим идеалам, или наше будущее в новом витке кровавых поединков между нациями в стремлении признания своего превосходства, но уже с беспредельно более могущественным оружием и, может быть, эти новые войны будут иметь уже космические масштабы? О том, что человечество не будет долго терпеть состояние покоя, говорит недавний опыт, – Первая Мировая Война. Ведь все результаты экономико-политико-исторических исследований и попытки анализа не дали однозначных выводов. Так мы и не поняли, что же толкнуло Европу на эти дикие человеческие жертвы, – германский ли милитаризм, дисбаланс ли сил в Европе, глупость и неосторожность ли руководителей, или, может быть, просто скука, одолевшая людей от этой беззаботной и обеспеченной либерально-демократической жизни. И действительно, ведь могла бы Австро-Венгрия «спустить на тормозах» этот конфликт, убийство эрцгерцога, – ведь не обязательно же объявлять войну! Это все равно, что взорвать стену, по которой пробежал караванчик муравьев, чтобы они не распространились на всю квартиру. Но ультиматум был таким резким и неколебимым, что создается впечатление, как будто бы подобной «мелочи» ожидали, как предлога. И тут же такая мощная поддержка Германии с митингами возле резиденции кайзера, хотя немцы не были заинтересованы в конфликте между Австро-Венгрией и Сербией [5: 93].

Да и во всем европейском сообществе произошли подобные вспышки активности гражданского населения: и в Париже, и в Петербурге, и в Лондоне, и в Вене. Что же эта реакция может означать? Может быть то, что люди устали от разобщенности пролетариев с капиталистами, католиков с протестантами, рабочих с крестьянами? Может быть, люди почувствовали, что война их объединит, вернет им равенство и братство? Вернет им утраченное чувство гражданственности? Ведь все эти размежевания и отчуждения неестественны для человеческого сообщества, ведь люди – это не одиночки, а цельный организм, не подлежащий разобщению и какой-то несусветной дихотомии! Естественно, что этот организм вынужден быть периодически подвержен оздоровлению с помощью войн, выступающих в качестве структурирующего фактора, как ни абсурдно это звучит! [4: 127]

Но только ли в скуке дело? Может быть, тяготение к конфликту объясняется еще и гражданским долгом? И долгом не в том смысле, что существует определенный общественный договор, который необходимо соблюдать. Нет, в том смысле, что долг человека – реализовать свою способность сознательно пожертвовать жизнью! То есть жертва не ради долга перед обществом, а ради доказательства способности на такую жертву! Жертва ради доказательства превосходства человека над материальностью мира, над природной предопределенностью; доказательства способности человека творить самому свою судьбу и быть свободным!

Что же получается? Наше будущее – война? Может быть. И Ницше и Аристотель утверждали, что двигателем прогресса являются конфликты. Ницше говорил о том, что будущая нигилистическая Европа будет перевернута «войнами духа», то есть совершенно бессмысленными войнами, утверждающими только сам факт легитимности войны, а Аристотель полагал, что никакой социальный строй никогда не будет удовлетворять людей, потому что не сможет быть идеальным, подходящим для всех. И, поэтому, конфликтов не удастся избежать никогда. Так может быть и нам постулировать возвращение белокурых людей, стремящихся доказать свое превосходство, претендующих на исключительные условия жизни и доводящих общество до войны? О каком «конце истории» тогда мы говорим? Нас ожидают витки спирали, построенные по одинаковой схеме, но наполненные дополнительным содержанием [7: 52].

И, в заключении, нужно сказать, что проблема нами решена в той мере, как мы предполагали не до конца. Но ведь в науке отрицательный результат является тоже результатом. Однако чтобы провести полноценный анализ, можно было бы предложить не только сопоставить наше субъективное мнение с авторитетным мнением Френсиса Фукуямы, а назначить данную проблематику на обсуждение более компетентной публики, нежели ваш покорный слуга. И, в результате более детального дискурса, попытаться сформулировать более обоснованное и более объективное мнение, нежели высказанное в этой работе нашими скромными усилиями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бестужев-Лада И. Альтернативная цивилизация / И. Бестужев-Лада. – М., 1998. – 352 с.
2. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Фрэнсис Фукуяма; Пер. с англ. М.Левина. – М.: ОАО «ЛЮКС», 2004. – 349 с. – (Philosophy)
3. Руднев В. Энциклопедический словарь культуры XX века / В.Руднев. – М., 2001. – 608 с.
4. Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Политиздат, 1991. – 366 с.

5. Тузовский И.Д. Светлое завтра? Антиутопия футурологии и футурология антиутопий / И.Д. Тузовский. – Челябинск, 2009. – 312 с.
6. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Фрэнсис Фукуяма. – М.: АСТ, 2007. – 588 с. – (Philosophy)
7. Цофнас А.Ю. Печаль Фукуямы в пространстве аксиологических координат / А.Ю. Цофнас // Вопросы философии. – 2005. – № 11. – 130 с.
8. Чоран Э.М. Механика утопии / Э.М. Чоран // Сборник работ западных философов XX-XXI веков. Апокалипсис Смысла. – М., Алгоритм 2007. – 230 с.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.філос.н, доц. О.В. Ніколенко
Стаття надійшла до редакції 18.09.2014*

UDC 74.01/09

СУПРЕМАТИЗМ МАЛЕВИЧА КАК ПОСЛЕДНЯЯ СТАДИЯ ИСКУССТВА

А.О. Норенков

*студент VI курса философского факультета, отделение философии,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +38093-985-87-45; email: qwertyuio1234q@mail.ru*

*Статья посвящена анализу супрематизма как явления в современном искусстве. Являясь разновидностью абстракционизма, супрематизм выражается в комбинациях разноцветных плоскостей простейших геометрических очертаний. Сочетание разноцветных и разновеликих геометрических фигур образует пронизанные внутренним движением уравновешенные асимметричные супрематические композиции. Автор говорит о том, что на начальном этапе этот термин, восходящий к латинскому корню *suprem*, означал доминирование, превосходство цвета над всеми остальными свойствами живописи. В беспредметных полотнах краска, по мысли К.С. Малевича, была впервые освобождена от подсобной роли, от служения другим целям, – супрематические картины стали первым шагом «чистого творчества», то есть акта, уравнивавшего творческую силу человека и Природы.*

Ключевые слова: супрематизм, Малевич, квадрат, геометрические фигуры, искусство.

*Статья посвящена аналізу супрематизму як явища у сучасному мистецтві. Будучи різновидом абстракціонізму, супрематизм виражається в комбінаціях різнокольорових площин найпростіших геометричних обрисів. Поєднання різнобарвних та разновеликих геометричних фігур утворює пронизані внутрішнім рухом врівноважені асиметричні супрематичні композиції. Автор говорить про те, що на початковому етапі цей термін, який восходить до латинського кореня *suprem*, означав домінування, перевагу кольору над усіма іншими властивостями живопису. У беспредметних полотнах фарба, на думку К.С. Малевича, була звільнена від підсобної ролі – супрематичні картини стали першим кроком «чистої творчості», тобто актом, який зрівнює творчу силу людини і Природи.*

Ключові слова: супрематизм, Малевич, квадрат, геометричні фігури, мистецтво.

This article analyzes the phenomenon of Suprematism in contemporary art. As a kind of abstraction, Suprematism is expressed in combinations of colored planes of simple geometric shapes. The combination of multi-colored and different-sized geometric shapes forms imbued with internal movement balanced asymmetrical Suprematist compositions. The author says that at the initial stage, this term comes from the Latin root “supreme” which means dominance, superiority over the rest of the color properties of painting. In the non-objective paintings paint, according to K.S. Malevich, was first released from auxiliary roles, from serving other purposes – Suprematist paintings became the first step of “pure art”, that is an act which balances the creative powers of a man and Nature.

Keywords: Suprematism, Malevich, square, geometric shapes, art.

Мир как человеческие различия равен нулю. Сущность различий – мир как беспредметность. Это два положения супрематического зеркала. Двадцатый век в искусстве преподнес миру не мало «-измов», успешных для одних сотворить из себя идола, а для других явиться объектом откровенной ненависти. Но что так захватывает в рассматриваемом нами супрематизме? Каковы его духовные составляющие? Что заставляет нашу душу трепетать перед изображением массивных беспредметных блоков, коль скоро это бы не звучало как оксюморон?

Мир был подарен супрематизму сто лет назад, в 1915 году, когда Малевич представил публике на «Последней кубофутуристической выставке картин «0,10» 39 полотен и брошюру «От кубизма и футуризма к супрематизму». Супрематизм – наивысший, высочайший. Откуда явилась страсть создать/найти сверх-искусство? Одновременно новое, находящееся над- но и простейшее, как основа? Где находится это «искусство»? Это «новый живописный

реализм», «победа дикаря как обезьяны», отказ от изображения оболочек предметов в пользу простейших форм – основы мироздания. Своеобразный точкой отсчёта стал знаменитый «Чёрный квадрат». Это «нуль форм». В вышеуказанной брошюре Малевич говорит, что «преобразился в нуль форм и вышел за нуль к творчеству, т.е. к Супрематизму». Все предыдущие художники лишь приближались к нулю, а задача состояла в том, чтобы выйти за него. Супрематизм чистого ощущения в изобразительном искусстве – Супрематизм [2].

«Квадрат, – говорит он далее, – не подсознательная форма, это творчество интуитивного разума». Квадрат, этот «живой, царственный младенец» – супрематическое ощущение бытия и искусства, чистое Ничто, познанное интуицией [3: 32]. «Интуиция есть новый разум, сознательно творящий формы» по Малевичу [3: 30].

Квадрат, при первом восприятии как квадрат, а далее – Ничто и Бог. Квадрат, при последующих прочтениях как суть. И каждый шаг при приближении к нему уже как подвиг. И каждое приближение как интуитивное познание Абсолюта: ощутить своё ядро, чистое от телесности, осознать своё противоречие миру – Я и мир, Я и Бог, Я и Ничто. Захлестнувшееся в этот «квадрат» Я – самое настоящее, осознанное, имманентное. На подступах к за-пределному. Я, вышедшее за пределы; Я трансцендировавшееся.

Несомненно, сущностью супрематизма есть беспредметность. Малевич разделяет «мир как факт суждения», который явлен как «предметный мир», и «мир как факт вне суждения» как «беспредметный мир». Суждение здесь есть разум, мышление, осознание. Беспредметность же осмысливается интуитивной работой разума. Это та работа, что уже вышла за пределы разумного; работа, находящаяся вне зоны деятельности мышления, приближающееся к нулю, нулю форм, – последняя и наивысшая стадия, беспредметность, «глубинный прорыв к Ничто», первозданное состояние. Нуль форм как основа и конечный результат. Конечный результат, потенциально содержащий в себе возможность быть завершённым и полное без-границье, бес-пределе. Выход в ноль форм и осознание его суть выход за пределы и познание Ничто, которое и есть Бог. В такой абстрактной антиномии мыслится всё.

Потребность в новом искусстве осознали ещё импрессионисты, заявив об освобождении от внешневописного балласта. Малевич как продолжатель и последний шаг этого движения освобождения. Академизм с его навязчивой систематикой не отвечает запросам духа времени. Дух времени требует: выйти за-, уловить то неповторимое, зафиксировать ускользающее, поймать хоть на мгновение «впечатление». Сами того не осознавая, импрессионисты дали свободу искусству, воспрянув над миром которое больше не покинет своей обители, и всё, что нам надо будет делать далее – пытаться уяснить и осознать его в изменчивых извечно формах. Малевич продолжил их путь далее: он позволил искусству прийти самому к себе.

Супрематическое искусство никому не служит, оно само есть для себя, как вещь в себе. В той же брошюре Малевич указывает на путь становления самого супрематизма: кубизм – футуризм – супрематизм. Кубизм и футуризм продолжают традицию, начатую импрессионизмом: они все более освобождаются от формы [3: 27]. Уже кубизм стремится найти выход сформировавшейся творческой воле за пределы: «в самостоятельную жизнь созданных ею форм». Футуризм открыл возможность «новой», современной жизни: скорость; но и он впоследствии также был отброшен теми, кто буквально вчера радостно встречал его. Но футуризм в своей динамике вещей не смог дойти до чистой формы: он не уничтожил предметность [3: 29]. И академический натурализм, и натурализм импрессионистов, сезаннизм, кубизм и т.д. – все они в какой-то мере не что иное, как диалектические методы, которые сами по себе никоим образом не определяют собственной ценности искусства [2]. Разница между беспредметным искусством и прошлым будет только та, что беспредметность последнего стала после того, когда проходящая жизнь ушла в более выгодные поиски экономических условий, а квадрат Супрематизма в частности и беспредметность Искусства вообще появились впереди идущей жизни. Супрематизм позволяет выйти живописным массам за пределы, позволить преобладать форме над содержанием. Через супрематизм воля может тогда проявить свою творческую силу, когда вещь будет аннулированная как средство, живописный олов. Обоснование новых явление возможно только при полной свободе и через критическое и философское обоснование собственной воли. «Супрематизм есть та новая беспредметная система отношений элементов, через которую выражаются ощущения. Супрематический квадрат представляет собою первый элемент, из которого построился Супрематический метод» [2]. Супрематизм есть та новая, беспредметная система отношений элементов, через которую выражаются ощущения. Супрематизм это тот конец и начало, когда ощущения становятся обнаженными, когда Искусство становится как таковое безликое.

Малевич приоткрыл нам глаза на обратную сторону «чувства», «ощущения». Мы отдали его и вновь обрели обратно, но уже в его чистой форме. Философия супрематизма не рассматривает мир, не осязает его, не видит, но только ощущает [2]. Интегрируя опыт «ощущений», всех своих «428 бываний в разных ощущениях», Малевич приходит к супрематизму. Что именно он понимает под «ощущением», он не сказал [4]. «Концентрация» ощущения в сознании означает конкретизацию отражения ощущения через реальное представление. Фактическая ценность какого-либо произведения Искусства заключается в выражении ощущения [4].

На первом этапе супрематизма главными параметрами Малевичу представляются «экономическое начало», энергетика цвета и формы, своеобразный космизм. Отголоски многочисленных естественнонаучных (физических, в частности), экономических, психологических и философских теорий того времени сливаются здесь у Малевича в эклектическую (а сегодня мы сказали бы постмодернистскую, хотя и у главного авангардиста!) теорию искусства. Как художник с тонким живописным чутьем, он ощущает различную энергетическую (реальную энергетическую) любого предмета, цвета, формы и стремится «работать» с ними, организовать их в плоскости холста на основе предельной «экономии». (Эту тенденцию в наше уже время по-своему разовьет минимализм.) [4]. Экономия у Малевича выступает некоей «пятой мерой», позволяющей выйти за границы нашего привычного ощущения, выйти в Космос, преодолевая все силы тяготения. Супрематизм – не моисеизм, не искусство Моисея. Искусство Моисея есть путь, цель которого

довести до «обетованной земли», «поэтому он до сих пор строит целесообразные предметы и железные пути, ибо пешком устало идти выведенное человечество из «Египта». Но человечество устало уже ездить и поездом, сейчас начинает учиться летать и высоко уже поднимается, а «обетованной земли» не видно. Только поэтому Моисей никогда не интересовался Искусством и не интересуется сейчас, ибо прежде всего он хочет найти «обетованную землю» [2]. «Поэтому только он изгоняет абстрактные явления и утверждает конкретные. Поэтому его жизнь не в беспредметном духе, как только в математических вычислениях выгоды. Отсюда Христос не пришёл утверждать целесообразные законы Моисеевы, как только аннулировать их, ибо сказал: «Царство небесное внутри нас». Этим самым сказал, что нет никаких путей к обетованным землям, нет потому и целесообразной железной дороги, никто даже не может указать, что оно там или в другом месте, следовательно, провести дорогу к нему никто не может. Прошли уже тысячелетия в путешествии человека, а «обетованной земли» нет» [2]. Весь исторический опыт показывает, что только Искусство способно было сделать явления, которые остаются абсолютными, постоянными. Отсюда видно, что Искусство занимает наиглавнейшую роль в жизни, но тем не менее не занимает основной исходной точки, с которой возможно было посмотреть на хлеб другими глазами [2].

«И действительно, этот момент восхождения Искусства всё выше и выше в гору становится с каждым шагом жутким и в то же время лёгким, все дальше и дальше уходили предметы, все глубже и глубже в синеве далее скрывались очертания жизни, а путь Искусства всё шёл выше и выше и кончился только там, откуда уже исчезли все контуры вещей, все то, что любили и чем жили, не стало образов, не стало представлений и взамен разверзлась пустыня, в которой затерялось сознание, подсознание и представление о пространстве. Пустыня была насыщена пронизывающими волнами беспредметных ощущений» [2]. В его второй крестьянский период «пустыня небытия», ощущение бездны Ничто выражено с не меньшей силой, чем в «Чёрном» или «Белом» квадратах. Супрематические работы по праву могут считаться иконами, «голыми иконами». Совершенно очевидно, что эти безликие фигуры крестьян ярко отражают «дух супрематизма» [4]. «Безликие» крестьяне основателя супрематизма могут претендовать на именованье супрематической иконой в не меньшей, если не в большей мере, чем «Черный квадрат», если под иконой понимать выражение сущностных (эйдетических) оснований архетипа. Апофатическая (невыразимая) сущность бытия, вызывающая у человека неверующего ужас перед Бездной небытия и ощущение своей ничтожности перед величием Ничто, а у грядущих экзистенциалистов — страх перед бессмысленностью жизни, выражены здесь с предельным лаконизмом и силой. Человеку же духовно и художественно одаренному эти образы (как и геометрический супрематизм) помогают достичь созерцательного состояния или погрузиться в медитацию.» [4].

«Квадрат для Малевича был именно той фигурой, через которую, по его словам, он смог найти способ выражения самых разных чувств: начиная от покоя и заканчивая безудержной динамикой, мистическое и готическое. Квадрат и озаменовал приближение к бес-предметности и без-ликости [1]. «Стремясь оставить в искусстве только его сущность, беспредметное, чисто художественное, он выходит «за их орбиту», и сам мучительно пытается понять, куда. Сведя к минимуму вещьность, телесность, изобразительность (образ) в живописи, Малевич оставляет лишь некий пустой элемент — собственно пустоту (черную или белую) как знак-приглашение к бесконечному углублению в нее — в Нуль, в Ничто; или — в себя [4]. «Квадрат» сначала назывался «Четырёхугольником» [1]. Это была не ошибка Малевича, а попытка воссоздать движение и динамику формы. За «чёрным» квадратом последовали: «белый» как знак чистого действия, красный как сигнал революции. Чёрный: экономия.

Движение супрематизма как наивысшей стадии искусства, этого чистого Ничто и Абсолюта, есть повсеместное стирание различий. Мир как разнообразие различий есть всегда Ничто, ноль, чистота формы: мир как Бог, душа, дух, жизнь, религия, техника, искусство, наука, интеллект, мировоззрение, труд, движение, пространство, время суть [3: 60]. Мир как беспредметность [3: 61]. Находит своё воплощение мысль о пересмотре жизни с точки зрения ощущения Искусства: противопоставление мысли и предметной жизни; целесообразность – бесцельность [4].

К сожалению, современные образцы авангардизма подпитаны модой и веянием коммерции. Свообразным продолжением идей Малевича можно считать даже не его последователей, а, скорее, минималистическое и конструктивистское движение в Европе второй половины XX века. Нынешний прагматизм и утилитаризм были чужды идее супрематизма: «Люди наиутилитарнейшего воззрения всё же видят в Искусстве апофеоз дня, – правда, что в этом апофеозе стоит «Иван Петрович», лик олицетворения жизни, но всё же, при помощи Искусства, лик этот стал апофеозом. Таким образом, чистое Искусство ещё закрыто ликом-маской жизни, и потому не видно той формы жизни, которая могла быть развёрнута с точки зрения Искусства» [1].

В определённом смысле Малевич внёс деструктивный вклад во всё мировое искусство. Более полно всю философию супрематизма Малевич охарактеризовал к 1927 году. Тут ещё идёт речь о супрематизме как о наивысшей стадии Искусства, сущность которого – беспредметность, осмысленная как чистое ощущение и чувствование, вне какого-либо подключения разума. «Искусство, расставшись с миром образов и представлений подошло к пустыне, наполненной «волнами беспредметных ощущений» и попыталось в супрематических знаках запечатлеть ее. Малевич признается, что ему самому стало жутко от открывшейся бездны, но он шагнул в нее, чтобы освободить искусство от тяжести и вывести его на вершину. В этом почти мистико-художественном погружении в «пустыню» всеодействующего и изначального Ничто он ощутил, что сущность не имеет ничего общего с видимыми формами предметного мира — она совершенно беспредметна, безлика, безобразна и может быть выражена только «чистым ощущением» [4].

«Я говорю всем, бросьте любовь, эстетизм, чемоданы мудрости, ибо в новой культуре ваша мудрость смешна и ничтожна». И далее: «Мы, супрематисты, – бросаем вам дорогу. Спешите! Ибо завтра не узнаете нас» [3: 35]

Дело обстоит именно таким образом: он прав.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бодров А. Казимир Малевич: Супрематизм, как высшая и последняя стадия искусства. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://m.diletant.ru/blogs/27019/8118/>
2. Малевич К. Полное собрание сочинений в пяти томах / К.Малевич. – Т. 2, 1998. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.etheroneph.com/gnosis/279-kmalevich-suprematizm.html>
3. Малевич К. Чёрный квадрат / К.Малевич. – СПб.: Издательская группа «Лениздат», «Команда А», 2013. – 288 с.
4. Супрематизм. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://iskysstvoxxvek.narod.ru/supermat.htm>

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.філос.н., доц. О.С.Петриківською
Стаття надійшла до редакції 10.05.2015*

УДК 165.9(567)"08/09"

ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ АЛ-КА'БИ: ПОПЫТКА РЕКОНСТРУКЦИИ

Ф.О. Нофал

*студент III курса философского факультета заочного отделения,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел: +38095-821-76-88; email: faresnofal@mail.ru*

В предлагаемой вниманию читателя работе впервые предпринята попытка реконструкции эпистемологических построений видного деятеля эпохи заката классического мутазилизма, багдадского мутакаллима 'Абу ал-Касима ал-Балхи ал-Ка'би, на основе трактата 'Абу Рашида ан-Нисабури «ал-Маса'ил фи ал-хилаф байн ал-басрийийн ва ал-багдадийийн». Также автором прослеживается связь теории познания философа с аналогичными концепциями его предшественников и преемников, творивших в рамках традиции калама.

Ключевые слова: арабо-мусульманская философия, калам, мутазилизм, ашаризм, ал-Ка'би.

У запропонованій роботі вперше зроблена спроба реконструкції епістемологічних побудов видного діяча епохи занепаду класичного мутазілізму, багдадського мутакаліма 'Абу ал-Касіма ал-Балхі на основі трактату "ал-Маса'іл фі ал-хілаф байн ал-басрійійн ва ал-багдадійійн". Автором простежується зв'язок теорії пізнання філософа з аналогічними концепціями його попередників і наступників, які творили у рамках традиції каламу.

Ключові слова: арабо-мусульманська філософія, калам, мутазілізм, ашарізм, ал-Ка'бі.

In the given article the author has considered the theory of knowledge of 'Abu al-Qasim al-Balkhi on the basis of "Abu Rashid an-Nisaburi"'s tractate "al-Masa'il fi al-khilaf bayn al-basriyyin wa al-bagdadiyyin". The author of this work researches the connection between al-Balkhi's theory and teachings of other mutakallimun.

Keywords: Arabic philosophy, kalam, mu'tazilism, ash'arism, al-Ka'bi.

Как это ни странно, но вокруг фигуры 'Абу ал-Касима 'Абдуллаха б. Ахмада б. Махмуда ал-Балхи ал-Ка'би (273/886-887 – ок. 317/929) сложился парадоксальный дисбаланс: с одной стороны, специалист по истории арабо-мусульманской мысли не может не знать имени этого философа, фактически явившего собой вершину развития классической багдадской школы мутазилизма; вместе с тем, детальных сведений о видном мутакаллиме Багдада и его построениях в доксографических источниках Средневековья практически нет. До недавнего времени, помимо кратких биографических справок Ибн ан-Надима (ум. 438/1047) [10: 219], ал-Хатиба ал-Багдади (ум. 463/1071) [6: 9: 384], Ибн Халликана (ум. 681/1281) [11: 3: 45] и Ибн ал-Муртада (ум. 840/1437) [9: 88-89] в распоряжении исследователя учения ал-Ка'би находились четыре фрагмента из «Макалат ал-исламийийн» ал-Аш'ари (ум. 324/936) [4: 230, 232, 358, 557], глава из труда 'Абдулкахира ал-Багдади (ум. 429/1037) "ал-Фарк байн ал-фирак" [5: 100-101] и разрозненные фрагменты из трактатов 'Абд ал-Джаббара (ум. 415/1025) [1; 2; 3; 15: 297]. Однако ситуация коренным образом изменилась с публикацией М. Зийадой и Р. ас-Саййидом [13] полного текста трактата «ал-Маса'ил фи ал-хилаф байн ал-басрийийн ва ал-багдадийийн» 'Абу Рашида ан-Нисабури (ум. после 415/1025) – последователя багдадской школы, впоследствии, под влиянием 'Абд ал-Джаббара, ставшего видным деятелем басрийского мутазилизма. Неоднократно ссылаясь на утраченные ныне сочинения 'Абу ал-Касима (к примеру, ан-Нисабури более

40 раз приводит обширные выдержки из работы ал-Балхи «*Уйун ал-маса'ил ва ал-джавабат*»), 'Абу Рашид рисует масштабную картину каламических споров X-XI вв., защищая позиции другого известного басрийца, 'Абу Хашима ал-Джубба'и (ум. 321/933). На сегодняшний день «*ал-Маса'ил*» является единственным источником, который может дать обстоятельное описание натурфилософии и гносеологии ал-Ка'би в сравнении с системами его современников. Исследованию же теории познания мыслителя в контексте эпистемологии калама и посвящена настоящая статья.

Рассмотрение вопроса о механизмах познания в каламе начинается с вопроса о природе знания. Согласно универсальному для классической арабской мысли и лексики взгляду, слова «знание» (*'илм*; мн. ч. *'улум*) и «познание» (*ма'риф*; мн. ч. *ма'ариф*) являются синонимами; само же знание определялось мудрецами мутазилизма по-разному. В то время как ан-Наззам (ум. 231/845-846) называл знание «движением души» [14], ал-Джубба'и видел знание в «постулировании (*и'тикад*) вещи такой, какая она есть» [1: 12: 13]. Сам 'Абд ал-Джаббар писал: «Знание – это смысл (*ма'на*), обуславливающий покой души (*сукун ан-нафс*) знающего по отношению к тому, что он употребил» [1: 12: 13]. 'Абд ал-Джаббар признавал справедливость определения ал-Джубба'и, делая соответствие знания объективной реальности критерием его истинности, ибо «душа невежды подчас тоже может упокоиться» [1: 12: 15].

В свою очередь, 'Абу Рашид ан-Нисабури, замыкающий ряд виднейших мыслителей басрийской школы, говорит о «постулировании» как о некой единице информации, которая может быть или не быть знанием. Ведь вправду, рассуждает философ, слепое следование чужому примеру (*таклид*) не является знанием, хотя и «походит на него» (*мин джисн ал-'илм*; букв. «из того же вида, что и знание») [13: 287]. В свете этого становится понятным и другое утверждение 'Абу Рашида о том, что «знание бывает знанием по своей модальности (*ли-вуку'и-хи 'ала ваджх*), а не по своей сущности (*ли-'айни-хи*)» [13: 287]; модусы же, благодаря связи с которыми «постулирование» обращается в «знание», бывают трех видов: умозрение, память об умозрении или действие субъекта, знающего о постулируемом [13: 288]. Исходя из тех же посылок, ан-Нисабури отказывает «постулированию» во влиянии на «покой души» при отсутствии определенной модальности [13: 223].

Ал-Ка'би, напротив, был сторонником мнения о сущностном различии между знанием и другими интеллигибилиями. Установив объективную связь «знания» и «известного» (*ма'лум*), мутакаллимы отказывались признавать «видовую» тождественность всех без исключения мыслей человека. Мы знаем, например, о плешивости Зайда – и эта информация, черпающая свои истоки из реального мира вещей, просто не может не быть знанием; именно потому единичная вещь может быть известна лишь через единичное знание в один момент времени (*вакт*) [13: 333]. Слепое подражание авторитетам, таким образом, может быть определено как знание, если пример авторитетов верен сам по себе [13: 302], а любое знание о каком-либо феномене, пусть даже и о другом знании, подразумевает реальное существование последнего [13: 300, 335]. Здесь 'Абу ал-Касим следует духу и букве строгого багдадского материализма, в полной мере раскрывшегося в учении ал-Хаййата (ум. 311/932-933): по мнению мутакаллимов столицы Халифата, мироздание, зиждущееся на объективных, врожденно присущих ему законах, не может быть иллюзорным, а человек как его часть подчинен его детерминации. Следует заметить, что из этого положения вытекает и логика натурфилософии ал-Балхи, де-факто возводящая выводы из эмпирических наблюдений в ранг своеобразных аксиом (так, 'Абу ал-Касим отрицал возможность существования субстанции, лишенной акциденций [13: 62], равно как и действия, совершенного не по врожденной природе (*таб'*) вещи [13: 130-140]).

Все знания, приобретаемые человеком, по традиции, восходящей к основателю классического мутазилизма 'Абу ал-Хузайлу ал-'Аллафу (ум. 235/849) [8: 98-99], делились мутакаллинами всех школ на две большие группы – знания «необходимые» (*даруриййа*) или «обыденные» (*бадихиййа*) и знания «приобретаемые» (*касбиййа*), «умозрительные» (*назариййа*) или «[обретаемые] по выбору» (*ихтийариййа*). Необходимое знание представляет собой знание, обретение которого не зависит от воли человека и не нуждается в сложном теоретизировании. Таковым, по мнению мутазилитов, являются знания о прекрасном и безобразном, а также простейшие логические аксиоматические умозаключения. 'Абд ал-Джаббар также выделял в необходимом знании знание «вынужденное» (*идтирариййа*) и собственно «необходимое», которое, в свою очередь, заключает в себе сведения о бытии Бога и об элементарных этических нормах, каковые хоть и приобретаются каждым человеком через размышления, но не являются при этом «элитарными» как тонкое умозрительное знание [1: 12: 59; 3: 53]. В свою очередь, знание умозрительное – это дискурсивное знание, приобретение которого зависит от воли и деятельности субъекта. Настоящей эпистемологической классификацией пользовалось подавляющее большинство мыслителей калама, тем не менее, непрерывно споривших о потенциях человеческого разума, а, следовательно, о правомерности отнесения тех или иных знаний к соответствующим видам результатов интеллектуальной деятельности индивида.

Каким же образом связаны знания необходимые и умозрительные? На этот вопрос мутазилиты отвечали по-разному. Очевидно, что для ал-'Аллафа первый тип знания служил базисом, фундаментом (*манша'*) знания дискурсивного; аналогичного мнения придерживался и 'Абд ал-Джаббар [1: 12: 165-166]. Ал-Балхи же говорил о первоосновности знания необходимого для каждого знания приобретенного [13: 313, 346], тем не менее, решительно разводя два этих типа: хоть необходимое знание и является условием возникновения знания умозрительного, получение его никак не может быть связано с рефлексией. И наоборот – дискурсивное знание как таковое не может быть получено посредством эксперимента или простой перцепции. Таким образом, 'Абу ал-Касим разошелся с

басрийцами, допускающими «познание всего, что известно доказательно, через необходимость, и части необходимых знаний – через доказательство» [13: 330]. Интересно, что ал-Ка'би не забывал рассматривать познавательные способности субъекта через призму его физиологии. К примеру, ан-Наззам считал разум атрибутом живой души, в то время как неживое тело оказывалось лишь его орудием (*ала*) [5: 119; 16: 55]. У 'Абу ал-Касима, напротив, именно тело является источником разума (*ал-'акл*): согласно философу, структура (*бунниййа*) сердца «рождает» (*туваллид*) разум, рассеянность (*сахв*) или безумие (*джунун*) [13: 319]; сама структура сердца обусловлена определенным складом (*мазадж*), определяющим степень восприимчивости индивида к разного рода аффектам и знаниям [13: 318]. Более того – спящий человек, так же как и бодрствующий, может постигать любые истины благодаря непрерывной деятельности своего сердца [13: 324]. Следовательно, процесс познания, относительно независимый от воли субъекта, не завершается на протяжении всей его жизни и зависит, прежде всего, от его телесных особенностей.

Отметим еще и тот факт, что 'Абу ал-Касим в вопросе о «физиологии» познания следует абсолютному большинству своих предшественников: сердце считалось «местом постижения» сути вещей ал-'Аллафом, ал-Хусайном ан-Наджжаром [4: 391, 216], 'Абд ал-Джаббаром и другими. Однако, в связи с предыдущим тезисом, закономерно возникает вопрос: каково же, по ал-Ка'би, соотношение воли и детерминации в познавательном процессе? На первый взгляд, ответ очевиден: по своему выбору человек постигает лишь некоторые умозрительные истины (и то не все – например, спящий может познать во время сна сущность соотношения божественной Самости и Ее атрибутов). Тем не менее, это не совсем так, ведь 'Абу ал-Касим замечает, что даже сенсильное познание может быть действием (*фи'л*) индивида в том случае, если его воля (*ирада*) стала причиной готовности чувств, приведшей к перцепции. «[Сознательно] открывая глаз, человек сам приобретает посредством глаза образ и знание», – иллюстрирует свою мысль мутакаллим, принимая соответствующую концепцию основателя багдадской школы мутазилизма Бишра б. ал-Му'тамира (ум.210/825-826) [13: 305].

Ал-Ка'би, как и ан-Наззам, допускал объективную передачу знаний от одного человека к другому, но если последний объяснял это с чисто физической стороны (частички виденного Зайдом при рассказе прикрепляются к глазам 'Амра, тем самым передавая последнему зрительный образ), то схема ал-Балхи до нас, увы, не дошла – формулировка, приводимая ан-Нисабуре, лишь говорит о возможности «творить знание в чужом сердце» [13: 308]. При отсутствии в трактате упоминания об аргументации философа (которая, скорее всего, носила явный материалистический хар-р), упреки, выдвигаемые автором "*ал-Маца'ил*" 'Абу ал-Касиму, выглядят весьма справедливо: ведь абстрактные интеллигибили не могут обладать некоей «устремленностью» (*и'тимад*) в пространстве и материи, а, значит, их перемещение из субстанции в субстанцию невозможно.

Врожденное и неизбежное познание, по мнению философа, не может исчезнуть, оставив сердце человека, и потому субъект либо находится в постоянном процессе познания, либо его сердце занимают «смыслы», противоположные (*дидад*) знанию [13: 317]; таковыми являются сомнение (*шаки*) и рассеянность [13: 338, 341]. Будучи акциденцией, рассеянность зависит от субстанции сердца, от определенных причин [13: 343] – и эта мысль ал-Ка'би близка к учению ал-Джубба'и о рассеянности как о «порче сердца» [13: 341]. «Умозрение (*назар*) рождает знание», – писал о рефлексии 'Абд ал-Джаббар [1: 12: 77], отражая господствующее в среде мутазилитов мнение относительно инструмента познавательного процесса. С точки зрения представителей басрийской школы, сущность умозрения проявляется в аргументации (*истидлал*), в то время как багдадские мутакаллимы определяли его как оперирование определенным числом знаний для *обыденного* (читай: неизбежного, необходимого) получения нового знания. Судя по тексту ан-Нисабуре, ал-Балхи держался первой дефиниции [13: 345]. Ал-Ка'би, также как и его предшественники и современники, постулировал фундаментальную этическую ценность умозрения. Например, мыслитель писал: «Представим два знания: один из них приводит к приближению [к Господу], а другое – нет. Какое же из них лучше?.. Если мы присовокупим к первому знанию умозрение, а ко второму – [цель] приближения [к Богу], то умозрение, присовокупленное к первому знанию, будет лучше, нежели второе, которое приближает [к Творцу]. Причина этого кроется в труде, сопряженном с умозрением» [13: 323]. Иными словами, аксиологически доброе рассуждение ставится 'Абу ал-Касимом выше продукта этого рассуждения, а благое усердие человека – над его прекрасной целью.

Но возможно ли в принципе проверить верность силлогизмов? Отвечая на этот вопрос положительно, разные мыслители предлагали свое решение проблемы верификации результатов умозрения. Так, часть мутазилитов считала сам венец умозрения, знание, главным критерием верности первого, а 'Абу ал-Касим замкнул рефлексию на самой себе, сделав «умозрение показателем истинности другого умозрения» [13: 345-346]. Причина этого кроется в уже описанном выше понимании ал-Ка'би сущности знания: если всякое знание является таковым по своей сущности (а нечто иное по отношению к нему таковым быть не может), то умозрительная цепь, состоящая из звеньев-доказательств, может быть проверена только посредством другой системы-цепи; само *единичное* доказательство определялось философом как «знание о вещи, нахождение (*вуджуд*) ее» [13: 343].

Одной из самых острых проблем, служивших подлинными водоразделами между средневековыми философскими школами Ближнего Востока, являлся вопрос о природе этического знания. Примат разума, провозглашенный мутазилистами, подвел границы человеческого *ratio* к черте божественного, позволив, однако, субъекту взглянуть на мир как на систему объективных процессов; тем самым объективными и не зависящими от Откровения были признаны такие характеристики как «прекрасное» (*хасан*) и «безобразное» (*кабих*), задающие координаты этико-

эстетического поля философии «обособившихся», а после – и матуридитов [1: 6: 26, 59; 12: 221-224]. Ал-Ка‘би, как и другие мутазилиты, обяжал каждого человека к исследованию доброго и злого, мерзкого и благообразного [2: 23-24], равно как и к познанию Бога, к которому можно подойти через разум «как в этой жизни, так и в жизни следующей» [3: 52]. Но какова специфика обретения объективного знания о добре и зле? Как не спутать его с личными, страстными субъективными оценками? Отвечая на этот вопрос, ‘Абу ал-Касим вновь опирается на возможности разума, имеющего свойство прогрессировать или деградировать на протяжении жизни человека. К примеру, мутакаллим писал: «Ребенок оценивает вещь как прекрасную, исходя из иллюзорной преходящей пользы, [извлекаемой из нее]; говорит он и о безобразном из жалости к себе – ведь его разум не достиг необходимой зрелости, чтобы отличать безобразное от прекрасного как совершеннолетний» [13: 326]. Следовательно, только по достижении определенного возраста субъект обретает совершенство разума, а, вместе с ним – совершенную свободу действий. Тем не менее, ал-Балхи не решался полностью отделить знание и познавательный процесс от человеческой самости. Еще говоря о физике движения, философ допускал характеристику оного как «благого» или «безобразного», исходя из его цели, а, точнее – из намерения (*ниййа* или, как у ал-‘Аллафа, *талаб*) действителя [13: 210]. Но если у басрийцев намерение служит неким модусом действия, обуславливающим видовую его принадлежность, то ал-Ка‘би как бы вводит намерение в сущность деяния, тем самым по своей природе становящегося либо добрым, либо злым. Эту же схему ‘Абу ал-Касим переносит и на знание. В частности, он замечает в «‘*Уйун ал-маса’ил*»: «Ежели муж, будучи врагом Пророку... подумает и скажет: «Я исследую его, мир ему, деяния верно, и ежели он окажется прав, то я буду знать, как отвечать ему и остерегаться его... ежели умозрение докажет, что он неправ (и это невозможно!), то я успокоюсь, а лживость его речей будет явно доказана», – и он исследует это, а умозрение приведет его к познанию Бога и Его Пророка, мир ему, – то это умозрение будет грехом, а грех не может быть верой» [13: 315]. Завершая обсуждение эпистемологических построений ал-Балхи, ан-Нисабури упоминает о довольно интересном мнении первого относительно разрыва, который может образоваться в определенном умозрительном процессе. В самом деле, если по своей сущности рефлексия, как и ее продукт, является либо доброй, либо безобразной, то, что влечет за собой ее прекращение, прерывание (*мухла*)? В соответствии со своим пониманием божественной справедливости, ‘Абу ал-Касим размышляет: так как исследование добра является обязанностью (*ваджиб*), то оставление данного исследования должно караться Богом в соответствии с его тяжестью. Логика философа, классическая для исламской правовой мысли (*фикх*), ясна: дееспособный мусульманин (*мукаллаф*) призван именно в этот, конкретный момент времени слушаться повеления Всевышнего, и умышленное нарушение архитектоники деяния в определенный момент влечет за собой особое наказание, не зависящее от возобновления его в будущем. Неслучайно ал-Ка‘би использует аналогию с молитвой (*салат*), нарушение *ракаата* которой делает ее недействительной [13: 347-348].

Подводя итоги настоящего исследования, следует отметить, что гносеология ‘Абу ал-Касима ал-Балхи ал-Ка‘би гармонично вписывается в общую канву его натурфилософского и теологического учения. Причинно-следственные цепи, соединяющие у мутакаллима различные самости и процессы между собой в физическом мире, так же объективно действуют и в сфере познания субъекта – части единого имманентного целого. Позже эту линию своеобразного «эпистемологического объективизма» продолжит ашарит ‘Абу Бакр ал-Бакиллани (ум. 402/1013 г.), развивший его в самый что ни на есть настоящий реализм: по мнению философа, сами чувства представляют собой «осознания (*идракат*), скрытые в материальных телах» [7: 37]. Вместе с тем, предпринятая нами попытка реконструкции философских взглядов знаменитого багдадского мутакаллима проливает свет на гносеологическое учение багдадской школы мутазилизма в целом, которое, в лице ал-Ка‘би, приобрело историческую завершенность и рациональную системность, знаменуя собою зенит деятельности «обособившихся» в классический период развития арабо-мусульманской мысли.

ЛИТЕРАТУРА

1. ‘Абд ал-Джаббар, ал-Хамадани. Ал-Мугни фи абваб ат-тавхид ва ал-‘адл/ ‘Абд ал-Джаббар, ал-Хамадани. – В 20-и тт. – Бейрут, 2012. – 4000 с.
2. ‘Абд ал-Джаббар, ал-Хамадани. Ал-Мухит би-т-таклиф/ ‘Абд ал-Джаббар, ал-Хамадани. – Каир, 1965. – 450 с.
3. ‘Абд ал-Джаббар, ал-Хамадани. Шарх ал-‘усул ал-хамса/ ‘Абд ал-Джаббар, ал-Хамадани. – Каир, 1996. – 830 с.
4. Ал-Аш‘ари, ‘Абу ал-Хасан. Макалат ал-исламийин ва ихтилаф ал-мусаллин/ ал-Аш‘ари, ‘Абу ал-Хасан. – Висбаден, 1980. – 728 с.
5. Ал-Багдади, ‘Абдулкахир. Ал-Фарк байн ал-фирак/ ал-Багдади, ‘Абдулкахир. – Бейрут, 1982. – 376 с.
6. Ал-Багдади, ал-Хатиб. Та’рих Багдад/ ал-Багдади, ал-Хатиб. – В 21-м тт. – Бейрут, 1997. – 9848 с.
7. Ал-Бакиллани, ‘Абу Бакр. Китаб ат-Тамхид/ ал-Бакиллани, ‘Абу Бакр. – Бейрут, 1957. – 470 с.
8. Ал-Гураби, ‘А. ‘Абу ал-Хузайл ал-‘Аллаф/ ал-Гураби, ‘А. – Каир, 1949. – 154 с.
9. Ибн ал-Муратада, Ахмад. Табакат ал-му‘тазила/ Ибн ал-Муратада, Ахмад. – Бейрут, 1961. – 209 с.
10. Ибн ан-Надим, Ахмад. Ал-Фихрист/ Ибн ан-Надим, Ахмад. – Тегеран, 1971. – 431 с.
11. Ибн Халликан, Шамс ад-Дин. Вафиййат ал-а‘йан/ Ибн Халликан, Шамс ад-Дин. – В 8-и тт. – Бейрут, 1972. – 3972 с.

12. Ал-Матуриди, 'Абу Мансур. Китаб ат-тавхид/ ал-Матуриди, 'Абу Мансур. – Александрия, 2010. – 300 с.
13. Ан-Нисабури, 'Абу Рашид. Ал-Маса'ил фи ал-хилаф байн ал-басрийийн ва ал-багдадийийн/ ан-Нисабури, 'Абу Рашид. – Триполи, 1979. – 420 с.
14. Нофал Ф.О. Гносеология ан-Наззема в контексте му'тазилитской и общекаламской теории познания / Ф.О.Нофал // Філософські дослідження, 19. – Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2013. – С.32-39.
15. Фадл ал-и'тизал ва табакат ал-му'тазила. Та'лиф ал-Балхи ва 'Абд ал-Джаббар ва ал-Джушшами / ал-Ка'би, 'Абу ал-Касим, 'Абд ал-Джаббар ал-Хамадани, ал-Джушшами, ал-Хаким. – Тунис, б.г. – 450 с.
16. Аш-Шахрастани, 'Абу ал-Фатх. Китаб ал-милал ва ан-нихал/ аш-Шахрастани, 'Абу ал-Фатх. – В 2-х тт. – Бейрут, 1993. – 734 с.

*Рекомендовано до друку д.філос.н., проф. каф-ри всесвітньої філософії та естетики Східноукраїнського національного університету імені Даля В.М. Шелюто
Стаття надійшла до редакції 02.12.2014*

УДК 329.285

ИДЕИ АНАРХИЗМА И СОВРЕМЕННЫЙ МИР

А.Н. Павлюченко

*студент IV курса философского факультета,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +38093-488-94-95; email: volkmar00@yandex.ua*

Статья посвящена рассмотрению роста причин для актуализации идей анархизма (т.н. анархического поворота), а также описанию его современной формы, получившей название постанархизм. Для написания статьи автором были проанализированы работы современных философов постанархистов, таких как М. Онфре, С. Кричли, Д. Грэбер, Боб Блек, С. Ньюман. В ходе исследования автор приходит к выводу, что теория анархизма постоянно развивается и обновляется согласно времени, с целью найти решения острых социальных, политических и экономических проблем. Автор выражает надежду, что инициированный постанархизмом диалог со временем может послужить инструментом для преодоления либо предупреждения социального кризиса.

Ключевые слова: постанархизм, постструктурализм, кризис, социальные изменения, второе дыхание.

Статья посвящена розгляду росту причин для актуалізації ідей анархізму (т.зв. анархічного повороту), а також опису його сучасної форми, що отримала назву постанархізм. Для написання статті автором були проаналізовані роботи сучасних філософів постанархістів, таких як М. Онфре, С. Крічлі, Д. Гребер, Боб Блек, С. Ньюман та інших. В ході дослідження автор приходиться до висновку, що теорія анархізму постійно розвивається та оновлюється з метою знайти вирішення гострих соціальних, політичних та економічних проблем. Автор висловлює надію, що ініційований постанархізмом діалог з часом може послужити інструментом для подолання або попередження соціальної кризи.

Ключові слова: постанархізм, постструктурализм, криза, соціальні зміни, друге дихання.

The article is devoted to the reasons for updating the ideas of anarchism (the so-called anarchist rotation), as well as a description of its modern form, dubbed post-anarchism. In the course of writing this article, the author has analyzed the works of such contemporary post-anarchist philosophers as: M. Onfray, S. Critchley, D. Graeber, Bob Black, C. Newman and others. In the study, the author concludes that the theory of anarchism is constantly evolving and is being updated with the times in order to find solutions to solve bitter social, political and economic problems. The author expresses hope that the dialogue initiated by post-anarchism may eventually serve as a tool to overcome or prevent a social crisis.

Keywords: post-anarchism, post-structuralism, crisis, social change, a second wind.

Анархизм как философское и политическое движение, отрицающее государство, огосударствление социума и ставящее своей целью разрушение этатизма, является продуктом XIX века. В последующее столетие сложилось солидная критическая традиция, определившая основную идею анархизма как утопию, а само движение как курьез и безумие. Парадокс нашей эпохи заключается в том, что анархизм становится актуальным.

Сегодня мы наблюдаем рост популярности «новых левых» движений, в авангарде которых лежат идеи анархизма. «Именно анархистские идеи – во всяком случае, ассоциирующиеся с анархизмом или декларируемые каким-то группами анархистов, – лежат в основе политических движений последних двадцати лет, таких как альтерглобализм и, позднее, Окупай Уолл-стрит» [4]. В западных университетах философы-анархисты активно полемизируют с марксистами, обнаруживая нереализованный потенциал анархической традиции. Анархизм перестал быть уделом маргиналов; и на научных конференциях, посвященных идеям анархизма, ставят вопрос о необходимости переоценки

и преодоления сложившегося и устоявшегося чисто отрицательного отношения к анархизму как символу разрушения, ниспровержения всех основ и авторитетов.

Для анализа анархизма, современные исследователи пользуются инструментарием постмодернистских и постструктуралистских теорий Мишеля Фуко, Жака Дерриды, Жюль Делёза и Феликса Гваттари, Жака Лакана, Джулиэт Батлер и Жана-Франсуа Лиотара. Работы радикальной постструктуралистской мысли считаются важными для актуализации анархистской теории в XXI веке и в них находят «анархистские элементы». Заметим, что намечился переход от однобокого пристального интереса к практике анархизма или биографиям его основателей к эволюции «анархистской философии» [9]. В настоящий момент философское исследование анархизма в основном проводится на Западе такими философами как Саймон Кричли, Тодд Мзем, Боб Блэк, Сол Ньюмен, Джейсон Адамс, Хаким Бей, Мишель Онфре и Дэвид Грэбер. Среди украинских философов в этой связи следует назвать работу С. Пролеева «Метафизика власти» [10], а также монографию «Філософська антропологія в контексті сучасної епохи» [3].

Актуальность анархизма связана с изменениями социального мира. «Развитие мировой капиталистической системы стало все более обнаруживать историческую конечность государства как политической формы. Не упоминая об идеях анархизма, социальные философы стали говорить о кризисе национального государства. Прежде всего, в качестве силы, «унижающей» государственность, выступила глобализация. Появились международные контуры управления, присваивающие часть полномочий правительств. Появились глобальные силы, способные оказывать важнейшее влияние на социальные процессы помимо государства» [14].

Пожалуй, самая актуальная проблема современного мира заключается в сочетании громадного материального и технического прогресса с исключительной поляризацией населения планеты. Для больших масс людей такая поляризация означает возрастание их бессилия и незащищенности, препятствует практическому воплощению того, что новый индивидуализм провозглашает в теории и обещает, но не может обеспечить подлинной и радикальной свободы самоопределения и самоутверждения. При этом поляризуются не только доходы и богатство, продолжительность и условия жизни, но и, возможно, в наибольшей степени – право на индивидуальность [1: 119].

Востребованность анархизма сегодня во многом связана даже не с кризисом политической системы, а с социально-психологическим кризисом, выражающимся в ценностной дезориентации, чувстве бессилия и отчуждения [7]. Социальность ныне надо строить с нуля, с ничтожных малых групп друзей («аффинити-групп») и с субкультур. Тот анархизм, который формируется сегодня, можно назвать постанархизмом. Термин «постанархизм» был предложен Солом Ньюменом в его книге «От Бакунина до Лакана». Идея постанархизма заключалась в развитии теоретического анархизма за счет синтеза классической анархистской теории и постструктурализма. Постанархизм не представляет собой единого направления, он отвергает идею, что это должен быть последовательный набор доктрин и верований. Кроме того, он кардинально отличается от «классики». Постанархизм – это отказ от любых догм, даже анархических, во имя свободы мышления без идеологических препятствий. В нем отсутствует вера в революцию, которая раз и навсегда решит все проблемы и будет гарантом уничтожения зла во всех его формах. В постанархизме утверждается позитивная анархия. Это означает, что анархисты больше не ограничены критикой, ненавистью к чему-либо, рессентиментом и т.д., а стремятся к тому, что открывает новые перспективы, создаёт что-то новое, показывает путь к выходу из кризисов (психологических и экономических), делает попытки поиска новых возможностей и способов существования. Наконец, постанархизм рассматривает теорию соответственно к практике и наоборот. Он не подгоняет реальное, под определенную доктрину, но действует, воплощает на месте, пытается реализовать свой анархический идеал, потом адаптирует, уточняет содержание доктрины в связи с отпором, какой оказывает мир его идеям и мыслям. М. Онфре поясняет, что постанархизм упраздняет царство концепта и утверждает время номинализма в политике. Это отказ ставить идею выше реальности. Номиналист действует соответственно к конкретной ситуации, отдавая предпочтение реальности, а не догматизму [9].

Отказ от упразднения государства революционным путем «во что бы то ни стало» ведет к разработке новых видов практик сопротивления существующему порядку. В творчестве анархиста Боба Блэка есть две темы первостепенной важности для современной анархистской контркультуры: тема антиработы и тема маргинального сообщества. «Единственный способ отменить государство – это изменить образ жизни, в котором оно является составной частью. Образ жизни (если это можно назвать жизнью), нацеленный на работу и включающий в себя бюрократию, морализм, систему школ, деньги и многое другое» [12]. Социальная база постанархизма – это различные движения, студенчество, профсоюзы, сетевые структуры, субкультурные объединения и экологическое движение.

Теория анархизма вращается вокруг пяти базовых принципов: равенство (по отношению к власти, доступ к власти), демократия, свобода, взаимопомощь, разнообразие. Важным принципом анархизма является акцент на индивидуальности, индивидуализм. Анархистским социальным идеалом является «кооперативная утопия», в которой нет централизованных правительств и крупных корпораций, а общественная жизнь основана на индивидуализме, добровольных союзах, федерализме, самоуправляемых и автономных коллективах.

Наша эпоха становится эпохой деконструкции, размывания структур и разрушения иерархий. Разрушение традиционных структур приводит к созданию новых, освоение которых дает анархизму «второе дыхание». Постанархизм уже нельзя назвать идеей самого радикального освобождения, как это было с классическим анархизмом. Новым в анархизме является утверждение об уничтожении государства в отдаленной перспективе. В принципе, он входит в резонанс с ходом общественного развития. Ведь цель социально-политической теории анархизма – образование общества с индивидами, равными друг другу и свободно сотрудничающими между собой. Исследователи пришли к выводу, что Запад и человечество «естественным образом», сами по себе продвигаются к обществу, похожему на анархистское. Иерархии ослабевают и распространяются элементы самоорганизации. Новые технологии

коммуникации создают новые экстерриториальные общности, формы «нетерриториальной совместности», которые ослабляют иерархическое государство как территориальную совместность.

Развитие сетевых структур и самоуправление в них, их нестабильность и изменчивость сегодня воспринимается как позитивная тенденция. Она может быть истолкована как одна из возможностей избавить индивида от поработавшей власти структуры, не лишая общество той конструктивной роли, которую в ее жизни играет организация. Для анархизма это ориентация на децентрализацию и деиерархизацию. Социальная база и поддержка анархистских идей расширяется, во многом, благодаря современным коммуникативным технологиям.

Постанархистская критика современных практик и участие в их преодолении формирует убеждение, что государство не равно обществу. Государство – исторически преходящая форма, которая исторически «умалывается» за счет самоуправления, за счет вовлечения людей в управление через механизмы демократии, а также за счет передачи функций государства общественным структурам. Здесь проявляется сама суть анархизма – учения, важнейший посыл которого заключается в том, что нормы, регулирующие жизнь людей, должны устанавливаться не централизованной властью — пусть даже и на основании демократических процедур, а самим гражданином, или небольшой самоуправляемой общиной. Одно из самых современных обоснований того, как это возможно, приводит известный анархист Д.Гребэр в книге «Фрагменты анархистской антропологии». Гребэр составил «практическое руководство идеалиста по будущему краху системы», где отвечает на вопрос: «Как могла бы выглядеть революция с точки зрения здравого смысла?» [5: 121]. Гребэр предлагает поставить под сомнение ряд установок господствующего здравого смысла (природа денег и долга, понятие труда), чтобы «построить жизнеспособное свободное общество» [5: 121].

В своих интервью Мишель Онфре делится опытом создания народного университета, где все желающие могут получать образование и в котором преподаватели работают бесплатно. Постанархистские практики альтернативных практик жизни и формирования «полюса сопротивления» вполне соответствуют ориентации на нематериальные ценности, проявляющейся в развитых индустриальных обществах [8]. Свобода, самоорганизация, социальная справедливость, взаимопомощь – вот на чём стоит современный анархизм. Бесконечная погоня за прибылью и улучшение своего экономического положения сменяется стремлением к нематериалистическим ценностям.

Пост-анархизм перенимает некоторые положения постструктурализма: 1) децентрализация субъекта и его дискурсивное производство; 2) «денатурализация» тела и сексуальности; 3) отказ от гипотезы об угнетении; 4) генеалогия власти по Фуко: власть считается продуктивной, места «вне-власти» не существует; 5) деконструкция двойного порядка западных, просвещенческих систем мысли (например, природа / культура, дух / материя, мужское / женское, общественное / частное и т.д.); 6) деконструкция понятия «пол» феминистским постструктурализмом.

Пост-анархизм можно рассматривать, следовательно, как серии политико-этических стратегий против владычества, без эссенциалистских гарантий и манихейских структур, определяющих и ограничивающих классический анархизм. Он принимает изменчивость ценностей и идентичностей, включая и свои собственные, и скорее соглашается, чем отрицает волю к власти. Это был бы, иными словами, анархизм без *ressentiment* [8].

Анархизм стремится пробудить в человеке человека – личное, бунтарское, чувство собственного достоинства, взаимопомощи, солидарности, творчества. В нем всегда была тесно связана социальная и экзистенциальная проблематика. И этим анархизм всегда привлекал людей. Но если в классическом анархизме уделялось мало внимания разработке теоретических вопросов освобождения, а сам он был построен на негативной теории свободы, то в postanархизме большое внимание уделяется теории, особенно понятиям личность и самореализация.

Врагом номер один современного анархизма является атомизация населения промышленно развитых стран, неспособность или нежелание людей вести совместную деятельность, самоорганизовываться и т.п. Поэтому важнейшим теоретическим и практическим вопросом postanархизма становится «восстановление общества». Проблематизация повседневности и обучение кооперативным, анти-иерархическим формам общественной, политической и экономической организации входит в круг задач анархистской философии. Акценты смещены с практической общественно-политической деятельности на этику. Современный философ-анархист часто использует высказывания представителей «философии жизни» и экзистенциализма, пользуется ресурсом постструктурализма.

Противоречие между индивидуализмом и коммунизмом (одновременный акцент в анархистской мысли и на индивидуума, и на общину или иной самоуправляемый коллектив) остается неразрешимым противоречием, апорией анархизма. Причем в нашу эпоху проблемность идеи общинности стала более заметной. Раньше и индивидуум, и община противопоставлялись масштабным иерархическим аппаратам индустриальной эпохи. Остается открытым вопрос, будут ли созданы в рамках развития сетевого общества варианты преодоления указанных противоречий. В любом случае, сетевые сообщества должны быть изучены более подробно.

Ещё одной важной причиной, по которой следует уделить больше внимания изучению анархизма и знакомить людей с современными его формами, заключается в том, что анархизм часто идёт рядом с нигилизмом и происходит то, о чём 100 лет назад говорил Боровой: «Слепые последователи не поняли учителя (речь идёт о Бакуanine) и исказили смысл его учения. Они проглядели то, что стоит за планомерным отрицанием, то великое и созидательное, извратили формулу «Дух разрушающий, есть дух созидательный», упустили ключевой момент созидания, усвоив лишь идеализацию террора» [2]. Сегодня, к сожалению, несмотря на то, что теория анархизма обновилась в соответствии со временем, показала бессмысленность применения насилия и отказалась от него, многие анархисты, будучи знакомы лишь с работами «классического периода», продолжают высказывать свою гражданскую позицию с помощью коктейля «молотова» и камней, брошенных в полицию, тем самым, формируя негативный образ анархизма и отталкивая людей от его изучения и, что самое важное, несут опасность для жизни и здоровья людей, что является недопустимым.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; Пер. с англ. В.Иноземцева. – М.: Логос, 2002. – С. 234.
2. Боровой А.А. Анархизм / А.А. Боровой. – Москва: ЛИБРОКОМ, 2009. – 538 с.
3. Булатов М.О., Загороднюк В.П., Малеев К.С., Солонько Л.А. / М.О. Булатов, В.П. Загороднюк, К.С. Малеев, Л.А. Солонько / Філософська антропологія в контексті сучасної епохи. – К.: «Стилос», 2001. – 245 с.
4. Вера неверующих: Саймон Кричли о всплеске интереса к политической теологии. – Режим доступа: [//poslezavtra.be/interview/2013/07/26/vera-neveruyuschih-saymon-krichli-o-vspleske-interesa-k-politicheskoy-teologii.html](http://poslezavtra.be/interview/2013/07/26/vera-neveruyuschih-saymon-krichli-o-vspleske-interesa-k-politicheskoy-teologii.html)
5. Грэбер Д. Фрагменты анархистской антропологии / Д. Грэбер. – Москва, 2014. – 172 с.
6. Зарицкая Н.Альтернативные стили жизни в украинском обществе (на материалах кейс-стадии в городе Киев) / Н.Зарицкая // Лабиринт. – 2012. – № 2. – С. 78 – 86.
7. Литинская Д.Г. Экзистенциальный эскапизм как социокультурный феномен современного общества / Д.Г.Литинская // Автореферат на соискание ученой степени кандидата философских наук. – М., 2012. – 26 с.
8. Ньюман С. Анархизм и политика ressentiment. – Режим доступа: [//www.chaos.info/chaos/anarchonietzsche.html](http://www.chaos.info/chaos/anarchonietzsche.html)
9. Онфре М. Постанархизм, розтлумачений моїй бабусі / М.Онфре. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.chaos.info/chaos/anarchonietzsche.html>
10. Пролеев С. Метафізика влади / С. Пролеев. – К.: Наукова думка, 2005. – 324 с.
11. Смирнов И.П. Человек человеку – философ / И.П. Смирнов. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1999. – 369 с.
12. Тудаев О. Слово о пост-анархизме. – Режим доступа: http://samlib.ru/o/olladij_t/postanarchism.shtml
13. Философия власти / К.Гаджиев, В.Ильин, А.Панарин, А.Рябов; Под ред. В.В. Ильина. – М., 1993. – 271 с.
14. Фрумкин К.Г. Актуальность анархизма. Новый мир. – Режим доступа: <http://lektii.net/2-46251.html>

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.філос.н., доц. О.С. Петриківською
Стаття надійшла до редакції 20.05.2015*

УДК 1/14:65.0

ФИЛОСОФСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ МЕНЕДЖМЕНТА

В.В. Солодских

*студентка IV курса философского факультета,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +38098-512-95-35; email: vlada0707@mail.ru*

В данной статье анализируется понятие «менеджмент» с философской точки зрения. Для этого автор рассмотрела подходы к определению понятия «менеджмент»; определила само понятие «менеджмент» и выявила, какие он включает в себя компоненты; раскрыла сущность каждой из составляющих управления; сделала вывод, какую же роль играет менеджмент в повседневной жизни.

Ключевые слова: менеджмент, управление, цель, решение, целеполагание, деятельность, способ, организация, достижение, категория.

У даній статті аналізується поняття «менеджмент» з філософської точки зору. Для цього авторка розглянула підходи до визначення поняття «менеджмент»; визначила саме поняття «менеджмент»; виявила, які він включає компоненти; розкрила сутність кожної зі складових управління; зробила висновок, яку ж роль відіграє менеджмент у повсякденному житті.

Ключові слова: менеджмент, управління, мета, рішення, цілепокладання, діяльність, спосіб, організація, досягнення, категорія.

This article examines the concept of "management" from a philosophical point of view. The author has revealed some approaches to the definition of "management" as well as defined the very concept of "management" and revealed what components it includes, has discovered the essence of each of the control components, and has concluded what role management plays in everyday life.

Keywords: management, control, purpose, decision, tselepolahanye, Activities, process, organization, Achieving, category

Данная статья стремится доказать, что менеджмент, прежде всего, является философской категорией. Исследованием понятия «менеджмента» как управления занимались многие ученые экономисты, а вот рассмотрение менеджмента как философского понятия еще требует внимания. В то же время существует большое количество подходов, школ и направлений в менеджменте, которые имеют различные трактовки управленческой деятельности. Менеджментом принято называть своего рода деятельность, которая связана с управлением.

Возникновение менеджмента напрямую связано с возникновением человека, и, следовательно, с проявлениями человеческой деятельности. Существует много трактовок понятия «менеджмент». Их необходимо рассмотреть. Очень часто данное понятие заменяется на «управление». Что же такое управление? В чем состоит смысл управленческой деятельности? В каких жизненных ситуациях мы сталкиваемся с управлением, как с формой деятельности. Является ли управление наукой, можно ли управлению научиться, или это врожденные качества характера человека?

Различий в определении понятия «менеджмент» огромное множество. Но все они подразумевают, что в него включены цели, условия, средства, субъект, объект, и, конечно же, результат. Можно дать характеристику менеджменту как направляющей деятельности, которую осуществляет субъект управления на объект. Это деятельность, которая отвечает за достижение поставленной цели. Управление или менеджмент, подразумевает наличие организации в своем составе. В организации люди осуществляют свою деятельность. Без организации осуществление деятельности не было бы возможным. В пример можно привести общество как группу людей, взаимодействующих между собой определенным образом. По своей природе организации непостоянны, им свойственно меняться и эволюционировать. В.С.Диев в своей статье выделяет организационную культуру как одну из самых важных, по его мнению, характеристик: «Одной из важнейших характеристик современной организации является организационная культура, влияющая на выработку стратегии, постановку целей и выбор средств их достижения, на определение критериев прогресса и оценки результатов, на формирование подходов к разрешению сложных ситуаций. Под организационной культурой понимается комплекс подходов к решению различных проблем внутренней регуляции и адаптации к внешним условиям, выработанных и принятых в данной организации, которые доказали свою эффективность и которым необходимо обучать новых сотрудников с целью формирования у них восприятия и осмысления, характерного для данной организации. На основе целей, ценностей, образцов деятельности и норм поведения, принятых в организации, формируется социальный опыт и стереотипы восприятия мира, которые организационная культура хранит и транслирует членам организации. На первый взгляд кажется, что организационная культура – это абстрактное понятие, не имеющее серьезного влияния на реальную жизнь. Но она имеет существенное значение для функционирования организаций в бизнесе и в сфере гос. управления» [1: 41].

Рассмотрим различные определения понятия «менеджмент». Классическое определение менеджмента дается А. Файолем. Это определение, сформулированное на базе соответствующего понимания, принято называть функциональным. Менеджмент определяется через перечисление его функций: предвидеть и планировать; организовывать; распоряжаться; координировать; контролировать. В этом определении уже видно важное различие статического (организовывать) и динамического (распоряжаться, приводить организацию в действие) аспектов менеджмента. Одно из наиболее современных определений менеджмента приводится в «Международном справочнике по менеджменту»: «Менеджмент — эффективное использование и координация таких ресурсов, как капитал (производительный, финансовый и человеческий) для достижения целей с максимальной эффективностью».

Мескон, Альберт, Хедоури дают такое определение: «Управление — это процесс планирования, организации, мотивации и контроля, необходимый для того, чтобы сформулировать и достичь целей организации» [4: 37]. Управлением еще называют такое руководство людьми и такое использование средств, которое позволяет выполнять поставленные задачи гуманным, экономичным и рациональным путем. «Современное управление – это не только совокупность сугубо специализированных дисциплин, имеющих прикладное значение, но и некоторое мировоззренческое единство, вписанное в контекст современного мировосприятия» [1: 42].

Анри Файоль определяет «менеджмент» так: «Управлять – означает предвидеть, организовывать, распоряжаться, координировать и контролировать; предвидеть – учитывать грядущее и выработать программу действия; организовывать – строить двойной материальный и социальный организм предприятия; распоряжаться – заставлять персонал надлежащим образом работать; координировать – связывать, объединять, гармонизировать все действия и все усилия; контролировать – заботиться о том, чтобы все совершалось согласно установленным правилам и отданным распоряжениям» [3: 79]. Это говорит о том, что управление осуществляется с помощью определенных способов и функций. Файоль эти компоненты раскрывает очень точно. Лучшие управляющие, утверждал Файоль, должны сочетать в себе такие качества, как, прежде всего, умение управлять людьми, интеллект и, конечно же, управляющий должен хорошо разбираться в организации, управление которой он осуществляет.

Что касается философского взгляда на понятие «менеджмент», то менеджмент относится к классу практико-технических дисциплин. Известный теоретик менеджмента Питер Друкер писал, что «лучшими менеджерами в истории были люди, ответственные за строительство пирамид в Египте» [2: 17]. Это подтверждает мысль о том, что менеджмент, во всех своих проявлениях, существовал с давних времен. Из приведенных нами определений менеджмента, можно сделать вывод, что менеджмент – это управление ресурсами, направленное на достижение целей, а основной задачей управляющих по отношению к управляемым является процесс целеполагания.

Необходимо выяснить, что подразумевает под собой цель и какие компоненты в себя включает. Для этого обратимся к советской энциклопедии. «Цель – один из элементов поведения и сознательной деятельности человека,

который характеризует предвосхищение в мышлении результата деятельности и пути его реализации с помощью определенных средств» [5: 723]. Исходя из этого определения, видно, что обязательным компонентом цели является средства, с помощью которых она должна реализоваться. Цель включает в себя и результат, как заключительное последствие последовательности спланированных и выполненных действий. Объект ставит цель, и составляет план, путь по ее достижению. Цель, в первую очередь, не может быть достигнута без организации, которая выступает как объединение, группа людей, которые преследуют общие цели. Проблема составления плана действий, формулирования точной цели является достаточно характерной в управлении. Когда мы разрабатываем цель, мы, конечно же, примерно знаем, какой мы хотим видеть результат нашей деятельности. Всегда в процессе следования к цели наша деятельность связана с обстоятельствами. Поэтому наша цель будет включать главную цель и целый список подцелей, иными словами, подчиненных целей. Это предполагает тот факт, что любая организация в управлении, ставя перед собой цель, дает знать о своих намерениях, о том, какие результаты своей деятельности хочет видеть в конечном итоге, но она никогда не может знать, каким же, все-таки, путем и способом эта цель будет достигнута. Мы можем планировать, но не можем предвидеть, к сожалению. Об этом говорил Герберт Саймон: «Цели (или задачи) определяют какие результаты и когда должны быть достигнуты, однако практически ничего не говорят о том, как именно будут получены планируемые результаты» [7:5].

Здесь стоит обратиться к такому термину, как целеполагание. Определение гласит: «Целеполагание – первичная фаза управления, выработки и принятия решений, заключающаяся в постановке генеральной цели и совокупности целей (дерева целей) в соответствии с сущностью и характером решаемых проблем, назначением (миссией) системы, стратегическими установками» [6: 407]. Можем сделать вывод, что целеполагание – это своего рода толчок к деятельности, то есть ключевой компонент в управлении, выбор движения, выбор пути, по которому необходимо следовать. Это главная цель, которая включает в себя ряд подцелей, зачастую целого комплекса, которые сформулированы на основе желаний, потребностей, нужд человека, или организации, преследующих данную идею.

Мескон, Альберт и Хедоури говорят о том, что наше внимание необходимо обратить на проблемы, возникающие на пути к поставленной цели. Важно то, говорится в учебнике, что процесс решения проблем – многоэтапный, и то, во сколько этапов будет проходить это решение, зависит от самой сложности проблемы. Проблемой нужно считать ситуацию, цели которой по своей сути не достигнуты. То есть, когда мы достигаем поставленную цель – мы избавляемся от проблемы. Но обычно для того чтобы добиться желаемого, нам необходимо пройти не один этап.

Также проблемой является нереализованная возможность. А ведь результатом является итог, прежде всего, использованных возможностей. Поэтому необходимо, прежде всего, правильно и точно проанализировать проблему. Если проблема исследована слабо, то и результат, то есть решение, будет не таким эффективным, как мог бы быть.

Проблему выявить в большинстве случаев довольно трудно, ведь в организации, которая относится к выбранной цели, все элементы взаимосвязаны между собой. Необходимо придавать большое значение всем процессам, происходящим в организации, следить за действиями организации – это поможет вовремя определить и устранить недоработки и негативные процессы. В ходе наблюдения за действиями организации уметь из всей информации различить релевантную: «Релевантная информация (relevant – относящийся к делу) – это данные, касающиеся только конкретной проблемы, человека, цели и периода времени. Поскольку релевантная информация – основа решения, естественно добиваться, по возможности, ее максимальной точности и соответствия проблеме. Организации может быть непросто получить исчерпывающую точную информацию по проблеме. Как показано в нашем случае, изучение процесса коммуникации, психологические факторы всегда несколько искажают информацию. Факт существования проблемы может порождать стрессы и беспокойство, значительно усиливающие искажения» [4: 210]. То есть, искать решение сложившейся проблемы целесообразнее, опираясь на конкретный период времени, на конкретную личность, конкретную организацию, определенные цели и подходы. Когда мы пошагово изучим предпосылки возникновения проблемной ситуации, внимательно проанализируем возможные пути решения и приступим к ее решению – тогда проблема будет исчерпана. Как только мы исчерпаем проблему – мы достигнем нашей цели.

Центральное место в иерархии менеджмента занимает категория принятия решений. Такие функции менеджмента как планирование, мотивация, организация и контроль, предполагают принятие решений для осуществления этой функции. В осуществлении деятельности ключевую роль играет выработка решений. Это значит, что решения являются как параметрами результата, так и содержанием самой управленческой деятельности.

Следует выделить такой компонент управления как решение. Оно относится не только к управленческой деятельности, а к жизни индивида в целом, и идет к нам издавна. Роль решения в жизни отдельного человека и общества в целом нашло свое отражение в таких философских проблемах, как борьба добра со злом, проблема воли и свободы человека. Здесь человеку можно отвести такую важную роль, как принятие решений. Принятие решения – это конечное звено цепочки действий, которое предполагает осознание и формулирование предварительно цели деятельности и способа ее осуществления. Процесс принятия решения может многое рассказать, как например внутренний мир человека, его характер, политику его действий. Принятие решения может выступать в качестве любой деятельности человека. Природа человека понимается через направленность анализа процессов принятия решений. Конечно же, за принятие решения, отвечает конкретно человек, который берется за это ответственное дело. Пусть он старается выбрать наиболее лучшее, эффективное, качественное, а не просто решение, но ответственен он.

Смысл менеджмента, как вида деятельности, сводится к рациональному и эффективному управлению ресурсами для достижения поставленных целей. При этом успешность (способность достигать цели) является главным критерием эффективности того, кто осуществляет управление, абсолютно не взирая на его личные качества. Главный критерий успешности в менеджменте – это результат.

В заключение, необходимо сказать, что менеджмент – очень непростое понятие, включающее в себя множество компонентов, каждый из которых играет огромную роль в человеческой деятельности. Менеджмент играет очень важную роль в человеческой деятельности. Природа человека такова, что человек добивается желаемых целей любыми путями, но вот задачи такой деятельности должны быть обязательно скоординированы. В управлении нуждаются абсолютно все. Эффективность же управления обеспечивается умением управляющего овладеть искусством творческого применения научных принципов управления в конкретных ситуациях. Менеджмент очень важен для общества, ведь оно построено на управлении. И эффективность управления обусловлена наличием человеческого ресурса. Вышеперечисленные авторы фактически составили свою модель управления и предложили свои управленческие принципы. В целом, все принципы схожи между собой в одном – в том, что какими бы словами его не называли и на каком бы языке о нем не говорили, управление – это жизнь, это залог развития и возможность добиться лучшего, и, как говорится, «прыгнуть выше своей головы». Человек сам творец своей тактики жизни и только ему выбирать, чем целесообразнее руководствоваться для достижения своих целей. Именно менеджмент и делает человека человеком; человек разумный, потому что он человек управляющий (и собою, и другими).

ЛИТЕРАТУРА

1. Диев В.С. Управление. Философия. Общество / В.С. Диев // Вопросы философии. – 2010. – № 8. – С. 35-41.
2. Дункан У.Дж. Основополагающие идеи в менеджменте / У.Дункан. – М.: Дело, 1996. – 272 с.
3. Лучицкая Л.Б., Рак Н.Г. Управление персоналом / Л.Б.Лучицкая, Н.Г.Рак. – Королев МО: КИУЭС, 2007. – 149 с.
4. Мескон М.Х., Альберт М. Основы менеджмента / М.Х. Мескон, М. Альберт. – М.: Дело, 2009. – 720 с.
5. Огурцов А.П. Цель // Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
6. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 494 с.
7. Симон Х.А. О понятии организационной цели // Административные науки ежеквартально, 1964. – С. 5-16.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.філос.н., доц. О.С. Петриківською
Стаття надійшла до редакції 29.05.2015*

УДК 165+168

БУДУЩЕЕ АНАЛИТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ: ПОИСК СТАРЫХ РЕШЕНИЙ К НОВЫМ ПРОБЛЕМАМ

В.С. Шаульскийкий

*студент I курса философского факультета, отделение философии,
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Тел. +38093-529-68-18; email: godshape@mail.ru*

Целью исследования выступает задача определения степени кризиса философии. Автор рассматривает исторические предпосылки появления различных взглядов по поводу важности философского способа мышления и проводит сравнительный анализ двух господствующих философских традиций: континентальной и англо-американской. Объектом исследования выступает история философии двадцатого века.

Ключевые слова: кризис, философская мысль, мышление, мейнстрим, континентальная и аналитическая философские традиции.

Метою дослідження є визначення ступеня кризи філософії. Автор розглядає історичні передумови появи різних поглядів стосовно важливості філософського способу мислення та проводить порівняльний аналіз двох основних філософських традицій: континентальної та англо-американської. Об'єктом дослідження виступає історія філософії двадцятото століття.

Ключові слова: криза, філософська думка, мислення, мейнстрім, континентальна та аналітична філософські традиції.

The aim of the research is the problem of determining to which extent philosophy has reached its crisis. The author examines some historical background of the emergence of different views on the importance of philosophical way of thinking as well as conducts a comparative analysis of the two prevailing philosophical traditions: the continental and Anglo-American. The object of research is the history of the XXth century philosophy.

Key words: crisis, philosophical thought, thinking, mainstream, continental and analytical philosophical traditions.

Сейчас, как никогда ранее, становится актуальным вопрос применения той или иной области знания в общечеловеческом прогрессе: наш век, есть век открытий и преобразований, век молниеносного культурного развития, и каждое отдельное открытие, совершенное в области физики или математики, становится уже не просто вкладом человека в сокровищницу его собственной истории, но и очередной ступенью к последующим открытиям в других научных плоскостях. В этой связи, часто поднимается вопрос актуальности и содержательности такой фундаментальной области знания, как философия. Наша статья нацелена на выяснение перспективности развития современной философской мысли, её утилитарности и полезности для современного человека, на основе анализа исторического контекста в котором она пребывает. Мы основывались на некоторых высказываниях ведущих современных философов, выступающих апологетами различных философских традиций и школ, таким образом, мы надеялись чуть более объективно оценить кризис, в котором находится философия сегодня.

Целью нашего исследования выступает задача определения степени кризиса философии, способности современных философов здраво оценивать культурно-историческую реальность, в которой они пребывают. Для этого необходимо: 1) рассмотреть исторические предпосылки появления различных взглядов на важность философского способа мышления сегодня; 2) провести сравнительный анализ двух господствующих философских традиций: континентальной и англо-американской. Объектом исследования выступает история философии XX века, а предметом – продукты исторического развития философской мысли.

XX век продемонстрировал всему человечеству не только невиданный идеологический контраст мышления, но и открыл потрясающие горизонты философскому духу тогдашней эпохи: никогда еще философия не была так близка содержанием естественной науки по строгости и конкретности и, одновременно, так далека из-за невозможности достигнуть практического результата. Вся западная философская мысль двадцатого века была наполнена тягой к переосмыслению классики, исканию новой методологии; порой, подобные желания философов были ярким выражением интеллектуального мейнстрима того времени. Как точно выразался Фуко в предисловии к «Анти-Эдипу»: «В период 1945—1965 годов (я имею в виду Европу) существовал определенный тип правильного мышления, определенный стиль политического дискурса, определенная этика интеллектуала. Нужно было быть накоротке с Марксом, в своих мечтаниях не слишком отдаляться от Фрейда и обращаться со знаковыми системами – то есть с означаемым – со всем причитающимся им почтением. Таковы были те три условия, которые делали приемлемым занятие, каковым является высказывание или запись частицы истины о себе и о своей эпохе» [2: 5] – впрочем, таковое поведение интеллектуалов было отнюдь не ново – в известное время эталоном философского мышления был Аристотель и любое серьезное философствование не могло обойтись без его «Аналитики» и «Метафизики».

На протяжении всего XX века выделяют две «конкурирующие» философские традиции: континентальную и аналитическую. Вынуждены с сожалением отметить, что до осуществления лингвистического поворота в философии континентальная традиция занималась лишь тем, что сознательно убивала в себе способность к практическому применению собственных достижений: так называемые «неомарксисты» в лице представителей Франкфуртской школы, отдавая дань моде на ревизионизм, уничтожили все рациональное и полезное в ортодоксальном марксизме, заменив его новыми расплывчатыми категориями (негативная диалектика вместо диалектического материализма; тоталитарная система вместо капиталистического мира и т.д.) и тем самым положив конец развитию марксизма в Западной Европе. Право, упрекать самих представителей Франкфуртской школы в бессмысленно-беспощадном отношении к классическому марксизму не совсем корректно, ибо неомарксистами они себя не считали, а говорили, что являются последователями разработанной критической теории, которая должна восприниматься как самобытный философский феномен, свободный от «коммунистических» предрассудков.

Разделяя идеи Маркса, многие континентальные философы, беспокоясь о том, чтобы их не уличили в «импортировании» Советам, прибегали к ужасающим идиосинкразиям в области «классической» методологии XIX века: совмещая Ницше с Фрейдом, а Фрейда с Марксом. Удручает, что государства того времени были инициаторами образования огромного количества идеологических и философских клише, согласно которым требовалось быть максимально отдаленным от «вульгарного материализма» (не стоит забывать и о так называемой «биполярной» системе международных отношений существовавшей в двадцатом веке – наличие стран социалистического лагеря обязывало к заранее определенному типу мышления на Западе: после реализации политики маккартизма в США действовало негласное правило – «Мысль должна быть как можно менее «красной»), подобная политика благотворно влияла на метания континентальных философов из областей политических в плоскости психоаналитические. Разумеется, все это до определенного культурно-философского скачка, осуществленного аналитической философией и в частности Витгенштейном во второй половине двадцатого века.

Наша статья в известной мере является ответом на утверждения американского представителя Питтсбургской школы Джесси Принца о будущем философии: «Грядущее поколение философов устроит настоящую бурю» [6] – именно Принц является одним из тех, кто повествует нам о ближайшем «эмпирическом повороте» в философии. Деятельность Питтсбургской школы заключается в продолжении аналитической традиции и дополнении её прагматизмом вкупе с интуициями немецкой классической философии. Мы полагаем чрезвычайно важным рассмотрение темы будущего аналитической философии, ибо искренне верим в её ведущую роль во всём философском процессе, начавшимся еще век назад. Можно отметить период относительной самостоятельности как континентальной, так и аналитической философии, длившийся до середины двадцатого века – представители обоих направлений, не скрывая своих предубеждений, уличали друг друга в «нефилософичности» идей и методов: «...аргумент философии деградирует до уровня техники лишенного понятий мышления узкого специалиста по

понятию, как это сегодня насаждается на академический манер в так называемой аналитической философии, доступной для изучения и воспроизводства даже роботам» [1: 37] – так отзывался об англо-американской традиции Адорно во введении к своей «Негативной диалектике»; именно в тот момент, когда по обе стороны света каждая школа была предоставлена самой себе, очень скоро стало ясно, что пальма первенства будет принадлежать «аналитикам»: те немногие прогрессивные континентальные философы, что стали у истоков экзистенциализма и феноменологии двадцатого века, очень быстро отделились от набирающего обороты постмодернизма, который требовал от своих последователей радикального пересмотра философских систем и полного декаданса философской мысли. Континентальная философия столкнулась с проблемой невозможности разрешения социальных и политических дилемм и вынуждена была отойти на позиции аналитиков в той мере, в которой последние обнаруживали свой собственный философский интерес – в языке.

Если до 60-х годов двадцатого века континентальная философия объединяла в себе достаточно объемное количество философских дисциплин, таких как: феноменология, экзистенциализм, неомарксизм (критическую теорию), а позже постмодернизм и структурализм, то англо-американская традиция черпала свое содержание из единственного источника – логики. Строгость, точность и формальность логики, стройность математического способа мышления, стали общей для всех аналитиков предпосылкой к развитию собственной философской риторики: был поставлен ряд уникальных вопросов математико-лингвистического характера, ответы на которые, к сожалению, так и не были найдены; были проведены серьезнейшие, подлинно научные, исследования в области семантики и языка в целом. Аналитическая философия впервые за многие десятилетия развития истории философии вновь подняла вопрос о развенчании философских «псевдопроблем», что сыграло немаловажную роль в становлении Западного философского мышления (неприятно осознавать, что принцип отрицания псевдопроблематики постепенно отбрасывается современными аналитическими философами). Можно сказать, что аналитическая философия до того как оформиться в самобытное логико-лингвистическое образование, «стояла» на опорах неореализма (Рассел), неопозитивизма (Куайн) и сциентизма – последний был собирательным образом научной «ясности» и «понятности» философской мысли, отдающий дань уважения Аристотелю, который в своей «Аналитике» сформировал основные критерии научного знания. Поскольку основоположники аналитической традиции были так или иначе логиками и математиками, их философия не могла обойтись без математической точности и предельной логичности: весь свой интеллектуальный потенциал аналитики направили на разработку принципиально новой философской методологии, благодаря которой можно было бы подвергнуть анализу всякое явление. В первую очередь, отойдя от математической проблематики, представители аналитической философии занялись детальным изучением языка, ибо в нем они видели природу человеческого мышления, а значит и природу человеческой уникальности, человечности в целом. Тут имеет место употребить цитату из статьи Добросельского: «Я говорю, следовательно, существую» [5: 156] – взгляд на язык только лишь как на средство коммуникации был полностью переработан и частично отвергнут. Исходя из законов логики, Готлобом Фреге, стоявшим у истоков аналитической философии, был осуществлен настоящий прорыв в области математики и семантики – он ввел точное разграничение между понятиями «смысл» и «значение» [9], что дало возможность к появлению фундаментального труда Рассела «Теория описаний» [8] и развитию логико-лингвистической науки в лоне аналитической философии. Однако сам по себе лингвистический поворот в философии был осуществлен человеком, который максимально критически и беспощадно отнесся даже к собственному учителю в лице Бертрана Рассела – Людвигом Витгенштейном. Исследовав философское наследие Фреге (который впервые затронул проблему соответствия означающего и означаемого в языке), Витгенштейн пришел к выводу о том, что проблемы всякой философии в сущности своей являются лишь проблемами понимания – и тут уже не важно о каком конкретно языке идет речь, дело заключается в знаковой системе, которая неоправданно сложна и несодержательна – так мир увидел «Логико-философский трактат» [3: 180], положивший начало неумолимому утверждению нового способа осмысления языка. Витгенштейн на протяжении своего «раннего периода» был движим идеей создания безупречного языка, способного максимально ясно отражать истину о том или ином объекте; он неустанно работал в области логического анализа языка и, в конечном итоге придя к теории языковых игр, частично отказался от своих «ранних» тезисов об идеальном языке: «Четыре года назад у меня был повод перечитать мою первую книгу (Логико-философский трактат) и пояснять ее идеи. Тут мне вдруг показалось, что следовало бы опубликовать те мои старые и новые мысли вместе; что только в противопоставлении такого рода и на фоне моего прежнего образа мыслей эти новые идеи могли получить правильное освещение. Ибо, вновь занявшись философией шестнадцать лет назад, я был вынужден признать, что моя первая книга содержит серьезные ошибки» [4: 58] – выход обширного «комментария» к «Логико-философскому трактату», названного «Философскими исследованиями» [4] положил начало лингвистическому повороту в философии – с этого момента история философии никогда не станет прежней. Заинтересовавшись идеями Витгенштейна, весь англо-американский мир обратился к лингвистике сквозь призму витгенштейновского неопозитивизма: у последователей Витгенштейна была возможность не только абстрагироваться от субъективной самопритязательности автора «Трактата» и «Исследований», но также полно синтезировать его «ранние» и «поздние» идеи в единый семантический массив. Так, впоследствии, появилась теория речевых актов и перформативная гипотеза Дж. Остина, который был прямым продолжателем логико-лингвистического метода Витгенштейна. Остин развил идеи семантического анализа на новом уровне, он установил новый тип лингвистической философии, фактически оформив её в отдельную науку.

Однако последователи Витгенштейна с каждым разом все дальше отходили от понимания его главного тезиса, исходя из которого, сам Витгенштейн написал «Трактат» – тезис об отрицании философских псевдопроблем. Все его работы проникнуты стремлением выйти за рамки заблуждений «отцов» философии: задача лингвистического анализа

не заключается в том, чтобы описывать и измерять перформативные акты как это делал Остин и Сёрл, а в том, чтобы обнаружить ложность, непонятность, двоякость каждого конкретного языкового маневра и речевого акта.

После лингвистического поворота, англо-американская традиция была изменена до неузнаваемости – логика стала инструментом, а не предметом исследования (как было у Фреге), и исследования касались языковых систем. На заре кибернетики как науки подобный подход был чрезвычайно востребован в интеллектуальной среде и, казалось, направлен на прямое преобразование технического, а значит и человеческого мира. Поворот к проблемам языка и понимания существенно перевернул вектор развития континентальной философии, которая к 80-м годам занялась исследованием языка с точки зрения его структуры (структурализм и постструктурализм в виду бессистемности нельзя было отнести к области лингвистики или, например, социальной философии, они являлись частью новой методологии, появившейся в континентальной традиции в качестве «ответа» на логический позитивизм англо-американской традиции) и независимо от самостоятельных частей его системы содержания. Формальная сторона языка и любого другого феномена вызвала больший интерес у континентальных философов, нежели его содержательный момент. Философская мысль стала «суше», лишилась романтизма 40-х, 50-х годов. Парадоксально, но именно в то время, когда континентальная философия переживала коренную трансформацию своей направленности в область научности и строгости, аналитическая философия обратилась к исследованию проблем этико-моралистического характера: это было обусловлено переходом от исследования «математического», строгого языка к обыденному, в котором имелось множество оценочных суждений.

Направление аналитической философии, занявшееся рассмотрением этих проблем, получило название «метаэтики», у истоков которой стоял Джордж Мур. Популяризатором же метаэтического подхода в свою очередь стала ученица Витгенштейна Элизабет Энском, вновь обратившая внимание тогдашней интеллектуальной элиты на проблемы этики и морали. Сейчас метаэтика представляет из себя раздел философии и является широким направлением Западной философской мысли, объединившим философов различных школ.

Такова картина философской риторики конца XX века. Сейчас представители аналитической философии «изменили» каноническую логико-лингвистическую проблематику на проблематику сознания. К сожалению, как я уже заметил, вопросы поставленные аналитиками прошлого века, а именно вопросы «начала» языка и мышления, вопросы понимания и соответствия означаемого означаемому – вопросы постструктурализма – так и не были разрешены. В континентальной традиции на данный момент главенствует постмодернизм, в то время как англо-американская традиция наполнена веяниями биологического материализма и психологического сциентизма (Деннет) – обе эти традиции с каждым годом становятся все менее приспособленными к практическому преобразованию мира, но, несмотря на эту тенденцию, Джесси Принц почему-то уверен в близости «эмпирического поворота» в философии. Надеяться на чудесное явление спасителя философской мысли из дебрей постмодернизма или бессмысленно сциентичной аналитической философии нахожу достаточно необоснованным занятием, ибо как Принц самолично отмечает: «Сто лет назад философы изучали формальную логику, теперь они изучают технологию психологического эксперимента. Это естественное развитие, так как психология выросла из философии. Экспериментальная философия пытается восстановить баланс этих областей» [6] – вся деятельность современной «научной» философии направлена на эклектицизм и конкуренцию с другими науками, большинство из которых носят ныне названия когнитивных наук. Если философы из Питтсбургской школы утверждают, что разрабатывают некий новый методологический подход, способный разрешить философскую проблему опытным путем, то, увы, тамошние философы также далеки от эмпирии, как и средневековые схоласты. «Предположим, мы спрашиваем: почему мы думаем? Если мы отвечаем, что думаем для того, чтобы действовать, то мы должны построить робота, который бы хорошо действовал. Робот прагматиста сконструирован так, чтобы переводить сенсорные данные в моторные реакции. Простейшие организмы, такие как парамеции, являются машинами ввода и вывода: они автоматически переводят данные в свое поведение. Они чувствуют источник энергии и тут же двигаются к нему. Человеческое сознание, конечно, находится на более высоком уровне развития, но мы не так далеко ушли от простейших организмов. Мы не всегда можем действовать автоматически, когда что-то воспринимаем. Мы обдумываем это, используя наш прошлый опыт для моделирования будущих результатов. Это достигается благодаря сохранению сенсорной информации и обработке виртуальных моторных реакций. Мы развились не благодаря эволюции языка мысли, а благодаря развитию нашей способности к симуляции. Размышление — это действие по созданию виртуальной реальности» [6] – размышления мистера Принца в основе верны, но, что печально, абсолютно не новы: спустя десятилетия развития истории философии мы меняем понятийный аппарат, придумываем новые категории для все тех же вещей – дает о себе знать поднятая еще Фреге проблема символической неоднозначности; почему мистер Принц говорит о теории отражения, выдвинутой материалистами еще в восемнадцатом веке, как о чем-то чрезвычайно необычном и новом, бесконечно подменяя понятия: «идеальное» заменяется «виртуальным», а диалектичность развития сознания умалчивается вообще? Очень вероятно, что мистер Принц попросту незнаком с подобной теорией и соответствующим категориальным аппаратом. Весь разговор мистера Принца об «эмпирическом повороте», его тяготения к постмодернизму («Фуко можно считать участником эмпирического поворота: те уроки, которые он извлек из истории, нельзя выучить, сидя в кресле, – они требуют исследования» [6]) есть топтание на одном месте, которое не может привести к прогрессу в любом случае.

Мы вынуждены признать, что философская мысль современности испытывает катастрофический для её ценности кризис: философия занимает место в кругах интеллектуально развитой молодежи не в качестве инструмента к преобразованию действительности, решению логических, политических и социальных проблем, а как занятная игрушка для сознания, используемая скорее для усвоения афоризмов и рассмотрения любопытных софизмов. Известный ныне континентальный философ Славой Жижек откровенно называет себя «поп-философом» и честно

осознаёт весь спектр проблем, павший на философскую науку в сегодняшние дни. К сожалению, проблема заключается также и в том, что даже если будет обнаружен новый метод для решения той или иной проблемы или даже если будет построена новая методология, очень вероятно, что она будет редуцирована до одной конкретной области знания, гипостазированной до такого уровня, что с философией эта область знаний не будет иметь ничего общего. Философской мысли, бесспорно, нужна позитивная ревизия – только так она сможет выжить в скоротечно меняющемся мире постмодернизма и мейнстрима; однако роль ревизионистов должны взять на себя люди, подлинно «любящие мудрость», которые готовы отнестись к своему занятию как к подлинно научному.

С развитием когнитивных наук современная аналитическая философия становится чем-то вроде обслуживающего персонала, который отвлеченно от сущности исследования подсовывает методы для его развития. «Я думаю, философия будет важна, как никогда раньше, даже для так называемых «простых людей». Почему? Невероятная социальная динамика сегодняшнего капитализма, наравне с научными и технологическими прорывами, настолько изменили существующий строй, что старые этические и религиозные системы больше не работают. Подумайте о биогенетических вмешательствах, которые даже могут изменить ваш характер и вашу психику. В традиционных этических системах даже не было возможности для появления подобных вещей, что означает, что нам самим нужно думать. Самим принимать решения. Мы больше не можем опираться на старые религиозные и этические формулы. Например: вы за или против биогенетических вмешательств? Для того чтобы решить, чтобы занять какую-то позицию, вы должны косвенным образом задать себе вопрос: обладаю ли я свободной волей? Действительно ли я в ответе за свои поступки? И так далее. Поэтому мне кажется, что XXI век будет веком философии» [7] – такими словами завершает свое интервью для “The Guardian” Славой Жижек; действительно, нам предстоит еще неоднократно возвращаться к «вечным» философским вопросам: вопросам о детерминизме, смысле, демократии, «конце истории», боге и т.д. и т.п., однако нам нужно максимально критически переосмыслить то состояние дел, в котором мы находимся нынче, вновь взять на вооружение тезисы Витгенштейна: «Моя книга излагает философские проблемы и показывает, как я полагаю, что постановка этих проблем основывается на неправильном понимании логики нашего языка» [3: 135] и «Философия не теория, а деятельность» [3: 79] – есть только конкретно-праксиологические проблемы, требующие конкретно-праксиологического подхода к их решению. Именно о подобных проблемах на самом деле рассуждает Принц и многие другие продолжатели англо-американской традиции, однако поиском эффективного подхода к их решению человечество будет озадачено еще многие десятилетия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адорно Т.В. Негативная диалектика / Т.В. Адорно. – М.: Научный мир, 2003. – 374 с.
2. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари; Пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 672 с. (Philosophy).
3. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Людвиг Витгенштейн; Пер. с нем. И.С. Добронравова и Д.Г. Лахути. – М.: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2011. – 288 с. – (Philosophy).
4. Витгенштейн Л. Философские исследования / Л. Витгенштейн. – М.: АСТ; Астрель, 2011. – 347 с. – (Philosophy).
5. Добросельский Л. Язык играет человеком, или реальность Витгенштейна / Людвиг Витгенштейн; пер. с нем. Л. Добросельского. – М.: АСТ; Астрель, 2011. – 347 с. – (Philosophy).
6. Интервью с Джесси Принцем для журнала «Теория и практика». – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://theoryandpractice.ru/posts/10078-prinz-interview>
7. 9 цитат из беседы Славоя Жижек с читателями The Guardian. – «Теория и практика». – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://special.theoryandpractice.ru/zizlek>
8. Рассел Бертран, Уайтхед Альфред. Principia Mathematica. – <http://bookre.org/reader?file=775810>
9. «Über Sinn und Bedeutung», Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik, (1892): 25-50, Готлоб Фреге (О смысле и значении)

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.філос.н., ст.в. К.В. Райхертом
Стаття надійшла до редакції 25.05.2015*

A.V. Belous

a 4th year student, Faculty of Philosophy, Cultural studies Department

I.I. Mechnikov Odessa National University

Tel. +38096-580-35-33; email: a_belous@inbox.ru

The article focuses on children's toys and dolls as a reflection of human culture and society. The object under review is a role of a toy in educational process and in global cultural transformations. The article contains an observation of the function of a doll in modern culture and art as well as in humanistic research.

Key words: cultural system, history of dolls, dolls in culture, education, formation of personality, anthropomorphism, doll and man, childhood studies, humanistic research.

Статья фокусируется на рассмотрении детских игрушек и кукол как отражении человеческого общества и культуры. Рассматривается роль игрушки в воспитательном процессе и глобальных культурных изменениях. Статья содержит анализ функций куклы в современной культуре и искусстве, а также в контексте гуманитарного исследования.

Ключевые слова: система культуры, история кукол, куклы в культуре, воспитание, становление личности, антропоморфизм, кукла и человек, исследование детства, гуманитарное исследование.

Стаття фокусується на дослідженні дитячої іграшки та ляльки як відображенні людського суспільства та культури. Розглядається роль іграшки у виховному процесі та глобальних культурних змінах. Стаття містить аналіз функцій ляльки в сучасній культурі та мистецтві, а також у контексті гуманітарного дослідження.

Ключові терміни: система культури, історія ляльки, ляльки в культурі, виховання, формування особистості, антропоморфізм, лялька та людина, дослідження дитинства, гуманітарне дослідження.

Every cultural artifact is, first of all, considered a product of human activity. But we shouldn't forget that it accumulates in itself actual cultural senses and provides the way to see the tendencies of the future progress of culture and society. A toy, and a doll in particular, is great and precious result of human creativity. It becomes a receptacle of human characters, values, fears, ideals and transmits the experience of different generations [2: 2 – 3]. The process of socialisation begins in the family ambience, where a child has a possibility to get used to the different social roles (first of all, the main roles of father and mother). During child's game the self-identification starts [5: 380]. But, at the same time, a new member of human society is formed, so that toys and games have important influence on the whole life of a person, his future activity and social behaviour.

The image of a doll in this case plays a key part in the educational process as well as the image of parents, because a doll is an anthropomorphic object animated by a child and perceived as a living creature. From the very beginning, the doll was a part of a sacral cult and was rarely used for educational purposes, and then it was an instrument of influence on people's consciousness. By the XVI-XVII centuries a doll becomes an indicator of prosperity and well-being. But when new cheap materials were synthesized, the mass production of toys began and the real toy industry was born. After that the doll was mostly used for educational purposes, and it still remains the centre of child's world.

The toys were mainly produced in Germany and France. The bourgeois families were able to acquire different toys and dolls for their children. The mass production and popularity of these products was the main reason for using them in adult political games. European countries' governments understood that toys helped to form the most important qualities of the future citizen at the beginning of their social life.

Technological innovations and toy soldiers were designed for boys to justify the war and form their patriotic position. The consequences of this process could be seen in the XX century, when the war was accepted as a normal way of international communication. At the same time the girls were obliged by adults to get ready to their future role of mother and wife. Their toys copied the everyday world by representing different situations of social interaction (for example, schools, different professions, household jobs and domestic ceremonies, tea-drinking). Mention should be made of the image of a doll, which was completely controlled by the State. A doll of the XIX and XX centuries represented a beautiful healthy child at the age of 5-6 years, because the main purpose was to embed an idea that the nation needs strong, healthy and well-educated descendants.

In this context we can mention the Soviet toys which had quite the same function. The process of production was easier and cheaper, but the ideological content was extremely strong. A doll looked like an ideal representative of working class. Milkmaid, teacher, engineer, Red Army soldier, pilot, cosmonaut – that were the most popular images. There was a special organisation in the USSR which had to approve an official document declaring all permitted types of toys for mass production.

The art of the late XXth century is known as a time of wide spreading of mass culture. In the doll art it became apparent after the appearance of Barbie doll, produced in enormous quantity [4]. It represented a so-called "American dream" and every girl during decades desired to be beautiful, wealthy, beloved and successful in any profession – she simply wanted to be

Barbie. A girl thought it only takes her desire to do it, but meeting with the difficulties of reality frustrated her dreams and led to psychological disorders.

The Barbie phenomenon is a glaring example of the idea that the artefact (in this case, doll) isn't only a result of cultural development, but an important factor determining the script of future social and cultural atmosphere. This doll referred to a basic feminine archetype, so it was easily accepted by consumers and that's why it had such a strong influence on people's mind. Nowadays, we can see an increasing interest to the doll art, but, at the same time, the best items move to the sphere of art, while the most low-grade dolls stay in the sphere of children's education because of their mass production. High-quality artistic dolls should be brought back to the children's world. Children should have a possibility to create dolls so that in the future they may become not only consumers, but creators with active life position. A child often becomes a copy of a doll (in case of children who try to look like their dolls), which forms child's world. A doll generates individual and social identities of a child. Dolls can't be replaced either by animals' figures or by electronic games, because they connect the world of children with that of adults. A doll assists the process of socialization, represents future social roles to a child, helps to understand his own position in the world (e.g., it enculturates a female child as a future mother) [1: 102]. On the other hand, by consuming ready-made toys, a child has no possibility to be a creator.

As we can see, the influence of toys on child's consciousness is conspicuous not only in particular case, but also in connection with the development of human society. A doll represents different versions of reality [3: 7 – 8]. There is no doubt that it helps us to penetrate into the consciousness of people of previous epochs and understand some tendencies of the development of modern human society. It should be mentioned that even if we take into consideration a doll as a part of children's world, we cannot agree that it is a simple toy or a statue; it is an anthropomorphic object, which has some outward and inward qualities of human being. The relationship between a man and a doll are not static but interactive. A doll is a specific symbol of a man, and its interpretation enables to provide a deep insight into human culture.

Considering children's toys and dolls as a significant element of cultural system, we are able to reveal the following functions of these artefacts: 1) self-consciousness of a person is formed in the childhood, especially in the context of a game, and a toy always remains an indispensable participant of this process; 2) a child has a strong necessity to interact with a toy, because it helps to understand the fact of his existence and to mark his presence in this world; 3) children's toys take part in global cultural changes and form the face of the new generation; an anthropomorphic doll helps to reveal the main characteristics of modern cultural situation and the position of a person in actual social interactions; 4) child industry made possible the appearance of a new type of art – the doll art, which became a new way of expressing people's creativeness; 5) the image of an anthropomorphic doll remains still controversial; it contains the opposition of alive/lifeless, natural/artificial, individuality/copying and that's why it gives birth to numerous artistic images in cinema, theatre, painting; 6) doll is a universal cultural artifact and a translator of the fundamental cultural senses; 7) it becomes an indicator of the main cultural problems, changes, transformations of human values and world outlook; 8) a doll contributes to the integration process of different spheres of human existence: mass and elite art, everyday life and sacral cult, amateur folk art and industrial production, technological innovations and entertainment, the world of a child and the world of an adult; 9) a doll exists in a form of a single material object and in a form of a linguistic metaphor (for example, comparing a weak-willed person and a marionette); 10) this artifact appears at the very beginning of human history but never disappears, remaining an important addition to human world, a reflection of society and it helps to make some conclusions about modern cultural development; 11) in general, a doll represents a human being with its outward and inward characteristics; the main mission of this cultural phenomenon is to provide an actual image of person, to give a possibility of self-reflection by looking at dolls as a human society in miniature; 12) it helps to understand humanity and to realize the achievements and faults of cultural development.

The great role of a toy and especially of a doll as crucial cultural artifacts is beyond any doubt. There is an evident imprint of cultural and social situation on their image. We can state with confidence that the analysis of these artifact makes possible further deep humanistic research of modern culture.

REFERENCES

1. Barthes R. Mythologies / Roland Barthes. – New York: Hill and Wang, 1972. – 110 p.
2. Ferguson S. The Children's Culture Industry and Globalization: Shifts in the Commodity Character of Toys / Susan Ferguson // Transformations in the Cultural and Media Industries. – 2006. – 11 p. – Digital source. – Mode of access: http://www.observatoire-omic.org/colloque-icic/pdf/Ferguson1_2_gb.pdf
3. Forman-Brunell M. Interrogating the Meanings of Dolls. New Directions in Doll Studies / Miriam Forman-Brunell // Girlhood Studies. – 2012. – № 5 (1). – Pp. 3-13.
4. Goralic L.A Hollow Woman. Barbie's World Inside and Outside / Linor Goralic. – 2005. – 320 p.
5. MacDill M. Ancient Dolls and Toys Tell Whole History of Race / Marjorie MacDill // The Science News-Letter. – 1929. – Vol. 16, №. 454. – Pp. 380-381, 390. – Digital source. – Mode of access: https://archive.org/stream/AncientDollsAndToysTellWholeHistoryOfRacearcha/3905056_djvu.txt

*Рекомендовано до друку науковими керівниками д.філос.н., проф. Л.М. Богатою, к.ф.н., доц. О.Я. Присяжнюк
Стаття надійшла до редакції 16.05.2015*

THE MYTHS SURROUNDING

V.V. Maliarenko

a 4th year student, Faculty of Philosophy, Department of Philosophy,
I.I. Mechnikov Odessa National University
Tel. +38063-979-13-16; email: twiggy_@ukr.net

The article is dedicated to the investigation of the myths which surround everyone in contemporary world, and especially in Ukraine. It gives brief reference of the main traits of the myth in general and present-day myth particularly and contains an attempt to explain the spread of myths and the urge of the Ukrainian people towards them on this ground. The author offers the ideas about the positive and negative meaning of various myths and ways of reaction to this phenomenon.

Keywords: myth, mythological consciousness, Ukraine, political technology, national identity.

Статья посвящена исследованию мифов, которые окружают каждого в современном мире, особенно в Украине. Дана краткая характеристика основных черт мифа в целом и современных мифов, объясняя их распространённость среди украинцев. Автор излагает свои идеи по поводу позитивного и негативного воздействия различных мифов и предлагает своё видение реакции философов на это явление.

Ключевые слова: миф, мифологическое сознание, Украина, политическая технология, национальная самоидентификация.

Стаття присвячена міфам, що оточують кожного в сучасному світі, зокрема в Україні. Подається коротка характеристика основних особливостей міфа взагалі, та сучасного міфа, пояснюється їх поширення серед українців. Автор викладає свої ідеї з приводу позитивного та негативного впливу міфів та пропонує своє бачення можливої взаємодії філософів з цим явищем.

Ключові слова: миф, мифологічна свідомість, Україна, політична технологія, національна самоідентифікація.

The polemic issue of a myth draws attention because of the popularity of this term. It is widely used, starting with “ten myths about sex” and going on with “myths of democracy”, “myths about USA” and so on. There is also a diffused opinion, that an informational war is on, which implies spreading the myths.

Furthermore, the process of nation formation and national identity developing in Ukraine is still in progress. So, the problem of national-consolidating myth and “the myths about Ukraine” in general is of immediate relevance. So, it is necessary to study contemporary myths carefully to know how to live surrounded by them. As the problem of myth was profoundly investigated by many wide-known philosophers, the given article is based on the theoretical achievements of E.Cassirer, M. Eliade, C. Lévi-Strauss, R. Barthes, E.Miletinsky and others; among recent Ukrainian studies, the book by O.P. Polysaev “Architectonics of modern myth” makes a great contribution to exploration of this phenomenon. Curiously enough, the problem was reflected in tabloids and daily papers, and some information was derived from newspapers. The articles from the newspaper “Cheloveck” were used for this investigation.

The research aim is to investigate the problem of growth of the number and the role of myths in contemporary Ukraine. As a first step in accomplishing this goal, we list the characteristics of the myths. In addition we highlight some peculiarities of a contemporary myth. At last, we try to apply these theoretic data for the interpretation of the situation in present-day Ukraine. Let us start with the definition of the notion “myth”. Great amount of versions was generated in various schools. One of the positions is to interpret the myth as the sacred story which tells of the events that took place in bygone days [4: 9]. It is regarded as an integral symbolic system next to language, art and science. The myth is also defined as a special mode of comprehension of the reality. According to structuralistic theory, the myth is a semiotic phenomenon of a super-linguistic nature. This variety of definitions is so impressive, that sometimes the phenomenon which is considered as myth by one group of scholars, can not be recognized as such by another one. We stick to D. de Rougemont opinion, who defines the myth as a symbolic story which is a common denominator of an infinite set of more or less similar situations [qtd.in 9: 22].

Let's consider the main features and functions which are characteristic for myths. A myth has consolidating or integrating function, it unites some members of the society with identical world-view and collective actions of ritual form [11: 15]. A myth establishes some models for imitation while doing rites and for all the important activities in different spheres of life, like family life, work and arts [3: 8]. One of the important peculiarities of a myth is the ability to motivate, to give a powerful energetic impulse. This function correlates with magical function of the speech, which dominates in contemporary political myth, like in an archaic one. It is described by Cassirer: the words are used for enchanting and making people obey, not for just naming things [2: 256]. Sorel described a myth as an ensemble of images which can exert influence on people to make them instinctively act in required way [12: 129]. As Lévi-Strauss pointed out, a myth is a special way of understanding the reality which solves some real contradiction in an unreal space of a myth. It explains the past, the future and the present [5: 248].

The French anthropologist compares an archaic myth with the political ideology. He assumes that in contemporary society the second one replaced the first one. When the historian describes, e.g. the Great Revolution, he refers to the range of the past events which are present in nowadays life by means of their irreversible effects. And the Great Revolution is still an actual

scheme which helps to comprehend processes in contemporary world and forecast the changes. A myth gives a pattern for understanding [5: 231]. The notion of a myth is closely connected with the notion of mythological consciousness. It is based on the visual, sensory images and simple notions, particular ones, as the abstract ideas are not made out; it is emotional, affective; the cause-and-effect relations are replaced by association or analogy; the mythological consciousness is not critical and it can not be criticized, because the person who belongs to some myth and who believes in it considers it to be a reality, and can not take it for some fabrication.

A contemporary myth is investigated by M.Eliade but it would be better to call it "a myth nowadays". It concerns the manifestations of some ancient mythological archetypes and patterns in individual perception in dreams, imagination, arts, and also their appearing in new interpretation. E.g., according to M. Eliade, Marxism takes up the idea of redemptive part to be played by 'the elect', 'the anointed', 'the innocent', 'missioners'; in our own days the proletariat whose sufferings are invoked to change the ontological status of the world [4: 91-92].

Present-day myths as artificially created ones are mentioned by E.Cassirer and R.Barthes. The interpretation of this phenomenon by G.Sorel significantly differs from others. Most of the researchers are convinced, that contemporary myths, especially political ones, are constructed and spread with the express purpose of manipulation. We agree that among contemporary myths, unlike among the archaic ones, we can find artificially created. But we consider that there are also myths which were formed in a similar way as the archaic ones which were formed spontaneously in the collective consciousness.

B. Malinowski, E.Cassirer and C. Flud and others emphasized that the necessity of myth appears mostly in crisis situations, in difficult social conditions [11: 108]. This is the position in which our country fell. That's why most of the Ukrainian people crave for myths. Here's a bright example of that: the historians from the informational project "Likbez. Historical front" tell that often people write to them in a hope to prove, to legitimize their beliefs in "theories" about exceptional antiquity and importance of Ukraine, like the one about Jesus Christ's Ukrainian origins. The scientists explain that with the help of such myths the citizens attempt to overcome the crisis of national identification, to prove to themselves the completeness and adequacy of their state [6: 15]. The mythologisation of the Majdan events also serves for such self-affirmation. The mythological interpretation of the Majdan seems to be spontaneously formed myth which people produced to endure serious social disaster, not the one especially worked out by some political forces. New myth gives birth to new ritual. It can be reciting "Glory to Ukraine!" – "Glory to the heroes!" or the tradition of meetings for "Russian language supporting", or other gestures. If there is a myth of Majdan as some righteous and just battle for the truth, there is a temptation to act in such a way regularly without analyzing, whether it is appropriate or not, like it was an ancient rain-calling ritual.

There are a lot of popular myths. Among them is the one about EU being our redemption which will save us and help the Ukrainian people. Also, there is a myth of the USA being a sponsor and a mastermind behind the conflict in Ukraine. The mythologem, widely used by the politics, is an image of a suffering hero, fighting against injustice. There is a myth of Ukrainian culture being countryside-style, which gives birth to the phenomena of "sharovarnyztvo": that the Ukrainians are people who only eat lard (salo) and drink horilka. There is a myth that Ukraine, Belarus and Russia are brotherly nations which have much in common. And, vice versa, there is an attempt to mark out our own nation by mythological contraposition "friend and foe": "Ukraine is not Russia". We should mention Taras Shevchenko who was called the creator of nation consolidating myth, as well as A.Mickiewicz, Dante Alighieri, M.Cervantes and J.W. Goethe [9: 15]. His myth is still in force, as claims O.Zabuzhko. Even more, G.Grabowicz insists that Shevchenko worked out the "mythological program for his own nation" [7: 55]. But, according to it, Ukraine is a miserable, ill-fated land, where freedom and happiness are unattainable, which survives with difficulty in a constant confrontation with the Russian empire. It is sad to think that this program is operating indeed, and the Ukrainian people carry it out somehow. We consider the role of author's personal myth which can be set forth in belletristic literature (and, we believe, in movie, advertisement or internet as well), an important issue to study. There are also large-scale myths. Even the notion "people" itself in political discourse is considered to become a mythologem. There is a myth about a leader who fatherly cares about people; this one was spread in the USSR. The mythologem of a struggle of opposites is used in politics and PR (even the competition between Coca-Cola and Pepsi is the example of it). Various mythologems are widely used in advertisement; that is why it produces such a great impact on the audience. Maybe, there is at least a certain amount of truth in each of them. But the problem is that the events are taken not as the facts, not consciously, but in a mythological way, and they distort the person's vision of the situation and, in general, the world view.

Also, it is worth to mention that among myths, some contribute to nation formation and develop national identity and some impede them. E.g, the first ones are the myths about Majdan or Sky Hunded ("Nebesna sotnja") as their mythologems. And the second ones are about "Gayrope", "Hunta" or "Vatnik", "Sovoks" or "Benderovetzs" or about all our troubles coming from the Soviet Union, or about the Soviet Union being the golden age of happiness.

So, as we see, numerous myths exist in Ukraine. Not all of them are just production of mythmaking as the political technology. Some of them have positive effect on Ukrainian people, and the others are destructive. But all of them bear powerful energetic impulse, imperative; they use images and emotions, explain some events by special mythological logic. First ones have important functions: national consolidating and motivating, giving the models of behavior in the hard times. Obviously, it is not relevant to talk about deconstruction of these myths, the substitution for rational reasons, not only because of the peculiarities of a myth, such as resisting the reflection of its content and its debunking, but also because they are necessary at this stage. There is an idea that these myths should be used. For example, the article "Reprogramming Ukraine" [10: 10] tells about the writer M.Prasolov, who wants to create a new myth of the Cossacks to support the Ukrainian people in their struggle for independent and developed state. And another researcher recommends using some of the investigated myths to create a new positive world view system [8: 9]. But we believe that this would bring us too close to propaganda. If we make people think mythological and give them a myth to believe, they would get used to live in the myths, not in the reality. They

would get accustomed to follow and not to analyze. Though neither of us can completely avoid mythological thinking and live absolutely rational, we can decrease its applying. Destructive myths, especially when they are synthesized for manipulation, should be analyzed, disarmed, their action should be neutralized. Various specialists can take part in this work, from psychologists and philosophers to politicians and journalists, and even ordinary reasonable people. We consider helpful for this reason, particularly, R.Barthes' method of myth interpretation [1: 192].

In his opinion, a myth consists of the form (it is like an appearance of some idea), the concept (the idea, which is put into the myth) and the meaning (which is the unity of other components). And only the last one is given to the "reader", is "seen" by an ordinary person and it is the myth itself. For example, if we observe a poster of happily smiling strong healthy soldier under the national flag, this is the form, the concept is – a strong national army, and the meaning is – we have a good army, it will protect us, and it is luck to be in its ranks. A French philosopher offers three ways of myth interpretation.

1. If we focus on the form, the concept will fill it and we'll get literal sense. Then we'll get a symbol or an example of an idea. Barthes tells that this way of adaptation is widely used by press editors who take a concept and find the form for it. Thus, a soldier on the poster is a symbol of the army.

2. If we distinguish between a form and a concept, and take into account that the form changes the perception of the idea, the meaning will be destroyed and we'll regard a myth as a deception. So, we'll understand that the poster was made to influence us; maybe we'll even admit it but consciously.

3. If we take a myth as an inseparable unity of the concept and the form, we'll become the readers of the myth and fall under its impact. We'll accept it as a direct representation. We'll consider this soldier to be a representative of the National Army. We'll take the idea for granted, even not being aware of it.

We believe that this technology makes it possible to resist the influence of constructed myths (as a part of ideology) while they are just spread, when they are not yet acting in mythological consciousness, not included to our world view. It could be useful to set up a project of educational program, which will include publications in the Internet and on the pages of newspapers and magazines, TV reportages, in which the particular myths will be described and it will be given the method of analyzing the myths in common. And, sure, "natural enemies" of the myths are increase of education, which results in reasonable perception of information, and stabilization of situation in the state, which reduces the need in myths.

Additional studies will be required to define the mechanism contemporary myth appearing. Further analysis could help to distinguish the myths created for manipulation from "natural" ones and to elaborate the corresponding criteria of differentiation.

REFERENCES

1. Barthes R. Mythologies / R. Barthes. – Paris: Éditions du Seuil, 1957. – p. 181 – 233.
2. Cassirer E. The Myth of the State / Ernst Cassirer. – Yale: Yale University Press, 1961. – 303 p.
3. Eliade M. Myth and Reality / M. Eliade. – New York: Harper & Row, 1963. – Pp.5 – 89.
4. Eliade M. Myths, Dreams, and Mysteries / M.Eliade. – New York: Harper & Row, 1960. – Pp.91–92.
5. Lévi-Strauss C. Anthropologie structurale / C. Lévi-Strauss. – Paris: Plon, 1962. – Pp. 227 – 255.
6. Герман О. Разрушители мифов. Исторический фронт // Человек. – 2014. – № 41. – С.15.
7. Грабович Г. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета / Г. Грабович. – К., 1991. – 212 с.
8. Дев'ятко Н.В. Міфологічний образ України як світоглядно-комунікативний феномен: соціально-філософський аналіз: автореф. дис.канд. філос. наук: Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара / Н.В. Дев'ятко. – Д., 2013. – 19 с.
9. Забужко О. Шевченків міф України / О. Забужко. – К.: Факт, 2009. – 148 с.
10. Кочетова Ю. Перепрограмувати Україну. Тяжеля артиллерия мифов // Человек. – 2014. – № 47. – С.10.
11. Полисаев О.П. Архитектоника сучасного міфу / О.П. Полисаев. – Тернопіль, 2008. – 336 с.
12. Сорель Ж. Размышления о насилии / Ж. Сорель. – М.: Фаланстер, 2013. – С. 121-169.

*Рекомендовано до друку науковими керівниками к.філос.н., доц. О.С.Петриківською,
к.ф.н., доц. О.Я. Присяжнюк
Стаття надійшла до редакції 31.03.2015*

LOVE AND ITS PHILOSOPHICAL INTERPRETATION

A.V. Marchevskaya

*3rd year student, Faculty of Philosophy, Cultural studies Department**Department of Philosophy,**I.I. Mechnikov Odessa National University**Tel. +38063-843-64-23; email: alisyasharmed@bigmir.net*

Данная статья посвящена установлению сути понятия "любовь" и рассмотрению пяти различных концепций любви от Древней Греции до 20-го века. Поднят вопрос о понимании любви как философской категории, а также рассматривается понятие "эроса", любовь с богословской точки зрения и любовь в индустриальном обществе.

Ключевые слова: концепция любви, любовь в индустриальном обществе, эрос, любовь в философии.

This article deals with the establishment of the essence of the concept of "love" and consideration of five different concepts of love from ancient Greece to the 20th century. Raised the question of the meaning of love as a philosophical category, and also considers the concept of "eros", love from a theological point of view and love in the industrial society.

Keywords: the concept of love, love in an industrial society, eros, love in philosophy.

Дана стаття присвячена встановленню суті поняття "любов" і розгляду п'яти різних концепцій любові від Стародавньої Греції до 20-го століття. Порушено питання про розуміння любові як філософської категорії, а також розглядається поняття "еросу", любов з богословської точки зору і любов в індустріальному суспільстві.

Ключові слова: концепція любові, любов в індустріальному суспільстві, ерос, любов у філософії.

At present, Ukrainian society is experiencing a deep spiritual and moral crisis, connected with the broad economic, social and political transformations. The market economy and liberal values of modern Western – and after it, and Ukrainian, a society influenced by changes of interpretation the concept of “love”. These changes are related primarily to the transformation of moral values, especially notable in the Ukrainian society, in which a change of economic structure and changes in the political sphere has caused serious spiritual crisis. The market in these conditions tends to affect the morality, shaping and imposing utilitarian understanding of morality. Love in this case is often interpreted very narrowly as finding a life partner, enhance the status and is associated with a diffuse notion of “success”. It does not focus on the fact that love is a moral value, in the perception of which reflects the essence of the moral ideal of man and society. Love – a special light of spirituality, so ideas about it and its manifestations characterize the degree of spirituality and morality in society. At the same time, love is a complex socio-cultural phenomenon, is not sufficiently investigated especially in the ethical and philosophical aspects. Establishment of the place and importance of love in the categories of philosophy, its axiological and practical significance determines the relevance of the present study.

The phenomenon of love interested many philosophers from ancient times. For example, Plato in his dialogue “Feast” is trying to give an explanation of love. Love as one of the main precepts seen in the New Testament. Rene Descartes in his book “The Passion of the soul” refers to the first six love passions. Just in the same work, “The Passion of the soul”, he tries to give a scientific explanation of the phenomenon of love. [7: 628-685]. Erich Fromm’s love is considered as an art that must be constantly improved [10]. The philosophical analysis of these works and their theoretical generalization are still relevant. Analysis of the concept of “love” as a moral value is held in the historical-philosophical, ethical and cultural aspects.

Value paradigm of love as a complex integrated phenomenon, its development and present state is detected as a result of the analysis of a set of core principles that form the basic ethical values in the process of historical development, concentrating in certain historical and philosophical teachings and indicated as a cosmological, axiological, religious, theological and erotic attitudes of love as the base value. The cosmological approach, considering love as a cosmic force, forming the evolution of the universe can be traced back to the ancient philosophy, namely Plato; in the Renaissance – to Ficino. German classical philosophy presented the names of Hegel, Schopenhauer; XXth century – Erich Fromm, KS Lewis; Russian philosophy – B.C. Solovyov, H.A. Berdyaev. Axiological approach defines value paradigm of love; love is revealed in a system of values, represented by philosophies of antiquity – Socrates, Plato, Aristotle, the Renaissance – L.Valla and Erasmus, in German classical philosophy – Kant’s philosophy of XXth century. – M. Scheler, Erich Fromm, X. Ortega y Gasset. Religious and theological approach implementing St. Augustine, St. Thomas Aquinas; in Russian religious philosophy – S.N Bulgakov, Vladimir Malakhov. Erotic approach is valuable in understanding the nature and content of love and is based on the teachings of Plato, T. Bacon, Hobbes, John. Locke.

A literature review on the site INION showed that the theme of love is widely studied in contemporary society. In the philosophy and sociology there are more than 1,000 works on this subject over the last 10 years. Basically, scholars investigate the problems of the role of love in gender relations and its impact on the development of a man and a society.

The object of the study is the phenomenon of love, the subject – love as a philosophical category. The purpose of the research in this work is philosophical analysis of concepts of love. It requires the formulation and implementation of the following specific tasks: 1) to consider love as a philosophical category; 2) to analyze the phenomenon of love in Plato's

dialogue “Feast”; 3) to analyze the attitude to the phenomenon of love in Russian religious philosophy, which is represented by Vladimir Solovyov; 4) to analyze the love under the concept of Erich Fromm; 5) to consider the Ukrainian philosophical concepts of love, represented in the works of Victor Malakhov.

Before proceeding to the consideration of love as such, it is necessary to define what exactly will be considered. The word “love” is now used so extensively, using it to the place and out of place, so without this specific definition is simply impossible to do. Love is the universal culture of subject series fixed in its content individually deep by individual-selective intimate feeling, vector that directed to your subject and objectified in it quest for self-contained, also love is by itself feeling of love experienced by the object, by itself [5: 578].

The ancient Greeks expressed the concept of “love” in different words: “eros”, “philia”, “agape”, “storge”. To define the level of internal tension or passion, we should make a list [1: 34]: 1) Eros (from the Greek. Eros love) is mainly sexual, passionate love, able to walk to the madness [5: 578]; 2) Philia (from the Greek. Philia) is affection to a variety of “things”. This is love to parents, to children, and love for the Motherland and love of friends (friendship), and erotic love (eros – just one of the kinds of philia), and the love of knowledge, and so on. The noun “philia” has a verb – “Filion” “to bring together – make friends – love”. There are different kinds of love. Love to the father – “Philopator”, love for the mother – “filomator”, love for children – “filopays”, love for his brother – “Philadelphia” [5: 578];

3) “Agape” (from the ancient Greek. *Αγάπη*; agape, Agapa) is soft, sacrificial, descending love for one’s neighbor. 1. Sacrificial love is with oblivion in their own interests and cares in the name of a loved one. 2. The sacrificial love, selfless dedication, dissolving in a loving caring for a loved one [2]. This understanding of love was glorified by Christianity during the late pagan culture; the early Christians were in the habit of “Agape” – fraternal meal [1: 35].

4) Storge is love-tenderness, particularly family love, love of parents to children, developed from friendship [4: 269].

Many philosophers (phenomenology, existentialism) rightly believe that Love is the answer to the problem of human existence, or at least an attempt to make such a response. Therefore, any theory of love has to begin with the theory of man, of human existence. The question whether love existed in antiquity is quite interesting. “Many philosophers, psychologists, scientists believe that in ancient times there was no love, there was only one flesh Eros, simple libido. It is unlikely that in ancient times there was real love” [3: 20]. About love now and then it is said in the most ancient myths of Greece, and in the classical era, almost twenty-five centuries ago; there was even a theory of spiritual love – Socrates and Plato. And what about Greek gods of love? Aphrodite, Eros and many other gods of love. And if there were attempts to explain the nature of love it means that we can say that in ancient times there was the love. It is worth noting that the ancient philosophers were little interested in the question what love was. In love we see no secrets. It simply exists as a space, gods, humans, plants, birds, insects, animals, and other things that exist in this world. Their ideas about love philosophers of antiquity are usually expressed using mythological images. Plato’s love – is the process of moving, rising from stage to stage of knowledge. Therefore, the dialectic of love in Plato is a dialectic of platonic Eros – Eros is knowledge. Plato traced the erotic relationship with the beauty of knowledge. Love is the highest form of knowledge of beauty. The philosophy of love in Plato organically grows into aesthetics, love is the desire for beauty, the aesthetic experience of beauty. [8]

Based on the writings of Vladimir Soloviev, “The Meaning of Love”, love emerged in a person (the nature of God) in the progress of mankind. Everyone aspires to love and reach his individual progress as far as possible, that the achievement of goals extends to infinity. Taken together people achieve human progress. The ultimate goal is love – it is not just a means of perfect union of two individuals, but means of transformation of the whole world, the destruction of its material basis [9].

American sociologist Erich Fromm calls the most essential manifestation of human positive, life-affirming instincts “passionate love”. In his book “The Art of Loving”, he gives such definition of love: “Love is the only positive answer to the question about the problem of human existence” [10: 134]. However, he continues, that the majority of people is not able to develop it to an adequate level of manhood, self-knowledge and determination. Love in general is an art that requires experience and ability to concentrate, intuition and understanding which you need to comprehend. Erich Fromm stresses the importance of love as a passion, which overcomes estrangement between people, generated by a sense of shame, guilty or anxiety. Erich Fromm identifies four elements that support the active nature of love [10]: 1) care as the active attitude to life and well-being of those we love, work for the benefit of others; 2) responsiveness as a willingness to “respond” to the call of another, request, etc .; 3) respect as the ability to see a person as he is, recognizing his individuality (and not as a need for our purposes); it is only when love is free; 4) knowledge that overcomes blindness, inability to see each other; only love is realized the thirst to know yourself and your relatives.

The only full path of knowledge is realized in the act of love. I need to know myself and the other person objective to be able to see his true nature, or, more precisely, to overcome the illusions, wrong, ugly ideas about it. Only when I perceive a living being objective, I can learn it to the most intimate essence, is what I do in love.

Vladimir Malakhov in his article “The vulnerability of Love” sees the God like the object of love. He is called the source of love. The feeling of love is represented through the prism of religion. In my opinion, for a person of the information age, this concept is very interesting and unusual [6]. You may notice that the concept of “love” had interested the mankind from ancient times. Thinkers were interested in the essence of love as it manifests itself and affects people. It should be noted that over the centuries the concept of love changed: from the identification of love with God and his influence is transferred to an independent power, power that arises between people.

In the minds of the people who lived in the ancient times, the understanding of love was strengthened as a gift of the gods, thus it acquired a sacred meaning. But with the strengthening of commodity-money relations people have also begun to use the love as a commodity, selling and buying it. This was the degradation of society. With the disappearance of the sublime love

disappear and human ideals. Do not forget that love belongs to the world of sense, and an attempt to explain its earthly categories does not lead to success. We can only hope to experience this “feeling of love”, which makes us human.

REFERENCES

1. Abramov A.G. The problem of Eros in the history of spiritual culture: Thesis for the Degree of Doctor of Philosophy / A.G Abramov. – Saransk, 1998. – 234 p.
2. Demidov A.B. Love phenomena of human existence / A.B.Demidov. – Minsk, 1999. – 180 p.
3. Ivin A.A. The philosophy of love /A.A. Ivin. – M.: IF RAN, 1995. – 185 p.
4. Kon. Friendship / Kon. – 4th ed. – SPb.: Publishing House “Peter”, 2001. – P. 269.
5. Love // Newest Philosophical Dictionary / A.A. Gritsanov. – 3rd ed., corrected. – Mn.: Book House, 2003. – S. 578-580.
6. Malakhov V.A. Vulnerability love / V.A. Malakhov. – Kiev: the spirit of I Litera, 2005. – Pp. 229-241.
7. Oznobkina E.V. Passion of the soul // New Encyclopedia of Philosophy: in 4 volumes / E.V.Oznobkina. – M.: Thought, 2010. – Pp 628-685.
8. Plato. Works in 4 volumes. – Vol. 2 ed. – SPb.: Oleg Abyshko, 2006. – 628 p.
9. Soloviev V. Meaning of love / V.Soloviev // Works. The 2 vols. – M.: Thought, 1988, Vol.2. – 1639 s.
10. Fromm E. The Art of Loving. Study of the nature of love / E.Fromm. – Moscow: Pedagogy, 1990. – 157 p.

*Рекомендовано до друку науковими керівниками к.філос.н., доц. О.П.Чорбою, к.ф.н Л.М.Філюк
Стаття надійшла до редакції 30.05.2015*

UDC 94(44)"1519/1589"

CATHERINE DE'MEDICI: THE PHILOSOPHY OF POWER

K.O. Moskovaya

*a 1st year post-graduate student, Faculty of Philosophy,
Department of Philosophy,
I.I. Mechnikov Odessa National University
Tel. +38050-282-65-19; email: e-moskovaya@mail.ru*

This article is the attempt to show the main principles of Catherine's de'Medici regency. The author analyzes the full portrait of this person, with all features of her character, principles and understanding what is power.

Keywords: Catherine de'Medici, power, regency, reign, cynicism.

В данной статье представляется попытка раскрыть основные принципы регентства Екатерины Медичи. Автор анализирует особенности характера, принципы и понимание власти этого исторического персонажа.

Ключевые слова: Екатерина Медичи, власть, регентство, царствование, цинизм.

Ця стаття являє собою спробу розкрити основні принципи регентства Катерини де Медичі. Авторка аналізує особливості характеру, принципи і розуміння того, що таке влада для цього історичного персонажу.

Ключові слова: Катерина Медичі, влада, регентство, царювання, цинізм.

Catherine de'Medici played an important part in the history of sixteenth century France. Despite of all contradictory facts about her life and regency, she is still popular. The first thing that comes to our mind when we try to remember something about this famous queen is the French Wars of Religion and, moreover, the St. Bartholomew's Day massacre. Often these historical facts were contemplated by scholars and writers; furthermore the main idea of our research is not to show the well-known «cruel» queen. First of all, we will try to estimate the full portrait of this person, with all features of her character, principles and understanding what is power.

Catherine de'Medici was born in 1519, in the family of Lorenzo II de' Medici and Madeleine de La Tour d'Auvergne. Unfortunately Madeleine died of puerperal fever or plague, and Lorenzo died a week later at the age of 27, leaving her an orphan after less than one month of life [3]. Edith Sichel gives us interesting facts about Catherine. Catherine de' Medici was regent, politician, trimmer, patroness, cynic. The author emphasizes that all these features belongs not only to Catherine, but to all the epoch. She figured as a kind of villain, mysterious figure surrounded by astrologers and secret drawers of poison-bottles. We should remember that all the historical characters are victims of exaggeration, and not her own crimes were probably ascribed to her. We must remember that she kept Roman empresses as ideals before her eyes and easily adjusted their

standards to those of the cardinals around her [4]. Indifference was the dominant note of Catherine's character, entire indifference means entire cynicism. Edith Sichel suspects that Catherine de' Medici was a serious cynic because she was an unconscious one, a person who sees things as they are, never as they may be. She drove common-sense to its absolute conclusion and judged every issue by its standards [4].

Her indifference did not betray itself socially. She was brilliant, acutely alive. She had French wit and Italian verve in conversation, and she must have known how to amuse, or she would not, in the early days of her marriage, have been the constant companion of François I. Her wit, salt and shrewd, was of the broad colloquial kind, well suited to cheer a jaded monarch. She understood how to laugh, not often, but aptly. Her power lay not so much in what she did as in her science of doing. She knew the right moment for laughing, and for weeping. For Catherine was, if we may say so, immensely feminine, and none grasped better than she that a woman's strength is in weakness [4]. Moral indifference had possession of Catherine's nature, but one desire was hers, by no means a moral one, which governed her quite as potently as her apathy and perhaps with more obvious effect. All her actions have ever been ruled and guided by a most powerful desire – the desire to reign [4]. But we remember that Catherine de' Medici was never able to rule France as its monarch because the Salic Law restricted the succession solely to men. But this Machiavellian – whose father was Machiavelli's patron – ruled it as regent for nearly 30 years, and did everything she could to strengthen the position of her three weak sons on its throne. Catherine's desire for domination over her children began to transform into the desire for political control as well. Catherine feared that the weakness of François II could bring down the Valois monarchy [2].

Therefore, she became convinced that both François and France needed her guidance. With a little luck and a lot of cunning, Catherine de' Medici was able to preserve peace in the kingdom by assuring the Bourbons and Montmorency that she retained control of her son. François II reigned for only a year before dying of a cold, and the weakened monarchy faced a new threat. François was succeeded by his brother, Charles IX, who was only ten years old at the time [1]. Having learned from her mistake with François II, Catherine de' Medici immediately claimed the Regency for herself. Although tradition gave that right to the King of Navarre, Antoine de Bourbon, he was too weak to oppose her and the Regency was made official. Charles would rule for fourteen years, but in reality he was never able to fully shake off the firm hand of his mother, who rationalized her calculating manipulations of her children by working to preserve their crown, which required keeping a balance between the Guise and Bourbons [1]. Catherine sought total control over her children. She preferred to have them in sight whenever possible and laid down very strict rules of behavior for them to follow. However, Catherine desired the love of her children as much as she desired their obedience. She was a mother who doted on her children, and was always ready to sacrifice her own repose, nay, even her life, for their happiness [1].

Raised in constantly shifting locations between Rome and Florence, Catherine had to learn self-reliance and develop inner strength. Catherine often found herself a sort of political prisoner of the enemies of the Medici and an instrument of the Medici's dynastic ambitions. Thus, she had little reason to love her Medici relations, but she did learn from them. From the ruthless Medici, Catherine learned the importance of using her children as pawns for dynastic and political gain and she learned it well [1]. Being a lifelong Catholic but always with a degree of religious cynicism, Catherine appears never to have understood the passion with which many of her contemporaries lived their religious lives. For her, religious differences seemed at first to be bargaining chips in court intrigues, which might be smoothed away by tactful diplomacy [2]. Catherine remained politically active until the end of her life, touring France on Henry's behalf and trying to assure the loyalty of its many fractured and war-torn provinces. She also amassed a huge collection of books and paintings, built or enlarged some of Paris' finest buildings, including the Tuileries Palace, and carried on to the end her fascination with astrology [2].

REFERENCES

1. Armour K. A Portrait of Power: The Importance of Marguerite de Valois in XVI Century French Royal Politics. – <http://commons.emich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1111&context=honors>
2. de' Medici Catherine. Encyclopedia of World Biography / Catherine de' Medici. – The Internet resource. – Access mode: http://www.encyclopedia.com/topic/Catherine_de_Medici.aspx
3. de' Medici Catherine History Learning Site / Catherine de' Medici. – The Internet resource. – Access mode: http://www.historylearningsite.co.uk/catherine_de_medici.htm
4. Sichel E. Catherine de' Medici and the French Reformation / Edith Sichel. – The Internet resource. – Access mode: http://archive.org/details/Catherine_demedic00sichuoft

*Рекомендовано до друку науковими керівниками д.філос.н., проф. Л.М. Богатою, к.ф.н., доц. О.Я. Присяжнюк
Стаття надійшла до редакції 30.05.2015*

**SYMBOLIC INTERPRETATION OF THE WORLD IN THE MEDIEVAL PHILOSOPHY ON
ROBERT GROSSETESTE'S WORKS**

E.O. Pelin

*a 4th year student, Faculty of Philosophy, Department of Philosophy,
I.I. Mechnikov Odessa National University
Tel. +38066-781-12-91; email: pelin-elena@rambler.ru*

Статья посвящена символическому прочтению мира в Средневековой философии на материалах работ Роберта Гроссетеста. В этой статье автор делает попытку рассмотреть вариант символического видения мира, который сложился в Средние Века. Центральное понятие работы – «двуосмысленность», в том понимании, в котором предоставляет его Светлана Неретина. Двуосмысленность видения мира средневекового человека – это направленность сознания на сакральное и мирское; это особая форма средневекового символизма.

Ключевые слова: дуализм, средневековое мышление, двуосмысленность, символизм, Роберт Гроссетест, мировосприятие.

Стаття присвячена символічному прочитанню світу у Середньовічній філософії на матеріалах робіт Роберта Гроссетеста. У цій статті автор робить спробу розглянути варіант символічного бачення світу, який склався в Середні Віки. Центральне поняття роботи – «двуосмисленність», в тому розумінні, у якому його надає Світлана Неретина. Двуосмисленність бачення світу середньовічної людини – це спрямованість свідомості на сакральне і мирське; це особлива форма середньовічного символізму.

Ключові слова: дуалізм, середньовічне мислення, двуосмисленність, символізм, Роберт Гроссетест, світосприйняття.

The article is devoted to the symbolic reading of the world in medieval philosophy on Robert Grosseteste's works. In this article the author attempts to consider the option of a symbolic vision of the world that formed in the Middle Ages. The central concept of the work is "dual meaningfulness" represented by S. Neretya. Dual meaningfulness is the vision of the world of a medieval man, it is a focus of consciousness on the sacred and the profane; it is a special form of medieval symbolism.

Key words: dualism, medieval thinking, dual meaningfulness, symbolism, Robert Grosseteste, worldview.

The author investigates the symbolic reading of the world in medieval philosophy on materials of Robert Grosseteste's works. Apart from the fact that the problem of the symbolism of medieval thought is very interesting, it is also urgently relevant today. After all, it will help to understand an medieval man; his consciousness; what he was guided by committing any acts. This, in turn, will help us to understand the Middle Ages on the whole. We consider this problem, not only in the philosophical tradition, but also in other areas of human activity.

Robert Grosseteste is one of the most important representatives of English medieval philosophy, after this example, you can examine and analyze the phenomena of symbolism and dual meaningfulness of the world in the Middle Ages. And better feel the spirit of his era. Medieval masters, writers, artists, neglecting visible outlines of surrounding earthly world, peer into the other world. And Robert Grosseteste is just such a figure in the Middle Ages. Despite the fact that Grosseteste's treatise "About light or about the beginning of forms" is a monument of long-past era, in many ways it has not lost its relevance today too. The symbolism of medieval mind is often seen in domestic and foreign literature. But Robert Grosseteste's work has been poorly studied from this point of view. Robert Grosseteste's philosophical concepts were investigated by: A. Speer in "Light and space. Robert Grosseteste's speculative study of "natural science", Shishkov A.M. in the article "Robert Grosseteste, light metaphysics and Neoplatonic tradition", M. Koshkin in his article "The Path of "The Divine Comedy"".

Many researchers pay attention to his natural-philosophical ideas. But the symbolism in his ideas and concepts is poorly studied. As the main material for analysis, we chose Robert Grosseteste's work "About light, or about the beginning of forms", because is considered the best work possible to develop a theme of the thesis. The theoretical basis and the starting materials for the study of dual meaningfulness of the world in the medieval philosophy were the works by: A.Y. Gurevich "Categories of Medieval Culture"; M. Koshkin "Along the path of "Divine Comedy""; S. Neretina "The word and text in medieval culture. Abelard's conceptualism; P. Bitsilli "Elements of medieval culture"; Etienne Gilson "Philosophy in the Middle Ages: from the beginnings of patristics to the end of the XIV century" etc.

The aim of the work is to study the phenomenon of dual meaningfulness of the picture of the world in the medieval philosophy. Many investigators were engaged in Middle Ages' symbolism of thinking and its various manifestations in life. D.S. Berestovskaya in her book on the cultural studies described the Middle Ages, and linked the symbolism with the culture. She says that the European Middle Ages determined the emergence of a new type of culture and a different understanding of it: it was a Christian culture in which there was a concept of another spirituality, an ascetic ideal. A medieval man, having found the inexhaustibility of personality, set a goal to self-improve and get rid of sinfulness [3: 11].

So, the Middle Ages – is an extremely interesting era, despite the fact that this period of history is considered by many people who did not go deep into the study of the Middle Ages, the "Dark Ages" and is associated with something dark and

gloomy. Gurevich in his book "Categories of medieval culture" studied the epoch of the Middle Ages. He considers that we know the historical events, but we don't know their internal causes, motives that had inspired people in the Middle Ages and that caused social and ideological collisions [6: 17]. Just in the Middle Ages the European nations were borned and modern states were formed, and languages we speak now, were developed. Many of the cultural values that form the basis of our civilization, date back to the Middle Ages [6:15]. And perhaps, if we study the Middle Ages, it will help to understand our contemporary world too.

A.Y.Gurevich is aware that the Middle Ages are not as primitive and simple as it seems at first glance. He wrote in his book that we will not understand the medieval culture, if we consider that the era was dominated only by ignorance and obscurantism, because everyone believed in God – without this "hypothesis" which was not a hypothesis but a postulate for the medieval man, an urgent need of his vision of peace and moral consciousness, he was unable to explain the world and to be guided in it [6: 16]. S.Averintsev suggests that the meaning of a symbol objectively carries himself as a dynamic trend, it was not given but set out. It is essentially impossible to explain by unambiguous expression, and it can only be explained by relating a further symbolic clutch that will sum it to sound more clear [2: 159].

Symbol comes from the Greek language. Simbolon is a distinguishing mark; sign, image, embodying any idea. Symbol is an image in which there is always a certain sense, fused with the image, but not reducible to it. The meaning of a symbol is usually a hint of what is in excess or sensually perceived (for example, a cross – the symbol of the Christian faith; certain signals of a horn mean the beginning or the end of the raid) [5: 502]. The meaning of the symbol can not be a simple effort to decipher the reason, it is necessary to "get used" [1: 510]. Schelling said that the symbol is a way "to be understood as what it is, and only because of this it is taken what he stands for". Everyday life is filled with symbols that remind of something, act, make enable or disable, amaze or captivate. All can be considered a symbol behind which something else is hidden [5: 502]. So, the vision of the world of a medieval man is essentially different from the modern vision of the world. Dualism determined consciousness of medieval people. Everything around was understood as a sign of God. The language of symbols, allegories were widely used. In philosophy, this tradition was formed in the patristic period.

The symbolism of the Middle Ages is the main phenomena of the period. Throughout the all historical development of philosophical thought we can see an attempt of descriptive and essential analysis of this phenomenon. Dual meaningfulness of the world of a medieval man is a focus of consciousness to the sacred and the profane. Reason of a medieval man was in a strong relationship with faith. S.Neretina said in "Word and text in medieval culture" about dual meaningfulness. The external form of speech, for example, can contain dual meaningfulness for understanding (intellectus), which can bring true or false understanding of it and depends on the interpretation of a particular situation different people. She writes that R. Thomas highlighted several bundles of words that have dual meaningfulness in the secular and the sacred practice, combining a single mark of the word. They are not homonyms, i.e. they are not the words that have the same sound but different meanings; this is dual meaningfulness when one word shines through its different meanings: a sacred and literal. Here are some of them: "Inspirare" – to inspire and to call for prayer. "Cognoscere" – to learn, to distinguish between space and natural reason to love God. 'Intellegere' – to understand in the sense of increasing knowledge within the natural thinking in terms of concepts, resting between the sphere of natural and transcendental thinking of the middle area – and understanding of the relationship within the sphere of revelation through allegory. 'Comprehendere' - to understand, but in the sense of "grasping" the essence of faith, virtue, love [10: 81]. A man of the Middle Ages believed that in addition to real-flesh (earthly) world, there is a heavenly, spiritual world, where he finds true bliss, peace, to which belongs the human soul, found that there are laws and regulations that are beyond the human mind, namely: Higher Reason and the Supreme Justice. This all led to the fact that people are trying to get closer to this world and interpret the corporeal world with the help of symbols.

God tells the world of its semantic significance, divine symbols filled the world [3: 12]. Therefore, S.Neretina claims that symbolic consciousness of the people of the Middle Ages can be seen in completely different fields of human activity, of human culture. And it is not only "the stamp influence of the church on people's minds" or "traces of the processing, which Christian consciousness imperceptibly undergone in this consciousness", but it is the principle of Christian thought as a whole, acting on the basis of analogy, which allows a person to join the highest truth [10; 172]. In the "Elements of medieval culture", P. Bitsilli described the symbolic mentality of the medieval man. He says that everything that the medieval man sees, he tries to interpret symbolically. Everything around it is full of special significance, the mysterious meaning of and in accordance with this relationship to reality, it creates a science of it [4: 3]. And so, the world and a man, as considered the Middle Ages ideologists, have a basis in God. In the Middle Ages at the heart of culture, as we know, one text was the foundation, the Bible, the Scriptures, or the Word. This text was originally set out, the God was considered to be the author of Bible readers (listeners) were offered, and sometimes had the duty if it was a cleric of his comment, layering gloss to gloss, notes on the margins, which, in turn, create of opportunities for new notes on the margins. So Bible was wrote again. Just this secondary text inscribed in the Bible itself, is the cultural identity of the Middle Ages [10, 9]. Karsavin underscores the commitment and validity of medieval commentators "values" of characters offered by them in the Scriptures.

In the XIIIth century in England there was too strict control from the part of the Church. At Oxford University he studied diligently and natural works of Aristotle. Their transfer, in particular, Robert Grosseteste, - the founder of the Oxford school of philosophy scientific. Robert Grosseteste is one of the most important representatives of English medieval philosophy, which you can examine and analyze the phenomena of symbolism and dual meaningfulness peace in the Middle Ages.

Robert Grosseteste was a philosopher, a theologian and a scholar. He was engaged in optics, geometry, astronomy, experimented on the refraction of light. Robert Grosseteste had also a church, he was a bishop of Lincoln. Robert Grosseteste research interests concentrated around issues of optics, mathematics (especially geometry), astronomy. He explained the applicability of geometrical laws multiplying itself light to the entire physical reality, and also formulated the doctrine of the

generation, and the ratio of the summation of infinite value, and the doctrine of the “multiplication of species”, developed later by Adam Marsh and Roger Bacon. Robert Grosseteste, one of the first translated from Greek into Latin “About the Heavens” of Aristotle, where he had to think of Aristotle’s understanding of the magnitude and value. That later influenced the philosophy and ideology of Grosseteste. For example, this influence can be seen in his work “About light, or about the beginning of forms” when Robert Grosseteste wrote: “understanding of matter could not take place by final multiplication of light because, it was shown by Aristotle in “About the Heaven and the World”, something simple (simplex), reproduced finite number of times, it does not generate the value of (quantum)» [7: 123]. Also, in his treatise “About light” Grosseteste uses Aristotelian terminology: the construction space is presented in the categories of matter and form.

Robert Grosseteste argued that the need for knowledge of the world based on observation, experiment, and subsequent analysis of the results with hypotheses, initial generalizations. M. Cat writes that Robert Grosseteste, assuming that all things are somehow corporeal, will highlight the general physicality (corporeitatem) into the “first corporeal form” (Formam primam corporalem), specifying the length of things and spatial definition [9; 23]. Robert Grosseteste in his treatise “About light, or about the beginning of forms”, which was written in c.1225, offered a coherent theory cosmogenesis, in which a key role was played by the light and the optical-geometric distribution rules. As it was mentioned earlier, Grosseteste’s work “About light, or about the beginning of forms” is of a special value for us. On the basis of this work, we can come closer to understanding of the symbolic worldview of the consciousness of a medieval man. The idea of light which takes the central role in the origin and formation of the universe, as Etienne Gilson says, came to Robert Grosseteste under the influence of neo-Platonism and the Arabian treatises on optics “Perspectives”. But in his essay “About light, or about the beginning of forms”, this old concept is realized in all its depth and is presented with a perfect sequence. In the beginning, God created instantaneously from nothing its primordial form. In accordance with the reasons that we will consider soon, we can assume that God created first a simple material point and give it a shape. This form is the light; but the light has a very fine bodily substance approaching the incorporeal, the characteristic properties of which are the continuous generation of itself and instantaneous propagation of the field around the point. Let’s imagine a bright spot: a huge luminous sphere arises around it as around the center immediately. The diffusion of light can stop only for two reasons: either it encounters an obstacle opaque or it reaches the extreme limit of the sparseness and then the diffusion of light stops itself. This is a substance having the form of the active principle of all things; It is the first bodily form, sometimes called as a corporeality in the first matter [8:356].

Grosseteste sets the light as a primary form of matter: “The light is the primary form created in the primary form of matter”. So corporeality is either light itself, or that makes said action and brings a matter of measurement due to the fact that it is involved very light and works through the properties of the world” [5:123]. As a part of his metaphysics of light, the light is perceived as the literal meaning (that is, the very physical world that we see with our eyes), and within the meaning of the symbolic, where it has an image of the divine light, giving the world the possibility of being or form of light, carrying the process of registration of matter [11: 5]. It is impossible not to recall a fragment from the book of Genesis, where the divine word of the first light is created. But in the work itself, R. Grosseteste never uses the word “God” or “divine light”. God appears in R. Grosseteste’s works as a form that has no substance, and light – as a materialized form, worthy of all consideration. Light as an analogue of the divine light to the foreground, and a theological perspective is like a background against which developing naturalistic research.

Through subtle reasoning, as Grosseteste believes, it is possible to prove that as a result of this infinite multiplication of light and its matter, a finite universe always had to be formed. So, if we start from the simple, the final amount is sufficient to infinitely surpass. An infinite number would not only infinitely greater, it would be infinitely higher infinity of individual multiplications. So light is simple by being multiplied by an infinite number of times, and has to stretch as a simple matter and has a finite value. Thus the ultimate sphere was formed, on the borders of which matter is in an extremely rarefied condition; as we approach the middle it becomes denser. After this initial expansion, fixing the boundaries of the universe, matter in the center, still retains the ability to be diluted. Therefore bodily substance of the earthly world are endowed with activity [8: 356].

When all possibilities of dissolving light (lux) are exhausted, the outer boundary of the sphere forms a solid, which reflects the light (lumen) to the center of the world. This action reflected light (lumen) consistently produces nine celestial spheres, of which the lower – the sphere of the moon. Following this final celestial sphere, unchanging and fixed, scope elements are arranged: fire, air, water and land. Thus, the Earth receives and concentrates the action of the higher spheres – because poets and call it “Pan” that is “Everything”. After all, it concentrated all the higher light and can be found on the ground impact of any sphere. It is Cybele, the mother general, from which all the gods may occur [8:357].

Experiments with the refraction of light for R. Grosseteste are interesting not only from the point of view of science, but also in terms of theology. When a ray of light is refracted – it forms a rainbow, and many people admire it, forgetting about the source of this beauty. Here it is manifested the R. Grosseteste’s symbolism. After all, since we live in this world, marveling at its beauty and joy, but we forget about the source (creator) of the world. It is God who, as the light is the source of everything. That’s just R. Grosseteste’s treatise “About light, or about the beginning of forms” it does not say whether or not the light of God, or the light appears only the creation of the Lord. But based on his words, it seems that Robert Grosseteste, nevertheless, believed that light – is the creation of God: “I believe that the first corporeal form which some call corporeality (corporeitatem) is light (lux)” [7: 120]. After all, God is incorporeal, and the light by R. Grosseteste – a bodily form.

In describing the origin of the earth as the fourth element, R. Grosseteste resorts to the image of Cybele, goddess of fertility, generating other gods. Apparently, here we are faced with a peculiar mindset of medieval man for whom the use of symbols is the norm. After Robert Grosseteste described the formation of spheres, he decided to prove it mathematically, through the symbolism of numbers. It forms the most simple and not reducible to what entity it equates to a unit; Matter that can change shape under the influence, it shows the dual nature and therefore expressed deuce; light as a combination of form

and matter – a triple; and each area consists of four elements, there are four. If these numbers are added, – says R. Grosseteste, it will be ten. Therefore, ten is the number constituting the scope of the universe. For these reasons, the ten is the perfect number in the universe, because every perfect body includes a form, and therefore the unit, matter is hence the two, a combination of both (light), ie, three elements is four. For this reason every perfect whole is ten. This is how Robert Grosseteste wrote: “In the highest body, which is the simplest of the bodies, we must distinguish four features, namely form, matter, their combination (compositio) and composed of them (compositum). Form because of its simplicity, takes the position of greatest singularity. Matter, as a result of its dual capacity, that is, due to its ability to take and store experience, on the other hand, because of its divisibility, which is the fundamental property of matter itself primarily and predominantly relates to duality, rightfully gets the nature of duality. The combination of Trinity contains in itself, because its composition is detected and decorated matter and material form, and especially the combination itself, which, as a third thing different from matter and form, is at least drawn up. And that is compiled as a result of these three features, sealed by virtue of its inherent fourfold. Consequently, in the first body, which, of course, in reality (virtualiter) are present and other bodies, is there a quaternary and therefore the numerical quality of other bodies does not exceed the decimal. For in fact the unit forms duality of matter, the three combinations and Tetraktys compiled when they are connected, form the ten. That is why one of the world spherical bodies is ten: because the scope of elements, though divided into four, though is one, because of its involvement in the Earth’s physical nature. This shows that ten is the perfect number of the universe as a whole and perfect all has something similar form and unity, something like matter and duality, something like a combination and Trinity, and something like a compilation and quaternions. And there is no need to add anything more than these four fifth. That’s why every entity and has committed ten” [7: 126]. So, with greater certainty than Augustin, R. Grosseteste makes light -lux formalis, light form, and how the original form of corporeality, the light that shows any being, provides clearance matter [9: 23].

According to Robert Grosseteste, matter, as a result of expiration of the first form of light, stretched, and is dispersed in all directions – “spherical”: “Light is spread by an infinite uniform in all directions multiplying itself evenly spreads the matter and giving it on all sides by a spherical shape; and this spread necessarily follows that extreme matter that spread out the field, and are diluted to a greater extent than its inner region, close to the center. And as long as the marginal area does not become sparse in the extreme, they will be exposed to all domestic large sparse” [7: 123]. “Light, in this way the first matter that spread out, thereby giving it a spherical shape, and marginal areas of its highly dilution, the full potential of matter at the field, and then left her impervious to further attack. Thus, on the edge of a perfect sphere was first formed body called hard, nothing has in its composition, but the first material and the first form. And so the body is the simplest in this respect to the parts constituting its essence, and with respect to its maximum value; and does not differ from the total of all kinds of bodies (a corpore genere) except that it is filled with matter in only one of the first form. The general race of all bodies, is there in the firmament and in other bodies, having in essence the first matter and first form, is no longer subject to filling its first form of matter, and a decrease in its first form of matter” [7: 124]. Grosseteste assumes that light is not just the original form or the idea, she had a special nature capable multiplying itself, which makes its first and universal.

Finally, the last thing we would like to draw the attention despite the fact that Robert Grosseteste’s treatise “About light ...” is a monument of long-past era, in many ways he has not lost its relevance even today, for cause of particular interest the reader in comparing it with some modern physical theories (for example, Einstein’s formula $E = mc^2$ and the theory of the Big Bang) [11, 10]. The symbolism of the worldview of medieval man is interesting and important to study. Based on the work it is clear that the symbolic mentality of the Middle Ages is so inclusive and meaningful phenomenon, it manifests in absolutely all spheres of human life in this era. Symbolism is conscious and unconscious, as a fundamental trait of thinking as such – has become in the Middle Ages in the way of perceiving reality. In order to uncover the meaning of the symbolism of medieval thinking enough to speak only of its forms, it is necessary to thoroughly investigate any particular manifestation of it. This article is an example of the work of Robert Grosseteste turned out to fully disclose a given topic. Robert Grosseteste is one of the most important representatives of English medieval philosophy, about Robert written as a very bright theorists and even the practice of experimental science. Robert Grosseteste, in his treatise “About light, or about the beginning of forms”, written c. 1225, offered a coherent theory cosmogenesis, in which a key role was played by the light and the optical-geometric distribution rules. It is of interest to science. But philosophy is important because in R. Grosseteste’s treatise “About light, or about the beginning of forms” we find the symbolic content; it gave us the opportunity to explore the mechanism of the symbolism of consciousness of medieval man as an example of his work.

Robert Grosseteste explained and justified the process of creation, using symbolism and dual meaningfulness. We were able to reveal the mechanism of symbolic thinking in the text of R. Grosseteste “About light, or about the beginning of forms”. So, it is possible to understand the general principle and the thinking of people in the Middle Ages; to understand what they were guided to perform any actions. This, in turn, will give us an understanding of the whole of the Middle Ages and the historical background that led to the current situation of history.

REFERENCES

1. Аверинцев С.С. Символ // Философский словарь под ред. И. Т. Фролова М.: Республика, 2001. – С. 510 – 511.
2. Аверинцев С.С. София – логос словарь– Киев: Дух и Литера, 2000. – 910 с.
3. Берестовская Д.С. Культурология: Учебное пособие. - Симферополь: Бизнес-Информ, 2003. – 377 с.
4. Бицилли П. М. Элементы средневековой культуры. – М.: Мифрил, 1995 – 264 с.
5. Губский Е. Ф. Символ // Философский энциклопедический словарь – М.: Инфра - М, 2003. – С. 502 – 503.
6. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1972 – 317 с.

7. Гроссетест Р. О свете, или О начале форм. // Вопросы философии. - М.: Наука, 1995. – № 6. – С. 120 – 139.
8. Жильсон Э. Философия в Средние века: от истоков патристики до конца XIV века / Пер. с фр.: Бакулов А. Д.; Общ. ред. и послесл.: Неретина С. С. – М.: Респбблика, 2004. – 678 с.
9. Кошкин М. Тропой «Божественной Комедии» // Топос. М.: Топос, 2011. – № 12. – С. 13 – 28.
10. Неретина С. С. Слово и текст в средневековой культуре. Концептуализм Абельяра. – М.: Гнозис, 1994. – 216 с.\
11. Шишков А. М. Предисловие к публикации Р. Гроссетеста «О свете, или О начале форм» // Вопросы философии. М.: Наука, 1995. – № 6 – С. 120-139.

*Рекомендовано до друку науковими керівниками д.філос.н., проф. О.А.Довгополовою, к.ф.н., доц. Л.М.Філюк
Стаття надійшла до редакції 20.12.2014*

UDC 800.1:316.77

BILINGUALISM AS A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON OF THE SOCIETY

O.Y. Prysazhnyuk

Candidate of sciences in philology, Foreign Languages Department for the Humanities,

I.I. Mechnikov Odessa National University

Tel. +38098-659-0711; email: prysokyar@rambler.ru

In the given article the author gives a detailed explanation of such a notion as bilingualism and reveals different approaches to its studying. Also she pays key attention to the processes of society development connected with bilingualism and its role in the society life. The article shows what role this phenomenon plays within the context of contemporary society.

Key words: bilingualism, society, nation, language, approach.

В данной статье автор подробно объясняет такое понятие как билингвизм и рассматривает различные подходы к изучению данного явления. Автор также обращает внимание на процессы развития общества, связанные с билингвизмом и его ролью в жизни общества, а также показывает, какую роль играет этот феномен в контексте существования современного социума.

Ключевые слова: билингвизм, социум, нация, язык, подход.

У цій статті авторка детально пояснює таке поняття як білінгвізм та розглядає різні підходи до вивчення цього феномену. Авторка також звертає увагу на процеси розвитку суспільства, пов'язані з білінгвізмом та його роллю в житті суспільства, а також показує, яку роль грає цей феномен в контексті існування сучасного соціуму.

Ключові слова: білінгвізм, соціум, нація, мова, підхід.

This study aims at describing the relations among language, culture and society. In this article the author examines descriptive typologies and structural functionalism in the development of studies of bilingualism in culture and society.

Bilingualism, i.e. competence in more than one language, can be thought at either an individual or social level. Some citizens in a society with more than one official language may be monolingual or some citizens in a society having one official language may be bilingual or even multilingual. An answer for the question who a bilingual is, has long been a matter of discussion. There are different arguments among linguists on what bilingualism is. Thus for Bloomfield [2, p. 56] 'native-like control of two languages' can be taken as the criterion for bilingualism. Kroskrity mentions that when he observes a speaker of one language producing complete meaningful utterances in the other language, he can call him a 'bilingual' [8, p. 7]. Diebold gives a minimal definition of bilingualism by using the term 'incipient bilingualism' to characterize the initial stages of contact between two languages [3]. And, according to Mackey, a person might have no productive control over a language, but be able to understand utterances in it. In such instances he uses the term 'semibilingualism', other linguists generally speak of 'passive' or 'receptive' types of bilingualism [9, p. 16].

Due to several factors like politics, natural disaster, religion, culture, economy, education and technology, or just because of their own preference, people speaking different languages come into contact in settings where they are treated as bilingual or multilingual. However, beside a number of factors such as age, sex, intelligence, memory, language attitude and motivation, the language use of a bilingual or multilingual involves different factors such as degree (the level of the languages that an individual uses), function (for what he uses his languages, what role his languages have played in his total pattern of behaviour), alternation (to what extent he alternates between his languages, how he changes from one language to the other, and under what conditions) and interference (how well the bilingual keeps his languages apart, to what extent he fuses them together, how one of his languages influences his use of the other) [11, p. 27]. These distinctions are mostly made depending on bilingual individuals and it is hard to measure bilingualism and determine the type of individual bilingualism when masses

of people are considered. However, there is another distinction on the social level as well: 'elitist bilingualism' (or elite bilingualism) [4, p. 83] and 'folk bilingualism' [10]. Elitist bilingualism has been described as "the privilege of middle-class, well-educated members of most societies", whereas folk bilingualism results from 'the conditions of ethnic groups within a single state who have to become bilingual involuntarily, in order to survive. The distinction is a crucial one, as it shows that whilst the first group uses the education system which they control to seek bilingualism, the second group has bilingualism foisted upon it by an education system which is controlled by others.

Depending on different definitions of bilingualism, a great number of sociolinguistic researches have been carried out focusing on diglossia, language choice [5], social mechanisms in bilinguals' interactions [6], code-switching patterns observed in the language use of bilinguals [1], language acquisition processes of bilingual children [9], mental processes of bilinguals in terms of psycholinguistics [7], processes used in bilinguals' speeches and attitudes towards languages used by bilinguals [12].

From an ethnolinguistic perspective, earlier ideas about the boundedness of cultures were accompanied by ideas about the boundedness of the languages that were supposed to go with them. Bilingualism was an obvious affront to this idea, and one that was going to require explanation. Initial explanations, as per the dominant explanatory frameworks of the time, were primarily *structural-functional*. The most influential approaches came on the one hand from Weinreich [12], Mackey [9], Ferguson [5], Fishman [6] and Gumperz [7]. The first set of authors approached bilingualism from the perspective of an analysis of the ways in which different languages, or language varieties, might correspond to different social functions. Weinreich was among the first to examine bilingualism in terms of a related set of forms and functions, in an attempt to describe the different linguistic manifestations of bilingualism as they might relate to different structural and functional distributions of linguistic varieties in a community [12]. Mackey's work on typologies of bilingualism followed in this vein [9]. Both were concerned with what might be termed a "languages in contact" approach, in which the focus remained on relations between or among linguistic systems, albeit in connection with their social distribution.

Ferguson's concept of diglossia famously pointed to the ways in which even different varieties of one language could be assigned different functions within a hierarchy of prestige and status, with the "high" language conventionally involving more institutionalized functions connected to the distribution and definition of valued resources, and the "low" language connected to everyday life and relations of solidarity among marginalized segments of the population [5]. The concept seemed applicable to situations where the linguistic varieties in question were conventionally thought of as different languages altogether. Fishman extended this concept to broader ways of conceptualizing functional differentiation across domains, with an understanding that domains were primarily connected to social activities (often institutionalized: religion, work, education, the family, and so on) which might or might not be equally prestigious or otherwise connected to power and status differences [6]. Fishman's work laid the foundations for much subsequent work concerned with the measurement, statistically or through other means, of the scope of functions associated with specific language varieties, understood as a reflection of the extent to which a language had a social basis for reproduction. Put differently, a structural-functional approach is based on the notion that the normative condition is one language, understood as a whole, bounded system, and which corresponds to a community, also understood as a whole, bounded system. This monolingual norm, associated with ideologies of the nation, and eventually of the nation-state, has been the dominant one influencing studies of bilingualism. Many of these over the past forty years or so have been devoted to measuring deviation from the norm as an index of assimilation, or of language loss or endangerment, whether seen from a linguistic, demographic, sociological or social psychological perspective [8].

There are more examples of such studies, so let's mention a few categories: (1) studies of the "linguistic vitality" of minority communities, designed to measure the extent to which the community is likely to be able to reproduce itself as a bounded community in which bilingualism is possible as long as it is kept in clear functional distribution with the minority language; (2) studies of assimilation based on census returns measuring shifts of numbers of minority language speakers over time; (3) survey based studies of functional distribution of languages by domain in specific communities, where the lack of a "full" range is understood as a deficit to be repaired (the concept of a "full range" of domains is associated with "normalization," that is, extending the range of uses of a minority language to cover the full range of functions existing in society; and (4) studies of the linguistic manifestations of language contact as associated with structural analyses of the social conditions of that contact, as a means of discovering what kinds of social structures are linked to what effects on linguistic structure. Within this range of types of study, particular attention has been paid to the role of legal institutions in providing an infrastructure for the production or reproduction of specific visions of bilingualism and bilingual communities and to the role of education in actually engaging in the process of production and reproduction of bilinguals. Some attention has been paid to language practices and socialization in bilingual families, to bilingualism in the workplace and to the link between bilingualism and income-earning (that is, to the value of bilingualism on the job market), but little to institutions such as religion or health.

The structural-functional paradigm has been extremely productive, allowing in particular the development of a discourse regarding the relative advantages or disadvantages of specific forms of bilingualism for specific groups. It has, however, remained resolutely committed to a paradigm in which languages are understood as whole, bounded systems, associated, moreover, with whole, bounded communities. The constant emergence of traces of different languages in the speech of individual bilinguals goes against the expectation that languages will neatly correspond to separate domains, and stay put where they are meant to stay put. Unlike structural-functional approaches which were concerned with large-scale social patterns, interactionists have been concerned with the manifestations of bilingualism in social interaction. Now, some of this work has been functionalist in inspiration, insofar as it gave rise to a long series of studies aimed at typologies of functions of bilingual practices, notably of 'code-switching', in interaction [7]. Blom and Gumperz formulated an initial, influential distinction, between situational and metaphorical code-switching, which attempted to capture not only the ways that domain analysis could account for distribution of languages, but also the messy ways in which bilinguals imported linguistic resources

across domain boundaries [1]. The assumption was that domain-based distribution was central to the attribution of meaning to linguistic varieties, and that conventional situational or domain distribution could then serve as a meaning-making resource for bilingual speakers across domains. Cultural meaning, in terms of the substantive understanding of identities and social relations (what it means to belong to specific groups, to engage in specific language practices), is understood to flow from political economic relations. While the distinction between situational and metaphorical code-switching proved to be inadequate as a full account, it did introduce into the debate some essential ideas, notably those concerned with looking at bilingual speakers as social actors engaged in the practice of making meaning, and those concerned with conversation, or discourse itself, as a site for meaning-making.

Interactionist approaches to bilingualism started exploring more directly the ways in which bilingual resources could be involved in the construction of social meaning, both in terms of the construction of social categories (primarily those connected to ethnolinguistic identity, but also those connected to local social roles, such as speaker and addressee), and in terms of the contextualization of talk [8]. Bilingual resources in interaction or performance are particularly rich sources for the exploration of voicing and footing, that is, ways in which speakers signal stances and perspectives on their own utterances as well as on those of others, and are available as windows onto interaction processes of learning. Beyond such general sociolinguistic concerns, though, such phenomena illustrate the permeability of boundaries, whether between languages or sociolinguistic domains. They also point to the impossibility of direct associations between language and identity, and rather to the complex, often ambiguous and multiple nature of all these concepts. They also raise the question of the creative use of linguistic resources for aesthetic purposes, or more broadly in the construction of cultural meanings which may lie far afield from the political economic bases of the distribution of linguistic resources [3].

Thus, in the course of our research we arrived at some conclusions. The concept of bilingualism is applied not only to characterize a person who can understand two languages. It is used to describe the linguistic conditions of the society. Taken into consideration the social aspect of bilingualism, the studying of this phenomenon is based on the exploration of functioning of two or several languages on the territory of one state, their relationship and distribution of public functions among languages. All this provides a means for reorienting studies of language, community and identity, and hence of bilingualism. What emerges now is a sense of bilingualism as only one perspective on a more complex set of practices which draw on linguistic resources which have been conventionally thought of as belonging to separate linguistic systems, because of our own dominant ideologies of language, but which may more fruitfully be understood as sets of resources called into play by social actors, under social and historical conditions which both constrain and make possible the social reproduction of existing conventions and relations, as well as the production of new ones.

REFERENCES

1. Blom J., Gumperz J.J. Social Meaning in Linguistic Structure: Code-switching in Norway / J. Blom, J.J. Gumperz / Edited by J.J. Gumperz and D. Hymes. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1972. – Pp. 407 – 434.
2. Bloomfield L. Language / L. Bloomfield. – New York: Holt, 1933. – 290 p.
3. Diebold A.R. Incipient bilingualism / A.R. Diebold / Edited by Hymes D. – NY: Harper and Row, 1964. – Pp. 495 – 511.
4. Edwards J. Language, Society and Identity / J. Edwards. – Oxford: Basil Blackwell, 1985. – 245 p.
5. Ferguson C.A. Diglossia / C.A. Ferguson // Word. – № 15. – 1959. – Pp. 325 – 340.
6. Fishman J.A. Bilingualism with and without Diglossia; Diglossia with and without bilingualism / J.A. Fishman // Journal of Social Issues. – № 23 (2). – 1967. – Pp. 29 – 38.
7. Gumperz J. Discourse Strategies / J. Gumperz. – USA, 1982. – 240 p.
8. Kroskity P. Regimes of language: ideologies, politics, and identities. – Santa Fe, 2000. – 416 p.
9. Mackey W. The description of bilingualism / W. Mackey / Edited by L. Wei. – UK: Routledge, 1962. – Pp. 26 – 54.
10. Romaine S. Bilingualism / Suzanne Romaine. – Oxford: Blackwell, 1989. – 384 p.
11. Wei L. The Bilingualism Reader / Li Wei. – UK: Routledge, 2000. – 541 p.
12. Weinreich U. Languages in contact / Uriel Weinreich. – New York: Linguistics Circle of New York, 1953. – 381 p.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2015

**BIOLOGICAL REDUCTIONISM OF CONSCIOUSNESS
IN MODERN MATERIALISM**

V.N. Rubsky

*a 3rd year student, Faculty of Philosophy, Department of Philosophy,
I.I. Mechnikov Odessa National University
Tel. +38093-840-17-09; email: pavv@te.net.ua*

The article describes the search for new philosophical and methodological issues of the analysis of consciousness, along with the methods of neuroscience. In this way technically necessary methodological reduction analysis of human consciousness is perceived as ontological. The author, analyzing the latest scientific publications on this topic, concludes that cognitive analysis of the subject of thinking is substituted with the molecular analysis of the brain (that excludes the consideration of the brain as a tool). Thus, the attempt to solve the mystery of the relation of bodily and spiritual by neurobiologically reduction method generates in the field of cognitive science more problems than it solves.

Key words: consciousness, neuroscience, methodological reduction, cognitive, physicalism, biological reductionism, free will, determinism, brain.

В статті описується пошук нових філософсько-методологічних проблем аналізу свідомості методами нейронауки. Таким чином, методологічно необхідна редукція аналізу людської свідомості представляється як онтологічна. Автор, аналізуючи останні наукові публікації на цю тему, приходять до висновку, що когнітивний аналіз суб'єкта мислення підміняється молекулярним аналізом мозку, що виключає розгляд мозку як інструменту. Таким чином, спроби розгадати таємницю співвідношення тілесного і духовного, шляхом методом нейробіологічної редукції генерує в області когнітивної науки більше проблем, ніж вирішує.

Ключевые слова: сознание, неврология, методологическая редукция, когнитивный, физикализм, биологический редукционизм, свобода воли, детерминизм, мозг.

У статті описується пошук нових філософсько-методологічних проблем аналізу свідомості методами нейронауки. Таким чином, методологічно необхідна редукція аналізу людської свідомості представляється як онтологічна. Автор, аналізуючи останні наукові публікації на цю тему, приходять до висновку, що когнітивний аналіз суб'єкта мислення підміняється молекулярним аналізом мозку, що виключає розгляд мозку як інструменту. Таким чином, спроби розгадати таємницю співвідношення тілесного і духовного, шляхом методом нейробіологічної редукції генерує в області когнітивної науки більше проблем, ніж вирішує.

Ключові слова: свідомість, неврологія, методична редукція, когнітивний, фізикалізм, біологічний редукціонізм, свобода волі, детермінізм, мозок.

The study of consciousness in the late 20th century has become one of the key issues in the Western analytic philosophy. The study of language, once occupied a central place in philosophical works, are only one means of analysis of consciousness, along with the methods of neuroscience. In this way technically necessary methodological reduction analysis of human consciousness is perceived as ontological. Thus, the attempt to solve the mystery of the relation of bodily and spiritual by neurobiologically reduction method generates in the field of cognitive science more problems than it solves. Over the past decade, the number of works on the problem of consciousness in scientific and philosophical circles is growing every year. Such as monographs by: D. Dennett, V.A. Vasiliev, D. B. Volkov, N.S. Ulina and D. Hofstadter. Books: D. Swaab, D. Kazennov, R. Dawkins, S. Hawking, A. Markov, C. Prist, M. Alper, C.D. Frith, S. Harris, D. Pereboom, of L. Wolpert, D. Wegner, C.Koch and other. Scientific articles: F. Crick, I.V. Starikov, V.V. Selishev, N.S. Ulina, G. Rogonyan, S.L. Hudiev, J. Hogan, D.I. Dubrovsky and others. In this paper, taken as a reference to the most recent books and publications on the topic. The problem of consciousness and its aspects has been discussed at various conferences and Ukrainian philosopher-theologians of Kyiv-Mohyla Academy (the section within the "Ukrainian science festival 2013") and the Kiev theological Academy (conference "Frontiers of knowledge" 2012), at the philosophical faculty of Moscow State University, in particular with D.V. Bugaev, D.V. Ivanov, A.A. Kostikova, Y.R. Selivanov and others.

The purpose of the study is to mark the context of researches and publications on the problem of consciousness in the twenty-first century. Identify the main trends in the study of consciousness from the standpoint of physicalism and biological function of religious experience. The objectives of the study are to identify parcels of biological reductionism in anthropology; to designate the formation of physicalism in theories of consciousness; to show the problems of consciousness and free will within the framework of biological reductionism.

In a small article "Man and History" Max Scheler identifies five types of human understanding. 1) religious conception, 2) ratiocentered "homo sapiens", 3) "homo faber", defined by instincts, 4) "sick with his spirit animal", whose mind creates only fictions and surrogates, and 5) "postulatory atheism of responsibility": God must not exist in the name of human freedom (N. Hartmann, D. Curler, M. Scheler, J.-P. Sartre). In recent years, the desire to comply with scientific certainty deflects

«postulatory atheism», strengthening and developing the understanding of human nature close to the fourth paragraph of anthropology at Scheler's graduation.

Philosophical origins of this type can be seen already in the anthropological dualism of Descartes according to which the sovereign intelligence interacts with the body as a kind of mechanism. Thomas Hobbes clearly expressed this idea in the introduction to "Leviathan", where the human body is likened to a machine, and his life is presented as a result of the movement of its parts. This kind of principle T. Hobbes and J. Locke attached to the psyche also. Mechanistic perception of a person, viewed as a machine is widely used in philosophy of Modern times. With the shift in emphasis from "res cogitans" on "res extensa" philosophy came to the principle of "man – machine" Julien La Mettrie. The same reduction expressed: Holbach, Helvetius, Diderot, Pierre Cabanis, deduced thoughts from the brain as bile from the liver, and others. The basic premise of this anthropological direction – a man is the product of a deterministic nature, so that he "can not – even in thought – to get out of nature" (P. Holbach "The system of nature"). In the XIXth century such anthropological conceptions also had successors, such as L. Feuerbach, F. Engels, I. Sechenov and others.

In the XXth century this area was developed not only philosophers, but also representatives of psychology, claiming to be scientific in their theories of human nature (B.F. Skinner, K. Lorenz, E.O. Wilson). Skinner wrote: "We will have to abandon the illusion that human beings are free agents, in control of their own behavior, for whether we like it or not" [13: 438].

Today, the concept of individual identity as a memory (J. Locke) or self-reflection (K. Jaspers), as autonomy over the laws of nature (Kant) or individuality (G. Leibniz, F. Schlegel, F. Schleiermacher) are compatible within the overall model of consciousness, which itself subject to reconsideration. The main category of consciousness remains the category of freedom. Around this central characteristics and unfold the basic scientific and philosophical discussions. The natural tendency of modern science to give a scientific basis for all the observed phenomena developed in the framework of logical positivism in the concept of physicalism, which was developed as far back as R. Carnap, O. Neurath, and others. Proponents of this principle put the value of any provision of any science in dependence on the ability to translate it into the language of the laws of physics. If the phenomenon cannot be so described, it shall be considered as a phenomenon devoid of scientific sense. Such metaphysical monism in the study and description of human consciousness impels all things that pertain to personality, to attribute the activity of the brain.

In the late XXth century philosophical and scientific experimentally search specific structures of the brain and its functioning in accordance with religious or mystical experience. Michael Persinger in his research "The sensed presence within experimental settings: implications for the male and female concept of self" and Vilayanur Ramachandran favored the direct dependence of the religious experience of the temporal lobe [21: 147]. In the same vein physicalism resorted to describing consciousness physicalists "first" and "second wave" such as B. Skinner, R. Carnap, W. Sellars, W. Quine, H. Feigl, J.J. Smart, D. Armstrong, and others [28: 161]. In these years gaining popularity such research areas as neurotheology and evolutionary religion – the study areas of the brain responsible for religious experiences. The basic premise of both directions: religion – a product of evolution the human mind.

Din Hamer discovered spirituality gene. He described it in his book «The God Gen: how faith is hardwired into our genes» (2004) [23: 249]. Also the plot of "atheism" was found in the rear bottom of the left and right parietal lobes. In 2010 Italian neuroscientists have argued that people who are in the result of the operation lost that part of the brain, significantly increased the propensity for religious experiences [23: 251]. A number of modern scholars on the way to establishing a coherent materialist anthropology come to a complete rejection of the ontology of consciousness and freedom. A person can not fully aware of all the determinants affecting him, it means that freedom is an illusion. For example, a British biologist and Nobel laureate Francis Crick writes: "You, your joys and your sorrows, your memories and your ambitions, your sense of personal identity and free will, are in fact no more than the behavior of a vast assembly of nerve cells and their associated molecules. Who you are is nothing but a pack of neurons. ... although we appear to have free will, in fact, our choices have already been predetermined for us and we cannot change that" [27: 30 – 31].

After F. Crick's death, his co-author Christof Koch continues the research. In the book 2012 "Consciousness: Confessions of a Romantic Reductionist" [11] in the chapter on free will, after lengthy discussions about its probability it comes to its scientific undetectable. Even if the free movement of the will hypothetically would be done, "for an external observer the laws of physics will not be disturbed and quantum event would be indistinguishable from randomness" [11: 174].

This same idea is expressed by Richard Dawkins in his book "The God Delusion" [3] and in his other publications. He proposes to resolutely refuse categories of consciousness as a phenomenon of freedom: "Retribution as a moral principle is incompatible with a scientific view of human behaviour. As scientists, we believe that human brains... are surely governed by the laws of physics. When a computer malfunctions, we do not punish it. ... But doesn't a truly scientific, mechanistic view of the nervous system make nonsense of the very idea of responsibility, whether diminished or not? Any crime, however heinous, is in principle to be blamed on antecedent conditions acting through the accused's physiology, heredity and environment ... mental constructs like blame and responsibility, indeed evil and good, are built into our brains by Darwinian evolution. Assigning blame and responsibility is an aspect of the useful fiction... My dangerous idea is that we shall grow out of all this and even learn to laugh at it, just as we laugh at Fawltly when he beats his car" [2].

The British astrophysicist Stephen Hawking agrees with him; he wrote in his book «Grand Design» [9]: "Recent experiments in neuroscience support the view that it is our physical brain, following the known laws of science, that determines our actions, and not some agency that exists outside those laws... It is hard to imagine how free will can operate if our behaviour is determined by physical law, so it seems that we are no more than biological machines and that free will is just an illusion" [9: 32].

Professor of philosophy at the University of Vermont Derk Pereboom thinks: “Given our best scientific theories, factors beyond our control ultimately produce all of our actions, and thus, we are not morally responsible for them” [12: 1, 112]. With the same idea of the complete inability of freedom is Professor of psychology at Harvard University D. Wegner in “The Illusion of Conscious Will” [16]. To a direct question, “Can you say that free will in our usual understanding is – an illusion?” He replied: “Yes, it is – an illusion, but one of those about which we can say that they have a very solid foundation” [18].

The themes of free will and causes of religious commitment in almost every publication of the last 20 years are revealed by Daniel Dennett. In the book “Freedom Evolves” (2003) [5] he attempts to explain how free will can be combined with naturalistically explained consciousness, and in the book “Breaking the Spell” (2006) Dennett explores possible options for the evolution of religious experience, and comes to the denial of free will in a religious sense. Scientist says it this way: “Free will, in other words, is not the capacity to do something but the capacity to know that something is being done in your name” [4: 132]. According to some researchers, this problem is the Achilles heel of philosophy Dennett [19: 8].

In his book, “Six Impossible Things Before Breakfast” [17] Lewis Wolpert seeks to prove the biological basis of faith in God, freedom and consciousness. The author focuses on – our ability to shape the religious and moral beliefs. Wolpert defends the idea that the cause-and-effect thinking is an adaptation required for the manufacture of tools.

Basis of Matthew Alper’s book “The “God” part of the brain” [1] is premise that religion is born of unexplained phenomena. If you explain the phenomenon of molecular, all spirituality and mystery identity will be revealed. The author draws his «ethnobotanical argument against the existence of either a spiritual reality»: if the chemistry can affect the mind, then - there is no God, consciousness and freedom of thought. Alper’s conclusion is: «science had resolved the riddle of the human soul» [1: 11]. As “the fact that there exists a certain class of drugs – molecular combinations – that can evoke a spiritual experience supports the notion that spiritual consciousness must be physiological in nature. Herein lies the basis for an ethnobotanical argument against the existence of either a spiritual reality or a soul” [1: 158]. It is noteworthy that the ability to create, for example, auditory hallucinations does not give rise to the author’s conclusion that the source is only the brain.

Alper displays his theory: “If the human species is “hardwired” to believe in a spirit world, this could suggest that God doesn’t exist as something “out there,” beyond and independent of us, but rather as the product of an inherited perception, the manifestation of an evolutionary adaptation that exists exclusively within the human brain. If true, this would imply that there is no actual spiritual reality, no God or gods, no soul, or afterlife”. The author does not pay attention to the fact that in other cases “pre-programmed” to something, it always turns out to be really exists not only in the brain but also in reality (the mother’s milk, predators, temperature difference, etc.). “In summary, such a hypothesis suggests that all of our “spiritual” cognitions, perceptions, sensations, and behaviors are the manifestations of inherited impulses generated from neural connections in the brain and, therefore, not indicative of any actual spiritual reality” [1: 99]. Here, one could argue that absolutely all acts knowable reality us, one way or another connected with the neural processes of the brain, but that does not mean the denial of reality.

Dick Frans Swaab’s book is written in the same direction. He is the founder of the Netherlands brain Bank (NHB), director of the brain Research Institute (NIH), «We Are Our Brains: A Neurobiography of the Brain, from the Womb to Alzheimer’s» [26]. This is the world’s best-selling non-fiction. The book was published in the Netherlands in 2010, translated into more than 10 languages (Russian translation in 2014) and was sold to 500 000 copies. The author explores the whole cycle of life from infancy to senility, including all deviations from pedophilia to religious ecstasy. His concept of consciousness served as debunking the traditional ideas of consciousness, and the information about the complexity of the brain is opposed to the faith of God. In Chapter 15, “Neurotheology: the brain and religion” informative very titles of paragraphs: “Praying for Another: A Placebo for Yourself” or “Temporal Lobe Epilepsy: Messages from God”. In Chapter 16 “There isn’t more between heaven and earth” paragraph “Soul Versus Mind” dilemma is resolved in favor of the brain. However, paragraph “Heart and Soul” is also solved in favor of the brain. Subject full illusory freedom of man’s will revealed in Chapter 17 “Free will, a pleasant illusion”, where the titles of this section is also expressive: “The Brain as a Giant, Unconscious Computer” “The Unconscious Will” and so forth. Swaab argues that because religious orgasm can be seen in the brain, it is scientifically proved that nothing metaphysical about it. The sense of being not too: “Life came into being and evolved by accident and has no purpose” [15: 150]. The origins of all morality are banal survival of large groups. “Copying, the foundation of social learning, is an extremely ancient mechanism. We even have a separate system of mirror neurons for it. In this way, religious ideas like the belief that there’s life after death... and that nothing is more important than belief in God are also passed on from generation to generation and imprinted in our brain circuitry” [15: 235].

Christopher Donald Frith’s “Making up the mind. How the brain creates our mental world” (2010) [7] has a similar set of theses and conclusions but Frith further emphasizes the illusory freedom of the will of man, and in general the presence of consciousness: “We experience ourselves as agents with minds of our own. This is the final illusion created by our brains” [7: 184]. Self-reflection of the author as part of neurobiological reductionism is given at the end of the book: “A special part of the brain, the prefrontal cortex, was involved in making free selections. Rather than me making free selections, it was this part of the brain that made the free selections for me. But this is just a little “me” inside my brain that makes free selections. This little me is often referred to as the homunculus... This is my brain’s final illusion: to hide all those ties to the physical and social world and create an autonomous self” [7: 188 – 189].

In 2012 Sam Harris released a new book “Free Will” [8]. This book was included by Tom Butler Bowdon among the “50 great books on philosophy”. “It is a fine “antidote,” as Paul Bloom says, to this incoherent and socially malignant illusion [of free will]”, – wrote about the book of Harris and Daniel Dennett, published in his review last year [6]. Harris refers to experiments showing that our neurological structure actually makes us believe in the illusion of freedom of actions. But the author assures us that our thoughts and actions are a direct result of neurological conditions in our brains. “We do not have the

freedom we think we have” [8: 5]; “We do not know what we intend to do until the intention itself arises. To understand this is to realize that we are not the authors of our thoughts and actions in the way that people generally suppose” [8: 13]; “What we will do in the future and why, remains a mystery, which is determined by the previous state of the Universe (and the laws of nature), but not ourselves”. “You don’t control your own mind, because you, as a conscious entity, only the part of your mind living by the mercy of other parts. You can do what you decided to do, but you can’t decide what you’ll decide to do” [8: 57]. “Once we break the spell of free will, we can do this precisely to the degree that it is useful” [8: 63].

Alexander Markov in his “The Evolution of Man: monkey, neurons and Soul” (2011) [24] is also coming to the biological foundations of cognitive brain activity. The author notes the similarity of brain operations and empathy in fish, birds, animals and humans. Based on what makes a conclusion about the absence of God and free will of man. “We are not descended from monkeys,” writes Markov - we - monkeys, but monkeys special, cultural and moreover smart, with a total of seven registers, short-term working memory” [24: 150]. Dmitry Kazennov’s book “Life without God” [20] also applies to the neurobiology of the brain. This line of reasoning leads the author to epiphenomenalism of consciousness and lack of agency. “All I want to say, very simply and directly comes to religion, what we call our feelings or consciousness, is actually only the contents of our brain” [20: 335]. «Physicalism has no alternative» [20: 336]; “When we realize the connection between genes, brain structure, behavior, and memory there will be no space for religion in our culture and on our planet” [20: 337]. According to the logic represented by D. Kazennov, on our planet will be no place for thought as a subjective act in general.

Thus, the study of the phenomenon of consciousness in terms of physicalism has naturally lost mentality as his sign. A characteristic feature of the bulk of these scientific books based on materialism is the equalization of all human experiences. Hierarchically the perceiver himself is represented as the horizontal sum of the programs that generate useful experiences: from the desire to defecate to the thirst for God. The authors believe they preach the truth, it is the traditional outline of scientific research. But the picture of the world that, promoting by their books, does not need in this category. Because in neurobiological dimension man truth has no advantages over the experience lies as truth. This is affective experience [1: 270 – 279]. Lewis speaking about this said: “The strict materialism refutes itself, for a reason which has long said Haldane: “If my thought processes are entirely due to the behavior of atoms in my brain, I have no reason to trust his opinion”” [22: 25].

Conclusions of the mind based on materialism are so radically that they can not work, that is, to take up to practice as a guide to specific actions: because people accepted that the acts of his mind and his authorship of it – an illusion, he cannot make any practical conclusion. For Example, John Horgan in the article “Losing Faith in Free Will”, coming to the conclusion “true freedom comes from accepting there is no freedom” [10] was confused about further recommendations to life.

The last chapter of his “Ten Theories of Human Nature” Leslie Stevenson concludes: “We find a duality of human mental and physical aspects (properties, or vocabularies) unavoidable in practice, but this too gives rise to philosophical puzzlement. One traditional way of raising this set of issues is to ask how there is room for free will in a world of determining causes, but recently this has been seen as part of another question: how there is room for rationality in a physical world, how people whose brain functioning consists in neuron firings can have reasons for their beliefs and actions” [14: 226 – 227].

If consciousness is just an epiphenomenon of neural activity of the brain, then to change “their” motives by willpower man has no possibility due to anachronism (the matter → the motive → epiphenomenon of the will). In this chronology motive can not be free, but only a consequence of physical processes in the brain. Thus, there is no space for individual responsibility category. Bertrand Russell on this occasion wrote: “If necessary for acts of bodily movements are triggered solely by physical causes, for example, when someone writes a poem or commits murder, is totally absurd it would be to build in his honor a monument or send him to the gallows” [26: 20]. S.Priest makes a remark: “Materialism is the self-contradictory theory of consciousness – he writes in his “Theory of mind” – because it includes a statement that the mental is physical. However to be mental, partly, is not to have the physical properties and to be physically part is not to have mental properties” [15: 268].

An important consequence of the primacy of matter over permissible consciousness is a difference between the cause and justification. In this case, the rationale for the opinions of the individual will always be false, and the reason – always hidden. The cause may be the only mechanical processes in the brain, which by its own chemical-mechanical reasons lead consciousness to the denial or approval. The act of thinking is true only if the cause is the same with the justification. It is impossible in the physicalist universe, because reason of mental acts in it are always is state of matter (neural pathways), in turn, determines the known and unknown determinants.

In the course of investigating, we have arrived at some conclusions. The principle of biological reduction in the study of consciousness cannot be considered satisfactory for the following reasons:

1) since the cognitive analysis of the subject of thinking substituted with the molecular analysis of the brain (the tool); 2) method of neurobiological tomography eliminates not only the religious aspect, but in general the concept of consciousness, will and thinking at all; 3) ethical consequences of acceptance of anthropological physicalism are not developed; 4) a picture of existential self-reflection upon acceptance of the neurobiological reduced picture of the world is not given.

These and other aspects of anthropology, remain unresolved, making ontological reductionism in neurobiology inadequate way of describing of reality.

REFERENCES

1. Alper M. The “God” Part of the brain. A scientific interpretation of human spirituality and God / M. Alper. – Chicago, Naperville, Sourcebooks, 2006. – 290 p.
2. Dawkins R. Let’s all stop beating Basil’s car / R.Dawkins // Edge. The World Question Center, 2006. – The Internet resource. – Access mode: http://edge.org/q2006/q06_9.html

3. Dawkins R. The God Delusion / R. Dawkins. – Bantam Books, 2006. – 406 p.
4. Dennett D. Breaking the Spell / D. Dennett. – Viking Press, 2006. – 285 p.
5. Dennett D. Freedom Evolves / D. Dennett. – New York, Viking Press, 2003. – 347 p.
6. Dennett D. Reflections on «Free Will». – Access mode: http://www.naturalism.org/Dennett_reflections_on_Harris'_Free_Will
7. Frith C.D. Making up the mind. How the brain creates our mental world / C.Donald Frith. – Kindle Edition, 2010. – 248 p.
8. Harris S. Free Will / S.Harris. – New York, 2012. – 97 p.
9. Hawking S., Mlodinow L. Grand Design / S. Hawking, L. Mlodinow. – Bantam, 2010. – 208 p.
10. Horgan J. Losing Faith in Free Will / J. Horgan. – Access mode: <http://www.naturalism.org/horgan.htm#losingfaith>
11. Koch C. Consciousness: Confessions of a Romantic Reductionist / C. Koch. – MIT, 2012. – 200 p.
12. Pereboom D. Living without Free Will / D. Pereboom. – Cambridge University Press. 2006. – 256 p.
13. Skinner B.F. Science and Human Behavior / B.F. Skinner. – New York, Macmillan, 2005. – 461 p.
14. Stevenson L., Haberman D. Ten Theories of Human Nature / L. Stevenson, D. Haberman. – 3rd ed. – New York. – 264 p.
15. Swaab D.F. We Are Our Brains: A Neurobiography of the Brain, from the Womb to Alzheimer's / D.F. Swaab. – New York: Spiegel & Grau, 2014. – 448 p.
16. Wegner D.M. The Illusion of Conscious Will / Daniel M.Wegner. – MIT Press, 2003. – 419 p.
17. Wolpert L. Six Impossible Things Before Breakfast: The Evolutionary Origins of Belief / L.Wolpert. – Faber and Faber Limited, 2006. – 268 p.
18. Блекмор С. Интервью с Дэниелом Вегнером. – Режим доступа: <http://oleg-mazurov.livejournal.com/2992.html>
19. Волков Д.Б. Теория сознания Д. Деннета / автореф. дис. ... канд. фил. наук.: 09.00.03 / Дмитрий Борисович Волков; М.: Гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, 2008. – 22 с.
20. Казеннов Д. Жизнь без бога / Д.Казеннов. – М.: Эксмо, 2014. – 480 с.
21. Кирьянов Д., прот. Нейронаука и богословие / Дмитрий Кирьянов // Труды Тобольской духовной семинарии. Вып. 2. – Тобольск, 2011. – С. 145 – 155.
22. Льюис К.С. Чудо / К.С. Льюис / Пер. с англ: Н.Л. Трауберг. – М.: Дом надежды, 2008. – 288 с.
23. Марков А.В. Религия: полезная адаптация, побочный продукт эволюции или «вирус мозга»? / А.В. Марков // Историческая психология и социология истории 1/2009. – С. 45 – 56.
24. Марков А. Эволюция человека: обезьяны, нейроны и душа /А. Марков. – М, 2011. – 512 с.
25. Прист С. Теории сознания / С. Прист.– М.: ДИК, Идея-Пресс, 2000. – 288 с.
26. Рассел Б. История западной философии / Б. Рассел. – М., 2009. – 1008 с.
27. Худиев С. Разум, ведущий к вере / С. Худиев // Фома: православный журнал. – 2011. – № 10 (102). – С. 29 – 34.
28. Юлина Н.С. Физикализм: дивергентные векторы исследования сознания / Н.С. Юлина // Вопросы философии: Научно-теоретический журнал. – 2011. – № 9. – С.153 – 166.

*Рекомендовано до друку науковими керівниками к.філос.н., доц. О.С.Петриківською, к.ф.н., доц. О.Я. Присяжнюк
Стаття надійшла до редакції 20.12.2014*

D.P. Smirnova

a 3rd year student, Faculty of Philosophy, Department of Philosophy,
I.I. Mechnikov Odessa National University
Tel. +38093-374-18-53; email: existential.defeat@gmail.com

The present article is designed to demonstrate some aspects of modern society, transforming human's way of thinking and capable to cause unfavorable personal illusions about self-identification and worldview. Moreover, this text touches a question of this transforming's political background. In addition, it observes an intellectual's attitude to government and to formation of informational space.

Key words: consumerism, Jane Baudrillard, human capital, intellectuals, Michel Foucault, propaganda.

Настоящая статья призвана продемонстрировать некоторые аспекты современного общества, трансформирующие человеческий способ мышления и способные привести к неблагоприятным заблуждениям, затрагивающим самоидентификацию и представление о мире. Более того, данный текст касается вопроса о политической подоплеке подобных трансформаций. В дополнение, исследуется отношение интеллектуалов к власти и формированию информационного пространства.

Ключевые слова: Жан Бодрийяр, интеллектуалы, Мишель Фуко, общество потребления, пропаганда, человеческий капитал.

Данна стаття написана з метою продемонструвати деякі аспекти сучасного суспільства, які трансформують людський спосіб мислення і здатні спричинити негативні ілюзії щодо самосприйняття і уявлення про світ. Також, цей текст торкається питання щодо політичного фону подібних трансформаций. На додаток, досліджується відношення інтелектуалів до влади і формування інформаційного простору.

Ключові слова: Жан Бодрійяр, інтелектуали, консюмеризм, людський капітал, Мішель Фуко, пропаганда.

The tasks are: to analyze the processes, occurring in the world, in terms of 'intellectuals' and 'mass men' points of view; to demonstrate dangers of uncritical *comprehending the received information*. The main goal is motivating a reader to attitude critically to all broadcasted data and to ask *himself* how powerful is the impact of external circumstances on the subjectivity. The topicality of the article is caused by next reasons:

- Availability of mass media (especially the television) gives the possibility to share required information very quickly between a large number of people.
- Stressful political situation produces an emotional foundation for fomenting the ethnic strife.
- Misguided and angry people can unite in the short terms by the social networks and take to the streets as an aggressive crowd. Importantly, as a part of the crowd individual doesn't give an account of its actions, so such gatherings may have destructive consequences.
- Anyone who lives inside one of capitalistic states is involved into the consuming logic, which determines a space of freedom and need. Being supported by mass culture, this logic can distort human's self-representation and his or her system of values.
- Intellectuals, as a people with critical mind, are able to notice the danger of spreading the false information between the masses. Unfortunately, attempts to resist it are very rare. This article is also eliminates the reasons of such ignorance.

A few years ago, any Ukrainian couldn't have an idea that our country would become the central topic of world public discussion. But it isn't a kind of glory which any citizen wishes for his homeland. At this moment our country appears in the hot point of intersection of world government's interests. The nation is depressed and everyone wants the earliest end of conflict. Everybody gets through this difficult situation by its own way: somebody tries to ignore it or to find help from outside, somebody aimed to contribute state reforms as it possible. But all these people are combined by the desire of peaceful life, and most of them would be glad to believe if someone said he can give it to them. The amenability to propagandistic manipulation causes anxiety even abroad Ukraine. Eliminating the problem of modern informational war, «The Guardian» writes: «At moments of financial and geopolitical uncertainty, people turn to outlandish theories to explain crises. Was this the "invisible radiation" that the Russian information-psychological war encyclopedia had referred to? Once the idea of rational discourse has been undermined, spectacle remains. The side that tells better stories, and does so more aggressively – unencumbered by scrupulousness about their verifiability – will edge out someone trying to methodically "prove" a fact» [10].

It's not a secret that the modern world gives a huge number of possibilities to coordinate people. News is getting at public extremely quickly, and its discussion in the Network spreads even faster. We know about a lot of situations, when modern means of communication allowed people to gather such huge crowds in the same place and time, that they were able to commit the coup d'état. In the article "The Political Power of Social Media", Clay Shirky describes the first of such accidents: "On January 17, 2001, during the impeachment trial of Philippine President Joseph Estrada, loyalists in the Philippine Congress voted to set aside key evidence against him. Less than two hours after the decision was announced, thousands of Filipinos, angry that their corrupt president might be let off the hook, converged on Epifanio de los Santos Avenue, a major crossroads

in Manila. The protest was arranged, in part, by forwarded text messages reading, “Go 2 EDSA. Wear blk”. The crowd quickly swelled, and in the next few days, over a million people arrived, choking traffic in downtown Manila. The public’s ability to coordinate such a massive and rapid response – close to seven million text messages were sent that week – so alarmed the country’s legislators that they reversed course and allowed the evidence to be presented. Estrada’s fate was sealed; by January 20, he was gone” [11: 1]. At the first sight, we should be glad that the nation retrieved its authority and cooperate successfully for real reforms. But the possibility of such joint activity has the dark side too. If people are not informed accurately and exhaustively about real political situation they can’t realize what their doings may provoke. The great examples are the series of meetings in the South-East of Ukraine, which heated up separatist movements and gave Russia the reason for military intervention (however, it is possible that this reason would be found without it). Of course, people were motivated by distrust to Ukrainian government and a wish of positive changes, but it’s clear that present state of affairs is what they aimed to. Nowadays, we know many examples of mass demonstrations, assembled through the agency of internet or mass media – protests in Catalonia, demonstrations on Wall Street, insurrection in Hong Kong, etc.

In such situations we can remark a transformation of ‘the public’ into ‘the crowd’. This transformation was perfectly described by Chernov in his analysis of Tarde’s and Le Bon’s works. He accents that the existence of common theoretical and, particularly, worldview background inside the public contributes to its easy conversion into the crowd: “In the gathering take one and the same direction, the participants of public demonstrate ‘the common way of thinking and behavior’, which is expressed in similar volitions and results of public interviews. But localized public can transform into activist crowd in case of appearing the affective energy” [12: 96].

It’s important to point on those individual’s transformations inside the crowd, which may cause destructive effects. According to Le Bon, the main characteristics of crowds are: “the disappearance of the conscious personality, the predominance of the unconscious personality, the turning by means of suggestion and contagion of feelings and ideas in an identical direction, the tendency to immediately transform the suggested ideas into acts; these, we see, are the principal characteristics of the individual forming part of a crowd. He is no longer himself, but has become an automaton who has ceased to be guided by his will” [8: 19]. Of course, we shouldn’t absolute Le Bon’s words, but it’s clear that the crowd might be a destructive power. Here we aim to underline the danger of collective illusion, because it may cause negative consequences for many people. Propaganda is a critical form of informational implanting and compulsion. But can we find an invisible hand of government between the things which are harmless at the first sight? Can the transformation of mass consciousness being implemented in less obvious ways?

During the discussion of such problems, the question of mass media’s political function appears in our mind. Its apologetics, as a John Fiske, accent that: “Popular culture in industrial societies is contradictory to its core. On the one hand it is industrialized – its commodities produced and distributed by a profit-motivated industry that follows only its own economic interests. But on the other hand, it is of the people? And the people’s interests are not those of the industry” [3: 23]. Namely, they deny its repressive feature of transforming people into passive consumers and point on individual’s opposition to implanting. But it seems that situation isn’t so simple. In context of current article we don’t observe mass culture as it is, but rather the complex of practices, forming the certain type of subjectivity. In the other words, the constituents of “human capital”, as it exhibited in Michel Foucault’s work “The Birth of Geopolitics”. «What does it mean to form human capital, and so to form these kinds of abilities-machines which will produce income, which will be remunerated by income? It means, of course what is called educational investments» [5: 229].

We must point that the term “educational investments” contents with a lot of social practices: “neo-liberals lay stress-on the fact that what should be called education investment is much broader than simple schooling or professional training and that many more elements than these enter into the formation of human capital” [5: 229].

It means that we are involved in definite system of axes, which determines a space for permissible and suitable activities. Here we can say nothing about direct manipulation, because a state interest is represented as: “interest is now interests, a complex interplay between individual and collective interests, between social utility and economic profit, between the equilibrium of the market and the regime of public authorities, between basic rights and the independence of the governed” [5: 44]. Foucault’s words are of current interest because the described type of governance is typical for neo-liberalistic states, and nowadays they are precisely the most prosperous. At this point we should call to memory what is the foundation of modern government. According to Michel Foucault, it is a market: “...it is the natural mechanism of the market and the formation of a natural price that enables us to falsify and verify governmental practice when, on the basis of these elements, we examine what government does, the measures it takes, and the rules it imposes. In this sense, inasmuch as it enables production, need, supply, demand, value, and price, etcetera, to be linked together through exchange, the market constitutes a site of veridiction, I mean a site of verification-falsification for governmental practice” [5: 32].

Following this logic, human capital must be well-adapted to the system of production and consumption. How it may be possible to carry on such a training of individuals? Is it possible at all? Notice, that it is only the one of subject’s aspects, allowing to fit well in the present system. Foucault said: «It soon appeared to me that, while the human subject is placed in relations of production and of signification, he is equally placed in power relations which are very complex” [4: 162].

Jean Baudrillard considers that: “Consumption is a system which secures the ordering of signs and the integration of the group: it is therefore both a morality (a system of ideological values) and a communication system, a structure of exchange” [2: 79]; “Consumption is an active, collective behavior: it is something enforced, a morality, an institution. It is a whole system of values, with all that expression implies in terms of group integration and social control functions. The consumer society is also the society of learning to consume, of social training in consumption. That is to say, there is a new and specific mode of socialization related to the emergence of new productive forces and the monopoly restructuring of a high-productivity

economic system” [2: 82]. Actually, his words aren't a straight opposition to Fiske', who claim: “In the late capitalism's further shift to the multinational that transcends nations or states, the system had become so distant, so removed, so inapprehensible that its power to control and order the details of everyday life has paradoxically diminished” [3: 43].

Baudrillard doesn't mean that mass culture unifies individuals. He bears in mind that: “Modern (capitalist, productivist, post-industrial) social systems do not, to any great extent, base their social control, the ideological regulation of the economic and political contradictions by which they are riven, on the great egalitarian and democratic principles, on that whole system of ideological and cultural values that is broadcast to all corners of the earth and is operative everywhere... But the system can count much more effectively on an unconscious mechanism of integration and regulation. And this, unlike equality, consists precisely in involving individuals in a system of differences, in a code of signs. Such is culture, such is language, such is 'consumption' in the deepest sense of the term. What is politically effective is the creation not of a situation in which contradiction is replaced by equality and equilibrium, but of one in which contradiction is replaced by difference. The solution to social contradiction is not equalization, but differentiation. No revolution is possible at the level of a code – or, alternatively, revolutions take place every day at that level, but they are 'fashion revolutions', which are harmless and foil the other kind... It is not by heaping comfort, satisfaction and social standing on individuals that consumption is able to defuse virulent social tension. It is, rather, by training them in the unconscious discipline of a code, and competitive cooperation at the level of that code; it is not by creating more creature comforts, but by getting them to play by the rules of the game. This is how consumption can on its own substitute for all ideologies and, in the long run, take over alone the role of integrating the whole of society, as hierarchical or religious rituals did in primitive societies” [1: 95].

We repeat that the discourse isn't about how mass media and consumption culture zombie (hypnotize) passive crowds. But about the fact, that in spite of individual's activity and freedom of choice, the logic of capitalistic society determines the space of freedom. “The truth is, not that 'needs are the fruits of production', but that the system of needs is the product of the system of production” [1: 75]. The game rules imply requirements, which individual must follow to avoid being an outsider and to achieve social approval. For example: «Modern man spends less and less of his life in production within work and more and more of it in the production and continual innovation of his own needs and well-being. He must constantly see to it that all his potentialities, all his consumer capacities are mobilized. If he forgets to do so, he will be gently and insistently reminded that he has no right not to be happy. It is not, then, true that he is passive. He is engaged in -- has to engage in – continual activity. If not, he would run the risk of being content with what he has and becoming asocial» [1: 81]; “personalization consists in a daily realignment to the smallest marginal difference (SMD): seeking out the little qualitative differences by which style and status are indicated” [1: 90-91]. “It is important to grasp that this personalization, this pursuit of status and social standing, are all based on signs. They are based not on objects or goods as such but on differences” [1: 91]. “Current differences (of clothing, ideology etc) are exchanged within a vast consortium of consumption. This is a socialized exchange of signs. And if everything can be exchanged in this way, in the form of signs, this is not by virtue of some 'liberalization' of mores, but because differences are systematically produced in accordance with an order which integrates them all as identifying signs and, being substitutable one for another, there is no more tension or contradiction between them” [1: 94].

In the article “Culture as an ideology of intellectuals”, Z. Bauman lays stress on the critical point in history, when the relations between government and culture increased to the new level. It's quiet interesting to think, when and how government begins to form human capital, even if some Bauman's remark are not topical for today. He points, that in the New Age culture was understood as a “narrative representing the world as man-made, guided by manmade values and norms and reproduced through the ongoing process of learning and teaching” [2: 2].

Such a definition of culture Bauman associates with a worldview, have been prevailing in New Age, which had such traits: “First, human beings are essentially incomplete and not self-sufficient. Their humanization is a process taking place after birth, in the company of other human beings.... Second, humanization is essentially a learning process, split into the acquisition of knowledge and the taming, or repressing, of animal (and almost invariably antisocial) predispositions. The distinction between knowledge to be put in place of the natural predispositions, and the predispositions it is to replace, is often conceptualized as the opposition between 'reason' and 'passions', or between 'social norms' and 'instincts' or 'drives'. Third, learning is just one side of the relation of which the other side is teaching. The completion of the humanization process, therefore, requires teachers and a system of – formal or informal – education. The educators hold the key to the continuous reproduction of cohabitation as a human society” [2: 8] Bauman accents, that those standards had been created by the group of people, consisted of intellectuals: “The givers of names were the first modern intellectuals, united solely by their voluntary participation in a discussion of issues that, thanks to the public nature of the discussion, came to be defined a 'public’” [2: 9].

Soon, intellectuals were removed from the sphere of culture-creating: “Dependency proved, however, short-lived. Political technology developed by the modern state was soon to render the legitimizing services of the intellectuals increasingly redundant; or reduce them to a subordinate role, thus revealing the reversal of the original dependency” [2: 14].

Nowadays, we can't say that intellectuals are retired from governmental institute. More precisely, they alienate from masses. Of course, there is a wide list of interesting and prestigious professions for highly educated people, which allow intellectuals to focus on their own interests and self-improvement. So, why the distancing of intellectuals should cause a worry? As we demonstrate earlier, a person who doesn't think critically may become a victim of informational trap. And this might have negative effects – as inadequate self-concept or even mass disorders. And only intellectuals, more precisely, philosophers, who can comprehend occasions critically, have a potential ability to clean the informational background a bit. Or, perhaps, even to teach several people to detect some informational hooks. According to J. Habermas: “They have to be able to get worked up about critical developments while others are still absorbed in business as usual. This calls for quite unheroic virtues: a mistrustful sensitivity to damage to the normative infrastructure of the polity; the anxious anticipation of

threats to the mental resources of the shared political form of life; the sense for what is lacking and 'could be otherwise'; a spark of imagination in conceiving of alternatives; and a modicum of the courage required for polarizing, provoking, and pamphleteering" [7: 4].

We shouldn't be enough naive to believe that those who have political power are directed by strict ethic imperatives and analyzing the consequences of their decisions objectively and impartially. Michel Foucault also lay stress on this: "Political knowledge deals not with the rights of people or with human or divine laws but with the nature of the state which has to be governed. Government is possible only when the strength of the state is known: It is by this knowledge that it can be sustained. The state's capacity and the means to enlarge it must be known. The strength and the capacity of other states, rivals of my own state, must also be known. The governed state must hold out against the others. A government, therefore, entails more than just implementing general principles of reason, wisdom, and prudence" [6:149].

The conclusion of this article is the quotation of outstanding thinker and politician, Jawaharlal Nehru: "It is obvious that the ideas of the authors of the Upanishads, the rarefied mental atmosphere in which they moved, were confined to a small body of the elect who were capable of understanding them. They were entirely beyond the comprehension of the vast mass of the people. A creative minority is always small in numbers but, if it is in tune with the majority, and is always trying to pull the latter up and make it advance, so that the gap between the two is lessened, a stable and progressive culture results. Without that creative minority a civilization must inevitably decay. But it may also decay if the bond between a creative minority and the majority is broken and there is a loss of social unity in society as a whole, and ultimately that minority itself loses its creativeness and becomes barren and sterile; or it gives a place to another creative or vital force which society throws" [9: 95].

REFERENCES

1. Baudrillard J. The Consumer Society: Myths and Structures / Jane Baudrillard. – Sage Publications, 1998. – 196 p.
2. Bauman Z. Legislators and Interpreters: Culture as the Ideology of Intellectuals / Zygmunt Bauman. Intimations of Postmodernity. – Routledge, 1992. – P. 1 – 25.
3. Fiske J. Understanding popular culture / John Fiske. – The Internet resource. – Access mode: <http://xroads.virginia.edu/~DRBR2/fiske.pdf>
4. Foucault M. Subject and power / Michel Foucault. – Access mode: <http://www.jstor.org/stable/1343197>
5. Foucault M. The Birth of Biopolitics / Michel Foucault. – Palgrave Macmillan, 2008. – 346 p.
6. Foucault M. The Political Technology of Individuals / Michel Foucault. Technologies of the Self: a seminar with Michel Foucault. – The University of Massachusetts Press, 1988. – P. 145 – 163.
7. Habermas J. An Avantgardistic Instinct for Relevances: Intellectuals and their Public / Jürgen Habermas. – The Internet resource. – Access mode: <http://publicsphere.ssrc.org/habermas-intellectuals-and-their-public/>
8. Le Bon G. The Crowd / Gustave Le Bon. – Batoche books, 2001. – 129 p.
9. Nehru J. The Discovery of India / Jawaharlal Nehru. – The Internet resource. – Access mode: <http://www.apnaorg.com/books/english/discovery-india-nehru/book.php?fldr=book>
10. Pomerantsev P. Inside the Kremlin's hall of mirrors / Petr Pomerantsev. – The Internet resource. – Access mode: <http://www.theguardian.com/news/2015/apr/09/kremlin-hall-of-mirrors-military-information-psychology>
11. Shirky C. The Political Power of Social Media / Clay Shirky. – The Internet resource. – Access mode: <http://www.foreignaffairs.com/articles/67038/clay-shirky/the-political-power-of-social-media>
12. Чернов Г.Ю. Социально-массовые явления: исследовательские подходы / Г.Ю. Чернов. – Дубна, 2002. – 208 с.

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.філос.н., доц. О.С.Петриківською
Стаття надійшла до редакції 11.05.2015*

C.G. JUNG'S THEORY OF ARCHETYPES

K.V. Shevchuk

*a 3rd year student, Faculty of Philosophy, Cultural Studies Department**I.I. Mechnikov Odessa National University**Tel. +38097-014-32-42; email: fln29092012*

The concept of psychological archetypes which was advanced by the Swiss psychiatrist Carl Jung, is in the centre of this article. In Jung's psychological framework, archetypes are innate, universal prototypes for ideas and may be used to interpret observations. A group of memories and interpretations associated with an archetype is a complex (e.g. a mother complex associated with the mother archetype). Jung treated the archetypes as psychological organs, analogous to physical ones in that both are morphological constructs that arose through evolution. At the same time, it has also been observed that evolution can itself be considered an archetypal construct. An archetype is a collectively-inherited unconscious idea, pattern of thought, image, etc., that is universally present in individual psyches, as in Jungian psychology; or a constantly recurring symbol or motif in literature, painting, or mythology (this usage of the term draws from both comparative anthropology and Jungian archetypal theory).

Key words: archetype, construct, Jung, pattern, model.

Концепция психологических архетипов, которая была выдвинута швейцарским психиатром Карлом Юнгом, находится в центре внимания этой статьи. По Юнгу, архетипы – это врожденные, универсальные прототипы идей и могут быть использованы для интерпретации наблюдений. Группа воспоминаний и интерпретаций, связанных с архетипом, является комплексом (например, комплекс мать, связанный с архетипом мать). Юнг рассматривал архетипы как психологические органы, аналогичных физическим тем, что они оба являются морфологическими конструкциями, которые возникли в процессе эволюции. В то же время, было также отмечено, что развитие само по себе может считаться архетипическим конструктом. Архетипы – это коллективные универсальные модели (паттерны), например, модель мышления, образа и т.д., или постоянно повторяющиеся символы или мотивы в литературе, живописи, или мифологии (это использование термина взято из сравнительной антропологии и теории архетипов Юнга).

Ключевые слова: архетип, констукт, Юнг, паттерн, модель.

Концепція психологічних архетипів, яка була висунута швейцарським психіатром Карлом Юнгом, знаходиться у центрі уваги цієї статті. По Юнгу, архетипи – це універсальні вроджені прототипи ідей і можуть бути використані для інтерпретації спостереженью Група спогадів та інтерпретацій, пов'язаних з архетипом, є комплексом (наприклад, комплекс матір, пов'язаний з архетипом матір. Юнг розглядав архетипи як психологічні органи, аналогічні тим, що вони обидва є морфологічними конструкціями, які виникли в процесі еволюції. Також було відзначено, що розвиток сам по собі може вважатися архетипічним конструктом. Архетипи – це колективні універсальні моделі (патерни), наприклад, модель мислення, способу і т.д., або постійно повторювані символи або мотиви в літературі, живопису, фбо міфології (це використання терміну взято з порівняльної антропології та теорії архетипів Юнга).

Ключові слова: архетип, конструкт, Юнг, патерн, модель.

Swiss psychiatrist Carl Gustav Jung (1875 – 1961) first proposed the theory of archetypes. Like his mentor, Sigmund Freud, Jung believed that all people possess an unconscious mind containing personal forgotten and repressed contents which Jung called complexes. Unlike Freud, however, Jung believed that the personal unconscious acted as a superficial layer of a much larger and deeper layer of the unconscious “which does not derive from personal experience and is not a personal acquisition but is inborn” (Jung, Archetypes 3). Jung called this deeper layer the collective unconscious, and its contents he called archetypes [2]. The archetypes form a dynamic substratum common to all humanity, upon the foundation of which each individual builds his own experience of life, developing a unique array of psychological characteristics. Thus, while archetypes themselves may be conceived as a relative few innate nebulous forms, from these may arise innumerable images, symbols and patterns of behavior. While the emerging images and forms are apprehended consciously, the archetypes which inform them are elementary structures which are unconscious and impossible to apprehend. Being unconscious, the existence of archetypes can only be deduced indirectly by examining behavior, images, art, myths, etc. They are inherited potentials which are actualized when they enter consciousness as images or manifest in behavior on interaction with the outside world [4].

Carl Gustav Jung was born July 26, 1875, in the small Swiss village of Kessewil. His father was Paul Jung, a country parson, and his mother was Emilie Preiswerk Jung. He was surrounded by a fairly well educated extended family, including quite a few clergymen and some eccentrics as well. The elder Jung started Carl on Latin when he was six years old, beginning a long interest in language and literature – especially ancient literature. Besides most modern western European languages, Jung could read several ancient ones, including Sanskrit, the language of the original Hindu holy books.

Carl was a rather solitary adolescent, who didn't care much for school, and especially couldn't take competition. He went to boarding school in Basel, Switzerland, where he found himself the object of a lot of jealous harassment. He began to use sickness as an excuse, developing an embarrassing tendency to faint under pressure. Although his first career choice was archaeology, he went on to study medicine at the University of Basel. While working under the famous neurologist Krafft-Ebing, he settled on psychiatry as his career. After graduating, he took a position at the Burghoeltzli Mental Hospital in Zurich under Eugene Bleuler, an expert on (and the namer of) schizophrenia. In 1903, he married Emma Rauschenbach. He also taught classes at the University of Zurich, had a private practice, and invented word association at this time!

Long an admirer of Freud, he met him in Vienna in 1907. The story goes that after they met, Freud canceled all his appointments for the day, and they talked for 13 hours straight, such was the impact of the meeting of these two great minds! Freud eventually came to see Jung as the crown prince of psychoanalysis and his heir apparent.

But Jung had never been entirely sold on Freud's theory. Their relationship began to cool in 1909, during a trip to America. They were entertaining themselves by analyzing each others' dreams (more fun, apparently, than shuffleboard), when Freud seemed to show an excess of resistance to Jung's efforts at analysis. Freud finally said that they'd have to stop because he was afraid he would lose his authority! Jung felt rather insulted.

World War I was a painful period of self-examination for Jung. It was, however, also the beginning of one of the most interesting theories of personality the world has ever seen. After the war, Jung traveled widely, visiting, for example, tribal people in Africa, America and India. He retired in 1946, and began to retreat from public attention after his wife's death in 1955. He died on June 6 1961, in Zurich [3].

Theory of archetypes. The archetype is a crucial Jungian concept. Its significance to analytical psychology has been likened to that of gravity for Newtonian physics. Jung's theory divides the psyche into three parts. The first is *the ego* which Jung identifies with the conscious mind. Closely related is *the personal unconscious* which includes anything which is not presently conscious, but can be. The personal unconscious is like most people's understanding of the unconscious in that it includes both memories that are easily brought to mind and those that have been suppressed for some reason. But it does not include the instincts that Freud would have it include. But then Jung adds the part of the psyche that makes his theory stand out from all others: *the collective unconscious*. You could call it your "psychic inheritance". It is the reservoir of our experiences as a species, a kind of knowledge we are all born with. And yet we can never be directly conscious of it. It influences all our experiences and behaviors, especially the emotional ones, but we only know about it indirectly, by looking at those influences.

There are some experiences that show the effects of the collective unconscious more clearly than others: the experiences of love at first sight, of *deja vu* (the feeling that you've been here before), and the immediate recognition of certain symbols and the meanings of certain myths, could all be understood as the sudden conjunction of our outer reality and the inner reality of the collective unconscious. Grander examples are creative experiences shared by artists and musicians all over the world, or the spiritual experiences of mystics of all religions, or the parallels in dreams, fantasies, mythologies, fairy tales, and literature.

A nice example that has been greatly discussed recently is the near-death experience. It seems that many people, of many different cultural backgrounds, find that they have very similar recollections when they are brought back from a close encounter with death. They speak of leaving their bodies, seeing their bodies and the events surrounding them clearly, of being pulled through a long tunnel towards a bright light, of seeing deceased relatives or religious figures waiting for them, and of their disappointment at having to return to their bodies. Perhaps we are all "built" to experience death in such a way [3].

The contents of the collective unconscious are called *archetypes*. Jung also called them *dominants, images, mythological* or *primordial images*, and a few other names, but archetypes seem to have won over these. An archetype is an unlearned tendency to experience things in a certain way [3]. The origins of the archetypal hypothesis date back as far as Plato. Jung himself compared archetypes to *Platonic eidos*. Plato's ideas were pure mental forms that were imprinted in the soul before it was born into the world. They were collective in the sense that they embodied the fundamental characteristics of a thing rather than its specific peculiarities. In fact many of Jung's ideas were prevalent in Athenian philosophy. The archetype theory can be seen as a psychological equivalent to the philosophical idea of forms and particulars [4].

According to Jung, the archetype has no form of its own, but it acts as an "*organizing principle*" on the things we see or do. It works the way that instincts work in Freud's theory: at first, the baby just wants something to eat, without knowing what it wants. It has a rather indefinite yearning which, nevertheless, can be satisfied by some things and not by others. Later, with experience, the child begins to yearn for something more specific when it is hungry [3]. Jung listed five main forms of archetypes: 1) the Self; 2) the Shadow; 3) the Anima; 4) the Animus; 5) the Persona.

The ultimate pattern is *the Self*. For Jung it is the God image. Human self and divine self are incapable of distinction. All is Spirit. Images of Spirit abound. Wind and breath being two very common ones. The Spirit descends as a Dove upon Jesus in the wilderness. The voice declares to him: "You are my Son, my Beloved". This is an archetypal drama of the Self [1].

The most basic potential for patterning is *the Shadow Archetype*. This is the potential of experiencing the unconscious side of our unique personalities. As we move deeper into the dark side of our personality personal, identity begins to dissolve into "latent dispositions" common to all men. We experience the chaos which indicates that we are drawing close to the material structure of psychic life. This "Other Side" may be manifested in a wealth of images. The image of "wilderness" is fundamental. The Shadow is the easiest of the archetypes for most persons to experience. We tend to see it in "others". That is to say, we project our dark side onto others and thus interpret them as "enemies" or as "exotic" presences that fascinate. The Shadow is the personification of that part of human, psychic possibility that we deny in ourselves and project onto others. The goal of integration is to integrate the rejected, inferior side of life into our total experience and to take responsibility for it [1].

The second most prevalent potential patterning is that of *the Soul* (*Anima* is the female name for soul; *Animus* is the male name for soul). Here we meet our inner opposite. Males meet their Anima; females their Animus [1]. Jung saw men as having

one dominant Anima, contributed to by female members of his family, whilst women have a more complex, variable Animus, perhaps made of several parts [5]. *The Anima* may appear as an exotic dancing girl or a weathered old hag; the form generally reflects either the condition or the needs of our soul presently. *The Animus* may appear as an exotic, sensual, young man or as an old grouch [1]. The Anima/Animus represents our true self, as opposed to the masks we wear every day and is the source of our creativity [5]. Jung theorized the development of the Anima/Animus as beginning with infant projection onto the mother, then projecting onto prospective partners until a lasting relationship can be found [5].

The Persona represents our public image. The word is, obviously, related to the word person and personality, and comes from a Latin word for “mask”. So the Persona is the mask you put on before you show yourself to the outside world. Although it begins as an archetype, by the time we are finished realizing it, it is the part of us most distant from the collective unconscious. At its best, it is just the “good impression” we all wish to present as we fill the roles society requires of us. But, of course, it can also be the “false impression” we use to manipulate people’s opinions and behaviors. And, at its worst, it can be mistaken, even by ourselves, for our true nature: sometimes we believe we really are what we pretend to be! [3]

Jung said that there are a large number of archetypes. These are often linked to the main archetypes and may represent aspects of them. They also overlap and many can appear in the same person. For example:

1) Family archetypes: *The Father* - stern, powerful, controlling; *The Mother* - feeding, nurturing, soothing; *The Child* - birth, beginnings, salvation; 2) Story archetypes: *The Hero* - rescuer, champion; *The Maiden* - purity, desire; *The Wise Old Man* - knowledge, guidance; *The Magician* - mysterious, powerful; *The Earth Mother* - nature; *The Witch* or *Sorceress* - dangerous; *The Trickster* - deceiving, hidden; 3) Animal archetypes: *The Faithful Dog* - unquestioning loyalty; *The Enduring Horse* - never giving up; *The Devious Cat* - self-serving.

Archetypes seek actualization within the context of an individual’s environment and determine the degree of *individuation*. Jung also used the terms “*evocation*” and “*constellation*” to explain the process of actualization. Thus for example, the Mother archetype is actualized in the mind of the child by the evoking of innate anticipations of the maternal archetype when the child is in the proximity of a maternal figure who corresponds closely enough to its archetypal template. This Mother archetype is built into the personal unconscious of the child as a mother complex. *Complexes* are functional units of the *personal unconscious*, in the same way that archetypes are units for the collective unconscious [4].

Jung proposed that the archetype had a dual nature: it exists both in the psyche and in the world at large. He called this non-psychic aspect of the archetype *the “psychoid” archetype*. He illustrated this by drawing on the analogy of the electromagnetic spectrum. The part of the spectrum which is visible to us corresponds to the conscious aspects of the archetype. The invisible infra-red end of the spectrum corresponds to the unconscious biological aspects of the archetype that merges with its chemical and physical conditions. He suggested that not only do the archetypal structures govern the behavior of all living organisms but that they were contiguous with structures controlling the behavior of organic matter as well. The archetype was not merely a psychic entity, but more fundamentally, a bridge to matter in general. Jung used the ancient term of *unus mundus*; to describe the unitary reality which he believed underlay all manifest phenomena. He conceived archetypes to be the mediators of the *unus mundus*, organizing not only ideas in the psyche, but also the fundamental principles of matter and energy in the physical world. It was this psychoid aspect of the archetype that so impressed Nobel laureate physicist Wolfgang Pauli. Embracing Jung’s concept, Pauli believed that the archetype provided a link between physical events and the mind of the scientist. In doing so he echoed the position adopted by J. Kepler. Thus, the archetypes which ordered our perceptions and ideas are themselves the product of an objective order which transcends both the human mind and the external world [4].

Although the term “archetype” did not originate with Jung, its current use has been influenced by his conception of it. The idea of innate psychic structures, at one time a relative novelty in the humanities and sciences has now been widely adopted. Related concepts arguably include the work of Claude Levi-Strauss, an advocate of structuralism in anthropology, the concept of “social instincts” proposed by Charles Darwin, “the faculties” of Henry Bergson and the isomorphs of gestalt psychologist Wolfgang Kohler. In 1965 Noam Chomsky’s ideas of human language acquisition being based on an “innate acquisition device” became known to the world. Melanie Klein’s idea of unconscious phantasy is closely related to Jung’s archetype, as both are composed of image and affect and are a-priori patternings of psyche whose contents are built from experience.

Archetypal pedagogy was developed by Clifford Mayes. Mayes’ work also aims at promoting what he calls archetypal redlectivity in teachers; this is a means of encouraging teachers to examine and work with psychodynamic issues, images, and assumptions as those factors affect their pedagogical practices [4].

Archetypal psychology was developed by James Hillman in the late XXth century. It is in the Jungian tradition and most directly related to analytical psychology, yet departs radically. Archetypal psychology relativizes and deliteralizes the ego and focuses on the psyche, or soul, itself and the archai, the deepest patterns of psychic functioning, “the fundamental fantasies that animate all life”. Archetypal psychology is a polytheistic psychology, in that it attempts to recognize the myriad fantasies and myths – gods, goddesses, demigods, mortals, and animals – that shape and are shaped by our psychological lives. The ego is but one psychological fantasy within an assemblage of fantasies. Hillman was trained at the Jung Institute and was its Director after graduation. The main influence on the development of archetypal psychology is Carl Jung’s analytical psychology. It is strongly influenced by Classical Greek, Renaissance, and Romantic ideas and thought. Influential artists, poets, philosophers, alchemists, and psychologists include: Nietzsche, Henry Corbin, Keats, Shelley, Petrarch, and Paracelsus. Though all different in their theories and psychologies, they appear to be unified by their common concern for the psyche – the soul.

Criticism of Jungian Understandings. The French psychoanalyst and psychiatrist Jacques Lacan, in his “return to Freud”, took issue with that aspect of “the thought of Jung, where the relation between the psychical world of the subject and reality are embodied under the term archetype”. He argued that “Jungianism – in so far as it makes of the primitive modes of articulating the world something that survives, the kernel, he says, of the psyche itself - is necessarily accompanied by a

repudiation of the term libido". Freud himself however had been well prepared to accept the existence of "a primitive kind of mental activity ... [on] the single analogy - and it is an excellent one - of the far-reaching instinctive knowledge of animals"; and it was indeed on the basis of "what Freud called 'archaic remnants' - mental forms whose presence cannot be explained by anything in the individual's own life ... inherited shapes of the human mind" that Jung had explicitly built his theory of archetypes. His specific and contrasting claim was that they were "not in any sense lifeless or meaningless 'remnants'. They still function, and they are especially valuable ... just because of their 'historical' nature". [4]

More general criticism of the concept of archetypes can perhaps be placed in two broad categories. There are those who deny any possibility of inherited ideas as unscientific - a point met (at least to some degree) by Jung when he insisted that it was instead the inherited propensity to generate representations that made the archetypes "the unconscious organizers of our ideas". But those who could accept such inherited propensities still found "a basic ambiguity in Jung's various descriptions of the collective unconscious. Sometimes he seems to regard the predisposition to experience certain images as understandable in terms of some genetic model ... about the way human beings experience the world. But he is also at pains to emphasize the numinous quality of this experience and there can be no doubt that he was attracted to the idea that the archetypes afford evidence of communion with some divine or world mind". Jung's last statements on that subject remained however firmly agnostic. "Many people would agree with me if I stated flatly that such ideas are probably illusions ... [but] the denial is as impossible to 'prove' as the assertion". [4]

A more technical objection derives from therapeutic practice, with the possibility arising that "an explanation of the archetypal situation ... may lead to inflation, if it is not linked to specific and personal emotional experiences". Some would go further, arguing that because "in Jungian theory, the psychologist's task is to lead others to see the timeless archetypal reality behind their personal psychological experiences ... using abstract, archetypal forces to explain human psychology", the result must inevitably be "a psychology which downplays the significance of human relationships". The patient is thus brought to realise that "what I did then, what I felt then, is only the reflection of that great archetypal dream, or epic story ... free of the individual pain of it", but at the price of individuality and human relationship, sacrificed for an unwillingness to "leave the safety of myth" [4].

REFERENCES

1. Archetypes as defined by Carl Jung. - Access mode: <http://www.iloveulove.com/psychology/jung/jungarcgetypes.htm>
2. Archetypes: What are they? - Access mode: <http://eve3.wordpress.com/2007/10/31/archetypes-what-are-they/>
3. Boeree C.G. Carl Jung (1875-1961). - Access mode: <http://webpace.ship.edu/cgboer/jung.html>
4. Jungian archetypes. - Access mode: http://en.wikipedia.org/wiki/Jungian_archetypes
5. Jung's archetypes. - Access mode: http://changingminds.org/explanations/identity/jung_archetypes.htm

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.філос.н., доц. О.С.Петриківською, к.ф.н., доц. Л.М.Філюк
Стаття надійшла до редакції 31.05.2015*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Амеліна Оксана Сергіївна** – студентка IV курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Білоус Анастасія Володимирівна** – студентка V курсу філософського факультету, відділення культурології, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Бойко Віра Сергіївна** – аспірантка 2 року навчання, кафедра філософії природничих факультетів, філософський факультет, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Бородіна Наталія В'ячеславівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології ОНПУ
- Бут Олена Ігорівна** – студентка III курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Велічко Тетяна Олександрівна** – студентка III курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Водько Владислав Ігорович** – магістрант 1 року навчання історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Гливинська Карина Сергіївна** – магістрант 1 року навчання історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Гломозда Тетяна Володимирівна** – студентка III курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Дамаскин Володимир Васильович** – студент III курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Дзюба Крістіна Вадимівна** – студентка групи АЕ-133 кафедри комп'ютерних інтелектуальних систем та мереж ОНПУ
- Діденкулова Анастасія Володимирівна** – магістрант 1 року навчання історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Долгочуб Валентин Андрійович** – магістрант 1 року навчання історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Жиленкова Ірина Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент НПУ ім. М.П. Драгоманова, Ін-т української філології та літературної творчості ім. А. Малишка, кафедра історії та етнополітики
- Задорожна Вікторія Валеріївна** – студентка IV курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Зарубинська Ірина Юріївна** – студентка IV курсу заочного відділення історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Затовський Богдан Олегович** – магістрант II року навчання історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Ісак Василь Михайлович** – студент IV курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Іщенко Георгій Євгенович** – магістрант 1 року навчання історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Калініна Світлана Ігорівна** – студентка IV курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Кинка Станіслав Михайлович** – старший науковий співробітник Одеського історико-краєзнавчого музею
- Ковальов Денис Володимирович** – випускник історичного факультету ДНУ імені Олеся Гончара, аспірант II року навчання кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний Гірничий Університет»
- Коробчук Анна Сергіївна** – студентка III курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Корчевська Олександра Володимирівна** – студентка IV курсу заочного відділення історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Котиченко Анна Андріївна** – аспірантка кафедри історії та етнології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
- Лаврі Оксана Юріївна** – студентка IV курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Лисяний Андрій Олександрович** – студент заочного відділення VI курсу філософського факультету, відділення філософії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Маляренко Валерія Вікторівна** – студентка IV курсу філософського факультету, відділення філософії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
- Марчевська Анастасія Валеріївна** – студентка III курсу філософського факультету, відділення культурології, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Москова Катерина Олексіївна – аспірантка 1 року навчання філософського факультету, відділення філософії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Норенков Олександр Олегович – студент III курсу філософського факультету, відділення філософії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Нофал Фарис Османович – студент заочного відділення III курсу філософського факультету, відділення філософії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Павлюченко Андрій Миколайович – студент IV курсу філософського факультету, відділення філософії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Паламарчук Вікторія Вікторівна – студентка III курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Пейчева Любов Василівна – студентка IV курсу ІБЕІТ ОНПУ

Пелін Олена Олегівна – студентка IV курсу філософського факультету, відділення філософії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Поспелов Андрій Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Присяжнюк Оксана Ярославівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Прокопенко Анастасія Андріївна – студентка III курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Рубський В'ячеслав Миколайович – студент III курсу філософського факультету, відділення філософії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Скіра Юрій Романович – студент магістерської програми екуменічних наук Інституту екуменічних студій Українського католицького університету, м. Львів

Смирнова Дарія Петрівна – студентка III курсу філософського факультету, відділення філософії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Солодських Владислава Володимирівна – студентка IV курсу філософського факультету, відділення філософії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Сорокіна Ксенія Ігорівна – студентка III курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Топчий Валерій Ігорович – студент I курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Шаульський Володимир Станіславович – студент I курсу філософського факультету, відділення філософії, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Шевцов Олександр Сергійович – студент III курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Шевчук Анна Яківна – студентка IV курсу історичного факультету, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Шевчук Катерина Валеріївна – студентка III курсу філософського факультету, відділення культурології, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Запрошуємо до публікації наукових статей у збірнику "Полілог", випуск 3.

Матеріали для опублікування приймаються від студентів, аспірантів та викладачів, які спеціалізуються у галузі історії, філософії та культурології. Наукові статті повинні містити: постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Вимоги до оформлення статей

- стаття подається без автоматичних переносів слів українською (російською, англійською) мовою;
- відцентрована назва публікації друкується великими літерами, над нею подається УДК, а під нею в центрі звичайними літерами - прізвище та ініціали автора, нижче курсивом – місце навчання (роботи), контактний телефон та електронна адреса;
- далі дається кратка анотація статті англійською та українською мовами (не більше 600 знаків (рахуючи з пробілами));
- після анотації – ключові слова трьома мовами (5 штук):
- основний текст друкується через 1 інтервал шрифтом 14 Times New Roman Суг. Поля ліворуч, вгорі, внизу – 2 см, праворуч – 1 см. Відступ абзацу – 10 мм.
- сторінки не нумеруються;
- Посилання у тексті тільки кінцеві – в квадратних дужках, із зазначенням номера джерела відповідно до наведеного в кінці статті списку літератури, і сторінки (наприклад: [2: 32]);
- завершує публікацію "**Література**" (друкується жирним шрифтом), подана в **алфавітному** порядку з дотриманням вимог МОН України.
- студенти, аспіранти та молоді вчені без наукового звання додають **рецензії** своїх наукових керівників.

В окремому файлі подаються відомості про автора (прізвище, ім'я та по батькові повністю), науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, телефон, електронна адреса.

- обсяг – **від 8 с.**
- термін подачі – **до 30 травня 2016 р.**
- матеріали надсилати за адресою: **prysokyar@rambler.ru**
- контактний телефон: +38098-65-90-711 Присяжнюк Оксана Ярославівна

Наукове видання

ПОЛІЛОГ

Збірник статей молодих науковців з історії,
філософії та культурології

Випуск 2

Технічне редагування – Неклесова В.Ю.
Обкладинка – Неклесова В.Ю. (взято з
<http://www.ancientworldmaps.blogspot.com/>
"Mappa mundi Borgia")

Підп. до друку 26.06.2015. Формат 60x90/16. Папір офсетний.

Гарн. «Times» Друк цифровий. Ум. друк. арк. 10,56.

Наклад 100 пр.

Видавець Букаєв Вадим Вікторович

вул. Пантелеймонівська 34, м. Одеса, 65012.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2783 від 02.03.2007 р.

Тел. 0949464393, 0487431393 email – 7431393@gmail.com